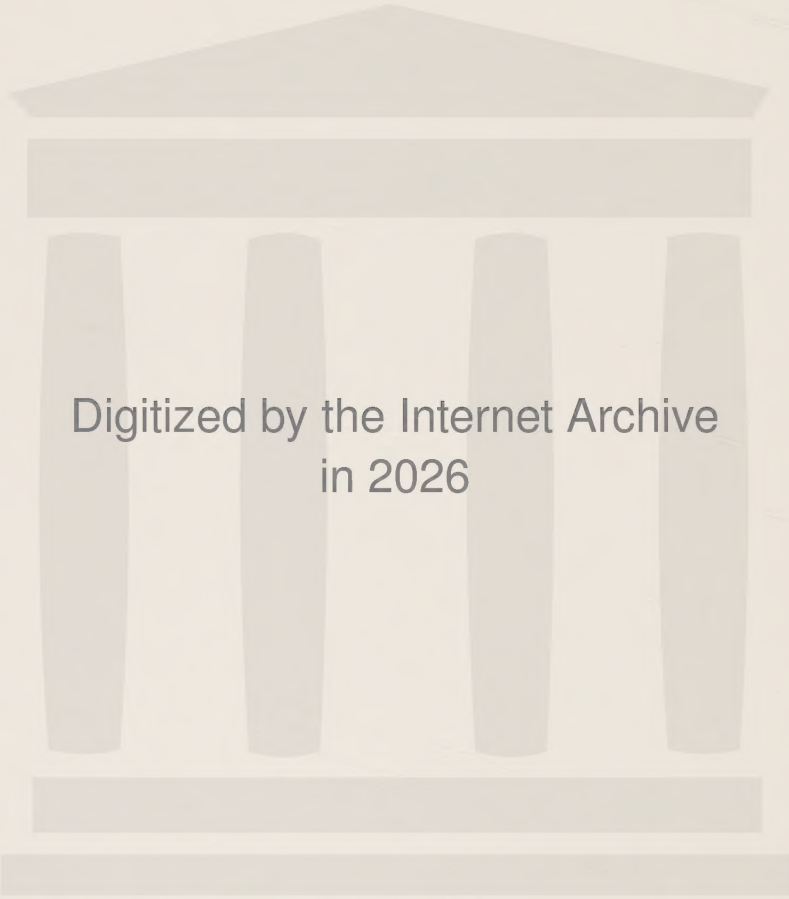

Lund 1983.

Rut Nordwall-Ehrlow
Människan som djur

En studie i P C Jersilds författarskap

Digitized by the Internet Archive
in 2026

Människan som djur

Rut Nordwall-Ehrlow

Människan som djur

En studie i P C Jersilds författarskap

LiberFörlag

Till Torkel och Torsten

Omslagsbild: *Månnтро eleven vet mer?* av Francisco Goya y Lucientes.

© 1983 Rut Nordwall-Ehrlow

Fotosättning: Frank Stenvalls Förlag, Malmö

Tryck: Infotryck ab, Malmö, 1983

Distribution: LiberFörlag, Box 1205, 221 05 Lund

ISBN 91-40-04890-X

Innehåll

Kap.1. Före Professionella bekännelser — och efter 7

Debiter	10
Psykologisk gestaltning	12
Det första genombrottet	16
Mottagande och politiska implikationer	18
Existentiella frågor	23
Fantastik och realism	25
Lidandets problem	26
Experimenterande	31
En trilogi om manipulation	32
Självbiografisk utgångspunkt	36
Rapport från alkoholists värld	39
Ett myller av djur	40
Skapelsens problem	43
De stora succéerna	48
Storsjukhuset som samhälle	51
Konstens problem	56
Individens frihetslängtan	56
Jersild-bilden	59

Kap.2. Människan som fabeldjur 63

Genren	63
<i>Animal Farm</i> och <i>Den elektriska kaninen</i>	67
Kästners djurkonferens och Jersilds	70
Övriga litterära återspeglings	72
Jersilds skvader	73
Djurens arbetsmiljöer	74
Djurens förhållande till människan	76
Vädjan om medkänsla	81
Daisy, Gustav, Villy och de andra — ideologisk tolkning	85

Kap.3. Människan som jagat villebråd 97

Genren	97
Dagboksproblematiken	101
Dokumentära inslag i <i>Grisjakten</i>	102
Siljebergs kris	108
Fiktiva inslag i <i>Grisjakten</i>	112
Grisjakt kan bli människojakt	115
Vietnam	120
Vem är jägare och vem är jagad?	124
Höss — faktisk förebild till Siljeberg	128
Förstudier till Siljeberg	132
Byråkrati-begreppet	135
Byråkratins grepp	138

Kap.4. Människan som försöksdjur 141

Genren 145

Verklighetsanknytning 146

Karolinska institutet 146

Djurskyddspropaganda 148

Nobelprisen 152

B.F.Skinner 153

Försöksdjurshållningen 160

Direkta kopplingar mellan djur och mmänniska 164

Rodion Beck 165

Jämförelser mellan människa och djur 169

Evy Beck — ett försöksdjur 170

Databeskeden 172

De utstöttas gemenskap 175

Mobilen 178

Det repressiva samhället 180

Kap.5. Människan i djurkretsen 186

Människan i djurkretsen 186

Djur som motiv 187

Gränser mellan människor och djur 190

Allmänt om djurbilderna 194

Djurmetaforer i *Barnens Ö* 196

Reptilmetaforer 200

Apmetaforer 200

Fågelmetaforer 201

Hundmetaforer 203

Obetydliga och frånstötande djur 205

Djur i djurmetaforer 208

Schablonartade liknelser och metaforer 209

Pejorativa liknelser och metaforer 212

Grismetaforer 213

Noter 217

Litteraturförteckning 235

Förkortningar 244

Summary 245

Personregister 252

Kap.1. Före professionella bekännelser — och efter

I och med att Per Christian Jersild 1981 gav ut *Professionella bekännelser* stod det klart, att han ville markera en gräns i sitt författarskap. Efter debuten 1960 hade hans första decennium som författare präglats av sökande, sökande efter en form och en publik. Under 1970-talet, hans andra decennium som författare, hade han funnit dem. Han hade etablerat sig som en av de mest uppmärksammade och lästa. Uppslagen, såsom de på ett ovanligt koncentrerat sätt samlats i debutboken *Räknelära*, hade förverkligats och mera därtill. I slutet av 70-talet valde han att till sist bli författare på heltid. Ungefär samtidigt kan man notera, att han mera öppet framträder som debattör: satirikern och ironikern blir förkunnare.

Om Jersilds tredje decennium som författare blir här nästan ingenting sagt. För samtidigt som *Professionella bekännelser* utgör en milstolpe i hans författarskap, bildar den en naturlig gräns för min kartläggning. Det är tiden före *Professionella bekännelser*, som jag uppehåller mig vid, men jag gör det alltså med det perspektiv, som skapats efter *Professionella bekännelser*. Att Jersilds återblick, låt vara att den är rapsodisk i centrala stycken, tillhandahåller viktigt material och ger en bakgrund, som jag varken kan eller behöver dubblera, är en självklarhet. Det är lika självklart att jag i vanlig ordning har att ta ställning till den bild som författaren gett. Detsamma gäller om det material som han ställt till mitt förfogande. Med samma chosfrihet och precision, som karakteriserar *Professionella bekännelser*, har han låtit sig intervjua, släppt till manuskript osv., men han har hela tiden varit mån om att inte ingripa i min hantering av materialet. Han har läst mitt manuskript och påtalat sakfel, men tolkningarna står självfallet för min egen räkning. Och det är texterna som står i centrum för undersökningen.

För den som läser Jersilds böcker blir det snart uppenbart, att författaren har ett särskilt förhållande till djur. En undersökning av djurmotivet i de tre romanerna *Grisjakten* (1968), *Djurdoktorn* (1973) och *Den elektriska kaninen* (1974) förutsätts därför fånga något väsentligt hos honom. Jersilds upptagenhet av djur och deras symbolvärde är markant i hela författarskapet men särskilt påtaglig just under några år på 70-talet. I hans metaforik spelar djuren vidare en väsentlig roll. Djuren representerar således något centralt för honom. Därmed är sagt att det finns anledning att närmare granska det författarskap, som exponerar ett så rikt djurgalleri. Människan i fabeldjurets, det jagade villebrådet och försöksdjurets gestalt kommer här att stå i blickpunkten för en texttolkande granskning. Min undersökning avser att ge besked om Jersilds flitiga bruk av djur och att visa på författarens arbetsmetod.

Innan vi på allvar börjar studera djuren, kan det finnas ett behov av att klara ut var i författarskapet de kommer in. De följande sidorna skall därför ge en översiktlig karakteristik av Jersilds författarskap fram till *Professionella bekännelser*. En sådan ter sig motiverad främst av att litteraturen om Jersild

ännu är överraskande sparsam. Utöver intervjuer i dagspress och annan periodica har Jersilds författarskap belysts bara av Åke Lundqvist i essän "Var tar man av från vägen till Song My?" i *Från sextital till åttital. Färdvägar i svensk prosa* (1981).¹ En samlad framställning av hans författarskap fyller således en brist. Att den blivit relativt omfattande bör ses i anslutning till den efterföljande undersökningen. Översikten utgör en bakgrund och ett komplement som lyfter fram övergripande teman i författarskapet. Det utrymme de olika skrifterna får blir med nödvändighet ojämnt. Att det vid sidan av de för alla läsare bekanta arbetena finns verk som inte ens är tryckta är något som i detta sammanhang måste redovisas. Därutöver skall mottagandet av verken granskas vad avser inplaceringen av Jersild i det litterära sammanhanget. Vidare skall jag försöka teckna Jersild-bilden och följa hur den professionelle Jersild växer fram. De komparativa synpunkterna är ingen huvudsak för mig i detta kapitel.

Det finns anledning att dröja ytterligare något vid *Professionella bekännelser*. Titeln innehåller — på jersildskt manér — en *contradictio in adiecto* i det att "professionell" hänför sig till en yrkesverksamhet, medan "bekännelse" har att göra med det som är privat, personligt och subjektivt. Jersild var länge förtegen om sitt författarskap och sparsam med framträdanden. Han har inte velat ge intervjuer i en tid, som såg bekännelselitteraturen blomstra.² När han i *Professionella bekännelser* tar till orda, har han nått en etablerad position, som ger trygghet och möjlighet att vara relativt öppen. Hans bekännelser är emellertid i huvudsak skrivarens bekännelser, yrkesmannens redovisning av sin hantverksskicklighet. Det är bekännelser med förbehåll. Jersild går t ex ganska raskt förbi sin barndom och behandlar de två år, som han gick i psykoterapi på en halv sida. Orsaken kan dels vara den principiella deklarationen att hans "privatliv har ingen med att göra" (*Professionella bekännelser*, s 208), dels svårigheten att sakligt redovisa det självupplevda. Skönlitterärt behandlar han däremot psykoterapi i *Djurdoktorn* (1973) med en frodig karikatyr, men den är - och förhållandet är inte enastående i Jersilds författarskap - skriven före hans egen erfarenhet av behandlingsformen.

Bekännelserna hänför sig således till författarens yrkesverksamhet. Titeln innebär emellertid ännu en dimension. Den, liksom boken i övrigt, talar för att författandet är ett yrke, som kräver träning och utbildning, ett slags yrkeskunnande. Jersild bekänner, att han utbildat sig för sitt författaryrke; han har noga penetrerat exempelvis Staffan Björcks *Romanens formvärld* och läst många av de böcker som behandlas där. Därefter deltog han i en kurs i novellskrivning, ledd av Reidar Ekner. Den gick han för säkerhets skull två gånger.³

Kanske ännu en innebörd kan utläsas ur titeln *Professionella bekännelser*. Den kan reduceras till proffsbekännelser. En sådan ironisk ordlek skulle inte heller vara främmande för Jersild. Viktigare är att han anknyter till den stora bekännelsegenren. Traditionen är lång och Augustinus' *Confessiones* brukar anges som utgångspunkt. I författarens kristna uppväxtmiljö kan den ha hört till lektyren.⁴ För Jersilds generation är Jan Myrdals *Samtida bekännelser av en europeisk intellektuell* (1964) genredeterminerande. Myrdal använder inte ordet bekännelse i betydelsen "bikt" utan avser en bekännelse till något, i detta fall den europeiska intellektuella traditionen. Genren är problematisk och

krävande, vilket också kritiken påminde om. Jersild kan knappast ha varit obekant med den diskussion, som Myrdals bok föranledde, trots att han inte läst den och trots att han och Myrdal i vissa avseenden står varandra fjärran.⁵ Kritikerna slog ner på Myrdals påstående, att han för att vara ärlig måste dra gränser för sin ärlighet, att han således censurerade sitt stoff och att beklåmningarna står och faller med uppriktigheten (*AB* 5.10.1964 och *SvD* 13.11.1964). Han sågs som en trolöshetens förkunnare i Lars Gyllenstens efterföljd (*GHT* 5.10.1964). Myrdal anlägger en utanförståendes perspektiv på sitt verk, när han i sin sanningskärlek noterar, hur han vid en genomläsning finner texten lögnaktig (s 59) och tar sig själv i upptuktelse: "Du ljuger Jan" (s 61). Han vill alltså ge en objektiv beskrivning men utelämnar en del stoff (s 33 f). Metoden är förrädisk, då den implicerar "en oförfalskad klarhet och redighet för det övriga".⁶

Betydelsefull för Jersilds generation är också *Åsnebrygga* (1969). Den tillkom efter det att Sven Delblanc förkunnat att han skulle bli "skandalskrivare". Kritiken hade förtigit det politiska budskapet i *Nattresa* (1967), varför han inte längre fann det meningsfullt att skriva romaner. Delblanc konstaterade, att tidens nya medvetenhet ställde andra krav på författarna och fordrade nya uttrycksmedel. Med en hänvisning till Jan Myrdal fann Delblanc det nu nödvändigt att tala så öppet, att inga missförstånd kunde komma i fråga.⁷

Åsnebrygga formar sig i mycket till en kommentar till frågor som andra författarkollegor tagit upp. Också förhållandet till sanningen sysselsätter Delblanc och han får rådet att vara ärlig:

Ärlighet framför allt! Jag förstår inte riktigt vad det ska vara bra för. /.../ Jag försöker skriva om sådant som möjligen kan vara läsvärt och intressant. Men varför skulle just sanningen och ingenting annat än sanningen om Sven Delblanc vara särskilt intressant. (s 163)

Här ifrågasätter Delblanc det totala ärlighetskravet och det sker knappast utan anknytning till Myrdal, vars namn skulle kunna byta plats med Delblancs i citatets sista mening. Att Delblanc valde dagboksromanen som genre kan ha att göra med den skärpning av det politiska medvetandet, som skedde vid denna tid. För honom gällde konflikten privatmoral eller världssamvete. Inför *Åsnebrygga* har Jersild deklarerat en moralisk upprördhet; han kände sig lurad, om det dokumentära inte var dokumentärt⁸ (Jfr s 100).

Frågan om sanningen hörde till de centrala under 60-talet. När några författare i dokumentarismens kölvatten fick uttala sig om sitt förhållande till sanningen, hörde Myrdal och Jersild till kretsen av tillfrågade. Ingen av dem — de var in alles sex — ville påstå sig återge sanningen i sitt skapande. Jersild pekar på den springande punkten, när han säger:

Den väsentliga frågan i komplexet självbiografi-sanning är för mig uppsättet, det vill säga författarens eventuella vilja att vara så sanningsenlig han förmår. /---/ Huvudsaken är att man inte utger sig för att vara sann, när man inte är det.⁹

I sitt svar slår Jersild vakt om diktarens frihet. För honom innebär den ett ansvar vid valet av genre.

Jersild gav sin syn på sanningen i anslutning till *Uppror bland marsvinen* (1972). Där har han i skönlitterär form berättat om sig själv och sitt liv utan-

för litteraturens värld. Förhållandet sanning-lögn har behållit sin aktualitet för honom också när han skrev *Professionella bekännelser*, som inte är skönlitterär. Att han är medveten om det vittnar förordet om:

Jag försöker ge en oromantiserad bild av ett författarskap och jag vill vara sanningsenlig. Att detta i strängare mening inte alltid varit möjligt, behöver jag inte poängtera. Vi känner alla de många fallor som lurar på den som skriver om sig själv. (s 5)

Samtidigt som Jersild energiskt hävdar diktarens frihet, har han uppenbara krav på sig själv att vara ärlig; därom vittnar bl a citaten ovan. Men sett från ett annat perspektiv, det skönlitterära skapandets, har han deklarerat en annan hållning till frågan om sanning och lögn: "Lögner och lekar står för mig som inkörsporten till mitt eget skrivande." (s 27). Primär i författarskapet är således lögnen. Det medför en ambivalens, tillåtlig för författaren men besvärlig för uttolkaren. I sitt eget tycke har Jersild aldrig lyckats visa verkligheten sådan den egentligen är, säger han. "Varje bok jag skriver är ett anfall på den från ett nytt håll."¹⁰ Han har också gett uttryck åt uppfattningen, att verkligheten innehåller mindre trovärdiga moment (*Professionella bekännelser*, s 28), att han strävar efter att hålla verkligheten på avstånd (s 104) och att livet är kaos (s 115). Uttalandena bekräftar vad han kallar "sitt tvetydiga förhållande till vad man brukar kalla realismen" (s 54). Det är här, i den inte alltid urskiljbara skarven mellan realitet och fantasteri, som hans skönlitterära författarskap uppstår. Med en enkelhet, som ibland generar oss, får han oss att se hur försåtlig verkligheten kan vara, den verklighet som han själv uppfattar ömsom som tråkig, ömsom som hotfull och i ett försök att bemästra diktat om och diktat sig bort ifrån.¹¹

Debuter

Det var den 1 april 1960 som Jersild debuterade med novellsamlingen *Räknelära* — embryot för hans senare diktning. Där bakom går inte jag i min framställning här. I *Räknelära* skildras i flera fall den alltför specialiserade människans avskärmning: numismatikerns, fysiologens, semantikerns och statistikerns. En obekant faktor får ödesdigra följder för den mänskliga ekvationen. Novellerna "Kliniken" och "Invigningen" kan läsas som en varning mot övertro på en alltför avancerad teknisk apparat. Den kan utgöra ett hot mot människan och livet. I den förstnämnda finns den storsjukhusmiljö, som senare skulle bli skådeplatsen i *Babels hus* (1978). "Midsommar" ger en folkhemsinteriör - Medelsvenssons tillvaro är ett annat tema, som författaren kommer att variera i fortsättningen. En ung människas svårigheter att nå kontakt med det motsatta könet gestaltas i den tragiska "Gossen". "Revolution" gisslar med spefull satir den humorfria radikalismen och "Den förlorade oskulden" slutligen åskådliggör en ungdomsförälskelse och dess komplikationer.

Mottagandet blev förhållandevis akttningsfullt men speglar kritikens vacklan. Man talar litet allmänt om utvecklingsbara ansatser och ger ömsom beröm, ömsom reservationer. Vem skall den nye författaren ses tillsammans med? När Strindberg, Hjalmar Söderberg och Olle Hedberg anføres, träffar

man ändå en väsentlig ton i novellerna. Också Roald Dahl nämns — han skulle återkomma som jämförelseobjekt. Redan nu konstateras emellertid, att Jersild "också har ett allvarigare, tidskritiskt uppsåt" (*KvP* 4.4.1960). Det tangerar hans egen målsättning. I stor utsträckning kom detta allvarliga syfte att förbises av kritiken, som i första hand fångades av Jersilds specifika humor.

Jersild har själv framhållit Willy Kyrklunds betydelse för *Räknelära* (*Professionella bekännelser*, s 53).¹² Den mörka synen och det lätta skrivsättet har de gemensamt.

Till Jersilds inträde på den litterära arenan hör också det manifest, "Front mot formens tyranni", som han tillsammans med Kai Henmark, Bo Holmberg och Sonja Åkesson lät publicera senare under debutåret. Där kritiserades de senaste årens "alltmer tilltagande intresse för den yttre formen på bekostnad av det spontana uttrycket och engagemanget" (*DN* 29.8.1960). Efter en hänvisning till Strindberg, som knappast skulle funnit sig tillrätta "bland det senaste decenniets litterära snobbar" och ett beklagande av att den tidige Pär Lagerkvists experimenterande och Hjalmar Bergmans avancerade diktning inte vunnit förtjänt efterföljd, utmynnar programförklaringen i följande markerings av innehållets försteg framför gestaltningen:

Det är innehållet som bör avgöra gestaltningens yttre form och inte tvärtom. Från dessa utgångspunkter skulle en ny stimulerande estetisk diskussion kunna inledas. Med ett förnyat intresse för innehållet borde också kunna följas nya former och nya gestaltningsmöjligheter. En diktares inlevelse kan aldrig ersättas av aldrig så raffinerade metoder.

Frånsett att Jersild själv i sitt författarskap tagit upp det experimenterande, som han efterlyste i manifestet, är det väl tveksamt, om han i fortsättningen skulle skriva under på dess övriga paroller. I en intervju 1967 tog han avstånd från det¹³ och i *Professionella bekännelser* säger han, att han skrev under i ett sent skede och att undertecknarna inte gav nyckelordet engagemang samma innebörd (s 56). Han såg sig föranlåten att precisera sin egen ståndpunkt. Det skedde under rubriken "Förargelseväckande beteende" (*DN* 14.9.1960).

Manifestet tillkom för att stimulera till debatt, säger han. För sin egen del såg Jersild litteraturens stora uppgift vara att "handla om människan oberoende av tid och rum och därigenom skapa förståelse hos läsaren för det egna jaget och för medmänniskorna". Han talar också varmt för "det sociala engagemanget", varmed förstås "en litteratur som inte förnekar sitt ansvar och som engagerar sig i aktuella etiska, vetenskapliga och politiska problemställningar. En litteratur som kanske skulle kunna påverka våra chanser att överleva".

Detta skrev Jersild således under sitt debutår. Det ligger nära till hands att se uttalandet som en programförklaring. Ovisst är dock, i vilken utsträckning han själv gav sin kommentar den innebörden. Däremot är det inte svårt att peka på hur konsekvent han följer sin målsättning. Hans författarskap gestaltar på ett allmängiltigt plan människans villkor och diskuterar solidaritet och medkänsla. Och detta inbegriper just engagemang i "aktuella etiska, vetenskapliga och politiska problemställningar". De flesta av hans verk kunde exemplifiera detta men särskilt kan man hänvisa till *Grisjakten*, *Stumpen*,

Stig Ahlgren:

Kvartett utan ansikten

Kai Henmark

P. C. Jersild

Sonja Åkesson

Bo Holmberg

Djurdoktorn, Den elektriska kaninen och Barnens Ö. Kulmen i detta avseende utgör *Efter floden* (1982).

60-talet är i eftervärldens ljus känt för sitt engagemang; begreppet kom att bli ett honnörsord. Jersilds kommentar till manifestet får honom att framstå som mera före sin tid, även om han själv tonat ner dess betydelse i efterhand.¹⁴ Det skulle visa sig, att han föregrep utvecklingen också i andra frågor (jfr nedan s 182).

Manifestet gav eko i pressen och man ställde sig frågande till den ”uppmående” attityden (DN 2.9.1960). Stig Ahlgren skrev en spefull ledare, rubricerad ”Kvartett utan ansikten” med fyra tomma rutor. Jersilds tomma ruta skulle fyllas av en bild, som så småningom hela svenska folket blev bekant med.

Psykologisk gestaltning

Jersild fann, att novellen som form kändes otillräcklig. Han ville nå djupare (*Professionella bekännelser*, s 57). Det kunde bara ske genom romanen. Romandebuten ägde rum 1961 med *Till varmare länder*. Den har genrebeteckningen ”Roman”. Temat är livet som inferno, där ensamhet och isolering skapar ”självupptagenhet, fantasilöshet /och/ känslökyla” (DN 5.3.1962). Det är en verkningsfullt komponerad jag- och brevroman med två berättare: den unga utbildade hemmafrun Barbro, som likt en folkhemsk Molly Bloom hos Joyce delger oss sina triviala funderingar i en inre monolog, och Bo-Erik, en f.d. beundrare till henne, drömmare och fantast med helvetet som favoritmotiv. Han börjar skicka brev, omsorgsfullt formulerade med humor och ironi, som Barbro till en början tar emot med förstrött intresse. När han så småningom redovisar sina planer på en räddningsaktion till landet med den brinnande sjön, Uppenbarelsebokens Gehenna, ger det äventyr och spänning i hennes slutna värld. Han lämnar alltmera fängslande beskrivningar av den exotiska miljön och bifogar pengar till omkostnader i samband med den skilsmässa han föreslår, i avsikt att rädda Barbro och Lillan till ett rikare liv. Brevet gör snart Barbro medveten om torftigheten i hennes tillvaro. Hon råkar ur balans och reser bort på en semestervecka, sedan Lillan skickats till farmor. Under den tiden försöker hon få kunskap om Bo-Erik genom ett besök hos hans föräldrar, vilket dock inte gör henne mycket klokare. Därefter återvän-

der hon hem, med en önskan om att förnya sitt familjeliv eller i avsikt att med en piffig maträtt skyla över tristessen. Romanens slut medger båda tolkningarna.

Inte heller Bo-Erik lyckas med sitt uppdrag. Efter flera intermezzon, iscensatta av en inspektör Th. Caron, når den med läkande salvor och smärtstillande medel utrustade expeditionen sitt mål, bara för att konstatera, att några fysiska plågor inte längre existerar vid sjön. Här finns i stället ett helvete av modernt snitt: en polisstat med effektiv byråkrati, där med Ingrid Arvidssons ord "stupida psykologer" (DN 5.3.1962) fått mycket att säga till om. Idealisten Bo-Erik har kämpat förgäves, likt en modern Don Quixote-gestalt. I skildringen av det smärtfria helvetet leds tankarna till Pär Lagerkvists "Hissen som gick ner i helvete". Att Jersild läst Lagerkvists novell, innan han skrev sin roman, har han bekräftat.¹⁵

Till varmare länder gestaltar således två förhållningssätt till livet: ett borgerligt, traditionellt liv med risk för instängdhet, omedvetenhet och kompromissande eller ett liv som idealistens, utanför men med möjlighet att driva sanningskravet. Ingetdera alternativet ter sig dock i Jersilds roman mindre infernaliskt än det andra.

Till varmare länder publicerades samma dag som Sara Lidmans *Jag och min son* och hamnade naturligt nog i skuggan av den.¹⁶ Recensionerna inflöt så småningom under hösten; många visade oförståelse. *Till varmare länder* kritiserades för att vara en alltför långt utdragen novell och skulle ha vunnit på en förkortning (ST 13.10.1961 och Gefle D 31.10.1961). Novellformen i *Räknelära* kan här ha styrt förväntningarna.

Hos andra kritiker har däremot Jersilds egen önskan att nå djupare än novellgenren medgav nått fram. Man uppmärksammade den "förädlade och fördjupade satir" som är ett uttryck för "en allvarlig avsikt att granska vår vardagliga tillvaro" (AB 22.1.1962). Den nya romanen har vidare en "mångtydighet som gör den osedvanligt efterhängsen" (Arb 1.11.1961) och visar oss omedvetenhetens faror. Därmed har den ett kultur- och samhällskritiskt syfte (KvP 19.10.1961). Här noterar anmälarna, att författaren har ett annat uppsåt med sitt författarskap än att elegant och litet maliciöst underhålla med sina raska utsnitt ur livet. Sådana värderingar hade förekommit i kritiken av *Räknelära*.

Trots att mottagandet blev en besvikelse för Jersild (*Professionella bekännelser*, s 60) måste man notera det illustra sällskap han ses tillsammans med. Dante, Swift, Voltaire och Kafka nämns, liksom Sartre och Soya. Swift skulle för övrigt återfinnas i recensionerna till senare verk. Man pekar på släktskap mellan Barbro och Holden Caulfield i Salingers *The Catcher in the Rye* (KvP 19.10.1961) och Gyllenstens *Barnabok* förmodas vara mönster för Barbro's monologer (*Arbetaren* 48, 1961, SvD 22.12.1961 och DN 5.3.1962). I det sistnämnda fallet har han själv bekräftat inspirationskällan (*Professionella bekännelser*, s 59). (Jfr vidare nedan s 59).

Så här långt efteråt är det bara att konstatera, att kritiken inte var förbättrande på författarens allvarliga uppsåt i denna vardagsskildring med absurda övertoner. Stötestenen blev för många Barbro's inre monolog. Vändpunkten kom emellertid med Stig Ahlgrens uppskattande recension i *Vecko-Journalen* vid årsskiftet (52, 1961). Dessförinnan hade Jersild varit beredd att ta sina

diktarplaner under omprövning.¹⁷

Till varmare länder har översatts till polska och slovakiska. Den har också utgjort förlaga till Lars Johan Werles och Lars Runstens opera *Resan*, som uppfördes första gången i Hamburg och därefter i Stockholm och Helsingfors.¹⁸

Med den år 1963 utgivna romanen *Ledig lördag* fullföljde Jersild flera av sina tidigare uppslag. Här möter ånyo en Lagerkvist-inspirerad infernoskildring, när hjälten, som egentligen är en antihjälte, personalchefen Örjan Collers efter en realistiskt tecknad firmafest blir kvar med sin bordsdam Anita Forsberg i en tunnelbanevagn, som irrar en vecka under jorden utan att skymten av hjälp anas. I vagnen inrättar de sig efter bästa förmåga för en tillvaro, som är helt absurd men ändå förefaller äkta. Via retrospektiva partier blir Örjan Collers' tidigare liv bekant; hans nyligen avslutade repmånad och glimtar från hans äktenskap av genomsnittlig folkhemskaraktär passerar revy i satirisk belysning. Han är romanens huvudperson, medan Anita Forsberg fungerar som staffage.

Den tekniska apparat, som passagerarna satt sin lit till och vars funktion de aldrig tvivlat på, visar sig nyckfull och tar för en tid kommandot över deras liv. När undsättning så småningom når fram, tävlar olika massmedia om ensamrätten till den stora nyheten. De förs upp ur underjorden inför ett ofantligt pressuppbåd till en väntande TV-intervju. Det intressanta och för Jersild typiska är att det absurda livet i tunnelbanan får drag av vardagsverklighet, när de båda passagerarna inrättar sin vagn som en våning. När däremot befrielsen kommer, vänds perspektivet så att det som är verklighet - TV-intervjun exempelvis som t o m föregås av repetition - nu får en absurd dimension. Just denna blandning av trivialt och fantastiskt har kommit att bli ett karakteristiskt drag i Jersilds författarprofil.

Det som hade kunnat bli Örjan Collers' utbrytning ur hans gamla liv och början till något helt nytt, som han verkligen längtar efter, reduceras till en möjligen minnesvärd episod. Som så ofta hos Jersild är det fråga om en antydd revolt.

Jersild förefaller ha kunnat ana hur missöden i TV-åldern kan komma att hanteras av massmedia och har här gett sin gestaltning av ett sådant. Det är för övrigt inte enda gången han i sitt författarskap gått faktiska händelser i förväg. Romanen kom ut drygt två år före det bekanta tunnelraset i Stockholm. Det blev uppmärksammat just till följd av massmedias, inte minst televisionens, bevakning, som redovisade räddningsarbetet steg för steg och gjorde de instängda till folkhjältar, om än bara för en tid (text SvD 10-15.11.1965).

Mottagandet av *Ledig lördag* blev enligt författaren själv "något av en kritikersuccé" med "enstaka negativa röster" och med Olof Lagercrantz som tongivande i hyllningskören (*Professionella bekännelser*, s 63).

Jersild uppfattade mottagandet på sitt eget sätt men tittar man närmare på det, får man en annan bild. Visserligen ger Olof Lagercrantz romanen lysande beröm: han finner att författaren arbetar med absurdistiska metoder och i detta är ett barn av Becketts och Ionescos tidevarv. Det som främst intresserar honom är människans ensamhet - den halvkvädda folkhemssjälen, som en annan kritiker formulerat det¹⁹ — och i gestaltningen av den lediga lördagen,

när allt kan hända, finner Lagercrantz kraftfulla ansatser. Örjan Collers framstår i hans ögon som en kombination av Flygande Holländaren och Robinson Crusoe (DN 23.8.1963).

Ytterligare några tidningar är övervägande berömmade. De övriga är antingen neutrala, enbart deskriptiva eller reserverade.

Förväntningarna var högt ställda bland kritikerna men man fann, att de inte infriades: berättelsen har longörer och ger intryck av halvfärdigt arbete. Satiren, som riktar sig mot det svenskt vardagliga (GHT 23.8.1963) och den lättflytande dialogen (SvD 23.8.1963) är dock berömvärda. Trots en talangfull satir förblir boken ändå ganska likgiltig (UNT 23.8.1963). Kanske Jersild gjort det för lätt för sig, när han "bara snuddar vid problemens yta, nöjer sig med antydningar och aldrig låter det komma till en rejäl och påvisbar kris eller vändning" (Sundsv T 9.9.1963). Har hans avsikt varit att skildra ett avhopp ur vardagen, "hur en oväntad händelse sätter det normala mönstret ur funktion?" I så fall är romanen bara nödortfiktigt hoplappad (ST 23.8.1963).

Osäkerheten i fråga om Jersilds inplacering fanns fortfarande. Omväxlande med snäva synpunkter på romanen förekom referenser till både Kafka, Nathanael West och Feiffer. De avvisande omdömena kan emellertid gärna dras fram för att balansera hans egen uppfattning och exemplifiera hur olika personer uppfattar skeendet olika. Kanske är det så dessutom, att författare utgår från helt egna kriterier. Att Jersild talar om något av en kritikersuccé kan ha sin förklaring: efter det svala och tveksamma mottagandet av *Till varmare länder* kan hans förväntningar ha varit nerskruvade, med följden att de positiva recensionerna, varav flera kom just på utgivningsdagen, och framför allt den i *Dagens Nyheter* kommit att forma hans syn. Tidningens påpassligt gjorda intervju dagen efter bokens anmälan kan ytterligare ha förstärkt hans intryck av uppskattning bland kritikerna. Den uppmärksamhet, som visas inte bara på kultursidan utan i synnerhet från redaktionellt håll, efterlämnar ett starkare intryck. I Jersilds fall har således en tidnings inställning satt markanta spår.

Författaren har emellertid själv en teori angående kritikerreaktionen. Han anser, att "kritiker kan ha en tendens att ta revansch. Har man missat föregående bok berömmar man nästa litet extra. Och tvärtom: tog man i litet för mycket sist kan det vara dags att visa sig bistrare nu" (*Professionella bekännelser*, s 64).

Detta, som han själv uppfattade det, succéartade mottagande var dock inte utan komplikationer. Han fann, att romanen såldes så bra, att han blivit kommersiellt intressant. Problemet skulle åter bli aktuellt, när försäljningssiffrorna för *Babels hus* (1978) klättrade i höjden. Och redan efter *Ledig lördag* föranledde det frågan: "Var det litterärt acceptabelt i Sverige att först vara rolig och sedan sälja?" (ibidem). Det har att göra med hans mål som författare och det är klart definierat:

Mitt mål var att bli *litterärt* accepterad, att bli betraktad som en *seriös* författare. Andra typer av framgångar var och är bisaker. (ibidem)

Framtida litterära framgångar skulle innebära, att Jersild nått det mål han själv ställt upp för sig. Den första succén kom med den roman, som följde på *Ledig lördag*.

Det första genombrottet

Calvinols resa genom världen (1965) har underrubriken Rövarroman och är försedd med ett fiktivt Rabelais-citat: "Vår världsbild är en skepparhistoria". Romanen behandlar, med en kritikers ord, Calvinols resa genom den tidlösa mänskliga dumheten.²⁰ Den innebar det första stora genombrottet hos läsarna. Det är ett verk med många bottnar, som inte minst ger prov på Jersilds politiska medvetenhet. Det kan motivera en mera ingående belysning, som dock ej garanterar fullständighet.

Redan namnet Calvinol blev föremål för spekulationer.²¹ Det leder tankarna till reformatorn Calvin, som bör ha varit bekant i Jersilds uppväxtmiljö. Och på ett sätt kan man uppfatta Calvinol som en reformator eller hellre anti-reformator, då han inte lyckas förbättra något. Själv har Jersild utpekad den italienske författaren Italo Calvino (*Professionella bekännelser*, s 66).²²

Jersild har angett Joyces *Ulysses* som förebild för sin roman i det avseendet att varje kapitel har sin egen stil. Vart och ett av de tretton kapitlen i *Calvinols resa genom världen* är också enhetligt i fråga om stil, tid och rum i vid mening. Över huvud taget utgör romanen en exemplifiering av Jersilds egen läsning. Några övergångar mellan kapitlen förekommer inte utan det är Calvinols person som håller dem samman. Rövarromanen ansluter sig således också till den pikareska traditionen.

I *Calvinols resa genom världen* är huvudpersonen närvarande i samtliga kapitel. Flera är hans egna berättelser i jag-form.²³

Redan den burliska första kapitlet, "Genesis", anger infallsvinkeln: förvecklingarna vid Calvinols födelse, som för övrigt grovt parodierar berättelserna om Jungfru Marie bebådelse och Jesu födelse, medför framtida problem för Calvinol "om identiteten, om gränserna för hans person, om den yttre och om den inre verkligheten" (s 19). Identitetsförvandlingarna får honom att existera utanför rummets och tidens dimensioner, exempelvis när hans mission att som en åttaårig Kristusgestalt leda 1212 års barnkorståg misslyckas. Skildringen av de små korsfararna påminner återigen om Pär Lagerkvist. *I den tiden* (1935) innehåller en satir, "Det lilla fälttåget", där författaren i den fascistiska ungdomsorganisationen Balilla angrep samtidens våldstenden-
ser.²⁴ Den har Jersild läst.²⁵

Genomgående vittnar *Calvinols resa genom världen* om sin författares intresse för språkligt experimenterande. Kapitlet "Schliemanns möda" skildrar första världskrigets skyttegravskrig som en arkeologisk utgrävning. Just språket förleder läsaren här. Den avhandling som Calvinol utarbetar, "Om de akustiska mikroberna", är en granskning av språket. Han försöker få makt över det genom att framställa ett vaccin mot det.

"På Tysklands jord" är det kapitel, som är placerat i bokens centrum och förmodligen dess mest bekanta. Det är centralt också på grund av den politiska innebörden. Gustav II Adolfs öden efter slaget vid Breitenfeld avviker här från den historiska verkligheten, då den uppburne fältläkaren Calvinol genom sin balsameringskonst lyckas hålla kungens död hemlig till slaget vid Lützen. Kapitlet har som en förlaga *Fältskärens berättelser* och kan läsas som en uppgörelse med hjältedyrkan och personkult. Framför allt torde det vara författarens eget avsked från en av hans ungdoms hjältar. Avsnittet har fått rykte om

sig att vara både upptägsrikt, roligt och överraskande. Möjligen har det brokiga händelseförloppet på ytplanet bidragit till att skymma den underliggande tendensen, där exempelvis kriget framställs som en välregisserad film. Det som historien lärt oss blir där bildligt och bokstavligt avklätt.

Rubriken "På Tysklands jord" återfinns i en mening hos Topelius, där det i "Slaget vid Breitenfeld" heter: "Konung Gustav Adolf stod med sina svenskar och finnar på Tysklands jord att värna det heligaste och högsta i livet: frihet och tro."²⁶ Mot Topelius' högstämde retorik svarar Jersilds ironiskt vinklade framställning av hjältekonungens öden. Det heter exempelvis, att det var Gud II Adolf som vann en lysande seger vid Breitenfeld (s 91). En av de i författarskapet sällsynta naturskildringarna pekar i sin mångtydighet också den på krigets bistra verklighet:

Sommaren bredde ut sig över Tysklands jord, träden stod med hissade löv i sommarbrisen — de träd som inte huggits ned — och grödan reste ragg, den gröda som inte trampats ned. Och alla Tysklands slagfält stod i prunkande blom. (s 101)²⁷

Ett genomgående tema i *Calvinols resa genom världen* är ifrågasättande av auktoriteter, både religiösa och politiska. Till det som Jersild häftigast angriper hör läkarauktoret. Det sker särskilt uppenbart i "Doc", där vi möter Calvinol som bensinstationsföreståndare och kvacksalvare i 1960-talets USA: "Jag råkar känna till några huskurer och så har jag ett förtroendeingivande sätt säger killarna." (s 112 f). Han står till tjänst med medicin och behandling av enklare åkommor, framför allt könssjukdomar. Namnet Doc är ett hedersnamn, skänkt av kunderna. Hans påstående, att han lärt sig med åren, vilket "uppväger en massa studier" (s 117) kan nog läsas med polemisk innebörd.

I Calvinols mun läggs också en konsthistorisk forskningsrapport, "En cykeltur sommaren 1937". Den bygger på en medeltida sägen, där dödsdansomotivet knyts till den s k Keipenfrälsaren. Denne sades stå i förbund med djävulen och uträttade underverk, påminnande om Jesu gärningar. Släktskapen med Selma Lagerlöfs *Antikrists mirakler* (1897) är tydlig. Keipenfrälsarens verksamhet gav upphov till ryktet, att han var Guds son, som återvänt till jorden. Själv sade han sig vara "en enkel människa som sökte tjäna sin Frälsare efter bästa förmåga genom att bekämpa lidandet på jorden" (s 139). Det är värt att lägga märke till att han är den förste av Jersilds gestalter, som får diskutera lidandet i världen, ett viktigt tema i det fortsatta författarskapet. "Keipenfrälsaren" är också författarens språkrör, när han förkunnade ett jämlikhetens evangelium om allas likhet inför Gud. Den människokärlek han förespråkade kunde innebära offer: "till och med av din egen kropp måste du vara beredd att skänka din nästa" (s 139).

I dagboksform redovisar Calvinol i egenskap av Rector en typisk arbetsvecka i "Rector Magnificus", vari ingår en galaoperation inför pressen och fakultetens donatorer. Man kan associera till en bestämd person — Philip Sandblom, som var Rector Magnificus vid Lunds universitet på 1950-talet och dessförinnan kirurgiprofessor — men författaren har förnekat alla tankar i den riktningen.²⁸ Jersilds bizarra humor firar här stora triumfer och bl a anspelningar på Albert Schweizer kryddar de burleska upptågen.

Calvinols tentamensverksamhet skildras med skämtsamhet. Harvey, blod-

omloppets upptäckare, underkänns, medan Jean Dominique Larrey, sin tids främste militärkirurg och Napoleons ständige fältläkare, får "bronsmärket i kirurgi" (s 184). Pavlov belönas med Magna cum laude utan något förhålls. I skildringen av Hederspromotion i Nôtre Dame är ironin fränare, när monsieur Guillotin och mister Pollock får delat förstapris som teknologie doktorer för sina uppfinningar. Adolf Eichmann blir odontologie hedersdoktor för sin "med utomordentligt nit sammanställda kollektion av guldplomber" (s 193). Kyrkan undgår inte heller kritik, när Nôtre Dames torn kröns med doktorshattar: det ena blev "doktor i juridik för rättvisans bevarande, det andra blev teologie hedersdoktor för orättvisans bevarande" (s 194).

De två sista kapitlen redovisar Calvinols död. "Sct Knuds hospital" är en sjukhusjournal över hans vistelse på sjukhuset från den 23 augusti 1929 till hans död den 3 december 1934. Där noteras bl a att han saknar förnamn, vilket markerar hans avsaknad av identitet och gör honom till en främling i varje mänskligt sammanhang. I "Exitus Calvinol" berättar han själv om sina upplevelser i slaget vid Lepanto 1571, där han möter döden genom drunkning.

Calvinols resa genom världen blev genast en stor framgång. Det är befogat att tala om ett genombrott på bred front för Jersild, som belönades med det nyinstittade *BLM*-priset för sin roman. Själv noterar han, att "en del kritiker greps av samma eufori som författaren. Någon tog förstås avstånd från det studentikosa" (*Professionella bekännelser*, s 73 f).

Mottagande och politiska implikationer

Det entusiastiska mottagandet innebar, att kritiken med ett par undantag kapitulerat för de burleska upptågen, den ohämmade berättarglädjen och diktarens gränslösa fantasi.²⁹ De stora mästarna Rabelais, Swift, Voltaire, Dickens och Jules Verne åberopas som jämförelse och man finner, att Jersild fullföljer skälmromanens tradition.³⁰ Fabulerandet och pajaseriet kan emellertid ha förtagit intrycket av allvar under den muntra ytan, då inte många diskuterade romanens "världsbild". De flesta var, kanske i anslutning till romanens motto, mera benägna att ta fasta på skepparhistorierna. Både patos och djupt allvar anas under absurditeterna (*UNT* 1.9.1965) men knappast någon ger sig in på preciseringar. En av avsikterna med pikareskens saltomortaler skulle kunna vara en uppfördran till ställningstagande, finner en kritiker utan att dock personligen engageras (*Sundsv T* 27.8.1965). Romanen tolkas som "ett oförskämt sabotage mot läkarauktoriteten — den enda auktoritet vi fortfarande odelat böjer oss för" och anmälaren finner, att tron på medicinmannen som världens frälsare skjuts i sank med sådan övertygelse, att författaren är mogen för ett mästarbrev i Hieronymus Boschs akademi (*GT* 27.8.1965). De "heroiska och gloriösa förloppen" reduceras till "idiotier eller futtigheter" (*AB* 30.8.1965). Kanske andra världskriget kan betraktas som ett pojkslagsmål och var inte det första egentligen lika bullrigt och ömkligt som ett studentjippo (*SkD* 27.8.1965)? I kapitlet "Doc" avläser man en ironisk attityd till texten, som i sin kyla och distans erinrar om Lars Gyllensten (*ibidem*), ett omnämnande som säkert tilltalat Jersild, då han framhållit Gyllensten som sin litterära förebild (*Professionella bekännelser*, s 76, *passim*).

Gyllenstens relativism skymtar också bakom romanens motto, som talar om "det relativa i varje beskrivning av världens gång och det häpnadsväckande i människornas förmåga att ändå ständigt tro sig möta sanningen". Det är Göran Palms iakttagelse (*Expr* 27.8.1965). Romanen ger länge en uppvisning av stilar och grepp och kritikern kan utan svårighet peka ut avsnitt, som kunde vara skrivna av "Jersilds närmaste medbröder på parnassen", Lars Gyllensten, Lars Ardelius, Lars Gustafsson och Sven Delblanc. Farsen blir meningsfull, tycker han, när den får en i vid mening politisk dimension: religionskrig, kolonialism och Stalins diktatur hänas bland annat. Denna politiska dimension är för övrigt Palm ensam om att ha uppmärksammat. Men den rör också det som vid denna tid var en hjärtesak för honom. Det förklarar att han genast blev varse Jersilds politiska anspelningar. Palm var en av dem som bidrog till den ideologiska strömkantringen vid 1960-talets mitt. Genom sin artikel "Blir vi förda bakom ljuset?" (*Expr* 22.6.1965) gjorde han ett inlägg i diskussionen om USA:s politik i Latinamerika och Sydostasien. Han vidgade problemet till att mera gälla ekonomi än krigsskådeplatser: förhållandet mellan investeringar och vinst i u-länder, de demokratiska i-ländernas förhållande till eventuell demokrati i u-länder och klyftan mellan fattiga och rika.

Jersild deltog inte i denna debatt vid 60-talets mitt. Han var emellertid väl medveten om den och om de ideologiska förändringar den ledde till. Innan vi går närmare in på det, kan det vara nödvändigt med en tillbakablick till decenniets början. Det är då Jersild börjar tala i politiska termer.

Jersild var en av dem som reagerade mot formens tyranni. Året var 1960. I sin kommentar till Manifestet ansåg han innehållet vara det primära och det som formen skulle rätta sig efter. Generellt efterlyste han mera engagemang.

Formtyranniet tar han avstånd ifrån också i fortsättningen. Det sker sexton år senare, när han blir tillfrågad om sin syn på det kulturella klimatet under 60-talet. Han minns 60-talet som "ryckigt och nyckfullt" och att det var lätt att förväxla innehållet på *DN*:s kultursida med verkligheten:

—Man vaknade en morgon och fann att det enda som dög var Konkretismen. Man hade knappt ätit lunch förrän kvällstidningarna kom ut och anbefallde nyenkelhet i stället. På kvällen skulle det vara metaroman, mitt i natten ringde någon och flåsade om Dokumentarismen, och nästa morgon berättade *DN* om Den Nya Fantastiken. Det fanns inte en chans att hänga med, man släppte taget och kände sig efterbliven. Just en känsla av dumhet minns jag från första delen av 60-talet.³¹

Jersild har också synpunkter på de politiska signalerna vid denna tid:

Litet märkligt var kanske, att det ofta var samma personer, som före 1965 fick mig att känna mig dum, som efter 1965 fick mig att känna mig hopplöst bortkommen.³²

Det engagemang som Jersild efterlyste 1960 kom att präglade debatten de sista åren av 60-talet. Att han inte kände sig hemma i det tidiga 60-talets formexperimenterande, så som det praktiserades, är måhända inte så överraskande. I sitt eget experimenterande var han ambivalent. Däremot förvånar möjligen hans känsla att vara "hopplöst politiskt bortkommen", då det av honom efterlysta engagemanget nu slagit igenom i litteraturen och kulturdebatten. Han kan ha stötts tillbaka av det dogmatiska i kravet på engagemang. "Tillspetsat

kan man i dag tala om en 'engagemangsterror' mot konstnärerna".³³ Så karakteriserade han läget 1967 och pläderade för diktens frihet.

Själv ansåg sig Jersild för den skull inte sakna insikt i samhällsfrågor. Sitt politiska uppvaknande daterar han till 1963, när han mötte Gunnar Inghe, socialmedicinare och socialist. Hos honom var Jersild amanuens och forskarassistent 1963-1966. Inghe blev hans medicinske och politiske mentor (*Professionella bekännelser*, s 23 och 187). Just vid denna tid började också arbetet med *Calvinols resa genom världen*. I en av de självbiografiska novellerna i *Uppror bland marsvinen* (1972) använder Jersild frasen "kom inte och snacka om alienation" (s 21), visserligen i ett sammanhang, som är allt annat än politiskt. Ordet alienation har han framhållit som betydelsefullt i engagemangsdebatten; att han själv tar till det i en kontext som egentligen berör något annat är förenligt med hans arbetssätt. Därför vågar man tro, att han här talar i egen sak.

Jersild har också i sina politiska uttalanden ifrågasatt uppfattningen, att "svensk litteratur blev politisk med Göran Sonnevis Vietnamdikt":

I slutet av 50-talet fanns en stark samhällstrend: Sundman skrev om kommunala frågor, Ardelius fångade vardagen i "Dagligt allehanda" och Kurt Salomonson gav ut en rad romaner med arbetarmotiv och en diskussion om fackföreningsrörelsens svek som inte skulle ta fart i allmänna debatten förrän nära tio år senare. (*Professionella bekännelser*, s 107 f)

Resonemanget visar, att Jersild verkligen har ett politiskt intresse. Det går därför inte att frångå honom politisk medvetenhet, eftersom han är delaktig i vad som sker under 60-talet. Och just då skrev han *Calvinols resa genom världen*, som inte enbart är en övning i fantasi utan avsedd som ett "seriöst litterärt företag" (*Professionella bekännelser*, s 70). Hans politiska intresse har emellertid en långt större räckvidd. Det avsatte så småningom *Grisjakten* (1968) och *Vi ses i Song My* (1970). Med dem inleds en ny genre - byråkratomannen.³⁴

Jersilds politiska engagemang kan exempelvis illustreras av avsnittet "Den lille mannen" i *Calvinols resa genom världen*. Det skildrar hur Calvinol skall bota människor som lider av krympsjukan, ett uppslag som naturligtvis går tillbaka på Swift. De är soldater från Taiwan, som anländer genom en amerikanskas försorg. Vid skildringen av konsultationen utnyttjar författaren djurvärlden, som får uppvisa ett parallellt skeende. När kaptenen anar komplott bland sina egna, heter det med krigiska termer, att "mesar kivades i hagtornshäcken och tungt lastade humlor flög förbi på väg österut till sina baser i grannens lustpaviljong" (s 171). Vid matdags upphörde mesarna att kvittra och humlorna "återvände förskräckta till sina baser" (s 173). Soldaternas aktivitet för att nå maten skildras på ett sådant sätt, att tanken genast leds till en fågelflock: "Små soldater kom springande, snubblande, kämpande och klättrande sig fram genom den besvärliga terrängen" (s 173). I nästa mening är liknelsen uttalad: "De samlades i en stor ring kring mrs Schlesinger, som en klunga hungriga och tjatrande mesar runt den väldiga damen." (s 173). Att just mesar — tillsammans med sparvar fågelvärldens paria — valts här kan innebära en politisk nedvärdering. Taiwan åtnjuter stöd från USA och detta lands representant, Mrs Schlesinger, skildras i krigiska metaforer som en från-

stötande karikatyr. Calvinols metod att bota de krympsjuka bekräftar den politiska innebörden: Taiwan krymps till en bråkdel av den ursprungliga ytan och bogseras till Disneyland i Californien. På så sätt är diktaturen oskadliggjord och Taiwan förvandlat till en leksak för USA. Samtidigt har landet förpassats från Kinas grannskap.

Nu kan man invända att den politiska tendensen ter sig fördold och kanske inte bör tillmätas så stor betydelse. Då bör man beakta, att romanen innehåller angrepp på fler diktaturer, som bör begrundas i anslutning till Taiwanavsnittet.

Det gäller "Den store mannen" (s 149-162). Här liksom hos Swift är perspektivet omvänt. Den som behöver botas är partisekreteraren i Ryssland, som på senare tid vuxit så mycket, att han inte längre förmår resa sig upp. "Tungt låg hans jättkropp över Ukraina, Vitryssland, Kazakstan, Kirgisiska stäppen, Ural, Sibirien och ända bort över Novojbergen och ön Sachalin." (s 150). En bildlig betydelse ter sig foljdriktig här: partisekreteraren formligen kväver landet med sin stora lekamen. Att han sedan 1956, Ungern-invasionens år, är innehavare av Stefansorden visar prov på vad Jersild själv kallat ironisk invertering, något som han för övrigt demonstrerat i *Uppror bland marsvinen* (s 118-133). Ämnet är där just Sovjets invasion i Ungern.

Ett annat avsnitt uteslöts ur boken av politiska skäl strax före tryckningen (*Professionella bekännelser*, s 71 f). Det heter "Ett fall av förstoppning" och kom senare att publiceras på annat håll.³⁵ Där skildras hur general Franco, som lidit av förstoppning under hela sin diktatorstid, slutligen behandlas med hjälp av en dammsugare, som blåser in luft per rectum och spränger honom. Dessförinnan har han förgäves provat olika kurer, som avkok på demokrati och lättkokta amnestier. Naturligtvis skall förstoppning här tolkas bildligt, som förstockning. Beträffande tendensen kan man påminna sig, att andra av Jersilds romanhjältar haft anknytning till Francotiden i Spanien. Rodion Beck i *Djurdoktorn* (1973) var frivillig i Spanien på 30-talet och Helmer Tönnies i *Stumpen* (1973) sympatiserar med Francos motståndare. Pensionären i *En rolig halvtimme* talar om, att han deltagit i spanska inbördeskriget.³⁶ Franco stämplas som en av mänsklighetens fiender, när de tre vapenförsedda vise männen i *Gamen* (1973) anger sin uppgift vara att redan i vaggan "skilja agnarna från vetet" (s 120). De kallar sig "Samhällets försvarare, Mänsklighetens lotsar eller Historiens revisorer" (s 119). En av dem de missat är Franco.

Med utgångspunkt i de här diskuterade kapitlen i *Calvinols resa genom världen* kan vi konstatera, att Jersild riktar sin udd mot diktaturen som sådan, oavsett om den befinner sig på höger- eller vänsterkanten. I romanen går det att avläsa ett politiskt budskap, låt vara att det är mera mångtydigt än vad som var brukligt i den samtida skönlitteraturen.

Även om kritiken inte noterade de politiska övertonerna, så uppmärksammade man Jersilds experimenterande med språket och de kvalitéer hans språk genomgående besitter. Att han i konkretismens anda också givit en visuell framställning av slaget vid Lützen noteras som tidstypiskt. Den observationen har bara ett fåtal gjort (*Arbt* 27.8.1965 och *UNT* 1.9.1965).

Jersilds estetik är besläktad med Gyllenstens, när han låter Calvinol färdas mera genom språket än genom världen, är en kritikers iakttagelse. Själva pro-

blemet i romanen hör ihop med en central linje i de senaste decenniernas prosa: "hur vår identitet och vår verklighetsbild formas av det språk vi använder, av de roller som språket ger oss och hur också våra moraliska värderingar är beroende av de språk och de modeller vi har tillgång till" (DN 27.8.1965).

Jersild sammanförs också med sina generationskamrater Delblanc och Enquist. Det heter, att hans framställning inte har det fina utforskandet och suggestiviteten hos *Magnetisörens femte vinter*. Inte heller med det stegrade fantasimyllret i *Prästkappan* kan *Calvinols resa genom världen* mäta sig. Detta bör ha varit kännbar kritik för den som haft ett komplexartat förhållande till P.O. Enquist och litteraturhistorikern Delblanc. Han talar påfallande ofta om "miko" — ordet är Jersilds — inför dem.³⁷ Samtidigt innebär det likväl ett erkännande att tas upp till granskning i deras sällskap. Jersilds främsta misstag är att han fantiserar för mycket, då "det överfantastiska inte vittnar särskilt om fantasistyrka, /.../ utan/ avslöjar tvärtom en brist i fantasin", avslutar Artur Lundkvist (ST 27.8.1965).

Calvinols resa genom världen ses som exponent för den nya fantastiken, tillkommen i reaktion mot le roman nouveau. Jersilds roman vittnar om den frihet, för vilken inte minst Artur Lundkvist banat väg och som de unga diktarna tillägnat sig, när de nu ger sin bild av världen. Och dessa unga är just Enquist, Delblanc och Jersild, som här sammanförs till en grupp (SvD 27.8.1965) Kanske var det en slump som gjorde, att de under åren efter varandra producerade sig i samma genre. Jersild lutar åt den uppfattningen och antyder också den kommande litterära klimatförändringen (*Professionella bekännelser*, s 70 f). Även om klimatskiftet fick trion att splittras, kan man förmoda, att de tre författarna uppmärksamst följde varandras litterära framgångar. Några rader i *Åsnebrygga* talar för det:

Tidningar kommer hit och jag följer Sveriges bokhöst på avstånd. Hausse i Dokument, Engagemang noteras högt med många köpare. P.C. och P.O. går upp i den guldkantade klassen. Är jag avundsjuk? Så där. (s 101)

Långt efter publiceringen av *Calvinols resa genom världen* påtalar L.O. Franzén i en granskning av några aktuella romaner bristen på "hängivelse" i den politiska satiren. Han tycker, att det fantastiska som institution ingenstans blir så tydligt som i Jersilds och Delblancs politiska satirer. Han har också svårt att förstå oviljan mot att bekänna tillhörighet. "Man är aldrig fri från att göra ett val." Ahlins och Gyllenstens författarskap närmar sig varandra, alla olikheter till trots, i "hängivenhet". Franzén tar avstånd från de berättelser i *Calvinols resa genom världen*, som alluderar på Swift, medan "Schliemanns möda" får beröm som en tät och odiskutabel berättelse, där språket visar ett sätt att bjuda motstånd mot en tillvand verklighetsbild. Kriget blir där mera absurt och fantastiskt än i någon direkt framställning, finner han (DN 24.1.1966).

Franzéns kritik illustrerar det klimatskifte som inträffat, sedan han skrev sin recension av *Calvinols resa genom världen* och som efterlyser entydighet i engagemang och politiskt budskap. Det halvåret visar upp politiserande diktare som Göran Sonnevi och Lars Forssell. Kritikern förefaller medveten om att pikaresken fick ett snabbt slut, när den politiska strömkantringen inträffade.

När Franzén efterlyser en bestämd politisk hållning, kan man påminna om

Jersilds syn på den politiska satiren: han har inte *en* linje i sin satir utan använder den för att visa upp sin vilshenhet. "Vem ska man hålla på?" (SvD 29.7.1965)

Det kan naturligtvis förefalla lättköpt att i ljust av författarens övriga produktion peka på brister i samtidskritiken. Något sådant är dock inte avsikten här, utan det är snarare några kompletteringar till bedömningen som kan göras. I det sammanhanget vill jag också peka på element i författarskapet, som kan iakttas för första gången.

Hur förhåller sig romanen till Jersilds deklaration att den är "en självbiografisk resa genom en världsbild, genom delar av min egen föreställningsvärld" (SvD 29.7.1965)? I vilken utsträckning beaktade kritikerna denna "världsbild"?

I grunden ger romanen uttryck för en pessimistisk livshållning, när Calvinol inte på något sätt lyckas förändra de system som han hamnar i. Han är en av Jersilds misslyckade frälsargestalter. Inte heller förmår han ha en naturlig relation till en kvinna; vad han i scenen med Mademoiselle Titi älskar är enbart symbolerna för den status han tillägnat sig. Romanen uppvisar för övrigt gott om avarter av sexualitet. Någon i Calvinols omgivning, som har en trygg och varm känslomässig relation till en person av motsatt kön, förekommer inte.³⁸ Det misslyckade förhållandet läkare-patient är en annan livsnerv i framställningen. Det har senare gestaltats fylligare i *Babels hus* (1978).

Existentiella frågor

För första gången i sitt författarskap för Jersild fram lidandet. Det sker när "Keipenfrälsaren" får redogöra för sin uppgift i livet och när Calvinol påminner baron von Münchhausen om dennes liv:

—Visst har ni levat baron. I högönsklig välmåga till och med. Svävat över slagfälten i en ballong, betraktande lidandet genom en omvänd kikare... (s 145)

Att betrakta lidandet genom en omvänd kikare innebär att reducera det. Man får det på avstånd och det blir mindre skrämmande. Det är knappast en händelse, att baronen svävat just över slagfälten, när han sett lidandet. Krig innebär lidande och kapitlet "På Tysklands jord" ger en realistisk syn på kriget, till skillnad från Topelius' heroiserande. I sina följande böcker har Jersild återkommit till lidandets problem, antingen mera förtäckt som här eller öppet.

Nära förknippat med lidandet är för honom själva livet och skapelsen. Denna omnämns av Calvinol och baronen i pessimistiska tongångar:

Det första och största practical joke som världen skådat var ju när Gud kreerade Adam, docteur. (s 144)

Tanken att människans skapelse är ett stort skämt skulle återkomma i novellen "Bomben i testiklarna", när berättarjaget, som ligger författaren själv mycket nära, under sin militärtjänstgöring funderar över livet och de existentiella frågorna:

1954 var jag nitton år och kanske något mindre uppskärnad över min dödlighet än året innan. Men ett faktum stod fullständigt kristallklart för mig: den som satte mig till världen begick ett brott. Jag hade formulerat en aforism om detta med en viss cynisk skadeglädje: "Det finns ett practical joke som inte kan överträffas — Guds skapelse av Adam". (*Uppror bland marsvinen*, s 72)

Adam anklagar Gud med samma formulering i en senare tillkommen radiopjäsa, *Lustarnas Trädgård*, som behandlar människans skapelse:

När du skapade mej ställde du till med världens practical-joke. (s 11)

Det är själva existensen, som är problematisk i Jersilds föreställningsvärld. Och funderingarna återkommer med envishet i *Barnens Ö* och i radioteaterserien *Pappa, Kjelle säger att...* där Jersilds avsnitt hade rubriken *Varför skaffar man barn?*³⁹ Resonemanget förs där så långt det över huvud taget är möjligt. Sonen, som i ett samtal med pappan undrar, varför han finns till, får föreslå att ägget på elektronisk väg tillfrågas "om det vill bli barn, eller om det vill ligga kvar och sova för all framtid" (s 13). I ett tillbakablickande perspektiv är sonen inte helt säker på att han själv skulle ha velat födas:

Men har du inte tänkt på att om man aldrig blir född så kan man ju inte ångra sig. Då finns man ju inte. Man saknar inget liksom. (s 11)

Här ställs det existentiella problemet på sin spets.

Som en tröst eller åtminstone ett alternativ till den oundvikliga förintelsen kan man se den föreställning om reinkarnationen, som Doc får ge uttryck åt:

Jag tror att alla människor minns sitt föregående liv. Eller flera föregående liv. Det är ju ganska självklart egentligen om man sätter sej ner och tänker efter. Vad vore det förresten för idé att konstruera en så invecklad apparat som själen och sen kasta den på sopbacken efter kanske nära år bara. (*Calvinols resa genom världen*, s 127)

Tanken på ett slags tillvaro efter döden återkommer i *En levande själ* (s 209) och i den satiriska novellen "Bokens begravning". Den bildar en motvikt mot den pessimism, som kan utläsas på andra håll i författarskapet.⁴⁰

Det är uppenbart, att *Calvinols resa genom världen* innehåller flera olika teman och motiv. Tolkar man romanen enligt författarens rekommendation som en självbiografisk resa genom hans världsbild, genom delar av hans föreställningsvärld, så måste slutintrycket bli, att det är en mycket pessimistisk världsbild han visar upp. Som en tragisk bok har han själv i efterhand karakteriserat den.⁴¹ Religion, politik, kärlek och sjukvård gestaltas alla med kritiska förtecken. Inte ens språket är tillförlitligt. Att den mångsidige Calvinol är maktlös inför själsliga åkommor har nog en extra innebörd. Rövarromanen, som utkom mitt i det 60-tal, som började politiseras, är med andra ord betydligt allvarligare och mera pessimistisk än samtidskritiken uppfattade. Det är bara att konstatera, att inte någon kritiker fäste avseende vid Calvinols i romanens upptakt formulerade livssyn:

vad finns i världen att skratta åt? /.../ Vad finns i världen över huvud taget att göra något åt? (s 11)

Allvaret är skickligt maskerat och inte lättåtkomligt vid en första läsning. Kanske är det så, att man där bakom skoj och fantastik, satir och gyckel kan

avläsa författarens eget uppbrott och avsked från gamla värderingar och föreställningar.

Fantastik och realism

Temat i *Prins Valiant och Konsum* är liksom i *Till varmare länder* och *Ledig lördag* främlingskänslan och förhållandet mellan dröm och verklighet, ideal och liv. Fickroman lyder underrubriken och mottot kontrasterar starkt mot det i *Calvinols resa genom världen*: "Släng kartor och kikare! —Det är dags att börja se." Här antyds ett nytt förhållningssätt till verkligheten.⁴² Och det författaren ser och håller upp till beskådande är den svenska ensamheten personifierad av Lena Swedin under tre skeden av hennes liv. Som tioåring anför hon ett pojkgäng på Prins Valiants uppdrag i strider mot ett annat, "hunner-na", i skogarna mellan Ängby och Bromma, där en Konsumbutik utgör en fast punkt i tillvaron. Den jargong som gänget praktiserar känns igen från kapitlet "El Alamein" i *Calvinols resa genom världen*. Sex år senare har Lena svårt för att sysselsätta sig och driver ensam omkring planlöst: skuggar olika personer, ägnar sig åt fönstertittande och tar tillfälliga kontakter med udda individer. Hon befinner sig utanför i dubbel bemärkelse. De miljöer, som hon tittar in i, ger henne intryck av aggressivitet, äckel och leda, alternativ som inte lockar henne ut ur fantasivärlden. I det sista avsnittet tillbringar hon som vuxen en semester på egen hand i Gävle, under fingerat namn och i grunden lika ensam som tidigare.

Skildringen är genomgående i tredje person på en deskriptiv, klar prosa, präglad av lugn saklighet. Övergångarna mellan realistiska och drömda partier sker oförmedlat.

Lenas liv pendlar således mellan två världar, Prins Valiants och Konsums, mellan fantasi och verklighet. Bokens motto understryker vikten av att vara medveten om tillvaron och den egna positionen i den. Ju äldre Lena blir, desto mer fjärrar hon sig från verkligheten. Romanen kan därför läsas som en varning för det drömliv, som kan bli följden av alltför okritisk idoldyrkan.

Lena är med sitt starka fantasiliv andligt besläktad med Bo-Erik i *Till varmare länder*. Båda befinner sig också utanför mänsklig gemenskap och gör fåfänga försök att nå in i den. Med Barbro delar hon dessutom behovet av flykt undan en torftig vardag och längtan efter ett livsinnehåll. Frälsargestalter hjälper dem båda två i fantasin ut ur respektive inferno.

På hotellet i Gävle återser Lena sin Prins, nu en sjuk åldring. Kanske hans död innebär liv för henne, att hon, för att gripa till bokens motto, börjar se och slänger "kartor och kikare". Slutsidorna är här lika dubbeltidiga som i *Till varmare länder* och tvingar läsaren med i skapelseprocessen.

Naturligtvis kunde den till formatet blygsammare och i fråga om tonläget mera dämpade *Prins Valiant och Konsum* inte få samma uppmärksamhet som den närmast föregående romanen. Det är ändå anmärkningsvärt, att den avsatte bara hälften så många recensioner som *Calvinols resa genom världen* och *Ledig lördag*. Flera anmälare ställde sig kallsinniga och oförstående till denna uppförande roman. Det kan ha berott på att förväntningar om uppsluppenhet och överraskningar à la Calvinol uteblev. Någon säger det också rent ut

och anställer jämförelser - till den nya romanens nackdel. Än en gång är kritiken tveksam och splittrad. Författarens önskan och strävan att förnya sig har vållat osäkerhet.

Men det finns också uttryck för oreserverad uppskattning: *Ledig lördag* får i det sammanhanget en Ehrenrettung. Dess aktualitet framstår tydligare vid en ny genomläsning och den försvarar sin plats i den triptyk och trippeltragedi som Jersild skapat om "den svenska människan i det nya Nya Sverige, den som mest utpräglat kan studeras i Stockholms förorter". Det är "i den skenbart banala vardagsverkligheten som de verkliga tragedierna gror" (*KvP* 24.9.1966).⁴³

Reportage, dokumentär-realistisk fiktion och symbolisk-fantastisk fiktion är enligt Bertil Palmqvist 60-talets tre genrer. De två sistnämnda finner han tillämpliga på Jersilds diktning. Beträffande *Prins Valiant och Konsum* understryker han det jersildska berättardraget, att "gränsen mellan 'verklighets-skildring' och fantastik sällan /är/ möjlig att dra" (*Arbt* 12.11.1966). Det är en viktig synpunkt. Författaren har själv vidgått sitt problematiska förhållande till verkligheten. Intressant är därför den anmärkning, som utgör ett slags efterskrift till romanen och där det heter:

I denna bok finns ett antal medvetna — och omedvetna — felaktigheter i detaljarbetet. Att man börjar flickscouterna vid femton års ålder torde inte vara det vanliga. Kännare av Gävles geografi kan möjligen ha en del att anmärka. Men som jag ser det är den "realistiska verklighetsskildringen" ett manér, en pappermachémodell i likhet med andra sätt att beskriva världen.

Att Jersild tar till orda i frågan om sanning-lögn är bara det ett mått på hur angelägen den är. När han påpekar felaktigheter i detaljarbetet, kan man jämföra med *Ledig lördag*, som har betydligt större avvikelser från verkligheten. Efterordet kan ses i samband med det litterära klimatet. Det ger honom anledning att på nytt värna sin särart som författare.

Lidandets problem

I *Prins Valiant och Konsum* finns en betydelsefull episod, där Lena kommer i samspråk med en främling, en finländare.⁴⁴ Avsnittet är innebördsrikt, då det belyser den för Jersild väsentliga frågan om lidandet i världen. Det föranleder en liten utvikning.

Finländaren påstår först, att Lena är en "seende". Därefter förklarar han sin uppfattning om lidandet:

—Vet du att allt är ont. Han väntade inte på svar utan fortsatte: Vi kan inte göra något åt det. Visst. Man säger att det inte går att summera lidandet. Att ett stort krig därför inte är värre än ett litet. Vilken skenfrågeställning! Precis som om det inte skulle räcka med en enda individs lidande för att förklara alltsammans i bankrutt. (s 96 f)

För honom som vet hur man skall förhindra lidande är problemet enkelt. Han anser nämligen, att människorna är som små skålar, i vilka gudarna häller lidande, åt somliga mer, åt andra mindre. Ingen blir dock utan. I längden ser han bara en användbar metod: att "stoppa tillverkningen".

Vi ger helt enkelt inte gudarna nåra nya små små skålar och hälla i! Men vågar du gå i spetsen för en sån kampanj? Du är ung, kanske du vågar. (Ibidem)

Vad innebär det att Lena är "en seende"? Och hur skall hennes seende sättas i relation till den livsfientlighet, som talar ur finländarens åskådning och som han vill få Lena delaktig i?

Lena har från sin utanförtillvaro sett in i människors liv och där bara funnit tristess. Verkligheten har äcklat henne alltsedan hon första gången fick den in på livet, dvs när pojkarna i gänget beslog henne med lögn om Prinsens existens och bestraffade henne för det. Det är kanske den upplevelse, som fått henne att vända livet ryggen. På så sätt skulle hon vara mottaglig för finländarens uppmaning. I så fall är Lenas fantasier kring Valiant-gestalten och konsekvensen av dem bara den ena sidan av romanens lärdom. Den andra kritiserar vuxenvärlden, som inte är en bättre förebild för Lena och ett alternativ till hennes fantasiliv.

Knappast någon bland kritikerna antydde en sådan tolkning.⁴⁵ Det måste bero på att *Calvins resa genom världen* kom att utgöra den fixeringspunkt, efter vilken den följande romanen bedömdes. Vidare kan Jersilds fantasifulla och satiriskt kvicka framtoning ha bidragit till att den gängse bilden av honom inte blivit mer nyanserad. Man förväntade sig fantastik och bizarrerier, vilket kom att skymma blicken för allvaret i hans verk.

"Lidande kan aldrig summeras."⁴⁶ Så skulle man kunna sammanfatta författarens syn, när han oupphörligt ventilerar lidandets problem. Det gör han framför allt i sitt skönlitterära författarskap.

I en författarenkät har han på frågan "Är vi utlämnade åt krafter som vi inte behärskar; vilken hållning är i så fall försvarbar?" svarat på följande sätt:

Frågan syftar tämligen direkt på kärnvapen och en hotande massutplåning — men lidandet och döden är individuell. Döden låter sig s.a.s. inte summeras. Är kärnvapnen värre än Digerdöden? /- - -/ För mig är "människorasens" fortlevande likgiltigt — det handlar om att bekämpa individuellt lidande. (29 röster -67, s 70 f)

Här sätter Jersild omtanken om den enskilda människan i centrum. Hans program "att bekämpa individuellt lidande" är handfast och konkret. Sannolikt är det också betingat av hans yrkeserfarenheter som läkare.

Huruvida världen bör utplånas för att lidandet skall ta slut är ett annat sätt att med Jersilds paradoxala tillspetsning angripa problemet. Förslaget framförs i ett resebrev med Lars Ardelius som medförfattare. Ordval och tankar går dock att tillskriva Jersild:

Om Frälsaren skulle återkomma till jorden, kan han i logikens namn bara företa sig en handling: diskret och snabbt bränna av samtliga kärnvapen på en gång. Ingen hinner märka något förrän allt är vitt pulver. Ingen hinner vara rädd, ingen kan sörja, ingen kan ångra. /- - -/

En ofödd människa eller en död människa kan inte sakna livet. Därför kostar det inget lidande att förinta världen. Om det sker ögonblickligen. (DN 30.10.1973)

Kanske är det i själva verket meningslöst att leva? Det är en uppfattning som Johan i *Grisjakten* som den förste av de skönlitterära gestalterna lutar åt, när han frågar sin far, om denne aldrig tänkt på att ta sitt liv. Själv anser han att

livet är ett uppskjutet självmord (s 57). Senare påminner sig Siljeberg att han en gång frågat sin far, hur denne kunnat ta ansvaret att sätta sonen till världen (s 132).

Lidande och offer har inte någon halveringstid, säger en person i *Drömpojken* (s 193) med en term från kärnfysiken. I resonemanget skymtar ett hot mot människan, som för Jersild kan bli en möjlighet att komma till rätta med lidandet en gång för alla.

Det stora livsfrågorna styr tankarna hos huvudpersonen i "Bomben i testiklarna" och berättarjaget funderar vidare på livet och dess villkor efter en diskussion om just livets mening:

De verkligt lyckliga är bara de som aldrig blir födda. Varje liv slutar förr eller senare i bankrutt. Ett människoliv kan helt enkelt inte gå med "vinst", det är en logisk omöjlighet ur ateistens synpunkt. Och så har det alltid varit. Också före atombomben! Eller vätebomben!! Eller koboltbomben!!! (*Uppror bland marsvinen*, s 75)

Tankar på lidande föds också av ett besök i Barbij Jar, när novellens jag befinner sig i Sovjet och analyserar sin dragning till makabra platser:

Är man beläst i ämnet finns det nästan alltid ett större lidande, än det som förs på tal, att slå folk i huvudet med. Hiroshimas förstöring krymper vid jämförelsen med eldstormarna i Dresden. /- - / Jag har länge funderat på att skriva en roman om en man som försöker konstruera ett måttssystem för mänskligt lidande. (*Uppror bland marsvinen*, s 165)

Den konstruktören skulle gestaltas i *Barnens Ö* (1976).

Människors lidande sätts i relation till djurens, när djurdoktorn Evy Beck är på väg att "ge upp och erkänna att hennes arbete med försöksdjur är löjligt om man drar in människors lidande" (s 179). Lidande kan aldrig summeras, förklarar hennes son, när hon i samtal med honom för på tal djurens eventuella ångest. Varje individ upplever bara sin egen plåga (s 204).

Olika djurarter resonerar i *Den elektriska kaninen* (1974) om sitt förhållande till människan, och falkarna kommer i sitt förakt för henne med ett radikalt förslag:

Människan är ett blötdjur /.../. Men inte vi falkar. Vi dödar *allt*. /.../ Vi dödar allt. Av princip. Det är vårt sätt att göra slut på lidandet här i världen. Om man slår ihjäl alla djur finns det ju inga kvar som kan plågas. (s 76 f)

Galten Gustavs dilemma illustrerar en annan attityd till lidandet. Han vill framför allt ha samförståndslösningar och hoppas kunna lösa djurens problem genom tålamod och arbete.

Det svåra är att stå ut med att se andra lida medan man försöker handla långsamt och överlagt... (s 164)

Jersild låter de diktade gestalterna föra fram olika förslag till lösning av lidandets problem. Att förordna arbete och tålamod, som Gustav, tyder på rationellt övervägande. Det förslaget förekommer dock inte ofta.

Betydligt vanligare är i stället katastroftanken. Den återfinns i skolmonologen *Balans*:

Jag åtar mej helt enkelt inte att stå här och på fem minuter välja ut vilka drömprinsar och skönhetsdrottningar som skall få åka med i Noaks ark — eller få fribiljett till Aniara. Det är lika bra ni drunknar allihop. Så har vi löst alla de stora problemen på ett bräde: överbefolkningen, nersmutsningen och jämlikheten! Det kallar jag ren matematik.⁴⁷

11-årige Reine är trots sin ålder väl förtrogen med lidandets problem. När han ser ett äldre par sirligt ta en svängom på en öde dansbana, grips han av medlidande med dem och frågar sig: "Vad skall man ta sig till med gamlingar som inte vet sitt eget bästa?" Strax efter antecknar han med sifferkod i sin lilla anteckningsbok: "Spräng hela skiten i luften" (*Barnens Ö*, s 77 f). Någon tid senare blir han bekant med den rullstolsbundna Helène i Olgas ateljé och tillbringar en söndag med henne. Hennes öde aktualiserar eutanasi-problemet: Djupast sett är han rädd för att bli som hon:

Skulle han döda Helène av ren bussighet? Det kunde inte vara kul att sitta i rullstol. Att jämt vara i vägen och bli uttittad, eller inte bli tittad på alls. /.../ Men ville Helène själv dö? (s 85 f)

Reines medkänsla väcks också av den harmynte i pojkgänget på Ålandsbåten eller är det kanske förakt för svaghet?

Varför skulle man inte sparka in fejset på alla harmynta jävlar? Och tippa alla handikappade över bord. Man fick ha två plankor förstås, till rullstolarna. (s 274)

Den som försöker mäta mänskligt lidande är emellertid f.d. överingenjören Theo Andrén — namnet pekar i både gudomlig och mänsklig riktning — och Reine skall bli hans försöksperson. Denne tycker att "det här verkar lite knäppt på nåt sätt. Att försöka gradera människans förmåga att lida..." (s 259). Andrén förklarar och utgår från att alla människor är lika mycket värda och därför skall ha samma möjligheter:

Vi vet att somliga får lida mycket, andra mindre. Men hur ska vi kunna göra dom jämförelserna om vi saknar mått! Hur ska vi kunna säga att Pettersson lider mer än Lundström, när vi inte brytt oss om att mäta? Vi måste skapa en måttenhet för mänskligt lidande. (ibidem)

I samtalen med Nora, den enda person som Reine öppnar sig inför, får han uttryckligt argumentera för den syn på lidandet, som Erik Beck i *Djurdoktorn* förespråkat. Den innebär, att det inte är värre att döda tio personer än en, eftersom var och en bara kan uppleva sin egen död. Lidande går således inte att summera. Reine får också inför Nora resonera om den definitiva lösningen på allas lidande: han eller någon annan skulle "spränga världen i luften, som en tjänst åt mänskligheten" (s 283). Det vore en osjälvisk gärning, anser han. Den skulle göra honom till ett slags världsfrälsare. Den gestalten finns på mer än ett ställe i författarskapet. Ordalydelsen i hans funderingar svarar mot formuleringar i USA-brevet, där det talas om Frälsarens tjänst åt mänskligheten vid en eventuell återkomst till jorden (*DN* 30.10.1973). Här i Reines samtal med Nora diskuteras existentiella problem av högsta dignitet i författarskapet. Kanske kan man säga, att det rör sig om författarens existentiella ångest, eftersom detta tycks vara den fråga, kring vilken han hela tiden rör sig. Mycket tidigt talar Jersild om en "litteratur som kanske skulle kunna påverka

våra chanser att överleva'' (DN 14.9.1960). Det är möjligen första gången han här ger ord åt sin livsångest.

Huruvida funderingarna över den slutgiltiga världskatastrofen är en allmän apokalyptisk tanke eller ett uttryck för det hot, som atomålderns barn lever under är svårt att klara ut. Däremot är det lättare att peka på hur nära förknippad katastrofen är med Jersilds föreställningsvärld.

Tanken på den stora världsbranden återfinns utom i *Barnens Ö* också i *Djurdoktorn*, där laborator Engquist på tal om packing-experimentet säger: ''Ibland vet du, ibland undrar jag om det inte vore lika klyftigt att tulla på hela skiten!'' (s 248). Uttalandet kan avse mer än rättbassången. Det kan tolkas som en förhoppning om en världsbrand. Detsamma kan gälla duvan Daisys förslag i *Den elektriska kaninen*, när hon efter att ha avlyssnat djurens åsikter själv föreslår, att man skall ''hålla bensin över hela Skansen och tulla på'' (s 124). En liknande tanke återkommer i TV-pjäsen *Pang i bygget* (1974). En folkstorm skulle där kunna bli upptakt till kaos:

Jag ska få folk och åka ut och välla era jävla mikrofoner och apparater... och spränga hela skiten i luften! (s 26)

Adam i *Lustarnas Trädgård* (1975) talar med Eva om vad de skall göra med det liv, som de på Guds uppdrag själva skall söka ge mening och innehåll. För sin del har Adam redan upptäckt, att det går att göra solkatter med en spegel och han konstaterar:

Om man gjorde en tillräckligt liten och intensiv solkatt, då kunde man bergis tulla eld på hela skiten! (s 30)

En skogsbrand eller en allt förintande flodvåg kan vara element, som naturligt förknippas med livet på en apö. De ansluter också väl till författarens undergångsvisioner i övriga verk. Så memorerar hjärnan Ypsilon i *En levande själ* (1980) under sin konvalescens Flinks barndomsminnen, som efter Flinks försvinnande blivit hans egna:

Ibland fantiserar jag om att det händer en stor katastrof. Att vi får skogsbrand här i våra knotiga tallar och ristorra enbuskar. Eller att det kommer en syndaflod och sveper oss alla ut i det grå havet. (s 166)

Omväxlande med den stora eldsvådan förekommer bombexplosionen som en lösning på världens problem. I *Ledig lördag* är det en önskad utveckling, när de två instängda i tunnelbanan lyssnar efter ljud:

Dom där uppe finns inte mer. Allt är bortblåst. Dom har äntligen släppt bomben över dom däruppe! Ingenting finns längre kvar. Allt är damm och aska. (s 115, kurs här)

Konsekvenserna av den bombens detonation gestaltas i *Efter floden* (1982), som alltså tematiskt ansluter sig till Jersilds tidiga författarskap. Tanken på bomben återkommer hos *Drömpojkens* isolerade huvudperson:

Vart har alla människor tagit vägen? Hörde man inte visslet från bomberna? (s 104).

Freud i *Gamen* (1973) önskar frigöra Leonardos intellektuella kraft till ''nåt vettigt'' och möter då invändningen: ''Men om han använder kraften till att

spränga hela världen i luften?!” (s 91 f). Den som, slutligen, för ordet i *Balans* talar om kärnvapenhotet i världen och föreslår, att var och en skall gå till ”terrorbanken” och be att få ut sin personliga ranson av två ton trotyl och sedan göra fyrverkeripjäser som fritt valt arbete:

Och sen den 31 december så samlas vi härutanför på skolgården. Drick inte för mycket glögg före bara; man måste vara stadig på handen. Sen när nyårsklockorna klämtar så bränner vi av vårt fyrverkeri, smäller av hela skiten! (s 39)

De teman som gestaltas i *Balans* - skapelsen, Guds bilden, människans livsuppgift och undergången - måste Jersild ha tillmätt stor betydelse. Han har nämligen gjort en bearbetning av *Balans* i syfte att nå en ny publik — krogens.⁴⁸ I krogshowen är kärnvapenhotet ännu påtagligare: nu finns det kärnvapen motsvarande tolv ton trotyl per individ på jorden.

Jersild har i *Professionella bekännelser* sagt, att han ofta gömmer sig ”långt inne i berättelsen och bakom personerna” (s 142). Inte alla textställen om lidandet och dess lösning är så direkta som finländarens ord till Lena i *Prins Valiant och Konsum*. Tillsammans visar de dock, att detta tema är viktigt i författarskapet. Prioritering och mätning av lidande, kollektivt eller individuellt, tycks vara ett svårt moraliskt problem för honom.

Experimenterande

Jersild hade tillsammans med sina manifestkamrater pläderat för en mera experimenterande hållning. För hans egen del har experimentlusten tagit sig uttryck i en önskan att pröva nya medier och grepp. Det ger honom också möjlighet till kontakt med andra grupper människor. Ett led i denna verksamhet var den revy, *Pyton*, som han 1966 skrev tillsammans med Lars Ardelius på beställning av Stockholms stadsteater.⁴⁹

Ardelius och Jersild ville åstadkomma något nytt i revy-genren, som vid denna tid — före Kent Anderssons *Flotten* — befann sig i stiltje. De grep sig verket an med stora ambitioner. Inledningen var i deras tycke genial: Elsa Beskows idyll bryts av sex och våld. Revyn blev emellertid i det närmaste totalt utskäld och författarna såg sig nödsakade att ge en förklaring (*DN* 21.9.1966). I ett senare perspektiv menar Jersild utan att till fullo vilja analysera orsaks-sammanhanget, att nederlaget kan ha berott på vissa svaga scener, liksom en delvis valhänt regi. Den oförberedda kritiken kan också ha haft sin andel i misslyckandet (*Professionella bekännelser*, s 79).

Kritiken såg ett försonande drag i det allvar, som kunde spåras bakom de flesta skämten (*SDS* 17.9.1966), men man påtalade att författarna inte behärskade sitt medium. Någon jämförde med Dramaten, där samtidigt *Åh vilket härligt krig* av Tage Danielsson och Hans Alfredson spelades (*AB* 17.9.1966). Enstaka nummer och skådespelarinsatser berömdes men som helhet uppfattades revyn som en besvikelse.

Kanske är nederlaget här att se som ett genrepblem. Revyn har av hävd förbundits med glättat och lättillgängligt innehåll; den politiska revyn kräver mera uppmärksamhet av sin publik. Möjligen var tiden och revypubliken inte mogna för den sorts provokationer som *Pyton* serverade. För detta talar det

faktum, att revyn i efterhand fått en viss upprättelse (*Professionella bekännelser*, s 79).

Ett led i Jersilds experimenterande var också att skriva för televisionen. Hans första pjäs blev *Obs! Sammanträde pågår*.⁵⁰

Scenen är en matsal i Kungl. Bostadsstyrelsens representationsvåning. Runt det stora matbordet samlas till måltid en generaldirektör, ett justitieråd, en byråöverläkare, en försvarsområdesbefälhavare, en byggmästare och en finansman. Måltiden övergår så småningom i ett sammanträde om den aktuella krisartade bostadssituationen.

I brist på annan bostad har en ung flicka slagit sig ner under bordet och hon får snart besök av en ung man, också han bostadslös. Under sina fem år som stockholmare har han sovit gratis på muséer, på Slottet och i möbelfärrer. Han började under broarna och har därefter provat Centralen som övernattningsplats. Den senare sovplatsen har han gemensam med alkoholisten i *Stumpen* (1973). Ungdomarna inleder sin bekantskap med att dela ett äpple, en paradisk situation som också är utgångspunkt i radioteaterpjäsen *Lustarnas Trädgård* (1975). De gifter sig, får barn och åldras under bordet. Vid bordet pågår hela tiden bostadsplanering och diskussioner — i dubbel mening över deras huvuden. Till sist dör mannen och först då tycks de sammanträdande förstå, att människor bott under bordet. Efter en tyst minut lyfter de sex herrarna bordet, som om det vore en likkista, och tågar ut.

Denna satir mot självtillräcklig byråkrati och planerares brist på verklighetsanknytning kommenterades ganska avmätt i dagspressen. Men det beröm som pjäsen bestods träffar å andra sidan mitt i prick: stycket gestaltade det bostadslösa paret's resignation och passivitet, vilket utgör en förutsättning för byråkrats expansion, och borde bli klassiskt (DN 9.1.1967).

Med denna absurdistiska pjäs gör Jersild den första inmutningen av det skönlitterära revir, som i fortsättningen skulle förknippas med honom: byråkratskildringen.

En trilogi om manipulation

Tre romaner om manipulation är *Grisjakten* (1968), *Vi ses i Song My* (1970) och *Drömpojken* (1970). Var och en visar prov på författarens önskan att förnya sig inom romangenren. De två förstnämnda romanerna betraktar han själv som förövningar till *Drömpojken* (DN 6.11.1970).

Grisjakten är en dagboksroman. Den blev en stor framgång; romanen ledde till Jersilds andra genombrott och nådde snart höga upplagesiffror. Den befäste hans ställning i 60-talet och nämns i *Åsnebrygga* med respekt av kollegan Sven Delblanc (s 101). Den bearbetades till film 1970. Därmed blev Jersild mera än ett namn för den breda allmänheten. Huvudpersonen i *Grisjakten* låter sig på ett plan tolkas med djurets symbolik.

Den politiska romanen *Vi ses i Song My* blev Jersilds bidrag, när Författarförlaget startade sin utgivning. Romanens centralgestalt är Rolf Nylander, stabsspsykolog i Försvarsstaben. Han har fått i uppgift att som ledare för en grupp — Personaladministrativa Försökssektionen — införa demokratiska metoder i den svenska krigsmakten, en av statsförvaltningens konservativa

sektorer. Gruppens första uppgift blir att lösa en konflikt mellan befäl och värnpliktiga vid ett förband i Norrbotten. Ett par av soldaterna, som beordrats rensa ett område från miljöfarligt växtgift, har visat sig ha förgiftningssymtom, varefter de övriga lagt ner arbetet. PAFS, som gruppen kallar sig, försöker få båda parter att ta sitt ansvar genom att se förgiftningsriskerna i ett vidare perspektiv — värdet av miljövård inför det stundande naturvårdsåret — och konflikten biläggs. PAFS har således klarat denna testuppgift tack vare samförstånd. Gruppen upplöses och Nylander inlemmas i Försvarets samrådsverk som chef för den personaladministrativa avdelningen.

Till skillnad från Lennart Siljeberg i *Grisjakten* är Rolf Nylander en medveten person. Han är ständigt beredd att förutsättningslöst ifrågasätta sitt eget handlande. Sålunda diskuterar han problem, aktuella i den svenska samhällsdebatten vid tiden för bokens tillkomst: byråkrati, programbudgetering och medbestämmande för att nämna några exempel. Nylander har hela tiden trott på möjligheten att förändra systemet inifrån med hjälp av medbestämmande och demokratiska metoder men finner i bokens slutkapitel, att han är ”manipulator och medlöpare. Alla avgörande valsituationer är redan passerade, antagligen för flera år sen” (s 130). Ironiskt nog har det blivit PAFS, som fått inordna sig i försvaret, inte tvärtom, som Nylander avsåg.

Jersilds experimenterande med språket uppmärksammades av kritiken. Det språk som avslöjas i romanen är beteendevetenskapernas i allmänhet och det i Folksams kampanj Mental hälsa i arbetslivet i synnerhet. Med romanen vill han således visa, att begrepp som ”företagsdemokrati” och ”medinflytande” kan komma att sakna ett reellt innehåll, om de viktiga besluten fattas över huvudet på medborgarna. Språket kan på så sätt bli en maktfaktor och ett instrument för manipulation. I Rolf Nylanders analys av sitt eget agerande får vi lära oss något om den samhällsapparat, där han är placerad, finner en anmälare. Liksom han riskerar vi att bli manipulerade och det kan leda till ett Song My. Det vill säga: de mest demokratiska metoder kan i sig bära fröet till omänsklighet (DN 19.5.1970).

Jersild har bekräftat, att det är hans erfarenheter från bl a Mentalhälso-kampanjen, som fått sin litterära form i *Vi ses i Song My*. Han poängterar, att för Nylander är attityder, begrepp och företeelser brickor i ett spel. ”Den som bäst behärskar regler och insatser i det spelet kan lura medspelarna.” (*Professionella bekännelser*, s 126).

Anspelnningen på Vietnam görs enbart i bokens titel. Romanen ligger ett steg närmare Vietnamproblematiken men handlar inte om det titeln utsäger. Detta förfarande kan jämföras med Norman Mailers *Why Are We in Vietnam*, vilket också exempelvis Bengt Holmquist gjorde, där Mailer går till hårt angrepp mot USA:s krig i Vietnam utan att nämna krigsskådeplatsen på annat håll än i titeln (DN 19.5.1970). Mailers roman handlar om en björnjakt i Alaska och Jersild var bekant med den, när han skrev sin.⁵¹

Mottagandet av *Vi ses i Song My* blev gott med något undantag, där sannolikt ideologiska skäl dikterade bedömningen (SvD 1.6.1970). Romanen berömdes för sin trovärdighet i belysningen av mänskliga och politiska problemställningar, liksom dess karaktär av effektivt debattinlägg i flera högaktuella samhällsfrågor (GP 6.5.1970, AB 8.5.1970 och KvP 7.5.1970). Med *Vi ses i Song My* markerade Jersild än en gång sin förtrogenhet med samhällsap-

paraten, sin politiska insikt och vilja att diskutera ideologiska ställningstaganden.

Medan det i *Grisjakten* var den omedvetne ämbetsmannen som manipulerades, kunde *Vi ses i Song My* visa, att inte heller en politiskt medveten byråkrat undgick denna påverkan. I *Drömpojken* är språket självt avsett som instrument för manipulation av läsaren genom den anonyme berättaren "man" och det högt uppdrivna tempot, som inte ger läsaren tid till eftertanke och ifrågasättande. Romanens undertitel är "En paranoid historia". Författaren har gett en kort sammanfattning av innehållet på bokens baksida:

Drömpojken handlar om en man som kastar loss från en privilegierad tillvaro som uppfinnargeni i Kalifornien. Med en nyanställd husa rymmer han till tjänstefolkets barack där han råkar få sitt vänstra öra avskuret. Hjälsen dras in i en farsartad karusell i jakten efter ett nytt öra. Han råkar bita ihjäl en polis och måste fly till London, varifrån han rymmer med en kassörska till Schweiz. Från Genève fortsätter han som FN-tjänsteman till Polen, där han emellertid värvas för ishockeylaget "Sons of a Bitch" och skickas tillbaka till USA.

Bakom myllret av personer och snabba händelseförvecklingar, där överraskningar följer slag i slag, kan man urskilja anspelningar på olika företeelser, som knyter boken till Jersilds övriga författarskap. Här finns Kung Arthur och hans medeltida riddare likaväl som transplantationskirurgen Barnard. Problemen med företagshälsovården ventileras vid flera tillfällen både öppet och mera förtäckt. Vid denna tid var författaren dessutom engagerad i just den debatten i dagspress och fackpress. Leonardo da Vinci och Freud finns här — båda skulle mötas i den TV-pjä, som Jersild skrev 1973 med titeln *Gamen*. Läppläsning och elchockbehandling nämns här i förbigående men kom att få bredare gestaltning i *En levande själ* (1980). Inte heller det övergripande temat i Jersilds författarskap, lidandets problem, saknas i de uppslupna sammanhang, där drömpojken vistas.

Trots att Jersild i de flesta av sina verk låtit de diktade gestalterna uttala sig för en förintande eldsvåda eller explosion, vilket kan ses som uttryck för en djup pessimism hos honom, så går det paradoxalt nog att i texterna också utläsa en vörndnad för livet och fascination av födelsens mysterium. Det gäller en av drömpojkens fantasier, när han återvänt till sin hemort och söker en mor för att kunna återfödas och få två öron. Ur detta äventyr talar också en stark bindning till modersgestalten, något som kan återföras till författarens egen modersrelation (*Professionella bekännelser*, s 172, 174 f, 180).

Författaren har i efterhand deklarerat sitt syfte med formexperimentet *Drömpojken*. Han ser 60-talet som den period, när han försökte komma underfund med gränserna för sin förmåga som författare. Hans romaner har, frånsett *Calvinols resa genom världen*, det gemensamt att de ger prov på psykologisk gestaltning. Med *Drömpojken* hade han en annan avsikt:

Jag ville inte konstruera en historia, en vacker parabel, en formfulländad dramatisk kurva. Jag ville vara nära själva livet som är kaos. I livet finns inga intriger, inget dramatiskt byggande upp mot ett klimax. (*Professionella bekännelser*, s 115)

Jersild betraktar inte sig själv som en särskilt svårtillgänglig författare och försäkrar, att han inte gör sig krångligare än nödvändigt. Men han ville inte

slå sig till ro med läsarsuccén *Grisjakten*, när ”det finns stora, ännu dåligt utnyttjade fält inom romankonsten”.⁵²

Mottagandet av *Drömpojken* blev en pärs för Jersild. Det var ovanligt reserverat. Man kan bara spekulera i om det hade att göra med kritikens förväntningar. Det var i så fall inte första gången som Jerild gick emot dem. Möjligen hade man, medvetet eller inte, succén *Grisjakten* som kristallisationspunkt vid bedömningen. Kollegan P.O. Enquist hör till dem som frågar efter meningen med romanen och konstaterar, att det är svårt att skriva roliga böcker (*Expr* 29.10.1970). Av Jersild förväntar sig kritiken tydligen ”roliga” böcker, trots att han gäckt den så många gånger. Att han skulle vara en ”rolig” författare har han själv svårt att förstå, säger han i sitt förtydligande till *Drömpojken* (*DN* 6.11.1970). Han understryker där, att romanen är en språklig manipulationsmaskin, där den anonyme berättaren ”man” tjänar till att upplösa identiteten med avsikten att läsaren skall ryckas med av ordströmmen. Om *Drömpojken* är rolig, ser han som en smakfråga och placerar den för sin del i en annan berättartradition än ”Thurber och andra legitimerade humorister”. Jersild är övertygad om att den ger rikliga tillfällen till associationer men ifrågasätter, om det kanske inte fordras en annan bakgrund än den gedigna humanistiska, som av hävd förknippas med recensionsskrivande.

De få positiva anmälarna hade å andra sidan uppfattat kontinuiteten i författarskapet, när Jersild ånyo gestaltar ”omänsklighet” och ”obönhörlig determinism”, som man finner i *Drömpojkens* värld (*GP* 30.10.1970). Utompersonliga krafter styr individernas liv här liksom i *Grisjakten* och *Vi ses i Song My* (*GHT* 30.10.1970). Påpekandena röjer lyhördhet för ett viktigt element i författarskapet.

Den för Jersild själv principiellt väsentligaste frågan är så här långt efteråt knappast om *Drömpojken* fick en rättvis bedömning och om han själv vidhåller att den är bra utan vad som hände med hans författarskap åren efter 1970:

Hade jag skrivit andra böcker om *Drömpojken* fått ett lysande mottagande? Hade jag blivit mer expansiv och mindre försiktig i det formella? Experimenterat mer, varit djärvare? Som det nu är framstår *Drömpojken* för mig som kulmen på en tio år lång expansionsperiod. Och som slutade med att jag tog sats för att ta ett gränsöverskridande språng — och slog skallen i muren. (*Professionella bekännelser*, s 132)

Det är bara att i efterhand konstatera, att Jersild i ovanligt hög grad befann sig i obalans med det litterära klimatet, när han gav ut *Drömpojken*. En författare som söker förnya sig löper risken att bli missuppfattad, det är tydligt. En samhällskritik av hans mångtydiga märke vann föga gensvar i en tid, när entydighet i politiska och ideologiska ställningstaganden förväntades. Kanske *Drömpojken* snarare hörde ihop med avantgarde i latinamerikansk roman-konst?⁵³ Eller hade romanen bemötts med välvilja, om den kommit några år tidigare, när fantastiken stod i sitt flor? Den tanken laborerar Åke Lundqvist med i sin essä om Jersild.⁵⁴

Självbiografisk utgångspunkt

Den litterära klimatförändringen vid 70-talets början innebar en renässans för det gestaltade berättandet. Samtidigt hade detta tillförts ny skaparkraft av dokumentarismen, som kom att utgöra en förutsättning för den realistiska romanens återkomst.⁵⁵ Självbiografiska verk, i olika grad politiserade, började återfinnas inom romangenren. Delblanc blev på nytt med *Äminne* (1970) skönlitterär på allvar.

Jersild kan inte ha varit omedveten om denna omsvängning, som på ett sätt gynnade honom som tidigare aldrig övergett gestaltat berättande. Att författarkollegor började ge offentlighet åt sina minnen kan samtidigt ha känts pressande för honom, som varit så förtegen om sig själv.⁵⁶ Likväl hade han ett behov att söka sina rötter, då experimentromanen *Drömpojken* gjort honom osäker på den egna identiteten. ”Som så ofta ville jag skriva något tvärt emot.” (*Professionella bekännelser*, s 129).

Att skriva om sig själv låg i tiden, säger han och hänvisar till Delblancs framgång med *Åsnebrygga* (1969). Han får återigen anledning att fundera på förhållandet till sanningen, när han nu skall närma sig dokumentärt stoff, och gör vissa förbehåll:

Sanningslidelsen fick stå tillbaka för det estetiska. Kärnan i varje novell skulle vara sann, men för att göra en god historia fick sanningen finna sig i att bli tillklippt eller utsmyckad. Jag kände en större frihet på det viset. Genom att aldrig påstå att jag var sann, kunde jag vara så sann som det passade. Jag fann att det var lättare att vara sannare på det viset. Det behövdes inga krampaktiga och ängsliga motiveringar varje gång jag gjorde avsteg från det dokumentära. (*Professionella bekännelser*, s 135).

Viljan att inte lova för mycket får således författaren att avstå från utfästelser om att han skall vara sanningsenlig. Påståendet att han kunde vara så sann som det passade får nog ses som en markering mot Jan Myrdal och Sven Delblanc. Samtidigt måste man ha i minnet, att Jersild i *Professionella bekännelser* har perspektiv på utvecklingen efter de förra ”bekännelserna”. Det blir två etapper till verkligheten.

Uppror bland marsvinen (1972) innehåller elva noveller med Jersilds eget liv från 12-årsåldern och framåt som den röda tråden. Den först tillkomna är ”Karpen”, som placerats i samlingens centrum. Den sista novellen ”Tjechov för till Sachalin” är betydelsefull, då Jersild där diskuterar skrivandets villkor.

I novellen befinner sig författaren i sin egenskap av socialmedicinare på studieresa i Sovjetunionen. Kritiska iakttagelser omväxlar med neutrala reflexioner om arbetsmedicinska problem i Sovjet och Sverige, och en rundvandring bland sevärigheter i Moskva inspirerar till politiska framtidspekulationer. Slutligen stannar han vid Tjechovs hus, på senare tid iordningställt som museum, och begrundar hans öde.

Tjechov måste ha haft flera egenskaper som appellerat till Jersild, när han i valet mellan de stora ryska författarna fastnar för honom: ”Tolstoj får vara — jag tror inte vi skulle ha något att säga varandra.” (s 185). En viss själsfrändskap grundar sig på yrkesinriktning: både Tjechov och Jersild blev läka-

re och författare, därtill socialmedicinare. Båda visste vad det vill säga att ha tbc. Det föreligger således en parallellitet i största allmänhet. Dessutom finns det överensstämmelser på ett djupare plan.

Allra först blev Tjechov känd för sina humoresker och burlesker i skämtpressen. Så småningom kom de tragiska motiven att överväga i hans novellistik. Det är inte utan att Jersilds litterära utveckling pekar åt samma håll. I vilket fall som helst kan det vara en personlighetsfråga, vilketdera läsaren först attraheras av i Jersilds författarskap: ironi och burlesk humor eller pessimism och dolda hot. Tjechovs samhällssatir rymde humor, medkänsla och en klar-syn, som bör ha tilltalat hans sentida kollega. Den ryske fattigläkarens yrkeserfarenheter färgade så småningom hans människosyn, säger en av hans biografer: människan var en lidande varelse, inte långt från djuret i sitt elände.⁵⁷ Här finns onekligen förutsättningar för ett intresse från Jersilds sida.

Novellen speglar Jersilds försök att komma den äldre kollegan inpå livet. Han resonerar kring dennes ställningstaganden och ifrågasätter Tjechovs studieresa till fångkolonin på ön:

Jag anklagar dig Anton Pavlovitj för att du inte höll dig hemma och var mycket, mycket flitigare vid ditt skrivbord. (s 194)

Anklagelsen utgör Jersilds avskedsord till läsaren och är intressant på flera sätt. Främst läser man den som en ironisk turnering, som också rymmer en självuppgörelse. Den är en blandning av identifikation och självkritik. Samtidigt vidgar den sig till en kritik av en viss författartyp. Vad Jersild tycks mena är, att författarens plats är vid skrivbordet. Enbart genom flitigt skrivande kan man förverkliga sina mål, dvs god litteratur kan påverka läsarna till ”uppror”.

Jersild väljer Tjechov som sin diktare och tycks vara tveksam om vilken väg som är den rätta: att enbart vara läkare eller enbart författare eller kanske båda. Det var sannolikt en viktig fråga för honom vid denna tid. Och att vara ambivalent i en tid, när de flesta tagit ställning, var inte så vanligt. Han lämnar avgörandet. Först sex år senare valde han väg, när han övergav läkaryrket för författarskapet. Samtidigt måste han tycka, att många av dem som talar stort om att förvandla samhället inte känner detta samhälles skuggsidor. Så kan man tolka identifikationen med Tjechov. Indirekt handlar novellen således om Jersilds författande, trots att han deklarerat motsatsen, då frågan vid denna tid — efter *Drömpojken* — vore alltför känslig (*Professionella bekännelser*, s 136).

Titeln *Uppror bland marsvinen* har förklarats som ett ”uppror i det lilla, en demonstration för de svagaste och kanske mest utnyttjade av alla försöksdjur. Ungefär så upplevde jag författaren och litteraturen i det tidiga, politiserade 70-talet: förändra världen var det inte tal om, på sin höjd en markering” (*Professionella bekännelser*, s 138 f).

Jersild har emellertid också vid ett senare tillfälle gått Tjechov inpå livet. Det var när han och Frej Lindqvist skrev *Moskvafeber*.⁵⁸ Pjäsen utgår från Tjechovs monolog *Om tobakens skadlighet*.⁵⁹

Moskvafeber kallas för komedi, men det är en komedi med tragiska undertoner. Pjäsens personer längtar till Moskva, men ingen kommer dit. Någon förändring till det bättre skymtar inte. Vid pjäsens slut förblir allt vid det

gamla och ett par av personerna lever då snarare under förvärrade förhållanden.

Moskvafeber ansluter sig till Tjechovs monolog i fråga om tid och miljö. Föredraget "Om tobakens skadlighet" är utgångspunkt för skeendet, såväl hos Tjechov som hans yngre kollega. Men *Moskvafeber* går ifrån förlagan på väsentliga punkter.

Moskvafeber har fem roller: mannen, hustrun, deras giftasvuxna, radikala dotter, musikern och trädgårdmästaren. Här gestaltas skarpa generationsmotsättningar, exempelvis när dottern, som personifierar en aktiv frihetslängtan, får gå till rätta med sina föräldrar och musikern för deras brist på "hängivenhet" i vad de företar sig (s 76). Själva föredraget är emellertid i detta sammanhang det mest intressanta. Mannen avlägsnar sig snabbt från ämnet, *tobakens* skadlighet, och granskar i stället arbetarnas situation i de nyuppförda fabrikkernas skugga. Här möter på nytt företagshälsovård, ett av Jersilds intresseområden. I pjäsen har hustrun nämnt ett hot, som familjen lever under. Det är ekonomin. Mannens tro är däremot, att det som kommer att utgöra ett hot mot människan är bristen på ren och frisk luft, rent vatten och hälsosam föda (s 32).

Författarna har således vävt in brännande aktuella problem i 1880-talsramen. Kolonialismen, som man berör i ironiska ordalag (s 39) var ett kontroversiellt problem i svensk 1970-talsdebatt. Andra debattämnen är en framtida total demokrati (s 40) liksom maktens oåtkomlighet och samhällets hierarki (s 61 f), allt välbekanta ting från Jersilds övriga författarskap. Det gäller också i hög grad den människosyn, som musikern får tala för och hans analys av livets mening:

Ni vill inte vårda sjuka smittbärande bönder — ni måste till Moskva och lägga världen för era fötter. Men ligger livets mening i att lägga Moskva för sina fötter? Ligger den inte snarare i att inte göra det — i det triviala, i det skenbart meningslösa strävandet att göra det bästa möjliga av den situation som man fått i livet. (s 56)

Här ger Jersild återigen uttryck för sina tankar om vad som är värdefullt i livet och ger det innehåll.

Att Jersild oftast har en mörk framtidssyn är inte svårt att belägga. Snart sagt allt han skriver präglas av den. Det hindrar emellertid inte att det som enstaka öar kan dyka upp passager, som röjer en glädje och vördnad inför livet självt, exempelvis när mannen, paradoxalt nog kort efter det att han pekat på livets meningslöshet, får säga:

Livet är heligt mina herrar. Varje cell, varje atom, varje molekyl är i sig själv ett under — man måste häpna när man... Tror ni på evigheten? (s 49)

Den frågan lämnas obesvarad i *Moskvafeber* och i de flesta andra sammanhang hos Jersild.

Visserligen har Jersild sagt, att han själv ofta döljer sig omsorgsfullt bakom sina diktade gestalter och att han inte heller vill svara för alla deras yttranden och gärningar (*Professionella bekännelser*, s 142). Men man har en känsla av att komma honom nära här. Det är när hustrun granskar familjens ekonomi efter det att dottern föreslagit en radikal alfabetiseringskampanj bland arbetarna:

Gå ut till folket. Jo jag tackar, det kan man kosta på sig om man är greve och heter Tolstoj. Då kan man kosta på sig att klä sig i arbetarblus och sitta en timme ihop med lantarbetarnas snoriga ungar. Om man själv är stenrik. (s 42)

Det är inte heller utan att bilden av Tolstoj har en litet större räckvidd och också passar in i det svenska debattklimatet i skarven mellan 60- och 70-tal. Den har en tydlig adress till dem bland 60-talets kulturdebattörer, som talade varmt för att dela de sämst lottades villkor men själva hade en borgerlig förankring.

Vad som sägs om konstnärens villkor tycks också ha en allmängiltig innebörd. Skapandet ger själen lyftning (s 10), och lidelse och hängivenhet är nödvändiga för konstnären (s 63). Inte minst denna konstnärsdiskussion förbinder *Moskvafeber* med andra verk av Jersild, t ex *Calvinols resa genom världen* och *Gamen*.

Det är således livets stora och elementära frågor som behandlas i *Moskvafeber*: makt och demokrati, livets mening och innehåll, konstnärsskapets villkor. Undertiteln komedi hör ihop med de burleska inslag, som förekommer i skuggan av resonemang kring de existentiella problemen. De problem, som pjäsen tar upp, hänför sig till Jersilds intresseområden. Ändå finns det skäl att påminna om att *Moskvafeber* hade två författare.

Moskvafeber mottogs i stort sett med undran och i något fall med kallsinne.⁶⁰

Rapport från alkoholistens värld

I Jersilds författarskap möter man ibland gestalter, som inte är anpassade till samhällsapparaten utan befinner sig på gränsen till utslagning. Sådana har han kommit i kontakt med genom sitt arbete inom socialmedicinen;⁶¹ han har generellt omvittnat den stora betydelse hans läkarerfarenheter haft för det litterära skapandet.⁶²

En udda gestalt är Stumpen, som heter Sture Lindström och har varit alkoholist och uteliggare under hälften av sitt snart 50-åriga liv.⁶³ Jersilds avsikt är inte att utreda orsakssammanhangen till Stumpens alkoholism utan han lyfter i stället fram hans verklighet under några vintermånader i storstaden för att läsaren själv skall dra slutsatser och göra sina egna reflexioner.

Stumpen har undertiteln En följetongsroman. Med en följetongsroman förstår man som bekant en roman, som publiceras avsnittsvis i periodisk publikation. Och det var faktiskt så, att *Stumpen* gick som följetong i *Folket i Bild-Kulturfront* innan den utkom i bokform våren 1973. Samarbetet med illustratören Rolf Strindberg kunde ibland resultera i att Jersild fick skriva text till redan färdiga bilder. Parallellt med följetongen skrev han också en scenversion (*Professionella bekännelser*, s 153 f).

Jersild har i en kommentar kallat sin romangestalt ömsom "en Stump", ömsom "Stumpen".⁶⁵ Namnet antyder något ofullständigt; en del av något. Vad saknar då Sture Lindström? I sina egna ögon saknar han människovärde och i mörka stunder till och med existensberättigande. Han fördömer sig själv och moraliserar över sig själv. Den värdeskalan har han tillägnat sig av sina medmänniskor på vårdinstitutioner och annorstädes.⁶⁶ Stumpen saknar också

den yttre omvårdnad, som enligt Jersild borde vara en självklar rättighet för varje individ i ett utvecklat, demokratiskt samhälle: mat, bostad och vård när det behövs.⁶⁷ Romanen blir på så sätt ett inlägg i debatten om alkoholistvården.

På grund av de materiella hoten mot Stumpens existens är han en ofullständig människa. Han lever också i psykisk isolering, eftersom han saknar någon att känna trygghet hos och att anförtro sig åt, när ångesten kommer krypande. Det är i en värld av män — sina dryckesbröder — han lever och mot dem måste han vara på sin vakt. Inte heller har han någon trygg relation till kvinnor. Att han vid ett tillfälle får tag i en tidning, vars omslag visar en trasig kvinnobild, kan vara betecknande för honom.

I det kollektiv, där han vistas de sista veckorna av sitt liv, får han dock känna en viss värme hos den moderliga Kari. För den emotionellt utsultne betyder det mycket.

Stumpen är en person som vill vara alla till lags; för att inte göra personalen på Mariapolikliniken ledsen ber han t ex om Antabustabletter, trots att han själv inte tror på dem. Medgörlig intill självutplåning och helt kravlös tar han samhällets likgiltighet för honom som finkänslighet. I själva verket befinner han sig redan utanför samhället; det är ingen som egentligen bryr sig om honom och vad han tar sig till.

En så ytterligt ödmjuk hållning som Stumpens är kanske inte helt trovärdig. Jersild har själv om gestalten Stumpen sagt, att han tror, att den som känner samhällets tyngd på sina axlar reagerar genom att ta på sig hela skulden själv. För den som inte har en aggressiv läggning, blir det den enklaste lösningen.⁶⁸

När Jersild kallar *Stumpen* en "sådan här gammal förljugen roman", är han mångtydig och medveten om att underrubriken, En följetongsroman, har pejorativa konnotationer.⁶⁹ Han visar en anspråkslös hållning till sitt eget verk och gör kanske därvid en skenbar förenkling. Han har betonat, att lögnen är utgångspunkt för hans författarskap. Och säkert är *Stumpen* "förljugen" för en rättrogen dokumentarist. Kanske ändå Jersild kommer verkligheten närmare på sitt sätt. Det ligger också en ursäkt i uttalandet, när han säger "förljugen roman". Hans engagemang i romangestalten Stumpen är dock inte att ta miste på. Kritiken tog genast den ömsinta berättelsen till sitt hjärta. Det visar, att den svidande granskningen av vår "välmenta" nykterhetspolitik, fokuserad i romangestalten Stumpen, fått respons. När man anmärker, "hur våra resurser av spontan humanitet utarmas och hur likgiltigheten tar överhanden" (*SvD* 4.4.1973) är det ett tecken på att författaren nått ett av sina samhällskritiska syften.

Ett myller av djur

Vid ungefär samma tidpunkt som *Stumpen* publicerades, spelades i TV en pjäs om Leonardo da Vinci, en gestalt som länge sysselsatt Jersild (*Professionella bekännelser*, passim). Den fick titeln *Gamen*.⁷⁰

När man hör Jersild själv referera till gestalter, som gjort intryck på honom och läser hans böcker inklusive *Professionella bekännelser*, slås man av i hur

hög grad han är upptagen av de stora mästarna. Det gäller också i farsen om Leonardo da Vinci.

För den unge Jersild framstod Leonardo som Gud Fader själv; hans självporträtt från äldre dagar är i Jersilds tycke oöverträffat.⁷¹ Det som stimulerat hans fantasi är just universalgeniet: "en människa som nästan lyckas med att slita sig loss ur det jordiskt-mänskliga och bli gudomlig" (*Professionella bekännelser*, s 84).

En av Leonardos moderna uttolkare är Freud. Denne har Jersild utnyttjat litterärt. I vilken utsträckning han fångslat är Jersild däremot mera förtegen om. Det utesluter på intet vis, att han intresserat sig för honom. Som gymnast deltog författaren i en föreläsningsserie i Freuds neuroslära (*Professionella bekännelser*, s 44). Vidare kan man ana Freud bakom många föreställningar. Ett par tolkningar i den riktningen tillåter *Professionella bekännelser*. Där återges Jersilds allra första dikt, daterad 2 juni 1945 och rubricerad "Gustaf Vasa". I dikten nämns den danske kungen Kristian, men stavad med Ch — precis som Jersilds egen far. Man skall inte utesluta, att det konfliktfyllda förhållandet mellan far och son spelat in här (*Professionella bekännelser*, s 7-20). Ännu tydligare påminns man om Freud, när Jersild skildrar en ungdomsförälskelse:

Jag hade träffat Barbro på frivilliga teckningen i läroverket. Jag blev omedelbart kär i henne, kanske för att hon liknade min mor. (s 59)

Även om Freud nämns bara ett par gånger i författarskapet skulle ändå betydande delar av det kunna läggas till grund för en freudiansk uttolkning.⁷² En sådan får dock anstå här. Mest tacksamma vore kanske *Calvinols resa genom världen* och *Drömpojken*. Metaforiken kan dessutom avslöja bilder från ett inte helt medvetet skikt hos författaren.

Gamen skildrar mötet mellan Freud och Leonardo. Pjäsen gör inte anspråk på att vara en historiskt riktig skildring av deras liv, säger Jersild i sitt manus.⁷³ Samtidigt påpekar han, att de flesta motiven där har ett verklighetsunderlag. Dit hör Freuds bok om Leonardo *Eine Kinderheiterinnerung des Leonardo da Vinci*.⁷⁴ Det barndomsminne Freud där utgår ifrån har Leonardo själv angett som ett av sina första minnen: när han ännu låg i vaggan, kom en gam till honom och öppnade hans mun med sin stjärt och slog honom därefter flera gånger på läpparna med stjärten.⁷⁵ Freud har i sin bok tagit denna barndomsepisod till utgångspunkt för en granskning av Leonardos inre egenskaper. Freud behöver stora gestalter med utomordentliga dimensioner, som han kan pröva sina idéer på och Leonardo är en lämplig sådan.

Freud finner Leonardo motsägelsefull; han är djurvän men uppfinnar krigsmaskiner. Dessutom har han hos honom upptäckt en fixering till modern. Någon sexualitet ger Leonardo inte uttryck för och Freud konstaterar, att lidelsen sublimerats till kunskapsörst.

Jersild har i sin fars tagit fasta på episoden med gamen, som infogats i dialogen. Inte nog med detta; fågeln har även fått ge titel till farsen. Han låter Freuds huvuduppgift bli inte i första hand att kartlägga människans psyke utan att "frigöra andens kraft så att den kan användas till något bättre än att bygga bastion mot ångesten" (s 5). Tankegången återkommer vid ett par tillfällen (s 78 och 91) och är ett mått på hur angelägen frågan är för Jersild.

Eftersom inte några gränser för tid och rum existerar i farsen, får vi följa Leonardos barndom och uppväxt, som för övrigt till viss del utgör en parallell till Jesu: han föds av en ung, obetydlig flicka, tre vise män vill uppvakta honom med gåvor och vid tolv års ålder börjar han visa sin mognad och vetgirighet. Han kommer då i lära hos Freud.

Huvudhandlingen i farsen är Freuds försök att få Leonardo att fullfölja sina stora uppgifter. Denne lockas dock ständigt av nya projekt och gör det som för tillfället faller honom in. Freud, som är emot våld, ser med förtvivlan Leonardo konstruera krigsmaskiner. Leonardo har också en lärjunge, som väntar på konstnärens förlösning. Flera repliker som faller i det sammanhanget uttrycker en bestämd estetik. Freud yttrar till den unge Leonardo: "En målare måste vara trogen och sann mot naturen!" (s 18). Uppmaningen, som har en ganska allmän innebörd, skulle också kunna gälla en diktare. Större räckvidd har lärjungen Fransescos deklaration, när han betraktar den sovande Leonardo: "För det är konstens mening: Att berätta, att utmana, att uppmana till förändring, att befria människan ur hennes förnedring!" (s 44). Francesco känner som konstnär ett ansvar gentemot folket i hans hembygd. Han är deras hopp:

Har jag inte lovat folket i min hemby att en dag återvända som målare och skildra *deras* liv, att med penselns hjälp föra deras talan... (s 40)

Konstnärens uppgift är således att vara en röst för dem som inte själva kan göra sig hörda. Den målsättningen har Jersild gjort till sin.

När Freud anger psykoanalysens uppgift vara "att *frigöra*, inte att *styra*" (s 79) är den tillämplig också på konsten. Ännu personligare förefaller dock Leonardos replik vara, när han bemöter påvens förebräelser för att skämt och lekar tar tid från arbetet. Med en allusion på Predikaren får påven säga: "Skämtet har sin tid da Vinci. Och allvaret sin." (s 71). På det svarar Leonardo:

För mej finns det ingen skarp gräns mellan skämt och allvar. Alla mina gärningar är delar i mitt livsverk. (ibidem)

Leonardos helhetssyn på sitt livsverk kan ställas mot det yttrande Jersild fällt angående *Calvinols resa genom världen*. Rövarromanen skall bedömas jämsides med det övriga författarskapet, inte i någon kategori för sig.⁷⁶ I dessa repliker i *Gamen* maskerar Jersild sig och sin estetik.

Mitt i alla lustiga infall, anakronismer och snabba gestaltförvandlingar, då Freud exempelvis blir gam vid flera tillfällen, skymtar återigen tanken på människans lidande, detta viktiga tema hos Jersild. Efter en stor översvämning i Florens, då de tolv famnar höga vågorna sopat stränderna rena, får Francesco ropa ut sin bitterhet: "Förbannad vare den dag då Gud i sin leda skapade människan!" (s 42). Här uttrycks den mörka livssyn, som diktade gestalter på andra håll i författarskapet får föra fram. När ingen annan lösning på problemen kan skönjas, får de föreslå en eldsvåda av enorma dimensioner. Man påminns om den, när Leonardo i brev till Freud får ge sin syn på ideologierna. Han finner, att det finns "två överordnade system: Skepticismen och högst av allt anarkin" (s 46). Med tanke på att anarkismens symbol är brand och eldsvåda så har vi här närmast oss en fundamental punkt i Jersilds livssyn.⁷⁷

Beträffande den övervägande negativa bedömningen av *Gamen* besannas nog tesen, att det är svårt att under en teaterföreställning hinna uppfatta allvaret bakom muntra utfall och ironiska anspelningar. Vid en genomgång av texten visar det sig emellertid, att den tematiskt hör ihop med Jersilds övriga verk. Det passar verkligen att här tillämpa den i farsen uttalade önskan om en helhetsbedömning.

Med framtidsromanen om den medelålders veterinären Evy Becks arbete med de tusentals försöksdjuren på Alfred Nobels Mediko-kirurgiska institut, Skandinavians största utbildningsanstalt för läkare och medicinska forskare, vann Jersild sin dittills största kritiker- och läsarframgång. För den fick han både *Svenska Dagbladets* litteraturpris 1973 och Aniara-priset. Framgången utgör en första etapp på vägen mot de stora succéerna vid decenniets slut.

Djurdoktorn togs emot med lysande beröm av en enig kår bedömare, som hyllade Jersild som en av våra främsta samhällskritiker. Bilden av ett framtida samhälle, grundat på kyligt expertvälde och styrt av teknik och administration, där också språket fungerar som ett styrmedel, fann man övertygande. Romanen bedömdes som en utomordentlig och angelägen bok. Kritiken fann, att Jersild här visar sig som en måttfullhetens mästare, då ”mycket litet skiljer dagens samhälle från det 1980-tal han skildrar”. Likväl är hans samhällsbild tillräckligt skrämmande (*SvD* 14.9.1973). Där finns en effektiv byråkrati, som i sig ”lyckats inkorporera /.../ de moraliska och politiska ideal som oftast varit tillhyggen i kampen mot specialistvälde och avhumanisering (*SDS* 14.9.1973). Med sin roman ställer Jersild frågan om utvecklingens riktning på sin spets, när denna utveckling medför en ”hisnande ny teknologisk, fysisk och kemisk kunskap” och blir ett redskap för dem som alltjämt sätter makt och ägande högre än humanism och människovärde (*Hbl* 2.11.1973). Med *Djurdoktorn* ansågs Jersild närma sig idealet för en samhällskritisk författare, när han där ”lyckas förena rollerna som politisk väckarklocka, populärvetenskapsman och satanisk historieberättare med dragning åt den absurda komiken” (*AB* 14.9.1973).

Samhällsapparatusens manipulation och kontroll av den lilla människan är också temat i Jersilds sagospel för TV *Pang i bygget*. Det ansluter sig därmed till flera av hans tidigare verk, låt vara att publik och kritik inte uppfattade detta. Efter sändningen intervjuades han och försvarade sitt manus med att han ville pröva andra former än de traditionellt pålitliga, även om experimenterandet skulle resultera i misslyckanden.⁷⁸

Midsommarsagan *Den elektriska kaninen*, som berättar om djurens Skansenkongress en midsommarnatt när de skall söka lösa sina arbetsmiljöproblem, publicerades först som sommarföljetong i *Dagens Nyheter* 1974. Jersild fann, att ”dagspressen var ett utmärkt sätt att nå ut med en roman”. Han fick ”massor av brev och andra läsarreaktioner” (*Professionella bekännelser*, s 167). Denna kontakt med många nya läsare bidrog till de stora läsarframgångarna senare under 70-talet.

Skapelsens problem

Till de existentiella problemens återkomster i författarskapet hör också frågan om livets mening. Den gestaltas i radiopjäsen *Lustarnas Trädgård* (1975).⁷⁹

Pjäsen utgår från skapelseberättelsen. De nyblivna människorna Adam och Eva får veta skapelsens ordning av Gud. För dem i deras egenskap av människor innebär det, att de själva skall ge sitt liv en mening. De har alltså fått en stor frihet av Skaparen. *Lustarnas Trädgård* går tillbaka på Pico della Mirandas uppfattning, att människan är den enda varelse, som i skapelsen inte fått en bestämd uppgift, har författaren själv poängterat.⁸⁰

Det är en bitvis munter komedi men som alltid hos Jersild finns under den lustiga ytan de allvarliga och viktiga frågorna: om den egna identiteten, livets mening, vad döden innebär och om det finns ett evigt liv.

Gud har förväntningar på Adam:

Du måste *våga* något, Adam. Du måste tänka stort, du måste omfatta mycket, lära dej saker, du måste uppträda med andlig spännvid, en smula grandioöst. Du är trots allt min avbild! (s 19)

Adam finner dock inte på något mera konstruktivt än att använda sina skjutvapen och blanda krut till kraftiga smällar. Och Eva kan inte ta på sitt ansvar att sätta barn till världen. Båda vill bli'lera och stoft igen. Pjäsen slutar alltså i den mörkaste livsleda och i ett förnekande av själva livet, eftersom de första människorna vill ha sin skapelse upphävd.

Jersilds paradisskildring är således hållen i mycket mörka toner. Hans verks många gånger bizarra inslag ger anledning till frågor om påverkan och impulser. Ett inte helt närliggande verk har titeln *Der Garten der Luste*. Det är den stora triptyken av Hieronymus Bosch.⁸¹ Dess vänstra målning visar det jordiska paradiset och dess högra helvetet. Mittbilden, som är den största med måtten 220 × 190 cm, har synden som huvudtema. Det är också den som lockat de flesta uttolkarna. Huruvida konstnärens attityd till jordelivet och dess lustar är förhärlikande eller fördömande är något man ännu inte kunnat enas om.⁸²

Jersilds *Lustarnas Trädgård* visar sig emellertid, utom själva titeln, ha flera element gemensamma med Boschs tavla. Här är det också intressant att kunna konstatera, att han redan efter succén *Calvinols resa genom världen* (1965) förknippades med Bosch (jfr s 18).

Elefanten möter man sällan hos Jersild. Den finns emellertid i *Lustarnas Trädgård* och på Boschs tavla. I slutet av pjäsen föreslår Adam Eva, att de skall vända sig upp och ned, för att de genom att suga luften ur varandra lättare skall kunna göra slut på sina liv. I det myller av människor, som på triptykens mittbild hänger sig åt olika lustar, finns ett par som befinner sig upp och ned.

I synnerhet mittbilden av Boschs målning bör ha tilltalat Jersilds fantasi. Där finns bl a fantasifulla växtformationer, som påminner om kolvar, retorier och andra medicinsk-kemiska remedier.

Det förefaller onekligen som om Jersild kan ha hämtat inspiration hos Bosch. Dennes blandning av realism och grotesk, där gränsen är svår att urskilja, måste ha funnit respons hos honom. Om dem båda kan sägas, att de är realister i detaljer och enskildheter. Det är också skäl att här påminna om Jersilds starka intresse för konst; han var tecknare innan han blev författare. Att han tidigt var mer än ytligt bekant med Boschs bilder tyder ett textställe på. Han skildrar där en rysk interiör:

De groteska krymplingarna som bökade med käppar och kryckor i båsen som sprötförsedda jätteinsekter skulle ha fått en Pieter Brueghel eller en Hieronymus Bosch att gnälla av hänförelse.⁸³

Jersild har här tagit fasta på den hos Bosch förekommande dragningen åt det groteska. Det gäller också när Reine i *Barnens Ö* får kommentera olika målarnes framställning av änglar:

Den roligaste var en gubbe som hette Bosch. Han hade målat en ängel som var till hälften människa och till hälften domherre. Det var bergis den enda av alla konstruktionerna som i praktiken kunde flyga. (s 64)

På en väsentlig punkt skiljer sig emellertid Jersilds *Lustarnas Trädgård* från Boschs målning. Han lånar visserligen titel, men hans människor har inga lustar, de saknar till och med livslust. Titeln har alltså en djupt ironisk innebörd.

Eftersom *Lustarnas Trädgård* exemplifierar Jersilds anknytning till bildkonsten, kan det vara av intresse att här dröja något vid hans konstitress och dess konsekvenser för det skönlitterära skapandet.

För mig betyder synintrycken mer än andra sinnesintryck. /.../. I min skulle stå en färg-tv med glapp i kanalväljaren; hackigt vacklar den från det ena programfragmentet till det andra. (*Professionella bekännelser*, s 112)

Jersilds utpräglade bildseende har gjort att han i några fall sett upprinnelsen till sina böcker. Om *Calvinols resa genom världen* säger han, att han "såg berättelsen i bilder: stora gobelänger i technicolor" (*Professionella bekännelser*, s 67). Romanens motto är betecknande för denna hans egenskap: "Vår världsbild är en skepparhistoria". *Grisjakten* började han skriva omedelbart efter en dröm, där han hade "sett karavaner av täckta lastbilar köra i det gotländska landskapet. De var militärgrå och anonyma. Polis och militär tycktes övervaka kolonnerna" (*Professionella bekännelser*, s 91). Och embryot till *Efter floden* (1982) såg han inom sig flera år innan romanen skrevs. Det var en scen i en solbelyst sandgrop, där en grupp människor håller fast en kvinna och gör tvångsabort på henne.⁸⁴

Länge var teckning Jersilds bästa ämne i skolan och tidvis gjorde han så gott som alla lektioner till teckningstimmar (*Professionella bekännelser*, s 17, 20). Skämtteckningar i tidningar och tidskrifter blev sedermera hans första inkomstkälla. Omslaget till *Räknelära* har han utformat själv. Sin beundran för Leonardo har han omvitnat (*Professionella bekännelser*, s 84) och den kan avläsas i flera verk, främst *Gamen*.⁸⁵ Förutom de nederländska mästarna Brueghel och Bosch har han också apostroferat skulptören Henry Moore.⁸⁶

Att låta huvudpersonen i en roman delta i en konstrond ger tillfälle till en exposé över moderna konstnärer som Braque, Klee, Olle Olsson-Hagalund, Torsten Renquist och Orozco (*Djurdoktorn*, s 242 ff). Den latinamerikanske Orozcos bilder visar krigets brutalitet och sociala orättvisor, motiv som nära ansluter sig till Jersilds. Matisse förekommer liksom Bror Hjorth, Olle Bonnier och Picasso (ibidem). Att Jersild låtit duvan i *Den elektriska kaninen* få namnet Paloma kan innebära en hänvisning till Picasso, då duvan — på spanska paloma — var ett motiv som följde Picasso genom åren.

Sin förtrogenhet med äldre bildkonstnärer visar Jersild i "En julsaga", där Rembrandt, El Greco och Doré passerar revy.⁸⁷

När Reine i *Barnens Ö* (1976) får bläddra i bildverket "Änglar i konsten", blir det anledning till att, vid sidan av Bosch, särskilt nämna William Blake, Goya, Rafael och Michelangelo (s 62 ff).

Sina kunskaper om och sitt intresse för bildkonst har Jersild således fört med sig in i sitt författarskap på ett fruktbarande sätt. Även utanför det har han gett prov på sitt konstintresse, då han exempelvis deltog i debatten om Karolinska institutets konstnärliga utsmyckning.⁸⁸

De stora succéerna

Vid en tidpunkt, när den samtida svenska roman- och novelllitteraturen över-sköljdes av barndomsskildringar, aviserade P C Jersild, att hans nya roman som huvudperson skulle ha en 11-årig pojke. Det fanns de som ställde sig undrande, om nu också han skulle rätta in sig i ledet: "Har nu även denne självständige och utmärkte författare fallit för frestelsen att gå in i sig själv och berätta om hur det var att vara elva år?" (*Borås Tidning*, 16.10.1976). Farhågorna visade sig emellertid snabbt obefogade. *Barnens Ö* är inte en barnskildring vilken som helst.

Med *Barnens Ö*, romanen om den 11-årige Reine Larssons ensamma tillvaro i Stockholm den varma sommaren 1975, har Jersild samlat flera av de motiv, som finns i de tidigare verken. Reine går emot sin mors beslut att tillbringa sommarlovet på *Barnens Ö*, därför att han vill ägna den sista sommaren före puberteten åt för honom angelägna problem. Denne individualist vet vad han gör: "Man kunde inte tänka ordentligt när man hade en massa andra killar in-på livet." (s 122 f) Han är rädd att hans tankevärld i samband med puberteten skall fördunklas och sexualiteten göra honom ofri. Det finns således en strävan efter renhet hos honom, vilket också hans namn understryker.⁸⁹

De stora frågorna, som Reine skall söka svar på, är bl a vem hans far är, om Gud finns, om helvetet finns, hur skapelsen gått till och varför de vuxna sätter barn till världen utan någon som helst kontroll. "Varför människan fanns, vart hon var på väg, hur lång tid det kunde ta och vad det skulle vara bra för." (s 47). Det är frågan "Vadan och varthän?" formulerad på vår tids språk.

Att Reine reflekterar över lidandets problem har framgått tidigare, liksom att han får bli talesman för den i Jersilds författarskap återkommande katastroftanken.⁹⁰

Som det ensamma barn Reine är — med förvärvsarbetande mor och okänd far — har han varit mycket hänvisad till sig själv. Han har sett TV utan en vuxens förklaringar och sällskap och därifrån tillägnat sig bilder av skräck, som senare dyker upp i hans medvetande; ett par gånger nämner han t ex Saigonpolischefens avrättning av en fånge inför kameran. En vägg i hans rum "handlade om skräck" (s 24), och hans favoritskräckprogram är En värld i krig (s 40). Han intar en avvaktande hållning vid mötet med obekanta människor och rädslan för omgivningen får honom att vid ett tillfälle se människorna som rovdor. Även inför bekanta, som sin mors älskare Stig, måste han vara på sin vakt. Hans dagdrömmar kretsar ofta kring makt; han vill ha makt och därigenom sätta sig i respekt hos andra människor. I grunden är han alltså

otrygg. Det som är hans verklighet, dvs TV-program, populärvetenskaplig litteratur, science fiction och serier får lämna stoff till hans maktfantasier. ”Han är inte älskad, därför drömmer han om att bli fruktad.”⁹¹

Reine får emellertid erfara, hur de människor han kommer i kontakt med visar sin makt och utövar den mot honom. Det gäller främst teatergruppen, raggarna och pojkarna på Ålandsbåten. Det är artskilda och brokiga miljöer han förflyttas mellan och i det avseendet är romanen en pikaesk — men med tragiska förtecken. Detta är nämligen en roman om en grym vuxenvärlds förtryck mot en i den stora skaran, som inte kan föra sin egen talan. Samtidigt är *Barnens Ö* också en apoteos till en 11-årigs skapande fantasi och frihet, innan moralism och konventioner hunnit binda hans tankevärld. Det beror kanske på den enskilde läsaren var accenten skall placeras; vid det ljusa eller vid det tragiska i romanen.

Reine frågar sig hur länge han skall orka med självbedrägeriet att se varje dag som en ny dag med nya möjligheter (s 144). ”Den jävla, olidliga, gråblanka, opåverkbara verkligheten /.../ måste översättas till något annat.” (s 145). Hans världsbild skiljer sig markant från de vuxnas, t ex i fråga om tillvaron i skolan:

Men ibland fick Reine för sig att världen var lika idyllisk som de vuxna falskeligen beskrev den — och då blev han gärna litet omtumlad när han ställdes inför verkligheten igen. Stöld, smårån, bedrägeri, plågeri, falskt vittnesbörd, fusk, skolk, snabbtortyr, tiggeri — sånt var livet i plugget. (s 278)

I enlighet med sin världsbild har han förståelse för dem som inte orkar leva längre (s 145). Själv tar han till dagdrömmar för att bemästra sin rädsla och ångest. Ett tema i romanen är således konflikten mellan dröm och verklighet, teori och praktik.

Enligt Jersild själv är *Barnens Ö* främst en roman om övergivenhet. Reine rymmer sedan han svikits av sin mor (*Professionella bekännelser*, s 174 f). Ett moderssubstitut blir damerna i Olgas ateljé, dit Reine beger sig också under deras semester ”bara för att få litet hemkänsla” (s 144). Hans ömhetsbehov får honom att fantisera om en ”särskild lem för bara ömhet” (s 143), som människan borde vara utrustad med.

Emellertid gör sig Reine själv också skyldig till ett svek. Han har funnit en sjuksfrände, Nora Nikkola.⁹² Hon har ”infantila karakteristika” och är ”ren” som han.⁹³ Vidare är hon god i den meningen, att hon är den enda vuxna person i romanen, som behandlar Reine med respekt. Hos henne känner han trygghet och vågar vara sig själv. Därför blir Nora den som får ta emot hans tankar och funderingar. Frestad av pojkarna på Ålandsbåten ljuger han till sist om sin och Noras gemenskap. Likt Petrus förnekar han den han håller av: ”Jag sålde henne för tre klunkar vodka.” (s 291)

Författaren har själv antytt förbindelselänkar mellan *Prins Valiant och Konsum* och *Barnens Ö* (*Professionella bekännelser*, s 77).

Lena och Reine står båda utanför mänsklig gemenskap och försöker på olika sätt ta sig in i den. Ingendera finner sig dock till rätta i något kollektiv. Hurvida Prinsens död ger Lenas liv en ny inriktning är oklart. Slutet i *Barnens Ö* är också mångtydigt: Reine vaknar upp på sjukhus efter genomgången blindtarmsoperation och finner, överlycklig, sin mor bredvid sängen. Och han

ser ut att få ha henne för sig själv ännu en tid, eftersom Stig, moderns älskare, enrullerat sig i FN-tjänst i Mellanöstern. Kanske detta är början till en ny och bättre gemenskap mellan dem, som då visserligen innebär, att Reine kapitulerar och accepterar modern, sådan hon är. "Man måste förlåta. Hon var den enda morsa han ägde." (s 222). Reines bittra erfarenheter av ensamheten kanske övertygat honom om att friheten inte är värd sitt pris. Inte heller är ensamhet detsamma som frihet. Som i flera tidigare böcker — *Till varmare länder*, *Ledig lördag* och *Djurdoktorn* — gestaltas här en revolt som kommer av sig. Till det finns en förklaring:

Jag skildrar alltid misslyckade utbrytningsförsök. Jag upplever detta som ett slags försvarsmekanism, ett sätt att själv undvika ett slutgiltigt och radikalt engagemang. Ibland accepterar jag inte författarskapet som något viktigt, tänker att jag borde ge det på båten och verkligen göra något vettigt, något som verkligen betydde något för omvärlden.⁹⁴

Här ansluter sig författaren till den hållning, som efter Lars Gyllensten kallas "trolös". Den förefaller passa Jersild, som genom sin uppväxtmiljö säger sig ha förvärvat en skeptisk attityd till trosläror och dogmer.⁹⁵ Paradoxalt nog visar han sig samtidigt också här vara inne på en osjälvisk offerttanke, att han skulle bli ett slags frälsargestalt. Också sådana tankegångar emanerar sannolikt från hans hemmiljö. Han förbiser här, att han genom sin diktning kan få en sådan funktion.

Barnens Ö togs emot som en av Jersilds allra bästa böcker. Den föranledde till och med en ledare dagen efter publiceringen (*Expr* 25.9.1976), där det konstaterades, att samhället inte är gjort för 11-åringar men att det borde bli mänskligare. Lämplig start för reformarbetet vore att lyssna till Reine.⁹⁶

Vad man inte får bortse ifrån vid läsningen av Jersilds böcker är att de oftast har ett socialt eller moraliskt budskap. Författarens solidaritet med barnhjänten och den respekt han visade honom framhölls också särskilt av kritikerna. Med denna hållning borde den rådande barriären mellan ungdomslitteratur och vuxenlitteratur raseras (*AB* 24.9.1976). Till skillnad från *Prins Valiant och Konsum*, där hans ifrågasättande av vuxenvärlden hade svårt att nå fram, så har kritiken nu anammat hans "vidräkning med de vuxna i deras egenskap av förtryckare" (*Borås Tidn* 16.10.1976). Kanske kritikerkåren nu blivit bekant med Jersilds sätt att skriva. Flera anmälare fullföljde i det avseendet hans intentioner och ställde de vuxna till ansvar för "den verklighet till vilken barnen utan nåd är hänvisade" (*SDS* 24.9.1976). Och Jersild nämns med respekt vid sidan av Astrid Lindgren. Med Pippi och Reine visar de sin solidaritet med barnen (*DN* 24.9.1976). Att kritiken i det fallet berörde väsentliga ting bekräftas av att han på ett sätt betraktade romanen som en utmaning:

Jag funderade ett slag på att ha en epilog på sista sidan där det ungefär skulle stå: Så här har Reine det. Vad tänker *du* göra åt det?⁹⁷

Barnens Ö var emellertid från början en helt annan roman. I sin första version handlade den om en man i författarens egen ålder, men för att fantasierna skulle få trovärdighet ansåg han det nödvändigt att ha en ung huvudperson.⁹⁸ Det kan också finnas en annan anledning till att välja en ung resonör. Genom den 11-årige Reine för han barnets talan. Gestalten hänvisar också till *Bibelns*

maning att människan skall bli såsom ett barn.⁹⁹

I sin solidaritet med de ringa i samhället och med dem som inte själva kan göra sig hörda, ligger det således nära till hands att hos Jersild läsa in en kristen hållning till de diktade gestalterna. Det gäller Stumpen, djurdoktorn Evy Beck och även Reine. Ingen är för obetydligt att användas i medmänsklighetens tjänst, när det gäller att påverka till inlevelse och solidaritet med förtryckta och utstötta. Inför de vuxnas orättfärdiga beteende mot Reine är det inte långsökt att tänka på Domssöndagens text: ” ’Sannerligen, vad ni inte har gjort för någon av dessa minsta, det har ni inte heller gjort för mig.’ Dessa skall gå bort till evigt straff men de rättfärdiga till evigt liv.” (Matt. 25:45-46).

Nu skall vi här också påminna oss, att Jersild i enlighet med sin ”trolösa” hållning sannolikt är mån om att inte framstå som en alltför tydlig förkunnare. Kanske hans dragning åt det hållet sker omedvetet. Ett mönster är skönjbart och gör en sådan tolkning möjlig. Det är dock han själv som sagt, att enda skälet till att publicera böcker är att han vill påverka läsarna¹⁰⁰ och att ”bara kvinnor och barn är dom enda riktiga människorna”.¹⁰¹

I den prisbelönade filmversion av *Barnens Ö*, som Kay Pollack skapade och som alltså till skillnad från filmen *Grisjakten* inte är Jersilds verk, kan man iaktta avsteg från romanen på ett par väsentliga punkter.¹⁰² Romanens Reine har en önskan om total renhet, men den desavoueras i filmen. Till alla vuxnas svek mot Reine kommer i filmen också Noras. Hon lämnar Reine på Ålandsbåten, trots överenskommelse, för en manlig bekantskap hon stiftat ombord. Detta bidrar till att filmens Reine får en ännu mörkare framtoning än roman-gestalten.

Storsjukhuset som samhälle

Ingen annan av Jersilds romaner har en så lång förhistoria som *Babels hus* (1978). Den kritiska syn på sjukvården, som Jersild delvis tillägnade sig som patient, gav han först utlopp åt i skämtteckningar i *Medicinska Föreningens Tidskrift* under 1950-talet.¹⁰³ Det finns ett tydligt samband mellan dessa skämtteckningars bild av läkaren som Gud och den iögonfallande förmåtenheten hos läkaren i *Babels hus*. Vidare gisslar bilderna den kåranda och brist på förståelse som får patienten att känna sig utanför skeendet. Förbistringen intar också en framskjuten plats i *Babels hus*. Representativ i detta sammanhang är den karikatyr Jersild själv tagit med i *Professionella bekännelser* (s 46-47). Den har den dubbelbottnade titeln ”Patientdemonstration” och är genom sitt motiv — läkaren som talar över huvudet på patienten — besläktad med åtskilliga skämtteckningar i *MFT* och med andan i *Babels hus*.

Från tecknandet gick Jersild till skrivandet. Novellen ”Kliniken” kom att ingå i *Räknelära* och dess handling utspelas på ett storsjukhus. Episoden med den gamla damen, som förrirrar sig in på en tom avdelning, återkommer i *Babels hus*. När i ”Kliniken” ett hålkort till följd av en förlupen kula markerar, att patienten har aluminium i urinen, resulterar det i en serie utredningar och konsultationer. Här är Jersild omigen tidigt ute; det skulle dröja ett par decennier, innan läkarvetenskapen började uppmärksamma förekomsten av aluminium i människokroppen (*Professionella bekännelser*, s 181).

Misslyckade läkare-patient-relationer, som gestaltas i *Babels hus*, finns redan i *Calvins resa genom världen* liksom den ifrågasatta läkarauktoriteten. Som en förövning till *Babels hus* betraktar Jersild också *Djurdoktorn*.¹⁰⁴ Där finns ett påstående om den kontroversielle läkaren och naturfilosofen Paracelsus, som bör tillmätas betydelse i detta sammanhang. Denne "lärde att det väsentliga för medicinen är erfarenheten, inte de skolastiska skrifterna" (s 276).

Babels hus skulle bli en sjukhusroman, en polyfon kollektivroman "för lek-män, något som folk kunde läsa utan speciella förkunskaper — och som kunde tjänstgöra som debattunderlag" (*Professionella bekännelser*, s 184). Jersild hade egna erfarenheter från olika områden av sjukvården men det blev anhörigas sjukdom och död som lärde honom mer om sjukvårdens realiteter än femton års läkarpraktik (a a s 185). Avsikten med romanen var att "få med så många händelser och frågeställningar som möjligt inom ramen för ett storsjukhus".¹⁰⁵

Titeln *Babels hus* går naturligtvis tillbaka på berättelsen om Babels torn i *Bibeln*. Människorna var så förmätna, att de trodde sig kunna bygga ett torn till himlen för att överta makten från Gud. Han bestraffade dem genom att ge dem skilda språk, så att de inte kunde tala med varandra och därför inte heller kunde bygga tornet färdigt. Detta skeende är enligt Jersild tillämpligt på ett modernt storsjukhus:

I köket talas svenska, finska och jugoslaviska. Städningarna talar mestadels turkiska och på Kanin-, Rätt- eller Marsvinsgatan, det vill säga i Forskningshuset, talas ofta engelska. Det finns också en annan typ av språkförbistring som inte har med nationalitet att göra: I sjukhusadministrationen talar man ett

modernt byråkratspråk bemängt med budgettermer: input och output, på operationsavdelningen ger man korta metalliska order: peang! sutur! blod! I laboratoriet talar man i kemiska formler, ett stackatospråk med stora bokstäver. På apoteket pratar man preparat, på dataavdelningen siffror, på psykiatriska kliniken i beteendetermer och i journalarkivet på latin. Sinsemellan talar olika enheter och personalkategorier ofta inte alls.

Alla dessa språk skall ställas mot patienternas språk. Och de flesta patienter har svårt att uttrycka sig mera precist och naturvetenskapligt exakt. (*Babels hus*, s 16)

Som omslagsbild valde författaren en teckning av Goya, med en patient, som undersöks av en läkare i åsnegestalt. Bilden korresponderar med romanens innehåll, där den maktfullkomliga läkarkåren gestaltas. Babels hus-begreppet har innebörden av förmåtenhet och förbistring. Jersild har i intervjuer understrukit förmåtenheten. Han sätter alltså den främst, men romanen gestaltar också kommunikationssvårigheterna och där kommer förbistringen in.¹⁰⁶

Romanens första sida innehåller ett förbehåll, enligt författaren den viktigaste sidan i hela boken (*Professionella bekännelser*, s 192):

Att ge en allsidig, detaljerad och samtidigt nyanserad bild av ett storsjukhus är omöjligt. Jag har använt mig av romanens vedertagna rätt att vara subjektiv. Denna skildring skall därför jämföras med andra bilder av svensk sjukvård.

Jersild har alltså inte valt att skriva en rapportbok om den svenska sjukvården. I en sådan ställs det andra krav på sanningshalten. Romanen däremot passar hans syften. Han påstår inte, att han ger hela sanningen. Däremot är det sin egen bild av sjukvården han förmedlar.

Babels hus är disponerad i tre stora avdelningar: först kommer originellt

nog en Sammanfattning, som är ett slags lägesbeskrivning av svensk aktuell sjukvård. Där redovisas de sjukdomar, som kräver flest dödsfall och diskuteras orsakerna till dem. Det är en delvis polemisk framställning. Resten av romanen fungerar som en tillämpning och är uppdelad i Första vårdtillfället och Andra vårdtillfället. Det är huvudpersonen Primus Svenssons insjuknande och död, som utgör den egentliga handlingen. Först kommer han på grund av hjärtinfarkt till Medicin, blir återställd och får åka hem. Därefter insjuknar han i vad som visar sig vara cancer och vårdas på kirurgisk avdelning.

Runt omkring Primus Svensson grupperar sig ett hundratal personer, som har anknytning till sjukhuset och som i olika omfattning får med honom att göra. Tre av dem framstår som nyckelpersoner: Bernt, Primus Svenssons son, läkemedelsförsäljare med alkoholproblem, Martina Bosson, med.kand., och Gustaf Nyström, medelålders underläkare på väg att stagnera i karriären. De två sistnämnda får fungera som författarens språkrör i medicinsk-politiska diskussioner. Genom far-son-förhållandet får romanen en psykologisk nerv. Tidigare har Jersild gestaltat far-son-relationer i *Grisjakten* och i "En julsaga".¹⁰⁷ Här i *Babels hus* är det med uttalad självbiografisk förankring (*Professionella bekännelser*, s 186 f).

Babels hus visar en berättartekniskt stram framställning, utan överdrifter och utan den fantastik, som man gärna förknippar med Jersild.

Namnet Primus Svensson går tillbaka på en tidig patient.¹⁰⁸ Det kan ge anledning till reflexioner om Jersilds attityd till sina gestalter. "Svensson" står för genomsnittssvensken och Primus betyder den främste, den förste. Det ger tillsammans ett intryck av uppvärdering av den vanliga folkhemsmedborgaren. På så vis ligger det inte något nedlåtande i namnet Svensson, vilket det annars lätt kan göra. Namngivningen hos Jersild kunde vara värd en egen studie; här får det räcka med att påminna om medicine kandidaten Carl Bertelsskjöld. Hans efternamn är hämtat från *Fältskärens berättelser*, en tid Jersilds favoritbok.¹⁰⁹

Som en kuriositet kan det betecknas, att författaren låter ett par av sina diktade gestalter, departementsrådet Gård från *Grisjakten* och tant Olga från *Barnens Ö*, återkomma här. De finns på obduktionsavdelningen och har dukat under för sjukdomar, som har med respektive arbetsmiljö att göra. Gård, som levt under pressande arbetsförhållanden, har plötsligt avlidit i hjärtinfarkt. Om Olga Tannendorff, som dött i cancer, berättar obducenten, att hon haft ateljé för tygmålning och förmodligen andats in lösningsmedel, som teoretiskt kan ge levercancer. Samtidigt måste man ha i minnet, att Jersild nog inte hade tagit med sina diktade gestalter från tidigare verk här i *Babels hus*, om han varit okunnig om den stora epiken. Där låter författarna samma personer uppträda i flera böcker. Detta har Staffan Björck utrett i *Romanens formvärld*, den bok som kanske mer än någon annan tjänat som författaren Jersilds lärobok.¹¹⁰

Babels hus utkom som Månadens bok september 1978 och föregicks av en enastående publicitet. Den gjorde gällande, att romanen skulle "skaka Sverige" (*SDS* 23.7.1978). Bokens utgivning ses som en "annalkande storm" (*VJ* 33/1978) och den nyblivne heltidsförfattarens höstbok har "format sig till en hätsk och förintande uppgörelse med hans förra yrke och den moderna sjukvården" (*AB* 13.8.1978). Jersild är i förhandsintervjuerna försiktig med den

sortens uttalanden; det är andra som svarar för reklam och marknadsföring, där värderingar av nämnd art skall stegra intresset.

Sjukvårdsromanen fick stor genomslagskraft och recenserades i fler tidningar och tidskrifter än någon av Jersilds tidigare romaner. Flera danska tidningar anmälde den dagarna efter utgivningen. Den initierade artikelserier i dagspressen och fick folk med sjukvårdserfarenhet att lufta sina synpunkter i insändare.¹¹¹ En studieplan till romanen utarbetades påpassligt och *Babels hus* kom på så sätt att ligga till grund för studiecirkelverksamhet angående sjukvårdens policy.¹¹² Det blev verkligen debatt, något som Jersild avsett och önskat.

Recensionerna var överlag berömmande utom i de fall, då medicinsk eller sjukvårdsadministrativ expertis fått i uppgift att från sina resp. synpunkter granska romanen.¹¹³ Det anatema över sjukvården, som förhandsreklamen aviserat, var dock svårt att återfinna där.¹¹⁴

Babels hus blev också en kolossal försäljningsframgång, vilket författaren så småningom fann bekymmersamt:

Men ju högre kurvan blev, desto mer undrande inför detta fenomen blev jag. Till slut kom jag att uppleva succén som en belastning. Min egen bok demolerades och förvreds av siffertyngden. (*Professionella beklannelser*, s 190)

Trots att *Babels hus* fått lysande recensioner vid publiceringen, kom den att bli föremål för omvärderingar i efterhand. Man började ifrågasätta, om en bästsäljare verkligen kunde vara bra (*AB* 26.1.1981). Skulle kanske ett tak införas på Jersilds upplagor till förmån för andra författares möjlighet att nå ut till läsarna?¹¹⁵ Hade romanen blivit för ”’bred’ för den omedvetna elitism, som tycks gömma sig i många kulturskribenters kvalitetssyn?” (*AB* 26.1.1981). Att kommersialismen sprider undermåliga produkter innebär inte, heter det vidare, att allt som säljs bra är dåligt och ”att inte en produkt som backas upp kommersiellt kan vädja till djupa och allmänmänskliga behov - och göra det på ett konstruktivt, ångestförlösande sätt” (ibidem).

Som orsak till den stora försäljningssuccén kan man peka på den magi, som trots allt finns kring ”mannen i vitt”. Vidare engagerar sjukhuset som miljö, då de flesta har erfarenheter av det eller kommer att få det. Under alla förhållanden har gemene man gott om synpunkter på denna sektor av samhället, som på något sätt berör alla. Den kan få lekmän att känna hjälplöshet och oro men här har den vanliga människan möjlighet att i fantasin och under sakkunnig ledning besöka denna värld.¹¹⁶

Det går att läsa *Babels hus* som en ”sjukhusroman ’rakt upp och ned’ ” (*Professionella beklannelser*, s 184), men den samlar också upp teman från det övriga författarskapet. Här finns tillvarons elementära frågor om livets mening, relationerna människor emellan, synen på döden. Jersilds dokumenterade intresse för arbetsmiljöproblem och läkemedelsindustri flätas samman med skeendet, där också språkets funktion, dess begränsningar och möjligheter, exemplifieras. Och trots att berättelsen är stram, saklig och sammanhållen i jämförelse med andra verk av författaren, så finns ändå partier, där fabulerandet tar överhanden och man snuddar vid fantastiken. Det gäller skildringen av kirurgen Frank ”Nyllet” Nylander i aktion (s 185 ff) och av laboratoriesköterskan syster Greten (s 108 f). *Babels hus* är en bred roman i den meningen, att de flesta läsare i den kan hitta något som talar just till dem.

Konstens problem

Ännu ett prov på Jersilds oförtröttliga lust att experimentera visade det samarbete han hösten 1977 inledde med Friteatern i Sundbyberg. Regissören Martha Westin tog initiativet och författaren omvittnar, att försöket blev det mest positiva han dittills upplevt i teatersammanhang (*Professionella bekännelser*, s 194). Arbetet med pjäsen *Gycklarnas Hamlet* byggde på ömsesidig respekt, något som han anser nödvändigt för en fungerande arbetsdemokrati. Var och en skall ha och ta sitt yrkesansvar.¹¹⁷

Temat i *Gycklarnas Hamlet* är konstnärens förhållande till makten. Det känns igen från *Gamen*. Över huvud taget gestaltas här den för Jersild viktiga frågan om konstnärens situation och förhållande till sanningen. Intrigen är hämtad från Shakespeare men här är tyngdpunkten flyttad från palatetsmiljön till fattigfolket. Dödgrävare och taskspelare är huvudpersoner.

En skådespelartrupp engageras av kung Claudius för att uppföra ett sorge-spel över den nyss avlidne kungen. Prins Hamlet ger emellertid truppen i uppdrag att först spela Vålnaden, därefter kungamordet. Snart får gycklarna emellertid klart för sig, att de är brickor i ett maktspel och manipuleras. Därför beslutar de sig för att framföra sanningen och gestaltar maktkampen inom kungaborgen, vilket resulterar i den stora dödsscenen. Ett slag tror de, att de lyckats bli fria från tyranniet men strax tågar prins Fortinbras in och placerar sig på tronen. Vid sin sida har han bödeln.

Föreställningen blev en succé, ”som till hundra procent är Teater. En intelligent, kvick, rolig och poetisk text omhändertagen av en trupp med utpräglad känsla för det mustigt och varmt teatrala, friskt som direkt från källan *com-media dell’arte*”.¹¹⁸

Gycklarnas Hamlet kom att spelas ett helt år, först i Sundbyberg, därefter på turnéer i landsorten, vilka inbringade de agerande stora lovord (*SDS* 28.4.1979, *HD* 28.4.1979).

Individens frihetslängtan

Människohjärnan har länge fascinerat Jersild. Det kommer till uttryck så tidigt som i *Calvinols resa genom världen* (1965), där den frilagda hjärnan finns som motiv (s 181). Reine Larssons fantasier i *Barnens Ö* (1976) rör sig bland mycket annat också kring en levande hjärna i ett akvarium (s 82). Redan våren 1973 samtalade Jersild och Jan Troell om att göra något av idén om hjärnan i akvariet (*Professionella bekännelser*, s 162), vilket dock inte realiserades. Den levande hjärnan blev så småningom en levande själ.¹¹⁹ Och, för att återknyta till *Calvinols resa genom världen*, så har Doc funderingar om den invecklade apparat som själen utgör (s 127). Att också själen sysselsatt Jersilds föreställningsvärld visas av ett nedlagt romanprojekt, som hette *Själarnas pilgrims-gång* (*Professionella bekännelser*, s 171 f).

I motsats till *Babels hus* omgavs *En levande själ* (1980) med tystnad före utgivningen. I intervjuer ville Jersild inte yppa något om innehållet, och förhandsreklamen, formulerad i mycket allmänna ordalag, avslöjade inte heller något.¹²⁰ Inte ens baksidestext försågs romanen med, vilket är uppen-

väckande, då baksidan är den viktigaste annonsplatsen. Detta skedde på författarens bestämda önskan.¹²¹

En levande själ är en jag-roman, där hjärnan Ypsilon berättar från sitt begränsade perspektiv. Placerad i ett akvarium och kopplad till elektrisk apparatur står han helt till forskningens disposition. Hans känsloliv dirigeras med hjälp av tillsatser i akvariets näringsvätska och avläses i oscilloskop. Liksom i *Djurdoktorn* och *Babels hus* är det en medicinsk framtidsmiljö som skildras; ett multinationellt läkemedelsföretag — Biochine Medical Corp. — bedriver avancerad hjärnforskning, som skall utnyttjas kommersiellt. Grundforskningen syftar till att renodla och komprimera intelligensen. Målet är att få fram en kalkylerande hjärna, som är överlägsen alla datorer och som samtidigt äger hjärnans kreativitet och datorns förmåga att lagra fakta.

För Ypsilon, som "länge skvalpat i ovisshet, är det en stor gåva att få en yttre identitet":

De har tagit bort allt, som jag inte behöver: kroppen, halsen, själva kraniet, ögonmusklerna. Men ett öga har jag fått behålla. Jag ser bra - men bara rakt fram. Av någon anledning har de också lämnat ytteröröronen kvar. (s 8 f)

Det är naturligtvis den inre identiteten som är av större intresse för Ypsilon; hur han, som är ett försöksdjur bland andra försöksdjur, skall kunna bevara sin integritet och sin mänsklighet, trots de experiment han utsätts för och det reducerade liv som han är hänvisad till. Ypsilons bristande samarbetsvilja och motstånd mot manipulation utgör romanens handling. Forskarna försöker avlägsna hans minnen med hjälp av elchocker, men han tränar sig att minnas ting från sitt tidigare dunkelt anade liv. Sin förmåga till tankeöverföring söker han dessutom använda i tre planerade flyktförsök. Han litar sig med försöksapan Flink för att ointetgöra forskarnas planer på långtgående ingrepp och drömmer till och med om ett evigt liv. Även i den yttersta förnedring är människan således mäktigt trots och kampvilja. I den sterila och avhumaniserade värld, där Ypsilon vistas, framstår han som den ende som har en i ordets egentliga bemärkelse levande själ.

Med *En levande själ* har Jersild skapat en modern myt om människan och hennes villkor. Där diskuterar han än en gång de existentiella frågorna och visar vad som kan hota vår frihet. Hjärnans ofullständiga tillvaro framstår därför här som en karikatyr av en vanlig människas liv. Jersild, som ofta i sitt författarskap påvisat djurens utsatthet i en materiell forskningsvärld, lyfter här fram människan, som av yttre faktorer omformats till ett manipulerat försöksdjur och en programmerbar maskin. Här är kulmen i ett författarskap, som likställer människors och djurs villkor. Visserligen har Jersild gestaltat temat tidigare, framför allt i *Djurdoktorn*, men här har det renodlats.

Ypsilon säger till sin avhållna sköterska Emma, att han inte vill vara en kemisk slav och hon genmäler:

—Är vi inte alla det...i själva verket?

Det är klart att hon har rätt. Ur en materialistisk människouppfattning följer att själslivet intet annat är än fysik och kemi. Men ändå har hon fel: i praktiken är de finare mekanismerna dolda för oss, vilket tillåter oss att uppleva oss själva som någorlunda fria och självständiga individer. (s 71)

Tron på frihet och självständighet är något som Ypsilon slår vakt om med en envetenhet, som starkt kontrasterar mot det förtryck hans omgivning utsätter honom för. Denna frihetslängtan får en tydlig markering, när han i ett av sina flyktförsök blir överraskad av professorn. Denne citerar ett parti ur *Odysséen*, där Odysseus väljer friheten framför odödlighet i ständig fångenskap hos Kalypso. Ypsilon likställs här med den gestalt i den västerländska litteraturen, som kanske mer än någon annan inkarnerar frihet och äventyrlust.

När *En levande själ* började ta form, diskuterade Jersild tillsammans med förlaget, huruvida romanen skulle ingå i Månadens bok. Och han frågade sig:

Vem skulle vinna och vem skulle förlora på om den blev Månadens bok. Blir en roman retroaktivt sämre av att säljas? Blir läsarna dummare när de blir fler? Lös den ekvationen den som kan! Men det fanns en viktigare fråga: min trovärdighet som författare. (*Professionella bekännelser*, s 205)

Jersild tackade nej till medverkan i Månadens bok.¹²² För honom framstår det som mera betydelsefullt att bli tagen på allvar som författare än att nå stora och inkomstbringande upplagor. Inte desto mindre blev den nya romanen en stor framgång. Trots den i det närmaste obefintliga förhandsreklamen recenserades *En levande själ* i hundratalet dagstidningar.¹²³ Det visar, att Jersild nu nått en etablerad position på den litterära marknaden. För *En levande själ* fick han Litteraturfrämjandets stora romanpris 1981. Året efter belönades hans författarskap med Doblougpriset av Svenska Akademien.

Bedömningen av den i kritikens tycke angelägna romanen tog fasta på att författaren här diskuterar problem och teman, välkända från tidigare romaner. Här - liksom i *Djurdoktorn* - gestaltas frågan hur långt kravet på lönsamhet och kommersialism kan drivas; de etiska problemen med forskningens inriktning ställs därmed på sin spets. Är vetenskapens mål också vårt mål? (*SDS* 5.9.1980). I belysningen av människans existentiella situation stiliseras problemet livsmedvetande - identitet (*DN* 5.9.1980). Berättartekniken lovordas, då den är väl avpassad för Jersilds syften: "Genom att låta hjärnan själv på ett mänskligt sätt berätta om sin omänskliga existens bland människor, uppnår han en kontrasteffekt som skär i ögonen — och hjärtat — på läsaren." (*HD* 5.9.1980). Det är den lågmälda och behärskade tonen som väcker engagemang (ibidem). Detta begrepp är litteraturens kanske viktigaste uppgift i Jersilds ögon.

Ypsilon väckte medkänsla genom sin mänsklighet. Han bibehåller "tron på detta livets goda, på självkänslan, stoltheten, kunskapen, uppfinningsrikedomen, kärleken. /.../ Guds påstådda avbild /.../ har sällan fått en så vacker - just vacker - framtoning" (*DN* 5.9.1980). Paradoxalt nog är det den stympade Ypsilon, som är den levande själen och hans omgivning som är amputerad (ibidem).

Till de få jämförelseobjekt som förekom i recensionerna till *En levande själ* hörde Roald Dahl. En av hans noveller, "William and Mary", har en hjärna som huvudperson.¹²⁴ Och visst kan det finnas beröringspunkter mellan Jersild och Roald Dahl. Sådana påpekades för övrigt redan i mottagandet av *Räknelära*. Då tänker man kanske främst på att Dahl bygger sin effekt i novellerna på att en oförklarlig händelse inträffar i en vardaglig omgivning. Det invanda belyses på ett nytt sätt och läsaren försätts i osäkerhet. Så långt är det en viss

likhet med Jersild. Ändå är skillnaden beaktansvärd mellan den som skriver rysare i underhållningssyfte - låt vara med en berättarteknisk och stilistisk virtuositet - och den som brottas med människoiivets elementära frågor. Den medkännande humorn, som är ett jersildskt kännetecken, saknas hos Dahl.

Jersild-bilden

Det är naturligtvis inte möjligt att här klara ut allt som har med Jersilds förhållande till andra författare att göra. För att få en uppfattning om hans egenart kan man peka på hans egna omnämnanden av några författarkollegor. Det gäller exempelvis Delblanc, Kerstin Ekman, Enquist och Lars Gustafsson. Jersild har dragit fram dem i kommentarer till sina egna böcker för att ange det specifika i vars och ens verk samtidigt som han markerat sina egna gränser. Ett visst mått av tävlan kan väl inte fränkännas sådana uttalanden. Det finns emellertid ingenting som tyder på att Jersild skulle betrakta de nämnda kollegorna som förebilder i något avseende eller inspirationskällor. Att han och ett par av dem vid något tillfälle råkat skriva i samma genre ungefär samtidigt ser han som en följd av slumpen. Tidsförhållanden och gemensamma erfarenheter kan också ha spelat in där. En som intar en särställning som inspirationskälla och förebild är Lars Gyllensten.

Den som väckte Jersilds intresse för skönlitteratur var hans mor och Gyllensten tillhörde de författare hon läste mest vid 1950-talets början. Hans *Carnivora* (1953) var "den första riktiga bok" Jersild köpte. Han har karakteriserat den som "en samling korta rakbladssatirer" (*Professionella bekännelser*, s 21). Där finns en grundmurad skepsis och misstro mot människan, vilket bör ha mött respons hos den unge Jersild, vid denna tid bekännande sig till en pessimistisk livssyn efter en just genomgången pubertetskris (s 32). Lars Gyllensten blev mycket riktigt hans "litterära mentor, utan att veta om det" (s 23). När det efter läkarexamen blev dags för Jersild att välja bana, framhöll han Gyllensten som exempel på att det går att förena professur med författarskap av hög kvalitet (s 76).

Jersild pekar själv på ett inflytande från Gyllensten i en av sina ungdomsdikter, den Gyllensten som tillsammans med Torgny Greitz dolde sig bakom pseudonymen Jan Wictor och gav ut *Camera Obscura* (1946). Mera djupgående påverkan avsatte Gyllenstens litterära talspråk från *Barnabok* i Barbro monolog i *Till varmare länder* (1961), en förbindelse som också kritiken uppmärksammade och författaren bekräftat (*Professionella bekännelser*, s 59).

För både Gyllensten och Jersild har Babels torn varit en användbar bild för kontaktlösheten mellan människor.¹²⁵ Ett gemensamt intresse för Goya tycks föreligga, då både *Babels hus* och Delfinupplagan av *Carnivora* har hans teckningar som omslag. Även Bosch, som Jersild har beröringspunkter med, har förknippats med Gyllensten.¹²⁶

Det finns således vissa likheter i yttre avseende som yrkesinriktning och naturvetenskaplig skolning mellan Gyllensten och Jersild. Vad som i inre mening har fånglat Jersild är Gyllenstens uttalade skepsis och rationella hållning, båda kanske betingade just av naturvetenskaperna.¹²⁷ Och Jersild, som både i och utanför sitt författarskap betonat sin rädsla för dogmer och färdiga upp-

fattningar, kan ha varit särskilt mottaglig för Gyllenstens förkunnelse om "trolöshet" (jfr vidare s 99). Dialektiken i Gyllenstens romaner kan ha verkat befruktande och frigörande på den yngre kollegan. Denne har sagt sig beundra Gyllenstens sätt att skriva i roller.¹²⁸ Jersild å sin sida visar sin tvekan och kluvenhet, när hans skönlitterära verk ofta saknar färdiga lösningar på de gestaltade problemen. Hans romaner kan fungera som diskussionsobjekt, även för honom själv, tycks det.

Att välja djur som motiv kan vara ännu en beröringspunkt. Gyllensten arbetar i *Mänskan djuren all naturen* (1971) just efter biologiska teorier om djurens perceptionsapparat och förmåga att uppfatta sin egen omgivning. Han prövar att tillämpa dem på människan och får då ett samspel mellan två världar, djurens och människans. Det är ett viktigt idékomplex, som tangerar Jersilds syn på skapelsen.

Även om Jersild inte närmare preciserat sitt lärjungaskap till Gyllensten — bara i undantagsfall är han så tydlig som i fråga om *Barnabok* — så har han varit mera meddelsam, när det gäller skillnaderna mellan honom själv och förebilden.

Att gestalta människor och sociala miljöer i vedertagen mening tycks inte ha varit Gyllenstens primära intresse, har Jersild funnit. Hans personer fungerar som språkrör, genom vilka diktaren prövar teser och synpunkter i "ett slags resonörs-prosa, med lysande stilistiska och lyriska inslag".¹²⁹ På en betydligt ordknappare prosa än Gyllenstens har Jersild i sitt gestaltande, också till skillnad från läromästaren, utgått från de miljöer han lärt känna i sin egen-skap av läkare.

Till den viktiga frågan om Jersilds författarprofil hör också hans syn på sig själv som författare.

Primärt tycker Jersild, att det roar honom att skriva. Den skrivglädjen lyckas han också inte sällan förmedla till läsaren. Han skriver även för att bli läst och omtyckt (*Professionella beklännelser*, s 107). Djupare sett vill han påverka sina läsare och bli accepterad som en seriös författare. Det allvarliga syftet yttrar sig i att han försöker bryta in på nya områden, där en skönlitterär författare vanligen inte producerar sig. Politisk revy och krogshow är genrer som visar det. Och trots brist på uppskattning och förståelse från TV-kritikens sida har han ändå oförtrutet återkommit i mediet.

De föregående sidorna har visat, att det som i grunden engagerar Jersild är människans existentiella villkor. Till bilden av honom hör dock, att han är ytterst förtegen om sitt budskap samtidigt som han vill avmytologisera diktandet.

Som ett exempel på Jersilds metod att avdramatisera skrivandet kan ett uttalande om hans förhållande till äldre författare tjäna:

— Jag bryr mig inte om att det funnits stora gubbar före mig. Och jag drar mig inte för att använda deras form. Jag är ingen förnyare, /.../. Det har jag aldrig varit.¹³⁰

Jersilds påstående att han inte skulle vara någon förnyare kan här lämnas därhän. Väsentligare är att med yttrandet som utgångspunkt något göra reda för hans relationer till äldre diktare.

Att Jersild drar nytta av sin läsning av stora diktare är inte svårt att se. Mest

iögonfallande är *Gycklarnas Hamlet*, där intrigen är lånegods. En annan klassiker, *Gullivers resor*, har inspirerat till ett par avsnitt i *Calvinols resa genom världen*. I *Babels hus* förekommer *Gullivers resor* dessutom som ett självständigt motiv i handlingen.

Mindre uppenbar som Swiftallusion är ortnamnet Lagado i *Till varmare länder*. Läsningen av Swift har varit glädjefylld, har Jersild sagt, men kan också inge pessimism, då man kan tycka, att allt är gjort.¹³¹ Och gestaltningen av de ombytta rollerna i Gustavs makabra dröm i *Den elektriska kaninen* har föranlett en kritiker att referera till Swifts "A Modest Proposal" (SvD 22.11.1974). Här kan man bara peka på det drag av politisk allegori, som förenar *Den elektriska kaninen* med *Gullivers resor*.

Att en av den västerländska epikens hörnstenar, *Odysséen*, utgör lektyr för mamman i *Pang i bygget* ger extra relief åt människornas trängda situation i skådespelet (jfr nedan s 159). Frihetstemat i *Odysséen* får också accentuera ett av Ypsilons flyktförsök i *En levande själ*. I sitt förhållande till äldre diktare visar Jersild således ett starkt traditionsmedvetande.

När det gäller de inhemska diktarna, är det främst Strindbergs satiriska prosa, som reflekteras i den yngre kollegans författarskap (jfr vidare nedan).

Jersild anspelar således på och lånar obesvärat från några av världslitteraturens klassiker. I den bemärkelsen hyser han ingen respekt för sina stora föregångare.

I sin analys av dokumentarismen pläderar Jersild för sitt eget sätt att skriva, vilket betyder att han vill hävda sitt oberoende och sin särart. Det gäller också i förhållande till marknadskrafterna: han är tveksam om det kan vara lämpligt att publicera *Professionella bekännelser* vid en tidpunkt, när hans person visades ett, som han själv säger, överdrivet intresse på grund av premiärerna på filmen *Barnens Ö* och TV-filmen *Babels hus*, som är andras skapelser, då han inte ens skrivit manus:

Men är det "marknaden" som skall bestämma när jag skall publicera mig — eller är det jag? (*Professionella bekännelser*, s 207)

Även visavi kritiken hävdar han sin integritet och rätt till förnyelse och experimenterande. Det är med andra ord fråga om individens frihet också här. Ett långt samtal med en kritiker om författarskapet får därför följande slutkläm:

Nu vill jag arbeta med andra sidor av min författarpersonlighet än jag gjort de senaste åren. /.../ Men man vore väldigt tacksam om man slapp alla föreskrifter om hur och vad man ska skriva!¹³²

Kanske också kritiken, som till en början visade osäkerhet inför Jersild och inte visste vem han skulle ses i sällskap med, så småningom kommit underfund med att han är en ytterst självständig författare, som inte kompromissar med sina ideal. Från och med *Uppror bland marsvinen* (1972) förefaller det nämligen vara mera i undantagsfall som någon annan författare omnämns i recensionerna, fränsett *Den elektriska kaninen* som på grund av sin genre — djursaga för vuxna — tvingar fram referenser. När 60-talsböckerna anmäldes, bollades olika författarnamn fram och tillbaka för att Jersild skulle prövas mot dem. I och med de stora framgångarna på 70-talet fokuseras emellertid kritiken i allmänhet direkt på hans eget författarskap.

De öppna romansluten, som till en början bedömdes ganska onådigt, tycks man också så småningom ha accepterat som ett uttryck för en sökande hållning. I varje fall ondgör sig inte bedömarna lika påtagligt över dem, när det gäller de senaste romanerna som i författarskapets början.

Jersild har själv karakteriserat sitt ”skrivande som i grunden slumpstyr, en trial and error-verksamhet där jag oftare slår pannan i labyrintväggen än finner en utgång” (*Professionella bekännelser*, s 208). Orden är bokens sista. Bilden av den i labyrinten kämpande författaren kan på en gång verka överraskande och självklar. Här framgår utan omskrivningar, att han i sitt skrivande betraktar sig som ett försöksdjur. Samtidigt är skrivandet underkastat de villkor, som gäller människan i övrigt. Bilden av honom som försöksdjur kan därför tolkas som ett uttryck för samhörighet med alla levande varelser.

Kap.2. Människan som fabeldjur

Den elektriska kaninen är inte P C Jersilds första eller viktigaste användning av djur för att teckna människor. Men denna ”midsommarsaga” från 1974 — först publicerad som följetong i *Dagens Nyheter* — är viktig nog som bevis för hans upptagenhet av det mänskliga menageriet. Att man börjar den mera utförliga behandlingen av djuren i hans diktning med den kan motiveras av att *Den elektriska kaninen* närmar sig djurfabeln. Och fabeln i betydelse av en allegorisk och moraliserande berättelse med mänsklig anknytning går så långt tillbaka, att dess ursprung förlorar sig i historiens dunkel. Djurfabeln är en av de äldsta genrerna i litteraturen.

I djurfabeln får begreppet människan som djur konkret tillämpning. Den centrala uppgiften blir därför att undersöka människan under bilden av djuret. Hur gestalterna sedan skall tolkas kan det bli diskussion om. De politiska övertonerna förtjänar att lyftas fram här — det skedde inte överlag i *Den elektriska kaninens* mottagande.

Genren

Genrediskussionen inleds bäst av författaren själv. I den av Jersild formulerade baksidestexten heter det:

”Den elektriska kaninen” är inte en fabel om människor i djurkostym. I stället handlar den om djurens försök att själva göra något åt en omöjlig situation — och hur de då tvingas låna både språk och metoder från oss.¹

Jersild brukar bemöda sig om en viss distans till de traditionella genrerna, något som han markerar redan i vissa underrubriker.² Därför krävs det närläsning av både underrubriker och baksidestexter.

Den första meningen i *Den elektriska kaninens* baksidestext kan läsas på olika sätt. Läger man tonvikten på ”människor i djurkostym”, blir ”fabel” oproblematiskt. Innebörden blir då, att romanen kan vara en fabel om djur. Och i en djurfabel finns alltid en mänsklig dimension. På så sätt skulle relationen människa-djur vara aktuell. Betonar man däremot ”fabel”, blir innebörden att *Den elektriska kaninen* är något annat än en fabel om människor i djurkostym. Men just att klä människor i djurkostym hör à priori till fabelgenren. Jersilds tanke skulle kunna vara, att berättelsen inte är en fabel utan en djursaga. Men den frågan lämnar han i så fall själv öppen.

Den elektriska kaninen handlar ”i stället” om djurens försök att göra något åt sin situation, med språk och metoder lånade från människorna. Här finns återigen de båda till en djurfabel hörande komponenterna djur — människa. Jersild har sagt ifrån, att han inte skildrat människor i djurkostym. Han har i stället applicerat mänskliga förhållanden på djuren. I förhållande till den regelrätta fabeln har han skjutit djuren i förgrunden. Här har vi en fabel med omvända förtecken.

Jersild mystifierar med sin baksidestext. Det är dock han själv som med den

fört oss in i fabeldiskussionen. Med kännedom om att han i många intervjuer karakteriserat sig som moralist, passar fabeln med dess moraliserande och didaktiska syfte honom väl.³ Redan berättelsens tillkomsthistoria är upplysande. *Den elektriska kaninen* är en bok som skrivits i stället för en annan.⁴ Han var vid den tiden knuten till Statens Personalnämnd och beviljades ett halvårs tjänstledighet därifrån för att skriva en lärobok om arbetsmiljöfrågor, något som ännu vid denna tid saknades. Men det blev ingen lärobok utan "en mid-sommarsaga". Hur upptagen Jersild än var av arbetsmiljöfrågorna, valde han alltså en skönlitterär form. Det är inte helt oviktigt, eftersom det dessutom sker vid en tid, då sextitalet i övrigt i stort sett flyr från de skönlitterära formerna. Han är till på köpet en av dem som uppfattas som de mest lekfulla. En del av kritikernas reaktioner kan uppfattas som en följd av den förvirring som uppstår härav. Men å andra sidan bör man, som vi skall se, inte därför underskatta allvaret bakom den lekfulla ytan. Moraliserandet ligger nära till hands just i fabelns värld.

Men fabeln framstod för Jersild inte som någon alldeles närliggande form, då den inte, på något undantag när, nyttjas i vuxenlitteraturen. Genom tiderna har den dock visat stor livskraft. Han bekände också sin svårighet att i sakprosa fånga intresset för samhällsfrågor. I fabeln går det däremot att koncentrera och förtydliga problemen, göra det hela pedagogiskt och aptitligt.

Författarens resonemang tycks ge vid handen, att han åtminstone själv ser *Den elektriska kaninen* som en fabel. Han hänvisade direkt till Orwells *Animal Farm*. Men det är viktigt att ha i minnet, att han inte gett klart besked. Och orsaken till det kan man bara spekulera över. Det är tydligt, att han slår vakt om sin frihet som författare framför att inordna sig i det mönster, som gäller läroboksskrivande. Det klargjordes vid presentationen av *Den elektriska kaninen*. Han avstod från den didaktiska läroboken för att i stället skriva en fabel, som just har ett didaktiskt syfte.

Också i *Professionella bekännelser* har Jersild uppehållit sig vid *Den elektriska kaninens* tillkomst. Där förklarar han, att huvudsyftet inte är att skildra människors sätt att kongressa. Han vill "ställa dem /djuren/ på samma nivå som människan och i första hand i sagans form berätta om djurens problem, inte människans" (s 165). Hans vid flera tillfällen uttalade önskan att jämställa djuren med människan innebär visserligen ett avsteg från den regelrätta fabeln men kan också tolkas som en ny landvinning för den och en vidgning av fabelbegreppet.⁵ Under alla förhållanden skapar denna svävning ovisshet hos läsaren, något som sannolikt också är avsikten.

Att Jersild har ett ouppklarat förhållande till *Den elektriska kaninen* som fabel styrks av att han ändrade omslagstexten, när den andra upplagan skulle ges ut (1978):

Den elektriska kaninen är berättelsen om hur det går för djuren när de lånar sina metoder och sitt språk från sin största förtryckare: människan.

Här har Jersild ersatt genrebegreppet fabel, som han i baksidestexten till den första upplagan till synes förnekade, med det neutrala berättelse. Han har motiverat den nya omslagstexten med en hänvisning till fabeldiskussionen i mottagandet av romanen. Recensenterna hade alltför mycket hakat upp sig på baksidestexten.⁶

För att se vad som går att vaska fram ytterligare till förståelsen av Jersilds förhållande visavi fabelgenren, kan det vara av intresse att sätta *Den elektriska kaninen* i relation till fabelbegreppet. Många har utrett det. Här väljer jag emellertid en auktoritativ och översiktlig utredning, som Gero von Wilpert erbjuder i *Sachwörterbuch der Literatur*.⁷

Von Wilpert placerar djurfabeln som en underordnad genre inom djurdiktningen. Den är företrädesvis episk och ger de otämjda djuren fantasi, mänskliga karaktärsegenskaper och mänskligt språk. Djuren placeras i skildringens centrum; dess dolda och outtalade hänvisning till mänskliga förhållanden är uppenbar. Ett fundamentalt drag är att särskilt typiska egenskaper som majestät och list uppträder i fast förbindelse med bestämda djur — lejon, räv — som spegelbilder av mänskliga karaktärer.

Djurdiktningens arter förändras under tidernas lopp. Grundformerna är djurfabeln, där jämförelsen mellan djur och människa tjänar ett moraliskt syfte och ger besked om praktisk användning, och djurhistorien, ofta vidgad till djurepos, där mänskliga svagheter, mänsklig dårskap och samhälleliga företeelser avhånas.

Djurfabeln är episk-didaktisk, på vers eller prosa, och åskådliggör en allmänt känd sanning eller moralisk sats med hjälp av ett överraskande men adekvat exempel. Den eftersträvar skämtsam-satirisk eller moraliskt-upplysande effekt genom att den flyttar över mänskligt tal liksom mänskliga seder och förhållanden på den besjälade eller obesjälade naturen. Kontinuiteten i jämförelsen avslöjar till fullo gestaltningens innebörd, trots de logiskt omöjliga förhållandena.

Efter en historik över utvecklingen inom djurdiktningen konstateras, att de två senaste århundradena medfört nya former för genren, där satiren trätt i bakgrunden. För första gången uppträder nu djuret vid förmänskligandet i sin självständiga betydelse utan djursagans satiriska avsikt. Utmärkande är också försök till inlevelse i djursjälén, något som från och med 1900-talets början bestäms av medlidande med djurvärlden. Detta är djurhistoria i trängre mening, finner von Wilpert och hänför hit Thomas Manns *Herr und Hund* (1920). Jämsides med dessa nya former av djurdiktning existerar sedan sekelskiftet också den osentimentalt-sakliga men dock litterära gestaltningen av djurvärlden utan sidoblickar på människorna, med ett nästan vetenskapligt betraktelsesätt som följd. Exempel på det utgör Rudyard Kiplings *Djungelbocken* (1894) och Jack Londons *The Call of the Wild* (1903).⁸

I *Den elektriska kaninen* återfinns drag, som ger den hemortsrätt i fabelgenren. Således är bokens djur förstaplansfigurer och agerar på ett plan, som om de vore människor. Nyckelgestalterna är däremot inte några traditionella fabeldjur utan en gris, en duva och en mekanisk hare, den sistnämnde med identitetsproblem, då han inte vet om han är ett djur eller ett föremål. Haren får dock vara ett levande djur skildringen igenom. Mångtydigheten i budskapet skiljer vidare *Den elektriska kaninen* från den regelrätta fabeln med dess allmänt kända sanning. Jersilds djursaga kan också i ett avseende vara en exponent för det vidare begreppet djurdiktning, då här finns medkänsla med djuren. En första tolkning kunde göra troligt, att djuren är skildrade för sin egen skull. Här återges nämligen realistiska djurmiljöer och förhållanden, aktuella för olika djurarter vid tiden för sagans tillkomst. Samtidigt är dock hänvis-

ningen till mänskliga förhållanden uppenbar. I det avseendet är det inte enbart fråga om något allmängiltigt mänskligt utan om förhållanden förankrade i tid och rum — Sverige vid 1970-talets början. Det karakteristiska för Jersild visar sig således i att han inte regelrätt följer normerna för den klassiska fabeln utan utformar sin djursaga i avsikt att ge den mångtydighet.

Det problematiska i genrevalet kom till uttryck i bokens mottagande, då flera av anmälarna visade tveksamhet och förbryllades av baksidestexten. Tveksamheten har under alla förhållanden varit fruktbar för diskussionen. Att inte alls bry sig om baksidestexten är ett sätt att komma direkt över till djursagans funktion, tycker en anmälare. Den får både barn och vuxna att släppa sin självfixering, när det berättas om djur i stället för kamrater och konkurrenter. Kanske vissa politiska problem är svåra att diskutera utan att vi blockeras och visar dem ifrån oss. I djursagans form går de däremot i oss (*GP* 13.11.1974). Baksidans påstående får en annan kritiker att undra, om inte den för texten ansvarige "har en räv bakom örat — för vad det än må vara, sant är det inte. Det är nämligen parallellen med mänskliga förhållanden och beteenden som är den absoluta förutsättningen för såväl komiken som budskapet i berättelsen". Jersild anses vara lika moraliserande som forna tiders fabeldiktare (*SvD* 22.11.1974).

Även ett par andra bedömare tar avstånd från baksidestexten, då den går stick i stäv mot det som ger mening åt sagan, nämligen de tydliga parallellerna med mänskliga förhållanden och mänskligt beteende (*Sundsv T* 12.12.1974, *DN* 2.12.1974).

Genom sin frihet i förhållande till den klassiska djurfabeln och framför allt genom mångtydigheten i baksidestexten har Jersild förvillat kritikerna. Men det har varit fruktbart och åstadkommit diskussion. Hans odeciderade hållning i fråga om genren har uppenbarligen varit avsiktlig.

Jersild har emellertid försett *Den elektriska kaninen* med en undertitel: En midsommarsaga. Liksom i fråga om baksidestexten är det också här oklart, vilket element — midsommar eller saga — som är mest betydelsebärande.

Att Jersild anknyter till midsommarnattens mystik kan vi lätt konstatera, eftersom han förlägger handlingen till just midsommarnatten. Denna natt har i likhet med julnatten i folktron omgivits med magi och förtrollning; bl a skall djuren då ha fått förmågan att tala och leva i sämja. Dessa båda natters förvandlingar har gestaltats i den litterära tradition, som anknutit till folktron och i vårt land representeras av exempelvis Selma Lagerlöfs *Gudsfreden*, där människorna bryter julnattens frid för att jaga den björn, i vars ide den vilsekomne Ingmar Ingmarsson fått skydd. I *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* gestaltas djurens fred, mot vilken dock Smirre räv bryter, vid deras möte en vårdag på Kullaberg, när tranorna dansar. Elsa Beskows *Blomsterfesten i täppan* skildrar växternas möte på midsommarafton. När Jersild rubricerat sin roman *En midsommarsaga*, går tankarna också till Shakespeares *A Midsummer Night's Dream*.⁹ Det var för övrigt på midsommarafton, som det första avsnittet av *Den elektriska kaninen* infördes i *Dagens Nyheter*.

Att djuren kan tala med varandra är ett uppslag, som fascinerat Jersild och som skymtat i *Djurdoktorn*, där romanens huvudperson i drömmen ser Nobelinstitutets alla försöksdjur samarbeta och tala med varandra för att under

julnatten kunna skaffa sig extra förplägnad. Därefter slumrar de in övermätta. Beteendet anknyter till den mänskliga sfären. Som djuren, så människorna. Senare har han bekräftat, att *Den elektriska kaninen* bygger på denna episod (*Professionella bekännelser*, s 165). Föreställningen att djuren ibland kan tala är något som hör hemma i sagans värld och knyter resonemanget till det senare ledet i underrubriken, En midsommarsaga. Ytterligare ett sagoelement är det episka tretalet, som går igen i de tre nyckelgestalterna duvan, grisen och haren. Sagans främsta egenskap, draget av överklighet, markeras i epilogen, där perspektivet flyttas till människans värld och Jersild tycks distansera sig från det som skildrats i det föregående. Det är således inte heller här fråga om ett renodlat förhållningssätt till genren utan element blandas och gränser över-skrids. Vi har att göra med en författare som i ovanligt hög grad värnar om sin frihet. Detta yttrar sig i att det för honom angelägna gestaltas i hans midsommarsaga, oavsett om det i strängare mening hör hemma i sagans värld. De realistiska interiörerna från försöksdjurens tillvaro och djurfabrikerna är exempelvis motiv av hög angelägenhetsgrad för Jersild, då de gestaltar individens villkor.

Vart hör då *Den elektriska kaninen*? *Den elektriska kaninen* är en djurfabel, det har det ovan förda resonemanget visat. Jersilds egen mystifierande hållning kan i detta sammanhang lämnas därhän. Väsentligare är att hans midsommarsaga svarar mot de av von Wilpert anförda kriterierna för djurfabeln. Men vi skall ha i minnet, att Jersilds självständiga förhållningssätt medför gränsöverskridanden. Han vidgar fabelbegreppet. Det satiriska inslaget förbinder visserligen *Den elektriska kaninen* med djurfabeln, men det pekar också mot allegorin. Utmärkande för allegorin är att två förlopp presenteras: det manifesta som vi ser och det latenta som vi skall se. Allegorin är vidare rik på detaljer och arbetar med ett omfattande skeende, där det berättande elementet har ett förhållandevis stort utrymme. Detta är tillämpligt på *Den elektriska kaninen*. Det manifesta förloppet är djurkongressen, det latenta är den komplicerade politiska situationen i 1970-talets Sverige. Jersilds gestaltning är detaljrik och bär spår av hans berättarglädje. *Den elektriska kaninen* är således en allegorisk djurfabel.

Animal Farm och Den elektriska kaninen

Med *Animal Farm* (1945) skapade Orwell det mästerverk, som gjorde honom världsberömd. Den första svenska upplagan förelåg 1946. Den hör till de böcker, som Jersild varit upptagen av. Han har själv nämnt Orwell och en av gestalterna i *Animal Farm*, Snowball, finns med i Jersilds egen djursaga. Av dem som nämnts i fabeldiskussionen intar Orwell en särställning.

Även för kritikerna var det en självklarhet att föra Orwell på tal.¹⁰ Av de förebilder och lämpliga jämförelseobjekt som erbjuds är det därför av intresse att utföra en kausal och illustrativ komparation med *Animal Farm*. Redan nu skall dock sägas, att jag inte har möjlighet att göra någon fullständig jämförelse, även om det i och för sig vore intressant. Vad som i stället blir centralt här är inslag hos Orwell, som kan knytas till Jersilds litterära värld.

Handlingen i *Animal Farm* har som upprinnelse en dröm av Old Major och

omspänner en förhållandevis lång tidrymd - flera år att döma av den episka resumé, som inleder bokens sista kapitel:

Years passed. The seasons came and went, the short animal lives fled by. A time came when there was no one who remembered the Rebellion, except Clover, Benjamin, Moses the raven, and a number of pigs.¹¹

I *Den elektriska kaninen* skildras däremot vad som tilldrar sig under en natt, årets kortaste, midsommarnatten. Just midsommaren har dock betydelse i Orwells bok också, eftersom djurens revolution genomförs på midsommardagen. Anledningen till att djuren övertar herraväldet på gården är människornas vanvård av den. De spända relationerna till människorna skärps successivt till ren fiendskap. Motsatsförhållandet till människorna, accentuerat i ett par av galten Gustavs drömmar, är också anledningen till att djurkongressen i Jersilds roman sammankallas. Drömmen har således betydelse för handlingen i de båda böckerna, där relationerna mellan djur och människa är grogrund för konflikten.

Medan det i *Animal Farm* tydligt framgår, vilka som har ansvaret för de olika besluten och arbetsmomenten i samband med djurens maktövertagande, om vilket alla är överens, är det djuren i presidiet som organiserat Jersilds djurkongress. Signaler till revolt mot människan kommer dock inte från presidiet, som hela tiden för en kompromissvillig politik, utan från enskilda delegater som duvan Daisy och de vid kongressen perifera grupperna av delfiner och falkar. Orwells djur framstår således i berättelsens början som en betydligt homogenare grupp. Senare kommer en djurart, grisarna, att mot föreskrifterna alltmera närma sig människorna, både i utseende och beteende. I Jersilds midsommarsaga lyckas djuren inte i något avseende förändra sin situation.

Djuren i *Animal Farm* är, på ett undantag när, sådana som finns på bondgårdar. Orwell kan ha valt en bondgård, eftersom hierarkin där lätt låter sig jämföras med den i ett människosamhälle. De djur som Jersild valt att gestalta utgör däremot ett tvärsnitt av faunan. Där finns vidare ett mekaniskt djur, liksom djur från seriernas värld. Författaren har velat excellera i arternas rike-
dom.

Den elektriska kaninen har, trots att den inte skrevs som följetong, en stegrad spänning i somliga kapitelslut.¹² *Animal Farm* har en komposition avpassad efter den enhetliga handlingen: djurens arbete sysselsätter dem år efter år och ansträngningarna för att uppföra en vindmotor framstår nästan som ett huvudmotiv. Eftersom de tre nyckelgestalterna hos Jersild inte har helt gemensamma upplevelser under midsommarnatten och vi får följa dem vart och ett, har sagan flera bihandlingar. Orwells sammanhållna berättelse hör ihop med att hans kritik riktar sig mot en bestämd företeelse, den totalitära staten, medan Jersild låter sin satir drabba olika företeelser.¹³

Genom att i några parenteser kommentera skeendet röjer författaren till *Animal Farm* sin närvaro i verket, medan Jersild objektivt registrerar den fortlöpande handlingen.¹⁴

Animal Farm är i grunden pessimistisk, då alla de arbetande djuren lider av svält och umbäranden och får försämrade villkor allteftersom tiden går. *Den elektriska kaninen* lämnar inte heller mycket hopp för djuren. Möjligen kan

Gustavs motto "tålmod och arbete" (s 164) liksom hans apologi för demokratiska principer tolkas optimistiskt. Likväl har författaren försett den med ironiska förbehåll. Att Jersilds djursaga ändå inte förefaller utan hopp kan bero på de originella metaforer, som tillika med hans attityd till fabulerandet och den humor och fantastik, som är hans signum, lättar upp framställningen. Till det hör hans allusioner på mänskliga och litterära företeelser, som Gustavs dröm om de ombytta rollerna på Målarfläsk och bruket av bibliska föreställningar. Att kalla Holgers besök hos babianen Belsassar för gästbud ger en ironisk klang samtidigt som kunskapen om inskriften på väggen hos den bibliske Belsassar tillför djursagan en extra dimension.¹⁵ Bakom lustigheterna skymtar emellertid en mörk livssyn. Den undgick däremot kritiken, som i allmänhet uppfattade humorn och berömde språkets vitalitet och den "sedvanliga elegansen". Den som inte når bakom denna "roliga" yta — flera använde just det attributet — har lätt att karakterisera *Den elektriska kaninen* som en "mellanbok".

Animal Farm har undertiteln A Fairy Story. I sin kommentar finner C.M.Woodhouse, att det inte är mycket som för tanken till en "fairy-story", då det inte finns något magiskt element eller lyckligt slut. Vi tänker gärna på verklighetsflykt i samband med fé-sagan, fortsätter han och menar, att genren är elastisk. Den fé-saga, som har framgång, behöver inte alltid vara en fiktion. Den är en omskrivning av ett stycke liv med starkt förenklade symboler och en djup, odefinierbar känsla av sanning. Den lämnar oss också med en revoltkänsla mot den avslöjade sanningen. *Animal Farm* är på dessa grunder en "fairy-story" och dess budskap, liksom andra stora verks i genren, är: "Life is like that — take it or leave it."¹⁶

Christofer Hollis kallar genomgående *Animal Farm* en "animal fable" och anser, att den äger förtjänster, som utmärker en framgångsrik djurfabel; den visar författarens äkta kärlek till djur — Hollis exemplifierar med djurens alla första sammankomst i bokens början — och en Swifts förmåga att tillskriva djuren lätt igenkännliga mänskliga egenskaper, i träffande språklig dräkt i enlighet med deras natur och gå vidare innan läsaren finner momentet överarbetat.¹⁷ Men en djurfabel skall för att vara framgångsrik också ha ett muntert budskap. *Animal Farm* saknar ett sådant; snarare ger den en lektion i miss-tröstan, eftersom den visar, ätt anarki inte kan tolereras och att mänskligheten inte heller kan styras utan att den anförtror makt någonstans. Vem som än får makt missbrukar den och makt är i sig själv korrupperande — därom ger *Animal Farm* besked. Att mänskligheten accepterade denna beska medicin anser Hollis bero på att den kom i munter och fantasifull form.

En senare kommentator, stilforskaren Rudolf Höppner, har i *Grundzüge und Wandlungen in George Orwells Stil* haft anledning att granska också genrediskussionen om *Animal Farm* och slår fast, att den verkligen är en djurfabel. Det sker delvis i polemik mot uppfattningen, att *Animal Farm* borde räknas till den utopiska litteraturen.¹⁸

Animal Farm har således givit upphov till skilda genre-resonemang och har också i det avseendet beröringspunkter med *Den elektriska kaninen*. En annan sådan utgör de skildringar av djurens samarbete som ges.

I inledningskapitlet till *Animal Farm* förekommer en utförlig beskrivning av alla gårdens djur, som samlats för att lyssna till Old Major. Där finns bl a

en flock ankungar, som förlorat sin mor och oroligt pipande söker en plats, där de inte behöver vara rädda för att någon skall trampa på dem. En av arbetshästarna känner ansvar för flocken:

Clover made a sort of wall round them with her great foreleg, and the ducklings nestled down inside it and promptly fell asleep.¹⁹

Djurens sammanhållning och ansvar för varandra växer ytterligare, när de under gemensamma ansträngningar skall uppföra vindmotorn. Skildringen av arbetet med den har en motsvarighet i *Den elektriska kaninen*, när det berättas om djurens arbete föregående midsommarnatt, då det nya aphuset uppfördes:

Redan på slaget tjugotre och tretti avfyra de första sprängsalvorna i berget. Sedan var det elefanternas tur att stövla ner i stenbrottet och röja undan jord och sprängsten. Då väntade redan ett arbetslag älgar med hornskålarna fyllda med betongblandning som dom tippade ner i hålen där gorillorna satt och väntade med armeringsjärnen. Redan före midnatt började ett ore-gelbundet cementtorn skjuta i höjden stöttat av ställningar./---/ Svanar klättrade värdigt uppför stegarna med murbrukskar mellan vingarna och vi ekorrar för runt och gnagde bort onödiga utskott i dom gjutna ytorna. Kaninerna satte in fönster och bävrar sågade lister. När gryningen närmade sej gjorde alla vi djur en chockartad ansträngning för att hinna slutföra och finputsas, för att sätta in lås och dörrar och provköra sprinklersystemet. (s 127)

Kanske Jersild tagit intryck av sin föregångare i den positiva synen på djurens samarbete. Olikhetera är emellertid lika iögonfallande och markerar Jersilds egenart. Stramheten i Orwells berättelse, det nakna språket och frånvaron av fabuleringsglädje kontrasterar starkt mot Jersilds, i detta verk ovanligt bildrika, framställning, kryddad av hans fantasifulla infall, som något skyler allvaret i sagan. Det är här fråga om två skilda författartemperament.

Kästners djurkonferens och Jersilds

Ett så speciellt motiv som djurkonferenserna har lockat diktare från olika tider. Redan i *Roman de Renard* samlas djuren till ett rådsmöte.²⁰ En djurkonferens i vår egen tid är Tage Danielssons *Animalen* (1979). Som musikal, med musik av Lars Johan Werle, har den uppmärksammats och lovordats.²¹ Temat — vad skall djuren ta sig till med människorna, som hotar jorden med atomvapen och krig? — finns redan anslaget i Danielssons dikt "Fabel", som dock passerade ganska obemärkt.²²

En djursaga som bygger på konferensmotivet är Erich Kästners *Die Konferenz der Tiere*.²³ I fråga om motiv och stoffbehandling kan den jämföras med *Den elektriska kaninen*. Den har underrubriken "Ein Buch für Kinder und Kenner" och är med sina riktiga illustrationer närmast avsedd för barn, vilket också accentueras i det tydliga budskapet: för fred och en bättre tillvaro för barnen, mot krig, byråkrati och politikernas ständiga men resultatlösa konferenser. Boken utkom 1949, en tidpunkt då människor kanske var särskilt mottagliga för fredsbudskap. Samma år publicerades den i svensk översättning av Sigfrid Lindström.²⁴

Hos Kästner är det, liksom hos Jersild, tre djur som framträder oftare än de andra och för de övrigas talan: ett lejon, en giraff och en elefant. I original-

versionen heter de Alois, Leopold och Oskar. Av dem har i den svenska texten lejonet fått namnet Leo och elefanten Elof. Översättaren har här tillämpat samma praxis som i sin egen saga om *Biet Brbi*, i det att namnets begynnelsebokstav överensstämmer med djurartens.²⁵ Detta är ytterligare en beröringspunkt med Jersilds namnskick i *Den elektriska kaninen*, låt sedan vara att det ansluter sig till allmän praxis.²⁶

Kästners konferens anordnas för att barnen skall få en framtid i en trygg värld. Hedersgäster är också fem barn av olika ursprung, vilket poängterar det didaktiska syftet: en neger, en kines, en vit, en eskimå och en indier. Med drastiska metoder — råttor invaderar människornas samtida konferens för att förstöra alla skrivelser, mal ger sig på alla uniformsklädda personer, som bokstavligen blir avklädda — söker djuren få människorna på sin sida. Inte förrän alla barn förts bort, går dock människorna med på djurens resolution. Liksom i *Den elektriska kaninen* finns här ett motsatsförhållande mellan djuren och (de vuxna) människorna.

En mängd djurarter finns representerade hos Kästner och är engagerade i sanktionerna mot människorna. Till och med djuren i bilderböckerna lämnar sina platser för att kunna delta i konferensen. Självklara medlemmar där är sagoboksdjuren Musse Pigg, elefanten Babar, tjuren Ferdinand, Mickel Räv och Mästerkatten i stövlar. Här bildar de litterära djuren en särskild grupp liksom vid Jersilds Skansenkongress.

Med glädje tycks Kästner ha utnyttjat de olika djurarternas karakteristika, som när han berättar hur meddelandet om djurkongressen sprids genom medverkan av exotiska djur i olika delar av världen och vid beskrivningen av Djurens Medborgarhus:

Djurens Medborgarhus är säkerligen den märkligaste, och kanske den största av alla byggnader i världen. Det har egen hamn, egen järnvägsstation, och högt uppe på det väldiga taket har det sin egen flygplats. Där finns postkontor med brevduror som brevbärare, där finns vandrarhem för flyttfåglar, platsförmedling för djur som vill få plats vid Zoologiska Trädgården, en danskola för björnar, en dressyrskola för cirkuslejon, en rid- och hoppkola för hästar, ett stipendiatum för studiebegåvade medellösa apor, en musikalisk akademi för sångfåglar, en högre teknisk yrkesskola för spindlar, bävrar och myror, ett kuriosakabinett, en tandklinik, ett sanatorium, en Kindergarten för djurbarn i förskoleåldern med yrkesarbetande mödrar, ett barnhem för föräldralösa djurbarn, en optisk affär för glasögonormar, en svärdfejarbutik för svärdfiskar och sabelantiloper, en ljusfabrik för lysmaskar, konsertsalar, simbassänger, matsalar för köttätande djur och för vegetarianska djur, ligghallar för idisslare och mycket, mycket annat.

Här har Kästner uppenbarligen varit road av att utgå från de olika djurens egenart och fantisera kring dem. Den hållningen till stoffet präglar också Jersilds djursaga och synes vara den främsta likheten med Kästner.

Det existerar en tradition, till vilken både Kästner och Jersild anknutit. Frågan om påverkan får däremot lämnas öppen. Kästners *Die Konferenz der Tiere* skulle onekligen ha kunnat vara ett exempel för Jersild, som dock förnekat läsning av djursagan.²⁷

Det finns ingen anledning att ifrågasätta hans svar. Det hindrar inte heller att man gör en illustrativ komparation. Visserligen kan Jersild ha fått uppsla-

get, men det kan dyka upp på flera håll utan direkt samband. I en tid när konferenser i människans värld blir allt vanligare, kan det vara lockande för en författare att gestalta en i djurens. För den som i likhet med Jersild bevisat många sammanträden och konferenser kan det ha legat särskilt nära till hands.

Övriga litterära återspeglings

I sin djursaga använder Jersild litterära gestalter. Bland dem kan det finnas sådana som har likheter med andra, vidare sådana som är medvetna allusioner. Vid själva högtidssammankomsten under kongressen låter han litterära djur passera revy. Det har säkert roat honom att på detta sätt anknyta till sin egen och andras beläsenhet. De litterära djuren hör hemma i skilda tider och sammanhang.

Alla var där. Tre små grisar, Mamsell Höna, Fula Ankungen, Gamle Svarten, Ysengrim, I-or, vargarna Gere och Freke, Grodan Boll, Snowball, Pelle Kanin, Pentti Varg, Baghera, Snoopy, gamla gåsen Akka, lammet Jesus och — förstås — Rickard från Rickomberga. (s 132)

Att låta Frälsaren ta gestalt i ett lamm överensstämmer med det bibliska symbolspråket. Jersild kan emellertid ha fått impulsen också från ett annat håll. Just sammanställningen "Lammet Jesus" förekommer i Lars Gyllenstens *Carnivora* (1953), en bok som Jersild själv framhållit som betydelsefull för honom (*Professionella bekännelser*, s 21).²⁸

Den nordiska mytologin representeras av Odens vargar Gere och Freke. En annan varg är Ysengrim, huvudgestalt i en berättelse från 1148,²⁹ som därmed liksom Mamsell Höna från *Roman de Renard* alltså får företräda den medeltida djurdiktningen.³⁰

Till klassikerna hör Den fula ankungen. Parentetiskt kunde man inflika, att släkten Jersild har danskt påbrå — och i sinom tid har också författaren haft betydande framgångar i grannlandet. Det oefterhärmliga sättet att berätta har säkert haft betydelse och Jersild har vid ännu ett tillfälle närmast sig sagoförfattaren, nämligen för att ge sin variation på temat "Lyckans galoscher".³¹

Också gåsen Akka är klassiker, liksom Baghera från *Djungelboken*, Richard från Rickomberga, som hör till kretsen kring Pelle Svanslös, Nalle Puh och I-or. Den senares pessimism står i samklang med tonen i Jersilds djursaga. *Animal Farm* representeras genom Snowball, medan Pelle Kanin kommer från Beatrix Potters bildsaga.³²

En känd djurgestalt från schlagervärlden är hästen Gamle Svarten. Hacke Hackspett är en tecknad figur från filmen.

Från massmedia kommer så artsilda djur som Grodan Boll och den sofistikerade Snobben. Fabeldjuret Pentti Varg tillhör 60-talets TV-program för barn, som knappast undgick barnafadern Jersild.

Ett sällskap Disney-djur finns på plats: Tre små grisar och kongressens hedersgäster Kalle Anka, Musse Pigg, Jan Långben och Pluto.

Det är inte oväntat, att Disney-världen är rikt representerad i *Den elektriska kaninen*, eftersom den i avsevärd utsträckning uppfyllde den unge Jersilds fantasi. Han har bekräftat, hur han som barn "levde" i Disneys värld. Som 4-

åring såg han filmen Snövit och dvärgarna, vilket gav honom mardrömmar lång tid efteråt. Inte heller som vuxen tycks han ha släppt kontakten med denna djurvärld utan förefaller väl förtrogen med de kvalitetsförändringar, som t ex serietidningen om Kalle Anka genomgått. Han låter exempelvis Reine i *Barnens Ö* läsa "litet här och var i en gammal fin årgång Kalle Anka, närmare bestämt årgång 1962" (s 6). Barndomsupplevelserna av Disneys djurvärld har gett bestående intryck och inspirerat till *Den elektriska kaninen* (*Professionella bekännelser*, s 166).

I *Den elektriska kaninen* finns det emellertid också anspelningar på litterära djur av betydligt senare datum. Jersild låter nämligen duvan Daisy komma i kontakt med måsen Livingston, "innehavare av Jonathan Livingstons flygskola" (s 93). Gestalten återgår naturligtvis på Richard Bachs bok om Jonathan Livingston Seagull, som utkom på svenska 1973. Där förkunnas budskapet om frihet utan gräns och rättigheten för en mås att flyga. Friheten är hans sanna väsen. Vad som än står i vägen för den måste undanröjas.

Boken blev en utomordentlig försäljningsframgång i USA; i Sverige däremot fann kritiken "måsfilosofin" betänkelig, då den appellerar till övermänniskodrömmar och flyktmekanismer.³³ Jersild synes ta ställning mot detta individualismens evangelium, när Daisy får avvisa Livingstons inbjudan till konstflygning med orden: "Flyg du ända in i mörkaste Afrika din fascistindividualist!!" (s 94 f).

Jersilds skvader

Varför har just en galt, en elektrisk kanin och en duva — sällsynta som fabeldjur — blivit Jersilds nyckelgestalter?

Galten Gustav — i baksidestexten till Delfinupplagan presenterad som fackföreningsgalt — härstammar från Sudret på Gotland; både miljön och arten har Jersild behandlat tidigare, i *Grisjakten*. En gris fanns med redan i novellen "Invigningen" i *Räknelära*. Eftersom författaren själv hänvisat till Orwell, kan det inte uteslutas att han modellerat Gustav med farmens grisar som förebild. Grisen kan utgöra en verkningsfull sinnebild för människan.

Bokens titelfigur, kaninen, är ständigt jagad med livet som insats. Kaniner är ofta barns sällskapsdjur och blir emellanåt blott och bart leksaker. En kanin har inte hög status; begreppet försökskanin, som är relativt sent inkommet i vårt språk, exemplifierar det.³⁴ Kaninen har valts för att representera den stora massan längst ner i hierarkin.

Duvan är däremot ett arketypiskt djur. Just duvan var den av alla Noaks arter som fick symbolisera hoppet om en framtid. Hon medförde en olivkvist — i *Bibeln*s länder är olivträdet symbol för livet självt. I det kristna symbolspråket betecknar duvan dessutom den allomfattande och okroppsliga kärleken, Den Helige Ande. Hos Jersild har hon dock motsatt funktion. Duvan är vidare ofta fredssymbol; inte heller den funktionen har den militanta Daisy. Med politiskt språkbruk är hon hök samtidigt som hon är duva. Epitetet intellektuell, som dyker upp på omslaget till Delfinupplagan, anger hennes position.

Som fågel har duvan förmågan att lyfta från jordiska problem och Daisy är

benägen att göra det i dubbel bemärkelse. Kanske hon skapats för att också tillgodose en av sin upphovsmans pojkdömmar, den att få flyga.³⁵ I sitt författarskap tycks nämligen Jersild ha kompenserat sig för en utebliven flygarkarriär, eftersom gestalter i hans verk inte sällan är intresserade av flygning. Flygtermer förekommer ofta.³⁶ Om Daisy heter det vid ett tillfälle, att hon vill pigga upp sina nyblivna vänner Holger och Gustav genom en "liten improviserad flyguppvisning över Skogaholms gårdsplan" (s 35). Det ger tillfälle till rik användning av flygtekniska termer:

Först pilade hon iväg upp mot taknocken som en falk på stela vingar. Där tvärvände hon och kom dalande ner mot dem med vingarna i V-form som en papperssva. En halv meter framför trynet på Gustav fällde hon plötsligt och elegant ut stjärten till en solfjäder, bromsade upp och landade som en tjäder vid hans fötter. Sedan gjorde hon helt om, rivstartade med piskande vingar som slog ihop över ryggen på henne som händer i applåd, loopade, gjorde en Immelmannsväng på en femöring och promenerade emot haren med pösande, bakåtböjd hals som en vaggande svan. (s 35 f)

Jersilds originella hållning till fabelgenren understryks av att han valt en gris, en hare och en duva till nyckelgestalter. De tillhör väsensskilda djurarter, var och en med olika status. Tillsammans utgör de som en av delfinerna får säga, en skvader (s 164). Man skulle också kunna se den som en konkretisering av hans ideologi.

Djurens arbetsmiljöer

Det är för att göra något åt sina många gånger usla arbetsmiljöer som djuren samlats till kongress. Genom djursagans tre nyckelgestalter får läsaren inblick i skiftande miljöer. Dessutom förflyttar sig de tre under själva kongressen och registrerar på så sätt nya erfarenheter av djurs arbetsförhållanden.

Haren tillhör det allra lägsta skiktet i djurens värld — hans arbetsplats är Ulriksdals hundkapplöpningsbana — och han har inbjudits som "representant från golvet" (s 9), medan duvan, som lär sig blindskrift vid Försvarets stresslaboratorium, lever som ett ovanligt privilegierat försöksdjur. Avelsgalten Gustav vid AB Mälarfläsk i Märsta — namnet är bildat i analogi med Mälarskog — tillhör veteranerna i kongressammanhang, men representerar likasom Holger "golvet".

Redan vid inbokningen står det klart, att djuren lever i ett samhälle med tydliga klassgränser. Officiell reception är Skogaholms herrgård, dit Daisy, Gustav och Holger beger sig. Där meddelas dock, att representanter för golvet skall checka in i köksflygeln. En dyster stämning råder där: "Trötta resenärer väntade med solkiga, sönderlästa inbjudningsbrev. Nästan ingen tycktes ha varit med förut och man var därför inte bekanta." (s 36). Det är således en annan kategori, som samlas här. De lever under enklare förhållanden och saknar den kongressvana, som utmärker dem som tas emot i huvudbyggnadens stora salong (s 32).

När anförandena skall hållas i C-sektionen, som omfattar skydds- och säkerhetsproblem, blir det också uppenbart, att alla djur inte värderas lika mycket. Där talar en schäfer, Snorre, som får sin utkomst som vakthund i AB

Securitas. Han framhåller riskerna med arbetet men pekar också på den betydelse vakttjänsten har för samhället. Detta krävande arbete ger självkänsla och en yrkesstolthet, som kompenserar nackdelarna. Han kommer också in på urvalets betydelse, både i fråga om hundar och vaktmän. Defekta hundar står för olycksstatistiken. På samma sätt kan en oskicklig hundförare utgöra en risk för sin hund. "Vi kan inte acceptera att arbetsgivaren anställer folk med spritproblem eller nervösa magar. Ett tufft jobb, en tuff hund, en tuff vaktare." (s 67). Den som gör anspråk på att ha ett arbete i "en av samhällets allra vitalaste funktioner" (s 66) måste poängtera, att dess utövare är prima; på så sätt värderas man själv högre.

Snorres syn på "vad man i brist på bättre brukar kalla *miljön*" innebär hopp om en säkrare tillvaro för vakthunden, när samhället "tar in på skarpen med brottsligheten" och "alla rånare sitter på fasta paviljonger". Hans uppfattning är emellertid, att det som gäller brottslighet är en politisk fråga, varför "vi bara /har/ att vänta och hoppas" (s 68).

Broilern Bertil, som har lägst status av alla kongressdjuren, vill göra de andra uppmärksamma på sin arbetsmiljö, där det finns en överenskommelse att "en växande hönsfågel icke må förvaras i trängre utrymme, än att fågeln kan sträcka på en vinge eller ett ben i taget" (s 68). Bertil vill endast väcka opinion för att regeln efterlevs. Att arbetsgivaren inte är villig till det har att göra med de stigande oljepriserna och lönsamheten. Här visar sig Jersilds samtidsanknytning när han låter den oljekris, som drabbade Sverige vintern 1973-74 konkretiseras i djurens förändrade levnadsförhållanden. Bertil och hans broilerkamrater är alltför anspråkslösa för att kräva plats att sträcka på båda vingarna samtidigt. Steget är här stort från Snorres stolta självkänsla till Bertils självutplånande attityd. I den senares fall är det inte tal om någon yrkesstolthet utan Bertil har helt accepterat sin funktion som vara.

Inför kongressen hyser Holger stora förväntningar om en bättre arbetsmiljö. När han kräver reformer där, är dock delegaterna mera benägna att se problemet ur hans förföljares, vinthundarnas, synvinkel. Haren har, som Daisy säger, inte avslöjat mekanismerna (s 112 f). Dit hör bl a kunskapen om att det finns andra förtryckare än människor, som galopphästar, pingviner och vinthundar. För dem är Holger en obetydlighet, placerad längst ner på djurens värdeskala. Som Daisy ser det, tar Skansenkongressen bara upp "lyxproblemen", d v s hur Skansens egna djur har det och överklassen bland de andra djuren, som hingsten Sir Henry.

Så småningom inser också Holger det, vilket gör honom ytterligt nedstämd:

Ingenting gick att göra något åt. Allt skulle barka åt helvete. Inte bara djurvärlden, utan människovärlden — hela världen, hela universum! (s 126).

När Holger av en pudel uppmanas att skriva på en protestlista mot att KF skall starta en pudelfabrik för avsalu till kinesrestauranger, inser han till fullo skillnaden mellan pudeln, sällskapsdjuret med egenvärde, och de andra djuren, som endast är förbrukningsvara. Parallellen till den häst i *Animal Farm*, som förs bort till slakt, är här slående.

Hörru pudel! sa Holger. Vad skulle det göra för skillnad om människorna käkar upp ett par tusen hundar om året. Vet du hur många kalkoner dom käkar

upp? Eller kalvar? Eller grisar? *Miljoner*. Och så kommer du här och gnäller om pudlar i sötsur sås! (s 90)

Konfrontationen med pudeln, sällskapsdjuret, som oroar sig över artens deklassering genom uppfödning för slakt, får Holger att indirekt ge Daisy rätt i hennes kategoriindelning av djuren.

Som arbetsplats betraktad saknar Mälarfläsk inte fördelar, framhåller suggan Sylvia. Där råder god gemenskap och hygienen befinner sig på hög nivå. Hon vill dock fästa uppmärksamheten på ett problem: de ständiga havandeskapen. Genom att höja temperaturen i avelssuggornas rum och låta starka lampor lysa nätterna igenom söker uppfödarna förkorta graviditeterna. Detta tillika med hormonbehandling är plågsamt för suggorna, varför Sylvia förordar sänkta doser:

I längden står vi suggor inte ut med att ligga sömnlösa med hjärtklappning, blodvallningar, andfäddhet och ständigt sprängande bröst (s 70).

Synpunkter på arbetsmiljön har också ädlingen bland djuren, galopphingsten Sir Henry Bullwalk IV. Hans inlägg handlar om "Psyisk atmosfär och mental stabilitet i arbetslivet". Där betonar han visserligen vikten av yttre ting som välkrattade banor men anser ändå, att det väsentliga är viljan att göra en bra arbetsinsats. Det är just viljan och den själsliga balansen, som hjälper till att övervinna yttre fysiska motstånd, betonar han. Den som känner sig deprimerad och föga arbetsmotiverad rekommenderas meditation och själslig fördjupning (s 105).

De olika djurens arbetsmiljöer är relaterade till deras sociala värde och anseende. Sir Henry, den förnämste, har inga problem i yttre avseende; suggan Sylvia, som tillhör mellanskiktet, ger sin arbetsmiljö både beröm och klander, medan broilern Bertil, som befinner sig längst ner i hierarkin, avslöjar betydande brister i sin. Att Sir Henry förordar förändringar, som skall komma inifrån, utgör ingen hjälp för haren Holger, som inte är säker på sin egen identitet. Orden andlig styrka förbättrar inte arbetsmiljön för den som varje lopp riskerar att bli inhjälbiten av hundar. Så osäker på sig själv är Holger, att han inte ens har mod att ta till orda, utan han får förlita sig på andras medverkan för att de för honom viktiga frågorna skall ställas. Han och Bertil tillhör de minst värda djuren och kan därför inte förvänta sig gehör för sina anspråk.

Djurens värld skildras alltså som ett klassamhälle, där de olika arterna och individerna värderas olika alltefter sin funktion, uppgift och position i detta samhälle. Det understryks också av den språkliga utformningen i kongressinbjudan. Holgers brev är avfattat på "gnagarsvenska" (s 9) och hållet i kärv och uppfordrande ton, medan Gustavs på "allätarsvenska" formulerade kallelse ter sig inbjudande. Där finns plats för välmenande ord som "hjärtligt välkommen" och "hälsningar" (s 21).

De arbetsmiljöer, som vi hittills granskat, har alla setts utifrån djurens perspektiv. I det följande skall förklädda mänskliga miljöer uppmärksammas.

Djurens förhållande till människan

När djuren vill förbättra sina arbetsförhållanden, aktualiseras problemet med

deras relationer till människan. De djur, som samlas på Skansen, har människan som arbetsgivare. Inställningen till henne varierar. Gustav vill leva i fred och samförstånd med alla varelser - även människorna. Han söker intala sig, att han hyser förståelse för dem. De är offer för "systemet", inser han:

Människorna kunde inte hjälpa att de tvingades göra vad de gjorde. Godsägaren till exempel kunde inte hjälpa att konjunkturerna numera omöjliggjorde fredligt odlande av rips /måste vara ryps/, raps eller betor. Lika lite kunde lagårdskarln ställas till svars för sina handlingar. Lagårdskarln var ju tvungen att lyda godsägaren som i sin tur måste lyda konjunkturerna. Och slaktaren? Slaktaren hade hustru och barn att försörja — dessutom måste han varje månad skicka pengar till farmor och farfar, sväger och svägerska och en ogift faster i Turkiet. (s 20)

Gustav får fundera över förhållandet på de stora gårdarna utifrån en materialistisk infallsvinkel. Den determinism, som sägs prägla orsakssammanhangen, frånhänder människan ansvaret för djuren, kan det i förstone tyckas.

Gustav vill alla väl och när han i sagans början drömmer, att han i ilska över hårdhänt behandling sliter av rättarens ena öra, får han efter uppvaknandet våldsam ångest. Trots den ibland omilda behandlingen från människornas sida vill han således ändå inta en fridsam hållning mot dem. Liksom suggan Sylvia förordar han samförstånd.

Holger är däremot mera kritisk och hoppas under kongressens gång få tillfälle att "snacka med någon om dom där plåtkåporna...". Han är inte säker på sin identitet: är han en fri hare eller en "fångad, tuktrad, elektrifierad och tam mekanisk kanin?" (s 10). Och hans osäkerhet är så stor, att han inte själv törs fråga, hur det skall bli med hans arbetsmiljö. När Gustav därför övertalats att hjälpa honom, blandar sig Daisy i samtalet så burdust, att frågan förblir obesvarad. Daisy försöker på tu man hand med Holger klargöra hans identitet. Är han ett djur eller ett föremål? För Holger är det en viktig fråga men inte för människorna, anser Daisy:

För dom gör det detsamma om du är av plåt och koppartråd. Eller om du är av kött och blod. För människan är alla djur föremål. Eller i bästa fall invecklade leksaker. Men i grunden betraktar de oss som *ting*. Som ingenting, Holger! (s 112).

Det blir således Daisy, som får anlägga människans perspektiv på djuren: det är där fråga om fullständig reifikation.

Daisy är den av de tre nyckelgestalterna, som har den mest uttalat kritiska hållningen. Hennes kunskap om tillvaron utanför Stresslaboratoriet bygger på andrahandsupplysningar, och hon har begett sig till Skansen på eget bevåg. Hon söker konfrontation och det kan vara anledningen till att hon saknar inbjudan. Samtidigt vill hon skaffa sig överblick i förhoppningen, att — med en allusion på den visa om gåsapågen, som Edvard Persson lanserat — "allt skulle ordna sig bara man såg det hela lite från ovan. Raka linjer, tänkande på lång sikt, kraftansamling, solidaritet, enhet, djurstrejk, revolution..." (s 30). Hon har kommit underfund med att människorna är egoister. För att nå sina syften bortser de helt från andra levande varelsers liv, t ex i fråga om krigföring, där Daisy, i motsats till sin för övrigt genomgående militanta inställning, ger uttryck för pacifistiska tongångar:

De tycktes inte ha en tanke på att om man bombade ryssarna så skulle otaliga helt oskyldiga ryska djur stryka med. Ryska och ryska — de där fåniga nationsgränserna var ju bara något som människorna hittat på. Vad hade hon som duva för otalt med ålgarna på Kolahalvön, abborrharna i Ladoga eller duvorna som värpte epåletter på Peter den Stores rytterstaty i Leningrad? (s 14).

Daisy får här framföra tanken att djuren är förenade i ett slags International. Mötet med de andra kongressdjuren gör henne emellertid modfälld, då det inte motsvarar hennes föreställningar:

Var detta världen?! Det var inte alls som i TV, i tidningarna eller i Försvarets bulletiner. Verkligheten *luktade*. Inte bara luktade — den stank, andades, böljade, pep, svettades och flåsade. Liv var inte något som rymdes på ett papper. Liv hade ...massa, *tyngd*. (s 30).

Daisy är skärpt och vaken. Hon berömmar sig inför Holger av att kunna avslöja kongressens mekanismer. Och visst ser hon rakt igenom kongressretoriken. Ett handikapp är dock hennes skyddade uppväxtmiljö, där hon inte fått kontakt med verklighetens komplexitet. Bara genom att leva i verkligheten kan hon nå insikt, finner hon så småningom.

Skansenkongressen har som motto ”Alla för alla” och dess huvudtema är centralisering eller decentralisering inom köttproduktionen. Ordföranden pekar på samhällsutvecklingen, som för effektivitetens skull kräver allt större enheter. Trots att huvudproblemet, att människan dödar djuren, inte är löst, måste man erkänna fördelen med stora och rationella enheter, så kallade djurfabriker, tycker han. I sin koncilians använder han idel eufemismer — samhällsutveckling, effektivitet — för människans ökande vinstintresse.

Visst kan vi känna tvekan inför dessa anläggningar, men glöm inte möjligheten till en vidgad gemenskap, till utökad kommunikation, rätten till regelbunden utfodring, till värme och ljus — ljus dygnet om i många fall. Låt oss inte glömma hur det var förr i världen, när vilken bondlurk som helst kunde föda upp oss på ruttnande potatisskal eller möjlig kli. På den tiden då vi varken fick penicillin eller hormonsprutor! (s 55).

I fortsättningen föreslår ordföranden, att ordet djurfabrik skall utgå. Det är visserligen slagkraftigt men inte sant. En sådan förvrängning tjänar bara djurens fiender, anser han.

Vi är inga kuggar i någon fabrik, vi är tvärtom varelser av kött och blod./.../ Man vill få oss att tycka illa om oss själva och vår närmaste omgivning. (ibidem)

I stället för djurfabrik föreslår han ”samfarm”.

Alla är vi lika. Och ordet ’farm’ ...Kamrater, jag är säker på att ni då genast precis som jag tänker på ett närbesläktat ord: *famn*. En stor varm samfamn för alla! (s 55 f).

Kongresspresidiet omhuldar liksom Gustav samförstånd och vänskapliga förbindelser med människan. På annat sätt kan inte ordförandens prioritering av problemen tolkas: han slätar över människans systematiska dödande och blåser i stället upp namnbytet till ett betydelsefullt moment, som blir kongressens enda konkreta resultat. I namnet samfarm möts för övrigt hänvisningar till *Animal Farm* och livsmedelsfirman Samfood. Bakom ordet skymtar också

Per Albin Hanssons folkhemsbegrepp. Att på detta sätt anspela på olika företeelser, där seriöst och lekfullt blandas, är karakteristiskt för Jersild. Det finns anledning att återkomma till det. Gustav har svårt att tänka sig Mälarfläsk som en stor varm famn, men han finner namnbytet betingat av taktik, då motståndarsidan sannolikt kommer att ta del av både tal och förhandlingar under kongressen. För att blidka människorna använder djuren således ett manipulerande språk.

Ordföranden är en pingvin, som tillbringat hela sitt liv inom Skansens domäner, en djurens skyddade miljö. Bristande kunskap om förhållandena utanför Skansen skulle kunna vara orsaken till hans tal om att alla djur är lika, men andra passager i talet motsäger det antagandet. Troligare är nog, att han vill blunda för förhållandena, som skulle orsaka konflikt med människan. Slutplädningen i hans tal, riktad till dem som önskar snabba och radikala lösningar, tyder på att så är fallet. Han nämner där i första hand hästar och hundar, som människan till största delen håller för sitt nöjes skull, och förbiser att långt flera djur — djurfabrikernas — skulle få det betydligt bättre, om det bleve en djurens totala frigörelse:

Jo man vill djurens *totala frigörelse*! Men hur skulle detta då gestalta sej i verkligheten? I *verkligheten*. Skall det här landet härjas av femhundra tusen lösläppta, drivande sällskapshundar som terroriserar skogarnas mindre djur?! Eller tvingas leva på soptipporna — och massakreras i tusental på motorvägarna. Skall våra internationellt prisbelönade rashingstar drivas ut till kalhyggerna och de söndergrävda grusåsarna och där finna sin försörjning? Skall våra miljontals broilerkamrater tvingas svärma över land och stad som Egyptens grashoppor?! Nej tack, säger vi som tänkt efter. Nej tack säger vi till dumdryga utopier och revolutionärt frihetstrams! (s 56 f).

Den militanta och medvetna Daisy måste efter denna salva avreagera sig och hon pickar i blindskrift i trädbark sitt motto: alla mot alla. För henne är det obegripligt, att inte djuren för länge sedan rest sig och vägrat människan sina tjänster. Gjorde alla det på en gång, skulle samhället rasa samman. Själv inser hon det, men kongressen lär henne snart, att inte alla djur gör det. Hon anser, att de är skickligt manipulerade att inte ifrågasätta och ställa krav. Daisy har klart för sig, att Skansenkongressens syfte i stället är att hålla djuren lugna. Hon är övertygad om att ordföranden är korrumperad liksom att det är pamparna som bestämmer. Den som inte fattar det blir inte omvald. För att komma till rätta med människorna har hon ett förslag, som varierar Lysistrates budskap: strejk genom vägran att skaffa ungar. Holger tar henne dock genast ur den villfarelsen, att djuren själva kan bestämma sin fortplantning.

Daisy söker företräde hos presskommissarien, som visar sig vara en människa. Det uppfattar hon som ett svek. ”Människan är djurens huvudfiende!” skriker hon mot honom.

- Jaha du, svarade presskommissarien. Men jag har väl inte anställt mej själv va?
- Bara för att några idioter i Skansenkongressen frågade dej om du vill jobba för dom kunde du väl själv ha vett att tacka nej!
- Jag vet ju inget om det här...urskuldade sig presskommissarien. Har ju varken hund eller katt. Eller kanariefågel.
- Slingra dej inte! fräste duvan. Du vet mycket väl hur det ligger till. Du som

kan tänka och prata hela året om och inte bara på midsommarnatten
begriper att ni människor är våra —fiender. Därför ska du hålla dej borta
från oss djur!

/---/

—Restskatterna, sa han uppgivet. Dom är ni djur i alla fall förskonade från. (s 78).

Engagemanget på djurkongressen — låt vara inte av ideologisk utan av administrativ art — för att täcka restskatterna gör presskommissarien till en modern variant av den människotyp, som återfinns i djurfabeln — den girige.

Daisy, som har en konsekvent aggressiv hållning till människorna finner dock sina övermän i radikalism. Hon träffar två jaktfalkar, som anser människan vara ett "blötdjур":

Vi dödar allt. Av princip. Det är vårt sätt att göra slut på lidandet här i världen.
Om man slår ihjäl alla djur finns det ju inga kvar som kan plågas. (s 76).

Falkarna har en hög uppfattning om sin egen art. Den egenskapen delar de med en annan djurgrupp, som anser sig vara skapelsens krona, delfinerna. Här i sagan är de namngivna efter nornorna Urd, Verdandi och Skuld. De menar sig sitta inne med begåvningen, medan människans makt endast grundar sig på hennes upprätta gång. Gustav erbjuder en delfinhjärna, om han i gengäld lovar att ta makten från människorna. Holger däremot skall få fortsätta att vara den "pryl utan tankar och känslor" som han är (s 162). Sedan delfinerna sålunda tagit makten, tänker de avveckla allt som inte behövs. "Djuren, människorna, allt...Till slut är det bara vi delfiner kvar. Vi hade tänkt att dra oss tillbaka till mexikanska golfen och låta resten rosta ner." (s 163). Gustav tilltalas dock inte av förslaget utan vill lösa djurens problem genom tålamod och arbete.

Djuren på Skansenkongressen — och även ett par andra djurarter — uppfattar människorna som sina fiender. De föreslår olika metoder för att modifiera denna motsättning. Gustav rekommenderar tålamod och arbete på fredlig väg. De som kommer till tals på kongressen blundar för motsättningarna till människan och förordar kompromisser och samförståndspolitik. Beslut som fattas rör i grunden betydelselösa ting. Daisy däremot är militant och vill ha revolution, medan falkarna går ett steg längre och ser döden som lösningen på lidandet. Intelligensaristokraterna bland djuren, delfinerna, har ett program likt falkarnas: både djur och människor utplånas för att de själva sedan skall kunna härska i godan ro. Deras plan innebär döden för alla utom dem själva.

Det fränaste angreppet på människorna levereras emellertid i den dröm, som Gustav har efter att på banketten ha blivit berusad.

Gustav drömmer här, att han befinner sig hemma på Mälarfläsk. Där är dock rollerna ombytta i det att han och andra grisar har ansvaret för gårdens skötsel, inklusive människorna. Folket på gården är efter ålder och funktion placerat i olika kättrar, som Aveln och Uppfödningen. Vid sin kontroll där av kvinnornas bukar fylls Gustav av allt större missmod: det ser ut att bli för få ungar trots sprutor och specialföda. Blir det inte mer än tvillingar och i bästa fall trillingar, är verksamheten inte lönsam utan nedläggning hotar. Vid Gustavs granskning av elvaåringarna aktualiseras problemet, om det skall vara

möjligt att fördröja puberteten utan att viktökningen hejdas. I och med puberteten kommer de nämligen upp i en sämre betald prisklass.

Avelshannarna är placerade i särskilt bekväma bås, med en standard som påtagligt skiljer sig från kvinnornas:

Här var komforten bättre och det fanns inga stickande strålkastare i taket. Männen behövde inte heller ligga direkt på sågspånen utan man hade låtit ställa in några gamla järnsängar täckta med säckar. Särskilt stolt var Gustav över att männen hade tillgång till ett litet bibliotek om ett 15-tal volymer. Avelshannarna behövde trivas, hade Gustav lärt sig genom åren. Trevliga trivsamma pappor ger köttiga barn. (s 141).

Här vistas också godägaren, som Gustav har anledning att känna sig särskilt stolt över, eftersom han är den ende av hannarna, som — i likhet med grisarna i *Animal Farm* — kan gå upprätt.

Gustavs första tanke sedan han vaknat ur mardrömmen är att han måtte förskonas från drömmar i fortsättningen. Men han ändrar sig strax:

Nej!! Låt mej tvärtom drömma den här drömmen varenda natt *tills jag verkligen begriper!* (s 143).

Vad är det Gustav vill begripa?

I drömmen uppnås kontakt. Där hävs spärarr och blockeringar, skapade av det vakna, medvetna tillståndet. Genom sin dröm har Gustav förstått, hur brutalt djuren egentligen behandlas. Han väcks till insikt om sin djurarts villkor i grisfabriker, jämförbara med hans egen Mälarfläsk. Den konkreta och åskådliga drömmen med ombytta roller ingjuter mod hos Gustav att ta upp kampen för bättre villkor för hans artfränder. Och den kampen skall föras mot människan. Här finns det anledning att påminna om den ändrade omslagstexten till Delfinupplagan.

Den elektriska kaninen är berättelsen om hur det går för djuren när de lånar sina metoder och sitt språk från sin största förtryckare: människan.

Så accentueras motsatsförhållandet mellan människan och djuren. Författaren tar för sin del djurens parti. Det gör han mycket tydligt i Gustavs dröm, där hans framställningssätt undergått en påtaglig förändring, jämfört med exempelvis det parti i sagan, där djuren skall blidka människan. Här stegras anklagelsen mot människan i uttryckssätt, som gränsar till det smaklösa. Den kritiker, som i samband med Gustavs dröm aktualiserat "Swift och hans anspråkslösa förslag" har fångat ett viktigt drag hos författaren.³⁷ En och annan kritiker har vid mottagandet av tidigare romaner tyckt sig ana Swift i Jerilds litterära bagage. Här är det mera motiverat än någon annanstans att aktualisera honom (jfr s 61).

Vädjan om medkänsla

Författarens livslånga intresse för djur och för människans förhållande till djuren har resulterat i att han i *Den elektriska kaninen* velat "ställa dem på samma nivå som människan och i första hand i sagans form berätta om djurens problem, inte människans" (*Professionella bekännelser*, s 165). Djurens

huvudproblem är människan. I redovisningen av de olika djurarternas problem kan därför också en vädjan till människan om medkänsla med och ansvar för djuren läsas in. Det var något som inte gick kritikerna förbi.

Kanske är det med oss, summerar en anmälare, som med den samarbetsvilige Gustav. Först när han i drömmen blir människa, förstår han sin djuriska belägenhet. Att läsa om djurens problem ger därför ny belysning både av dem och oss. Det är en insikt, som kräver handling (GP 13.11.1974).

Att Jersild uppmärksammar djurens specifika situation i vårt konsumtions-samhälle med dess krav på stordrift och rationaliseringar, finner man lovvärt (Östersunds-Posten 8.11.1974) liksom att han ifrågasätter vår attityd till djuren. Den är motsägelsefull och irrationell, när vi uppträds av bristande djurvård i vår närhet men låter bli att tänka på livet i broilerfabriker eller en avels-suggas ångest (Arbbl 12.11.1974).

Människans ansvar och medkänsla gäller också utrotningshotade fåglar — ett aktuellt debattämne i vårt land, särskilt sedan Rachel Carsons *Silent Spring* utkommit och initierat diskussionen om biociderna och deras effekter på djurlivet.³⁸ Det förefaller som om Jersild tar parti för främst hotade rovfågelarter, då han nämner jaktfalkar (s 75), en vråk (s 101) och en till följd av kvicksilverskador rullstolsbunden havsörn (s 86).³⁹

När Jersild i sin djursaga för in högintelligenta delfiner, kan det visserligen innebära en koppling till aktuell samtidsdebatt. Men det utesluter inte, att problemet dessutom har nära samband med hans fundamentala värderingar. Forskningsrön kring delfiner och deras hjärnkapacitet och ljudproduktion, "språk", som publicerats i *Människan, kaskelotvalen och kunskapens träd* av Karl Erik Fichtelius och Sverre Sjölander, borde ha väckt gensvar hos Jersild, då deras resultat bidrar till att rubba människans särställning som intelligent varelse.⁴⁰ Han har vid flera tillfällen kritiserat den ytterst från *Bibeln* stammande syn, som ger människan en unik position i skapelsen och tillmäter djuren mindre värde.⁴¹ För sin del såg han gärna att djuren värderades en smula högre.⁴²

Den realism, med vilken levnadsförhållandena för vissa djurarter skildras, väcker läsarens medkänsla. Just realismen och aktualiteten i interiörerna innebär dock ett avsteg från den traditionella djurfabeln. Samtidigt demonstrerar de författarens frihet.

Den tio veckor gamla broilern Bertil får redovisa sitt arbetsmiljöproblem — alltför litet utrymme — med största brådska, eftersom det strax är "generationsbyte i hönsfabriken" (s 69). Här har Jersild tagit till en förskönande omskrivning för det mer brutala ordet slakt. För sin gestaltning har han utgått från faktiska förordningar rörande broilerindustrin. Det gäller exempelvis själva definitionen av begreppet broiler:

'En till slakt specialuppfödd kyckling som väger minst 0,7 kg /.../. Denna vikt uppnår djuren senast vid 8-10 veckors ålder./---/'⁴³

I fråga om broilermassans utrymme har Jersild likaså hämtat fakta från gällande bestämmelser inom industrin. Högst 12 fåglar per kvadratmeter är en gammal bestämmelse. Inte sällan har dock 15-18, ibland 20, fåglar pressats in på samma yta, anger Barbro Soller i sin undersökning av förhållandena inom livsmedelsindustrin, *Djurfabriken*.⁴⁴ När Bertil så modest kräver att få

sträcka på en vinge eller ett ben i taget, visar det Jersilds kännedom om förhållandena.

Galten Gustav presenteras som ”stor och utrustad med 14 par revben för just kring det året då Gustav kom till världen var det modernt med långsmala, taxlika svin” (s 17). Det är Lantbruksstyrelsen, som bestämmer avelsgrisarnas utseende, varefter det åligger producenterna att följa normerna.⁴⁵

I *Den elektriska kaninen* kan Gustav med sin pondus få fungera som medlare, när oro och tvedräkt råder på Mälarfläsk. Bara han visar sig, blir det lugnt i svinhavet (s 19). I verkligheten har det kunnat gå till på liknande sätt, när en lantbrukare dämpat oron bland nyanlända grisar genom att låta en äldre gris gå tillsammans med dem.⁴⁶

Gustav saknar svans i likhet med de andra grisarna vid Mälarfläsk. Godsägaren har låtit operera bort den för att komma ifrån ”den inom modern svinavel så besvärande svansbitningen” (s 21). I själva verket är det fråga om kannibalism. Grisar har nämligen en inneboende tendens till kannibalism, som väcks av miljöombyte och trängsel.⁴⁷ En ökning av kannibalismen har noterats, och då har inte bara svansarna angripits, med bölder inne i djurkropparna som följd.⁴⁸

Jersild har här velat fästa uppmärksamheten på lönsamhetstänkandets effekter — för djuren. För att öka lönsamheten bortser man från djurens instinkter, till vilka djuren är bundna i långt större utsträckning än människan till sina. En gris har sitt tryne för att kunna böka i jord eller halm. Fläskfabrikens grisar framlever sin tid på betonggolv eller moderna spaltgolv och saknar i regel varje möjlighet till naturligt liv.⁴⁹ Höns trivs när de får picka och sprätta på stallbacken; en burtillvaro hämmar instinkterna och ger aggressivitet och kannibalism som följd. Och detta föranleds ytterst av människans vinstintresse, som får henne att koncentrera djuren på minimalt utrymme. Därför är Jersild medveten om svårigheterna, när han antytt, att det kommer att dröja, innan broilren får en decimeter till att leva på.⁵⁰

Ännu ett problem bland djuren ventileras i *Den elektriska kaninen*. Det gäller djurförsöken.

Om Daisy sägs, att hon tack vare sin läskunnighet var ”förskonad från allt för våldsamma djurförsök såsom till exempel att bli rullad 48 timmar i en lotteritrumma eller utsättas för elektrisk tortyr via golvet om hon inte hittade matboxen tillräckligt fort” (s 11). Hon tillhör således de i detta sammanhang privilegierade. Många andra djur plågas dock i olika slags försök, även om Sverige, som ett av djuren får säga, har en i förhållande till utlandet progressiv djurskyddslag. (s 122).

Försöksdjurens tillvaro söker man också uppmärksamma på kongressen; det visas en film om ”vita möss som hoppade och vred sig på något slags galler som om de haft eld under fötterna” (s 79). Filmen, som är av dålig kvalitet, återger också en vit mus, som klänger vid en ståltråd ”med svansen tvinnad som en spirande klematis runt tråden. Plötsligt blev tråden strömförande och musen släppte taget med tassarna, svansen virades upp allt hastigare och inom några ögonblick försvann musen som en kastad slägga ur bild” (s 81).⁵¹ Ett par nedslag i det tidigare författarskapet visar på problemets aktualitet. I *Vi ses i Song My* t ex förs den s k Fighterundersökningen på tal. Enligt den skall en bra soldat ha 94 i IQ samt maskulina och aggressiva intressen som

jakt och fiske. Bokens huvudperson får till detta göra följande kommentar: "I likhet med vetenskapen har han alltså börjat med djurförsök innan han övergår till människor." (s 30). Redan i debutboken *Räknelära* lämnas några upplysningar om en klinikchef och professor i neurofysiologi, som arbetar med katter, trivs med dem och ofta tillbringar sin fritid tillsammans med dem:

Han hade en låda för privatpost, en för tidningar, en för reklamtryck och en för skrivelser från antivivisektionistiska föreningar. Han var en upptagen man; han hann sällan till den fjärde lådan. (s 45)

Här går det att läsa in en kritisk hållning mot den alltför upptagne professors attityd visavi antivivisektionistiska föreningar.

Det har inte undgått kritiken att Jersild ofta återkommer till djurförsök och funderingar kring försöksdjurens villkor. Efter *Djurdoktors* (1973) publice-ring tillfrågades han om sin uppfattning angående djurförsöken och svarade:

Det är numera min åsikt att djurförsök helt enkelt är moraliskt förkastligt. Det är moraliskt förkastligt att plåga andra levande varelser som kan känna plåga. Men det är också farligt för oss själva, därför att vi på något sätt lär oss att plåga. Kan vi plåga chimpanser så har vi antagligen lättare att också plåga och tortera människor.⁵²

Författaren säger, att han kommit fram till att djurförsök är moraliskt förkastliga. När och varför ändrade han åsikt? Han har alltid tyckt illa om djurförsök — känslomässigt — men haft uppfattningen att de var nödvändiga. Före *Djurdoktors* satte han sig emellertid in i frågan och fann att många djurförsök var onödiga. Han menar att problemet existerar också i *Den elektriska kaninen*; "det var kanske först när jag skrev den som jag på allvar tog ställning":

Efter 1973-74 anser jag att djurförsök end. kan "ursäktas" när de är helt nödvändiga, vilket de är i ett mindre antal fall. Jag accepterar alltså att den starkare människan då exploaterar det svagare djuret. Ur strikt moralfilosofisk synpunkt är det dock fortfarande fel även om avsikten är att rädda människoliv. Jag har alltså en dubbel bokföring till de "nödvändiga" djurförsöken.⁵³

En poäng är att han vänder på begreppen. I den lättsamma *Den elektriska kaninen* är den viktiga frågan om djurförsöken angelägen för honom, medan han i den allvarliga *Djurdoktors* inte är lika engagerad. I fråga om djurskyddet skulle han kanske vilja driva på utvecklingen. Så kan ett förslag av exper-ten Jean i *Den elektriska kaninen* tolkas. Han säger bl a:

Man kan likna det hela vid en jonglör som har flera bollar i luften samtidigt: produktivitet, inflation, försvar, sysselsättning...rättvisa. Ägnar jonglören för starkt intresse åt *en* boll, till exempel djurskyddsfrågan, tappar han omedelbart alla sina andra bollar i golvet. (s 135).

De först nämnda faktorerna — produktivitet, inflation, försvar, sysselsättning — är alla mätbara och kan uttryckas i siffror. Efter aposiopesen kommer så en omätbar faktor, en etisk aspekt: rättvisa. När "djurskyddsfrågan" nämns som exempel på jonglörens intresse, kan den i förstone tyckas perifer. Om den kopplas till "rättvisa" i den föregående meningen, blir dock sammanhanget logiskt. Vad Jersild skulle vilja säga är, att djurskyddet har med rättvisa att göra och att det är en brist i vårt samhälle, att frågan inte kan äg-

nas större uppmärksamhet. Men så entydig är han inte utan för fram olika alternativ och aspekter. Därför kan i det citerade stycket också ligga en varning för fanatism i försöksdjurfrågan. Den bästa idé kan förfuskas av fanatiker och något sådant gagnar förmodligen inte försöksdjurens sak. Författarens inställning till djurförsöken är således ambivalent.

Eftersom djurkongressens ledning pläderar för samförstånd med fienden - människan, kan det på ett plan vara djurfabelns innebörd, att reformerna i fråga om djurens levnadsförhållanden måste komma från människan själv. Den realistiska återgivningen av djurens "arbetsmiljöer" kan väcka till insikt om vårt ansvar för djuren. Vanligen är vi människor utrustade med färdiga försvarsmekanismer mot andra människor, medan vi inte har några mot djur. Därför blir metoden att låta djur exponera lidande och ångestproblem verkningfull. Till detta bidrar många djurs "mänskliga" framtoning, vilket gör identifikationen möjlig.

Daisy, Gustav, Villy och de andra — ideologisk tolkning

Nu har vi begrundat djuren utifrån deras egen aspekt. Låt oss i fortsättningen se på dem från ett annat håll. I vad mån är detta en fabel med tillämpning på mänskliga förhållanden?

Författarens subjektiva sätt att handskas med djurens verklighet är slående, vilket kan låta förstå, att hans huvudsyfte varit ett annat än att skildra djur med deras faktiska egenskaper. Ett par rådjur sägs hälsa på varandra så hjärtligt, att de fastnar med hornkronorna (s 32). Efterom rådjurens horn är raka, kan det vara hjortar som föresvävat författaren. När Daisy träffar på en stare på Skansen, sitter han och sjunger under en buske (s 73). I verkligheten sjunger staren knappast där. Liksom de flesta andra sång- och flyttfåglar sitter den högt uppe och sjunger, vilket hör ihop med revirkänslan. Kanske har Jersild inte ens tänkt på felaktigheten med starens sång. I fråga om korpen har han däremot sannolikt varit road av att vända upp och ner på det vedertagna. Korpen brukar i mytologin förknippas med vishet, men Jersilds korp är ordblind (s 37 f). Mänskligt beteende visar de kärlekspar, änder och trastar som känner sig överraskade och ertappade flyger upp, när Daisy och Holger promenerar förbi (s 113). Reaktioner av det slaget ingår i förmänskligandet. Detta är således inte en skildring av djur. För att komma åt ytterligare innebörder i djursagan blir det nödvändigt att flytta blicken till den mänskliga sfären.

Som infallsvinkel för en helt annan läsart kan tjäna några ord, som Kalle Anka undslipper sig. Inför Daisy, som han genomgående får kalla Paloma, redovisar han sin aktuella arbetssituation och pekar på behovet av nyheter i branschen: "Folk har tröttnat på 'Snövit' och 'Knattarnas julafton' och 'Dumbo'. *Ska vara nåt politiskt numera.*" (s 153, kurs. här).

Själva kongressen, vars ceremonier börjar med ett slags djurens International, De arbetande djurens marsch, som påminner om sången "Beasts of England" på Orwells djurfarm, är kalkerad på mänskliga förhållanden. Flera delegater är mera intresserade av att delta i banketter och andra förlustelser än i själva förhandlingarna. Tidsscheman spricker och diskussioner och frågor får

anstå till förmån för måltider. Program är inte färdigställda i tid. Även en kongressromans blomstrar. Till yttermera visso kan tilläggas, att djurens bankett går av stapeln på Solliden, platsen för många kongressevenemang, däribland den socialdemokratiska partikongressens festligheter den 1 oktober 1969.⁵⁴ Väsentligare än dessa yttre ting synes dock vara de typer Jersild gestaltar och som har mänskliga motsvarigheter.

Ordföranden pingvinen framstår som en utpräglad reformist. I sitt anförande pekar han på allt som utträttats "under de tre fyra senaste decennierna" (s 54). Det är den ungefärliga tiden för socialdemokraternas dominans i svensk politik. Inte utan självgodhet räknar han upp de förbättringar, som djurfabrikerna medfört och som det inte fanns motsvarighet till i det gamla agrara samhället. Han ser stordriften som en gemenskapsfrämjande faktor och prisar fördelarna med regelbunden utfodring, värme och ljus. Mot dessa nyvunna fördelar ställer han äldre tiders djurhållning med undermålig föda och godtycklig behandling. Applicerad på den mänskliga sfären innebär ordförandens historieskrivning ett nytt samhälle med strukturrationalisering, som gett förbättringar och materiella garantier. Kanske ändå en kritik mot de allt större enheterna går att avläsa i talet. Vem är t ex betjänt av att ha "ljus dygnet om" (s 55)?

De unga radikalerna får en åthutning för sin önskan om kraftfullare åtgärder i stället för uppskattning av uppnådda förbättringar:

Jo man tycks mena att den lyckosamma, den sansade förändringens väg som vi beträdde för åtskilliga decennier sedan är helt förkastlig. Den nya djurskyddslagen, foderstadgan och slakteriförordningen kastar man helt sonika ut genom fönstret...utan att öppna det först, kamrater! (s 56).

Sådant tal är modellerat efter de anföranden som skulle kunna förekomma på en socialdemokratisk partikongress. Det är riktat till dem på vänsterflygeln, som inte tycker att samhällsordningen gått snabbt nog. Här åskådliggörs brytningen mellan en folkhemsideologi och revolutionära strömningar, där Daisys slogan Alla mot alla korresponderar med mottot Klass mot klass, hemmahörande i dåvarande KfML(r). Djurskyddslag, foderstadga och slakteriförordning motsvaras av arbetsskyddslagstiftning, löneavtal, ATP och pensionsförmåner.

På kongressen finns också experten Jean, som presenteras som en betydelsefull person med hela världen som sitt arbetsfält.

Kommer närmast från Manilla, sa Jean och satte sig; efter att slappat ha tagit i hand såg han inte alls åt Gustav och Daisy utan vred sig hela tiden om och morsade med tandpetaren åt olika bekanta. (s 133)

Expertens namn — associationerna går omedelbart till Strindberg — vilket kan markera, att hans uppgift är att tjäna andra. Den altruistiska attityden karakteriserar dock inte Jean utan han flyter ovanpå, skrytande med sina kontakter. Det är egenskaper som gör gestalten igenkännlig i mänskliga sammanhang.

Expertens vore kanske inte den han är utan stöd och uppmuntran av ombudsmannen-funktionären. Vildsvinet Villy har den funktionen. Självgod och skrytsam talar han om, att han sköter sina fackliga uppdrag på

arbetstid.⁵⁵ Utan tillstymmelse till självkritik eller ödmjukhet pekar han vidare på allt som utträttats sedan föregående kongress. Villy tycks sakna både vilja och förmåga till kontakt med medlemmarna. Han ber Gustav ta reda på vad som sägs i de djupa leden av djur. Uppåt har han däremot anknytning, vilket illustreras av den syn Gustav får:

Den duktige Villy spankulerade omkring med hörlurar över öronen, men det enda program Villy kunde få in var ordförandens öppningstal. Runt om Villy stod hans väljare och försökte göra Villy uppmärksam på annat — men Villy hörde inte. Han ville nog höra, men det var omöjligt på grund av de tjocka lurarna kopplade till centralradion. (s 80).

Funktionären är kopplad till centralen, inställd enbart ”uppåt” och därmed oförmögen till kontakter och lyssnande ”nedåt”. När Villy slutligen får ta emot de begärda rapporterna ”från golvet” — flera starkt kritiska — slår han dem lätt ifrån sig: ”Den dan alla är nöjda har den här sortens kongresser överlevt sej själv” säger han och föreslår i stället avmarsch till banketten. ”Så ska ni få se på *glada delegater!*” (s 124). Att ifrågasätta den egna verksamheten ingår inte i hans policy.

Villy är skildrad som pampen, som inte kan lyssna och på ett konstruktivt sätt ta emot medlemmarnas synpunkter. Hos honom finns inte ett uns av ödmjukhet inför det förtroendeuppdrag han fått. Till Gustav säger Villy, att han inte skall tro att ”man gått och blivit döv på sitt folkliga öra, bara för att man är funktionär” (s 64). Men i den ursikten ligger en självkaraktistik: det finns verkligen risk för att han i sin självtillräcklighet blir döv för folks synpunkter.

Det är när pampen konfronteras med den som bär fram demokratins idéer, som hans negativa egenskaper framträder. Här är det Gustav som talar varmt för de demokratiska värdena. Han har som nitisk partiarbetare varit med på ”den tiden när alla kände alla” (s 34) men menar nu, att han är för gammal för att kunna vara till någon nytta. Vill författaren därmed kanske ifrågasätta det faktum, att äldre människor i vårt samhälle på många sätt förs åt sidan utan att deras erfarenheter tas till vara?⁵⁶ I konstellationen Villy-Gustav kan utläsas kritik mot att avståndet mellan toppen och botten i samhällets svällande organisationer vidgats, så att de personliga relationerna och kommunikationen medlemmarna emellan försvagats.

Sedan Gustav konstaterat, att Villy inte har förmågan att lyssna till medlemmarna, jämför han sin egen situation med Villys. Han vet ungefär vad som tilldrar sig hemma på Målarfläsk; där har man inga hemligheter för varandra. Gustavs kunskap beror inte på att han som Villy pejlat stämningen och begärt att få rapporter utan på att han befinner sig på samma plats som de andra, ”levde under samma villkor — och för att de hade förtroende för honom” (s 80). Gustavs funderingar kan tolkas som ett förslag från författarens sida att ersätta pampvälde med ett jämlikt levnadssätt. En sådan tolkning stöds av att han tagit till orda i denna fråga även i andra sammanhang. Han har då berört det nödvändiga med en socialisering och förordat inkomstutjämning för att få till stånd jämlikhet.⁵⁷ Ett sådant levnadssätt skulle kunna vara en förutsättning för att pamparnas kontakt med verkligheten inte gick förlorad.

En sak bekymrar dock Gustav: han vet inte vart han skall föra sin första-

handskunskap, då hans ombudsmän inte lyssnar på honom. Han finner emellertid på råd:

Det är fegt att fly, det tjänar inget till att besviket vända ryggen åt Skansenkongressen. Man måste överse med alla förtretligheter och alla dumma personer. Villy till exempel var ju till stor del en bluff, en streber som jobbade mer för sin egen bekvämlighet än för andras. Men ändå var såna som Villy viktiga. Villy kunde uträtta saker och ting om han gav sig tusan på det. Därför måste såna som Villy hållas efter och bearbetas. Om Villy springer åt fel håll är det vårt fel, tänkte Gustav. *Det är vi som ska styra honom. (s 158, kurs. här).*

De kursiverade orden kan sägas utgöra själva kärnan i demokratins väsen: makten utgår från väljarna. Pampars översitteri är därför inget skäl för de enskilda väljarna att undandra sig sitt ansvar. Även om det demokratiska systemet inte är fullkomligt, bör idén för den skull inte förkastas, är andemeningen i Gustav plädering. Han får framhålla vikten av kommunikation inte bara från de folkvalda till väljarna utan också, och kanske främst, engagemang, aktivitet och kontroll från väljarnas sida. Så kan och bör en demokrati fungera. Jersild har ännu kvar tron på det demokratiska systemet.⁵⁸ I linje med denna tolkning får man också se det faktum, att just förloraren Snowball av alla djur i *Animal Farm* fått ta plats på Skansenkongressen. Det är ett uttryck för sympati med honom och de idéer han får representera, nämligen motstånd mot de diktatoriska förhållandena.

I ett annat sammanhang har Gustav angett sitt motto: tålmod och arbete. Men som tålmod kan också bli en repressiv egenskap, inser han genom den syn han får under defileringen på Biologiska museet, att han måste visa större handlingskraft. Som en bekräftelse på att han förändrats under natten, kommer beslutet, att han skall återkomma vid nästa kongress som fullvärdig representant och då — med en bild från människans värld — ”slå näven i bordet” (s 118). I sitt arbete skall han under det kommande året inte bara vara följsam och medgörlig utan visa motstånd och kräva respekt för sin integritet och sina strävanden. Det skall inte gå att utnyttja hans lojalitet hur långt som helst. Han är dock medveten om gränsen för den subversiva verksamheten: blir bråket självändamål, ersätts han av en annan galt (s 159).

Det är således uppenbart, att Gustav som en av djursagans tre nyckelgestalter får företräda en bestämd samhällsuppfattning. Han för demokratins talan. Också Holger och Daisy har sina motsvarigheter i ett politiskt sammanhang.

Daisy betyder tusensköna och är ett slagernamn, som ger associationer till en söt flicka. En litterär föregångare med duvans namn är Daisy i *Aniara*, som där representerar det jordiska alternativet till Isagel, andlighetens gestalt.⁵⁹ Daisys symbolvärde skall inte underskattas; den generation Jersild tillhör upplevde *Aniara* som ett ofrånkomligt verk.⁶⁰ I motsats till Martinsons Daisy har däremot Jersilds Daisy en bestämd strävan med sitt liv.

Daisy tillhör de privilegierade och lever inte enbart för att dö. Hon besitter kunskap och insikt, är radikal, revolutionär och feminist. En direkt hänvisning till den i början av 70-talet framväxande feminismen ges för övrigt i presentationen av ”en rödstrumpad stork” (s 137). Daisy genomskådar kongressretorikens snömos och är förundrad över att alla djur tycks svälja flosklerna. Ett handikapp i den revolutionära kampen är för Daisys del hennes bristande

kontakt med verkligheten, en egenskap som lätt låter sig överföra till den mänskliga sfären. Holger får formulera den bristen:

Har du nånsin haft ett riktigt jobb? Har du krälat i skiten? Nä du. Du är bara en liten tjej som tror att det räcker med att läsa böcker! (s 114).

Sin medvetenhet vill Daisy förmedla till de babianfruar, som i hennes tycke i alltför stor utsträckning vill vara sin make till lags. De representerar de omedvetna, som låter sig utnyttjas sexuellt och inte vågar ställa krav. Daisy ger dem ett råd på sitt rättframma sätt:

—Hör ni babiankvinnor! ropade Daisy strängt. Fattar ni ingenting?! Fattar ni inte att ni ska ta den här gamla snuskhummern och långa honom i vattengraven så att han svalnar av lite. Och sen skicka honom till doktorn och få aschlet hopsytt! (s 97).

Daisy har starkt självförtroende och vågar ge uttryck åt sina ibland obekväma åsikter. Målet för hennes strävan är djurens frihet och oberoende. Den musik som beledsagar hennes dans med Jean är den kubanska frihetssången "Guan-tanamera". Litet överlägsen är hon i sitt förakt för dem som inte klarar sig utan sprit. Med sin framåtanda förefaller hon emellertid också angelägen att skaffa sig egna fördelar utöver att föra sina kamraters talan och förbättra deras villkor. Hennes solidaritet med de andra djuren på kongressen sätts på prov, när måsen Livingston likt en frestare söker locka henne att glömma sin uppgift för en stunds konstflygning, fjärran från alla problem, med motive-ringen att varje individ måste få utnyttja sina resurser maximalt.

Någon entydig politisk hållning syns Daisy inte vara förespråkare för, till skillnad från Gustav som får sista ordet och innan midsommarnatten övergår i dag ger de demokratiska värdena sin hyllning. Författarens ambivalens kommer till uttryck inför Daisy-gestalten; han såg gärna en radikal omvälvning, som på en gång sopade undan ett gammalt oacceptabelt system. Samtidigt är han medveten om svårigheterna med att kasta allt över ända utan att ta vara på det värdefulla i det bestående.⁶¹ Möjligen känner han en viss besvikelse och kanske handlingsförlamning över att hela systemet är så komplicerat, att radikala förändringar inte är möjliga. Den utläggning, som experten Jean på Vil-lys uppmaning håller, kan tyda på det:

Utvecklingen har förstås sin gång. Men vi kan naturligtvis vara med och styra den till en del. Om vi har insikt, skicklighet och *tålmod*. Man kan se det hela som ett system av vikter eller bollar. De är alla beroende av och påverkar varandra. Därför får systemet inte råka i obalans. Man kan inte flytta en vikt för långt åt något håll utan att rubba alltsammans. Utan att allt det som vi med sån möda byggt upp rasar i golvet.../.../ (s 134).

Det kan vara författarens avsikt att i Jeans tal ironisera över den socialdemokratiska retoriken och den långsamma reformtaket.

Daisy får således representera den radikala, insiktsfulla typen, som vill förändra samhället på revolutionär väg. Betydelsefullt är, att det är i anslutning till henne som "Marseljäsen" nämns (s 73). Följdriktigt är också, att hennes motto lyder Alla mot alla. Det destruktiva draget i hennes natur avslöjas till fullo, innan kongressen är över. Villy har nämligen begärt att få reda på "hur valserna går" (s 64) bland djuren. Uppdraget vidarebefordras, varieras ver-

balt med orden "pejla", "zooma in" och — med en tydlig hänvisning till Tage Erlanders ord till sin efterträdare som partiledare⁶² — "kolla rörelsen". När Daisy blir ombedd att "lyssna runt litet, pejla läget" (s 98), tolkar hon det på så sätt, att det är "dags att skicka ut spejarna på lite åsiktsregistrering" (ibidem). Sannolikt är ordet åsiktsregistrering inte använt utan syftning på den debatt, som pågick i vårt land under åren närmast före *Den elektriska kaninens* publicering.⁶³ Efter att ha flugit runt Skansen för att ta reda på djurens åsikter, levererar Daisy också ett eget förslag:

—Och själv tycker jag det är lika bra att hålla bensin över hela Skansen och tutta på! skrek duvan. (s 124).

Detta destruktiva förslag kan tolkas som ett utbrott av den temperamentsfulla Daisy, som har en dragning åt att ibland, som hon själv säger, spela över. Men hennes förslag kan också vara ett uttryck för hennes upphovsmans svartsyn, då många av hans diktade gestalter får ha likartade eskatologiska funderingar. Eftersom det är den revolutionära Daisy som får varsla om en storbrand, ligger det nära till hands att i den läsa in en anknytning till revolutionär och anarkistisk tradition.⁶⁴ Daisy, som tycker synd om djuren då de helt och hållet är i människornas våld, är i sitt radikala förslag om en stor eldsvåda över Skansen ett bland många av författarens språkrör. Jersilds duva ger i motsats till arkens inte något hopp om en framtid.

Liksom Gustav och Daisy har sina motsvarigheter i människornas värld, kan också haren Holger ses som representant för en grupp människor.

Holger är fylld av mindervärdeskänslor och tycker generellt illa om duktiga individer. Han är invecklad i en för hans del misslyckad könskamp med Daisy. Hans självförtroende är så svagt, att andra får ställa de för honom avgörande frågorna vid kongressen. Något kritiskt tänkande har han inte utbildat, utan han sväljer det mesta av vad som sägs. Han är det bland kongressens djur som har det största klassmedvetandet och är tillsammans med broilern Bertil den av människan hårdast exploaterade. Holger saknar kunskap om sin rätta identitet: är han ett djur eller ett föremål? Titeln *Den elektriska kaninen* antyder samma vacklan.

Holgers identitetsproblem har mänsklig motsvarighet: föreställningen om människa och maskin i samma gestalt. Identitetskriser kan inte sällan kopplas till arbetets art. Den som står vid ett löpande band kan uppfatta sig som sekundär i förhållande till maskinen. Dylika uppfattningar kom till uttryck exempelvis i samband med gruvarbetarstrejken i Malmfälten 1969, när arbetare demonstrerade med plakat, försedda med texten: "Vi är ej maskiner."⁶⁵ Från arbetsgivarhåll betraktade man vid denna tid arbetskraften i maskinella termer, något som Jersild själv pekat på i ett annat, icke-litterärt sammanhang.⁶⁶ I *Den elektriska kaninen* har hans medvetenhet i det avseendet tagit gestalt i Holger.

Holgers arbete har präglat honom: kopplad till en strömskena skall han göra tjänst som lockbete åt hundarna på kapplöpningsbanan. Han känner sig ofta jagad, och när livsångesten blir honom övermäktig, brister han ut i ett panikskratt.⁶⁷ Det är strömskenan, som styr Holger. Hans ängslan inför omvärlden kombinerad med identitetsproblemet markeras genom det varierade bildspråket (jfr s 208).

Holger har inte någon hög tanke om sitt arbete. Behöver samhället verkligen hundkapplöpningar för att fungera, frågar han sig under Snorres föredrag. Han tycker sig ha hittat en lösning, som gör honom själv överflödig på banan men inser strax, att han i så fall inte alls behövs längre. Verkligheten för honom är att han antingen har ett livsfarligt arbete eller också inget alls. Ett långt liv kan han inte påräkna, så riskfyllt som hans arbete är. Själv känner han inte någon inom sitt gebit, som uppnått pensionsåldern. Han är ”den lille mannen” som inser, att han inte kan påverka några beslut, inte heller sin egen situation. Därför blir hans livssyn mycket mörk och han får ge uttryck för en determinism, som möter också på andra håll i djursagan:

Ingenting gick att ändra. Ingenting gick att göra något åt. Allt skulle barka åt helvete. Inte bara djurvärlden, utan människovärlden — hela världen, hela universum. Så var det. (s 126)

I samhället finns yrken, där olycksfrekvensen är hög och förslitningen på utövarna stor. Exempel kan hämtas från gruvdrift, skogsbruk och flottning. Att människor ersätts av maskiner är också ett problem, som rycker allt närmare i dataåldern. Liksom Holger inte vågar föra sitt problem på tal vid kongressen utan i stället manipuleras av Sir Henrys flödande retorik, så finns hans motsvarighet på fackliga kongresser, där de sämst ställda, de som har de hårdaste arbetena, på grund av verbal oförmåga och bristande självtillit inte kan formulera sina bekymmer och sin oro inför framtiden. Språket — eller rättare sagt bristen på ett språk — blir ett klassmärke. Holgers tillvaro vid skenan är som människans vid det löpande bandet. På samma sätt som Holger utifrån en aspekt — människans perspektiv på djuren — får förkroppsliga den totala reifikationen, kan man se honom i hans egenskap av fabeldjur representera de människor, som med monotona och okvalificerade arbeten betraktas som ting, som underordnade och osjälvständiga faktorer i produktionen. Deras tillvaro har mekaniserats. Även på detta politiska plan är det således fråga om reifikation. Redan i Holgers inbjudan, där det sägs, att någon representant från golvet inte på länge varit inbjuden till kongress, anar man författarens kritiska hållning. Det borde vara så att de sämst lottade i fråga om arbetsmiljö vore självskrivna i kongresssammanhang.

Jersild har en särskild tanke med bokens tre nyckelgestalter duvan, galten och haren. Hans sympatier kan knappast sägas gälla bara ett av djuren utan omfattar dem alla tre. Kanske idealet vore en syntes av dem? Omslagsbilden kan tolkas i den riktningen. Den visar den jordbundne, trygge och kanske litet tröge Gustav på väg framåt. Det innebär, att demokratins väg är framkomlig. Duvan har placerat sig på hans huvud och haren på hans rygg. Därmed har duvan med sina ofta alltför högtflygande planer ”tagits ner” något, medan den komplexfyllda haren fått en välbehövlig lyftning. Alla tre djuren befinner sig på ungefär samma nivå. I enlighet med sin visionära läggning blickar duvan framåt; med haren förhåller det sig tvärtom. Han granskar spåren av deras färd och ser resultatet. Att omslagsbilden utgår från det ställe i texten, där en av delfinerna får föreslå en syntes av de tre djuren, är uppenbart:

Vi träcklar ihop en skvader av er tre. Vi tar grisen Gustav som stomme. Längst fram sätter vi Daisy som utkik. Och Holger, ja Holger får bli slaven på vagnen... (s 164).

P.C. JERSILD DEN ELEKTRISKA KANINEN

Författarförlaget

Det är tydligt, att delfinens förslag om en skvader av de tre djuren rymmer något av författarens ideologi. Hans tanke kan vara, att alla rösterna behövs. Den hårt exploaterade Holger som slaven på vagnen får utgöra en garanti mot maktens självgodhet. Den förhoppning om jämlikhet, som bilden av skvadern ger uttryck för, återfinns i en annan relevant passage, nämligen den innebördsrika slutscenen där det sägs, att "haren och galtén sida vid sida travade rakt mot solen till ackompanjemang av slutkören i Beethovens nionde symfoni" (s 170).⁶⁸ För att ge eftertryck åt sitt budskap om jämlikhet använder Jersild här Beethovens nionde symfoni, vars kända slutkör återgår på Schillers dikt "An die Freude", skriven i samband med Franska revolutionen. Dikten talar om gemenskap och förbrödring; en ofta citerad versrad lyder: "Alle Menschen werden Brüder". Att detta inte är en tillfällighet utan svarar mot en medveten kompositionsprincip blir förstäligt, när samma musikaliska element använts i den 1973 publicerade *Stumpen*. Titelpersonen har bestämt sig för att lämna livet och lägger på skivan med Beethovens nionde symfoni, sidan två, som han tycker bäst om (s 146).⁶⁹

Frågor om jämlikhet och alla människors lika värde hör till Jersilds intressesfär. När han låter Snorre hålla ett anförande om urvalet, visar det därför en nära koppling mellan läkaren och författaren. Snorre förordar ett strikt urval både i fråga om hundar och väktare. Att arbetsgivarna anställer folk med spritproblem och nervösa magar tolereras inte. Därvid är Holger nära att fråga vad man gör med dem som inte uppfyller kraven men han betänker sig: "Alla visste ju vad man gör med djur som inte håller måttet." (s 68).

Åtskilligt av det Snorre säger pekar direkt mot mänskliga förhållanden — "folk med spritproblem och nervösa magar" exempelvis — och då inställer sig frågan, vad som görs med de människor som inte håller måttet.

Jersild har genom sitt arbete i Statens Personalnämnd erfarenhet av utslagningsprocessen i arbetslivet. Han har också i olika sammanhang tagit till orda i detta ämne och angripit vad han kallar förbandslådeprincipen. Med det menar han olika slag av hjälpåtgärder mot den alltmer tydliga tendensen i vårt samhälle att betrakta varje individ ur lönsamhetssynpunkt. Sådana hjälpmedel kan vara "Restenil till dem som inte mår så bra av skiftarbetet", sjukpension eller avgångsbidrag för den som inte är duktig nog att orka med bibehållen produktionsökning under allt kortare arbetstid, säger han. Att han valt just bilden av en låda beror på att en sådan är tydligt avgränsad. Jersild anser, att "ekonomiska grundprinciper hålls isär från stödåtgärder, att man undviker integrering, att man värjer sig för ingrepp i basvärderingarna". I stället bör förbandslådeprincipen ersättas av verkligt jämlikhetstänkande, vilket innebär, att ekonomiska rättigheter inte skall bli beroende av medicinska diagnoser. När fabriker läggs ner i glesbygderna, är det inte ovanligt, att äldre arbetare får sjukpension. De blev väl knappast sjuka, därför att fabriken lades ner, ironiserar Jersild och pläderar för att varje människa skall ha rätt till arbete, oavsett om hon är lönsam eller inte. Förutsättningen för detta är en socialisering, som åstadkommer löneutjämning och jämlikhet. I annat fall fullföljs tendensen till uppdelning av befolkningen i lönsamma och olönsamma individer.⁷⁰

Som samhällsdebattör är Jersild naturligtvis mera explicit och entydig än som skönlitterär författare. Han har i den förra funktionen således utan omsvep deklarerat sin syn på människor och arbete. Och den är dikterad av hans medkänsla och solidaritet med de sämst lottade i samhället, vilkas grundläggande rättighet till arbete han hävdar. I framför allt Holgers gestalt i *Den elektriska kaninen* har han skönlitterärt velat diskutera dessa solidaritetsvillkor.

I Snorres anförande skymtar också brottsligheten, som samhället ännu inte kommit till rätta med, därför att, som Snorre säger, den är en politisk fråga. Det förefaller som om han här i hög grad för fram sin upphovsmans synpunkter, eftersom Jersild således kritiserat tendenser i samhället, som kringgår politiskt kontroversiella värderingar och undviker en helhetssyn på människan.

Det är emellertid inte bara Snorre som är författarens språkrör i det avseendet. Också Sir Henry Bullwalks anförande är värt ytterligare granskning.

Sir Henrys föredrag har rubriken "Psykisk atmosfär och mental stabilitet i arbetslivet". Däri betonas hur viljan att göra en bra arbetsprestation är det primära. Viljan är nära förknippad med ett stabilt psyke. Det är individen själv som skall klara av sin arbetssituation; varje förändring till det bättre

måste komma inifrån, inte utifrån. (s 105 ff).

Tankegångarna i Sir Henrys föredrag är ett eko av den s k Mentalhälsokampanjen, som Folksam startade hösten 1969. "Mental hälsa i arbetslivet" hette den och väckte uppmärksamhet på grund av att så många — läkare, organisationer, studieförbund och frivilliga medhjälpare — mobiliserades. Kampanjen syftade till ökad förståelse och samhörighet i arbetslivet och de två böcker, som utgjorde dess hörnstenar, var Erland Mindus' *Arbete och mental hälsa* och Curt Åmarks *Individ, personlighet och medmänsklig miljö*, som skrevs just för kampanjens skull och kom ut året före. Båda författarna är läkare.

Aktionen utsattes för hård kritik och till vedersakarna hörde P C Jersild. Han tog till orda flera gånger i pressdebatten kring Mentalhälsokampanjen och berör den även i *Vi ses i Song My* (1970) i ljuset av den motskrift, som en grupp marxister, varav några läkare, publicerade.⁷¹

Det Jersild reagerade emot i Mentalhälsokampanjen var att arbetsmiljöproblemen där sågs isolerade från det politiska livet. Enligt hans synsätt var debatten om arbetsmiljön en av de viktigaste frågorna vid denna tidpunkt och han hoppades inför valet 1970 på en grundlig genomlysning av problemen. Hans uppfattning var, att arbetsmiljödebatten i vårt land präglades av ett betydande avstånd mellan målsättningen och den aktuella verkligheten. Vidare ansåg han, att debatten ideligen kom av sig och de verkliga problemen sopades under mattan, som i Mentalhälsokampanjen. Åmarks och Mindus' böcker handlade bl a om hur grupper och individer skall anpassa sig till det rådande systemet, medan systemet som sådant inte alls diskuterades. Dessutom fann Jersild, att materialet inte var kontroversiellt, då man undvikit allt som kunnat verka provocerande. De i kampanjen förekommande begreppen innehöll värderingar och då måste också dessa kunna diskuteras, ansåg han. Kritiken hävdade dessutom, att författarna till de båda böckerna såg mentala störningar som huvudsakligen betingade av brister hos individen och att de för övrigt tog lätt på definitionen av begreppet mental hälsa. I böckerna saknades också utförlig behandling av miljöns inverkan på den mentala hälsan.⁷²

Genom att låta den adlige Sir Henry rekommendera meditation och själslig fördjupning åt den som saknar arbetslust, karikeras de som i debatten kring Mentalhälsokampanjen såg problemen von oben utan kännedom om verkliga arbetsmiljöproblem som damm, smuts, buller och monoton.

Jersild varnade för övertron, att miljöproblemen skulle lösas, om det anställdes tillräckligt många företagsläkare och organiserades effektiva hälsokontroller. Hans uppfattning var, att problemen går att lösa endast på politisk väg, där "alla variablerna som inverkar på miljön ärligen mäts upp och utan skyggglappar vägs samman" (*Uppror bland marsvinen*, s 174). Förbättrad arbetsmiljö skulle således inte ses som ett led i standardhöjningen, menade han, utan som en grundläggande jämlikhetsfråga. Hans önskemål var, att envar som vill skall ha rätt till arbete, liksom att lönerna utjämnas på så sätt, att lön och arbetsprestation inte binds till varandra.⁷³

Jersild har i sin djursaga gestaltat politiskt sprängstoff av hög aktualitet. Den kan läsas som en allegori över maktförhållandena och demokratin i det svenska samhället. Den enskilde kan i en samhällsapparat med tilltagande expertvärde känna sig maktlös och finna att demokratin är skenbar. Det är där-

för förvånansvärt, att kritiken i så ringa grad uppfattade denna aktualitet utan karakteriserade *Den elektriska kaninen* som en "mellanbok" (*Sundsv T* 12.12.1974) och en "yrvaken bok" (*SDS* 10.12.1974). Trots att man uppfattar satiren av den hale partifunktionären, vilket placerar skildringen i centrum av vårt samhälle, summerar en kritiker sin anmälan med konstaterandet, att "det stora suget vägrar att infinna sig" (*SkD* 21.12.1974). Visserligen anses djuren spegla 1970-talets teknokratiska folkrörelsesamhälle i denna saga, som till en del är arvtagare till Elsa Beskows *Blomsterfesten i täppan* (*AB* 29.11.1974). I Beskows "geniala sagobok" (ibid) får blommorna däremot visa upp sekelskiftets klassamhälle. Jämförelsen stannar dock vid detta. Det kunde annars ha varit fruktbart för bedömningen av den yngre boken att något dröja vid Beskows statiska samhällsbild — "Vi äro bara ogräs vi/ och kunna aldrig annat bli"⁷⁴ — där inkräktarna hålls på plats på Rosens villkor: hon är ledsen över ofriden på själva midsommarafon och manar till vänlighet och en försonlig attityd denna enda gång på året. Ogräset ombeds därefter ta plats på dikeskanten utanför täppan, där man ser och hör lika bra som innanför staketet. Mot denna midsommarfest kunde ha ställts den sextio år yngre djurkongressen med frågan, i vad mån klassamhället förändrats. Då hade anmälaren måhända funnit det anmärkningsvärt att ogräset faktiskt stannade utanför grindarna eller, med Staffan Björcks ord, att proletariatet inte hade några fordringar.⁷⁵ Denna attityd nöjer sig inte de sämst lottade med under Jersilds djurkongress. Haren Holger infinner sig där för att ställa krav — låt vara att han sedan varken har mod eller verbal förmåga att själv framföra dem. *Aftonbladets* kritiker går inte vidare i granskningen av detta samhälle utan avfärdar *Den elektriska kaninen*, som han i jämförelse med fjolårsboken — *Djurdoktorn* — finner tämligen oinspirerad, med att författaren inte är i högform och inte lyckats utvinna några poänger ur bokens huvudperson (*AB* 29.11.1974). Den liberala *Göteborgs-Posten* finner däremot, att skämtsamheterna försöker visa, att den "fredliga reformismen med sin ta-det-lugnt-ideologi är lika skuldbelastad och blodstänkt som mer öppna våldsläror" (*GP* 13.11.1974). Anmälaren har synbarligen uppfattat ironin bakom Gustavs ord om "tålmod och arbete".

På ett mänskligt-politiskt plan finns en tydlig adress till de makthavande i vårt moderna samhälle för deras bristande solidaritet med de sämst lottade och ovilja att åstadkomma reformer till deras förmån. Solidariteten har sina gränser och de starkare och värdefullare djuren ger inte avkall på sina privilegier. Detta ger framställningen en mörk ton, som också understryks av den determinism som sägs råda i orsakssammanhangen.

Djursagens allegori låter sig således överföra till ett mänskligt-politiskt plan, där satiren i första hand drabbar en socialdemokratisk kongress med självgodmakthavare och inte helt verklighetsförankrade beslutsfattare. Men satirens räckvidd är längre än så; den når alla dem som brister i solidaritet och inte tillmäter varje individ vissa grundläggande värden: arbete och drägliga levnadsförhållanden. Självt anser Jersild, att han varit "våldigt tydlig på den punkten" och är förvånad över att kritiken förbisett romanens politiska innebörd.⁷⁶ Orsaken till kritikernas tystnad i det avseendet kan vara djursagens skenbart muntra form med lustigheter och infall. Berättarglädjen är ett jersildskt karaktärsdrag, liksom pessimismen och allvaret är det; de senare ingre-

dienserna kan dock här ha fått stå tillbaka för den mera omedelbart iögonfallande fantasifullheten.

Kap.3. Människan som jagat villebråd

Grisjakten är central i P C Jersilds författarskap. Den är karakteristisk för sin upphovsman genom att innehållet, som utgår från realistiska förhållanden, övergår i en symbolisk-fantastisk fiktion.

Djurfabeln *Den elektriska kaninen* har sin tonvikt på det episka. Den är berättartekniskt lättillgänglig. Några år innan Jersild skrev den, hade han emellertid prövat sina krafter i en annan genre, dagboksromanen, en form, som är krävande för både författare och läsare, med *Grisjakten* (1968) som resultat. Komplikationen med dagboksromanen har sin grund i det begränsade berättarperspektivet och i jag-formen. Läsaren tvingas till identifikation. För att få en helhetsbild av dagboksskrivaren blir det dessutom nödvändigt att gå utanför texten.

Den komplicerade formen i *Grisjakten* motsvaras därtill av en mångtydighet i innehållet. På ytplanet skildrar Jersild hur Gotlands svinstam slaktas ut. Under bilden av den nitiske byråchefen Lennart Siljeberg, som med hjälp av det nyinrättade Statens Boskapsinspektion organiserar slakten, gestaltar författaren villkoren för den människotyp, som i sitt arbete drivs av lojalitet och en önskan om pliktuppfyllelse. Han jagar andra men framstår till sist själv som ett jagat villebråd.

Med utgångspunkt i dagboksromanen *Grisjakten* skall jag i det följande ge en karakteristik av dagboksskrivaren och placera honom i tiden. Studien tar sin utgångspunkt i berättartekniken. Perspektivet vidgas emellertid och den fiktive Siljeberg visar beröringspunkter med Rudolf Höss, vars självbiografi inbjuder till jämförelse. För att visa att Siljeberg som typ inte är unik i Jersilds författarskap blir det en uppgift att uppmärksamma huvudpersonerna i ett par tidiga noveller. Slutligen skärskådar jag byråkratin — det system som odlar gestalter av Siljebergs typ.

Genren

Vid tiden för *Grisjaktens* tillkomst präglades det litterära klimatet i Sverige av politiskt uppvaknande och rapport- och dokumentärgenres renässans (jfr s 19f). I denna genre hade exempelvis Ester Blenda Nordström verkat. Nu inledde Jan Myrdal genren i det kortare perspektivet genom *Rapport från kinesisk by* (1963) och andra författare — Sara Lidman i *Gruva* (1968) och Sven Delblanc i *Åsnebrygga* (1969) — tog den nya inmutningen i besittning och betygade Myrdal sitt beroende. Det kanske mest kända exemplet på nordisk dokumentär roman är Per Olov Enquists *Legionärerna* (1968)¹

Dokumentärromanen är, som Peter Hallberg visat i sin studie ”Dokumentarisk berättarkonst”, inte alls ny som genre utan går tillbaka på Defoe och Zola. Något försök till definition eller systematisk klassifikation av dokumentärromanen gör han inte. Det sker med motiveringen, att det i så fall skulle kräva ett ställningstagande till hela problemkomplexet fiktion/verklighet. En

samlande definition skulle innefatta ytterst allmänna termer. Hallberg anser det dock uppenbart, att dokumentarism av skilda slag satt sin prägel på mycket av den uppmärksammade litteraturen under 1960-talet. Han utgår från konkreta exempel och diskuterar med dem som grund olika kriterier på vad som brukar hänföras till litterär dokumentarism. De verk som på detta sätt analyseras är Truman Capotes *In Cold Blood*, Norman Mailers *The Armies of the Night* och Alexander Kluges *Schlachtbeschreibung*. Norden representeras av Väinö Linnas *Okänd soldat*, Hans Scherfigs *Frydenholm* och P.O.Enquists *Legionärerna*.²

Ett mått på dokumentärromanens blomstring under 1960-talet ger *Svenskt Litteraturllexikon*, som inte alls tar upp begreppet i sin första upplaga 1964, medan den andra från 1970 har ett par spalter därom. Där definieras dokumentarism som en "sammanfattande benämning på en litterär strävan att med hjälp av ett dokumentärt material skildra ett faktiskt händelseförlopp".³

Grisjakten kom ut 1968, vilket är något av dokumentarismens år i Sverige. Frågan blir då, hur romanen förhåller sig till dokumentarismen.

Jersild har själv markerat sin utanförkänsla vid 60-talets mitt:

Före 1965 kände jag mig alltså dum, efter 1965 i huvudsak dåligt politiskt medveten, flamsig och borgerlig. Det var inte längre eftersträvarsvärt att vara bildad, intellektuell etc. — i stället skulle man visa att man var röd, röd som revolutionen. Litet märkligt var kanske, att det ofta var samma personer, som före 1965 fick mig att känna mig dum, som efter 1965 fick mig att känna mig hopplost politiskt bortkommen.

— Jag menar inte att raljera med alla intellektuella som blev socialister på 60-talet; i de flesta fall var det säkert ett ärligt politiskt uppvaknande. Men litet tål de säkert att skrattas åt — utan att de går och blir centerpartister i rena förargelsen.⁴

Författarens egen uppfattning är alltså, att han befann sig utanför de litterärt tongivande kretsarna. Konstaterandet görs ett tiotal år efter den ideologiska omsvängningen. Att yttrandet skulle vara en efterhandskonstruktion motsägs dock av det faktum, att Jersild vid 1960-talets mitt inte alls deltog i debatten. Håller hans påstående om dålig politisk medvetenhet vid en närmare granskning? *Grisjakten* innehåller, som skall visas i det följande, dokumentära inslag men är för övrigt representativ för sin upphovsmans sätt att arbeta med en blandning av verklighet och fantasteri. På så sätt förhåller sig Jersild fri, då han inte följer de rådande signalerna. Under 1960-talets mest samhällstillvända år vågar han hävda diktens frihet och själv hålla fast vid fantasi och fiktion.

En utblick mot ett par av Jersilds kollegor kan vara motiverad. En som han emellanåt nämns tillsammans med och som han själv också ibland jämför sig med är Sven Delblanc. Just under 1968 befann sig denne i USA men höll sig informerad om den aktuella bokutgivningen i Sverige:

Hausse i Dokument, Engagemang noteras högt med många köpare. P.C. och P.O. går upp i den guldkantade klassen.⁵

Delblanc, Enquist och Jersild tillhör samma författargeneration och debuterade ungefär samtidigt (1960-62). De skrev var sin pikareskroman, som gav dem var sitt *BLM*-pris. De har alla följt kravet på engagemang. De har dock

reagerat mycket olika på det. Jersild pläderade redan 1960 för ett ökat socialt engagemang i skönlitteraturen (jfr s 11). I en författarenkät några år senare hade han en mera nyanserad syn på detta:

Idag verkar det krampaktigt — kanske fylls uppgiften bättre via reportage eller dokumentation. Tillspetsat kan man idag tala om en "engagemangsterror" mot konstnärerna; nyckelord som "Vietnam" eller "alienation" har blivit lösenord som konstnären måste ropa till vakten på muren, för att bli insläppt på parnassen. Jag vill värna om diktens frihet, oansvarighet, självsvåld.⁶

Det är ett svar som visar, att han är medveten om strömkantringen i det litterära klimatet under 60-talet. Då ifrågasatte man själva litteraturbegreppet. En politisering inträdde i den litterära debatten och inom film, teater och skönlitteratur. Tidningarnas kultursidor gav likaledes plats åt ett material, som avspeglade kulturbegreppets breddning i takt med en ökad global medvetenhet.⁷

Det litterära klimatskiftet under 60-talet kännetecknades således av att vedertagna begrepp och värden ifrågasattes. Ett inslag i denna klimatförändring var den sk trolöshetsdebatten, som fördes i *Dagens Nyheter* under våren 1963. Utgångspunkt var Björn Håkansons artikel "Till trolöshetens lov" (18.1.1963).

Håkanson efterlyste en ny medvetenhet och öppenhet, en "trolöshet" i förhållande till förut intagna ståndpunkter. I sitt resonemang ifrågasatte han de västerländska kardinaldygderna medvetenhet och konsekvens, pläderade i stället för "följsamhet och förmåga till kontinuerlig omprövning av alla värderingar" och refererade därvid till Lars Gyllensten. Den nya idealbildning som denne — och Lars Forssell i dramat *Mary Lou* — förespråkade innebär "föränderlighet, trolöshet, förmåga till kompromiss och avståndstagande från överspända absoluthetskrav". Det nya människoidealet blir då en "medveten, ödmjuk, saklig och ständigt diskussionsberedd människotyp".

Lars Gyllensten, som naturligtvis var en av Björn Håkansons inspiratörer, sammanfattade sin ståndpunkt i *Nihilistiskt credo* (1964):

En av kärnpunkterna i mitt författarskap, som jag ser det, är motviljan och polemiken mot det definitiva. Jag vill gärna försöka vara intellektuellt obunden, oberoende gentemot dogmatiska livsåskådningar och andra bekännelser. Jag vill hålla tavlan ren, för att kunna teckna andra figurer när det blir dags. Denna oförbindlighet framgår delvis ur vissheten, att det faktiskt inte existerar några ovillkorligt giltiga regler för oss människor. Men jag är också övertygad om att detta förhållande inte är något tragiskt eller destruktivt — det har naturvetenskaperna lärt mig. (s 94)

Jersild deltog inte i debatten på kultursidorna men han förblev sannolikt inte opåverkad av den. För det talar bl a det faktum att han låter Siljeberg nämna den sk biörck-debatten i *Svenska Dagbladet*, som kom i trolöshetsdebattens kölvatten (*Grisjakten*, s 72 f) och genom ett annat yttrande anspela på den (s 123).⁸

I sitt enkätsvar från 1967, vid tiden för *Grisjakten*s tillkomst, röjer Jersild sin anslutning till Gyllenstens uppfattning. Enkäten är det kanske tydligaste beviset för klimatförändringen 1965. Jersilds ställningstagande i den kretsen bör tillmätas ett särskilt intresse. Om sin uppgift i samhället som författare säger han där, att rollen är oklar och ständigt måste omprövas, vilket han be-

traktar som en fördel. En annan fråga avser vilka lojaliteter han finner viktigast. Trolöshetsdebatten har inte gått honom förbi, visar svaret:

Varje lojalitet måste omprövas, utövas med skepsis, inte drivas längre än man har täckning för. Djup lojalitet och fast engagemang hotar denna skeptiska omprövningsprocess. Långt driven lojalitet fordrar "skyglappar". Det ger en nästan olöslig komplikation.⁹

Här finner vi den principiella utgångspunkten för fiktionen i *Grisjakten*. Det är just andliga skyglappar författaren försett sin romangestalt med. Siljebergs långt drivna lojalitet blir en komplikation.

Till Gyllenstens teser kan man också hänföra synen på språket. Han vill komma åt dess självtillräcklighet, "att man använder det som ett skydd mot andra beskrivningar av hur världen är beskaffad". Därför har han svårt att tänka sig skriva flera böcker med samma språk. Han måste angripa från nya håll varje gång och tycker sig därigenom vara befryndad med mycket unga människor, som inte har en färdig världsbild.¹⁰ Det språk som angrips i *Grisjakten* är byråkratspråket, med vars hjälp huvudpersonen avskärmar sig från verkligheten.

Både Delblanc, Enquist och Jersild har hållit sig kvar inom skönlitteraturs domäner i växlande genrer. De har i olika grad upplevt den skönlitterära gärningen som problematisk. Det är tydligt i Delblancs fall. Dagboksromanen *Åsnebrygga* speglar en kris och blir en väg tillbaka till romanen:

Trots allt måste det finnas någon väg tillbaka. En bro tillbaka till romanen. En bro att bygga. En åsnebrygga. (s 58)

För Enquist har genretillhörigheten varit problematisk. Förordet till *Legionärerna* är ett bevis för det:

Detta är en roman om baltutlämningen, men om beteckningen "roman" förefaller någon stötande, kan den ersättas med "reportage" eller "bok".

Enquist gör alltså inte någon nämnvärd skillnad mellan roman, reportage eller bok. Samtidigt nämner han också i förordet sin avsikt att hålla sig till verkligheten in i minsta detalj. Det har senare ifrågasatts.¹¹

Mot detta Enquists synsätt har Jersild reagerat vid flera tillfällen, då han menar, att en författare till en roman inte kan framträda med anspråk på att återge faktiska förhållanden. Omvänt har han krav på att det dokumentära skall vara dokumentärt; i annat fall känner han sig lurad.¹² I *Professionella bekännelser* talar han rent ut om sina "svårigheter med den så kallade dokumentära romanen" (s 110) och analyserar genren med utgångspunkt i *Legionärerna*. Han framhåller där, att varje genre har sina oskrivna lagar, med vilka läsaren är införstådd och frågor, om inte manipulationsmöjligheterna ökar, ifall man påstår sig stå närmare verkligheten och sedan fuskar med den. Att en kritisk diskussion rörande dessa problem inte fördes i slutet av 60-talet blev enligt Jersild en bidragande orsak till att yngre kritiker "förklarade skönlitteraturen bankrutt" (ibidem). Han redovisar också ett personligt skäl till sin diskussion: "jag är själv en dålig dokumentarist, /.../ för mig handlade mitt ifrågasättande av dokumentarismen bland annat om att jag ville säkra *mitt* sätt att skriva." (s 111)

Dagboksproblematiken

Grisjakten är en dagboksroman. Den består helt och hållet av en dagbok, förd mellan 27 oktober 1966 och 8 december 1967 av byråchefen Lennart Siljeberg. Det gör att den till själva formen är dokumentär, har Peter Hallberg slagit fast.¹³ Detta låter sig diskutera. Man kan jämföra med vad Staffan Björck säger: berättare har genom tiderna av "omtanke om illusionsmekanismen /.../ drivits att maskera sin egen fabulerande roll, för att verket skulle framträda som ett dokument eller en rad dokument".¹⁴ Dagboken är en sådan möjlighet, som ger författaren alibi att slippa undan ansvaret för en fiktion och höja autenticitetsgraden. Om en annan dagboksfiktion, Hjalmar Söderbergs *Doktor Glas*, har Björck konstaterat, att det intressanta i den romanen ligger i "huvudpersonens svar på de impulser som når honom från yttervärlden, och hans betraktelser över dessa sina reaktioner. Och för detta stoff är den intima journalen ett idealiskt medium".¹⁵ Dessa konstateranden gäller även *Grisjakten*.

Innan Lennart Siljeberg kan accepteras som trovärdigt vittne, är ett allmänt förbehåll nödvändigt. Hans pedantiska läggning tycks göra honom väl skickad att föra sin dagbok, där de vardagligaste ting noteras med torr och humorfri saklighet. Allt relateras med samma tonfall. Men läsarens synfält blir, för att på nytt anknyta till Björck, tämligen begränsat, om det totalt överensstämmer med dagboksskrivarens.¹⁶ Läsaren blir helt utlämnad åt honom. Självklara ting för dagboksskrivaren antecknas förmodligen inte alls. Här föreligger en väsentlig skillnad jämfört med filmatiseringen, där Siljebergs existens skildras objektivt. Vi får se honom i slätkammad helfigur och följa honom i hans verksamhet. Boken har alltså ett försteg framför filmen, eftersom läsaren på grund av jag-formen tvingas identifiera sig med Siljeberg. Samtidigt tar man avstånd och befinner sig i ständiga tvivelsmål, om Siljeberg är sjuk, om han ljuger eller om han blir sjuk i samband med bilolyckan. Kanske den är början till hans tillfrisknande? När är han trovärdig? Före eller efter olyckan?

Just den form Jersild valt försätter oss i ovisshet. Vi måste ta Siljeberg på orden, trots att han kanske inte alltid är sanningsenlig. Men det är Jersild som förvillar oss, eftersom han utan att för den skull gå vid sidan av sin figur ger oss vissa lakuner i texten, som det ankommer på oss själva att fylla ut. För att få en fullständig bild av dagboksskrivaren tvingas vi till tolkningar, där Siljeberg ställs åt sidan. Gång på gång genomskådar vi texten, något som också är författarens avsikt. Och därmed är Siljebergs trovärdighet ifrågasatt.

Anledningen till att *Grisjakten* skrevs som dagbok har Jersild själv angett. Tillsammans med Moderna Museets Vänner gjorde han i april månad 1967 en resa till London och förde under den drygt veckolånga vistelsen där dagboksanteckningar över sina upplevelser, som senare publicerades.¹⁷ En kritikers välvilliga bedömning av denna dagbok, som i hans tycke skilde sig markant från andra vanligen intresselösa representanter för genren, fick Jersild att våga utforma *Grisjakten* på samma sätt.¹⁸ Detta kan dock knappast vara orsak nog. Jersild vore inte den han är utan det experimenterande med genrer, som han praktiserar i sitt författarskap. Just dagboksformen ger honom möjlighet att angripa språket från ett nytt håll.

Arbetet med *Grisjakten* fick Jersild att på vissa punkter ändra sina skrivva-

nor. Han återgick till handskrift — ”det kändes ofysiologiskt att skriva en fingerad dagbok på maskin” — och började själv föra dagbok. Från och med den 31 juli 1967 för han ”kontinuerlig dagbok över författandet och näraliggande händelser” (*Professionella bekännelser*, s 96). Det tyder på en stark identifikation med Siljeberg. Just sin egen likhet med denne, till vilket bidrar hans erfarenheter från Statens Personalnämnd, har Jersild framhållit som ett viktigt incitament för romanen:

Han är en del av mig; jag hade aldrig kunnat identifiera mig så nära med honom om inte hans problem också varit delvis mina. (s 92)

De övriga utpekade inspirationskällorna till *Grisjakten* är Rudolf Höss' självbiografi *Kommandant i Auschwitz* och Jan Myrdals filmsatir *Myglaren* (s 92 ff).

Dokumentära inslag i *Grisjakten*

Innan man kan besvara frågan om *Grisjaktens* förhållande till dokumentarismen, är det emellertid nödvändigt att först klargöra vad som är dokumentärt i den.

Grisjakten utkom som nämnts 1968. Två år senare var filmatiseringen klar och den var tillkommen i samarbete med Jersild, som skrev manus till den. Här är det emellertid boken, som skall utgöra underlag för granskningen, eftersom den är primär och därför väsentligare än filmen. Någon gång kan dock tolkningen av boken komma att behöva stöd från filmen.

De faktiska händelser och dokument, som Jersild byggt upp sin roman med, kan grupperas i två avdelningar alltefter sitt värde för min undersökning här. Till den första kategorin hör de fakta, händelser och notiser, som har en yttlig anknytning till Siljebergs verksamhet, medan till den senare förs sådant som är mera intressant i detta sammanhang, då det bidrar till att karakterisera dagboksskrivaren.

Till den förra gruppen hör således anteckningen om Margareta Siljebergs första representationsmiddag. Hon skall presentera några nya preparat från Pharmacia: Lyndiol, Mervyl och Obesidyl (s 61 f). Medicinerna existerar och en av dem säljs fortfarande.¹⁹ Dagboken talar om att makarna Siljeberg besökt Dramatens uppsättning av *Vigseln* (s 31). Gombrowicz' pjäs hade premiär den 18 december 1966 och fanns på Dramatens repertoar fram till de sista dagarna i mars året därpå. Helt knuten till det aktuella är alltså inte dagboksanteckningen av den 25 maj. Det är däremot ett citat den 17 juli (s 88), som är ordagrant hämtat från *Svenska Dagbladet* samma dag och återger ett kongressuttalande av Lantbruksförbundets direktör. Han talar bl a om svenskt lantbruk, en bransch med anknytning till Siljebergs arbetsområde. Den tenderar att bli storföretag. Den 28 juli citerar han vad *Dagens Nyheter*s Visbykorrespondent skriver om en smuggelbåt, som beslagtogs av en tullkryssare (s 103). Citatet har motsvarighet i tidningen (*DN* 26.7.1967). Exakt återgiven i dagboken är också en notis i samma tidning om Visbypolisens aktion mot en spelhåla i staden (s 100). Den 9 aug. blir Siljebergs störd i ett sammanträde av Petter, som undrar hur det skall gå för Larry Finnegan. Det är en popsångare,

som besökt Sverige.²⁰ Den 19 i samma månad antecknas, att Siljeberg fått överta ett par biljetter till Södrans invigning, där *Flotten* skulle inleda den nya säsongen. Södra teaterns återinvigning med *Flotten* först på programmet refereras i tidningen samma dag.

Omläggningen till högertrafik skymtar i anteckningarna de första dagarna i september (s 152 f). Den första dagboksnoteringen efter bilolyckan nämner den ryske forskare, som efter en tids vistelse i England skall återbördas till Sovjet (s 164). Incidenten återges i pressen (*SvD* 16.9.1967). Trevare för att vinna Siljeberg till näringslivet resulterar i en middag för makarna på Stora Sällskapet på Arsenalsgatan (s 177). Det finns en sällskapsklubb med det namnet på Arsenalsgatan i Stockholm. Uppställningen i dagbokens smågrisnotering (s 72) överensstämmer med den i *Gotlands Allehanda* (27.6.1967). Något har dock priserna justerats. Dagbokens slutsats saknas dessutom i tidningen. Dessa detaljändringar innebär att Siljebergs smågrisnotering anpassats till SBI:s arbete.

Så här långt har de faktiska inslagen gett en mera ytlig belysning av Siljeberg. Det finns emellertid dokumentära byggstenar, som ger en förtydligad bild av dagboksskrivaren genom hans reflektioner över det dagsaktuella. Först bland anteckningarna kommer 6-dagarskriget i juni (s 35). Utan att ha någon deciderad partipolitisk hållning — en fördel för den som är tjänsteman, anser han — visar han ett starkt proisraeliskt engagemang — en i Sverige då tämligen vanlig reaktion. Hans humanitet manar spontant till ekonomiskt stöd för Israel: "Idag — annars blir det inte av." (s 36). Vid en blick på kartan finner han, att Israel och Gotland är jämförbara i storlek och han frågar sig, hur ön skulle klara av ett eventuellt anfall från omkringliggande stater. Kunde Gotland ha försvarats under andra världskriget? frågar han. I dessa funderingar gör dagboksskrivaren en av sina sällsynta kopplingar från något allmänt till den egna verksamheten. Därmed föds nästa fråga: "Kan Gotland försvaras i dag?" (ibidem).

Är det den blivande sommargotlänningen som privatiserar eller finns det verkligen något som skulle hota ön? I den riktningen går läsarens tankar, men Jersild låter inte Siljeberg fullfölja några tankegångar för att pröva och ifrågasätta innebörden av SBI-arbetet utan nöjer sig med en antydning, till fromma för romanens mångtydighet.

Den 6 juli har Siljeberg anledning att fundera på det moderna samhällets sårbarhet och skriver:

Vad har vi för skydd mot galningar och illvilliga. Erinrar mig en kulturskribent i samb. med biöreckebatten, som skrev det var vår plikt "kasta grus i maktens maskineri". Vad ägnar man sig åt egentligen? (s 72 f)

Den åsyftade kulturskribenten är P.O.Enquist. Han yttrade i den debatt, som Gunnar Biörck startat:

Han talar om att vi behöver säkra stjärnor att styra efter (men hur gör man om man inte hittar några?). Han talar sig varm för vikten av att upprätta auktoriteter; något som för mig synes vara det minst viktiga i en tid när det förefaller angelägnare än någonsin att slänga sand i maktens maskineri.²¹

Samhället bör inte rubbas, menar dagboksskrivaren förmodligen, och attacker mot det härrör från "galningar och illvilliga". Som en sådan betraktar

nog Siljeberg den kulturskribent, som ville "kasta grus i maktens maskineri", eftersom associationerna följer på varandra. Från sabotage av det slaget tar Siljeberg tydligt avstånd, när han frågar: "Vad ägnar man sig åt egentligen?" Han, däremot, ägnar ett visst intresse åt hot mot samhället men frågar sig inte alls, hur det samhälle är beskaffat, som han själv helhjärtat stöder.

Den 8 juli ägnas nästan hela dagboksnoteringen åt Dr Benjamin Spock, om vars stockholmsbesök i samband med en Vietnam-konferens *Svenska Dagbladet* informerat. Tidningen hade den 6 juli 1967 en utförlig presentation av Spock, som gick tillbaka på två intervjuer, dels kring hans engagemang i Vietnam-debatten, vilket Siljeberg dock helt negligerar, dels om hans syn på barnuppfostran och sexualupplysning. Han tar fasta på att Spock reviderat sin "barnbibel" avsevärt efter de konsekvenser den första upplagan fått; den präglades som bekant av en liberal hållning i uppfostringsfrågor. Vidare refereras Spocks positiva syn på sexualupplysning i hem och skola och hans betonande av det andliga momentet i den. Rådet till egna och andras ungdomar att vara återhållsamma till förlovningen återges.

Att Siljeberg fått uppehålla sig så utförligt vid Spocks åsikter beror rimligtvis på att Jersild velat antyda hans karaktär. Spock sanktionerar Siljebergs konservatism i dessa frågor, ty trots sin i teorin uttalade liberala attityd är han, när det kommer till handling, konservativ och auktoritär. Artikelrubriken passar fostraren Siljeberg: "Ge kärlek och fasthet/Sex bör sublimeras". En parentes i anteckningarna markerar hans avståndstagande från vissa ungliberala attityder i sexualfrågor. Men kanske han omedvetet tillstår, att hans hållning är passé, när han citerar Spock-intervjuarens slutord med önskan om en "fredsbibel" av Dr Spocks hand. "Vi skulle förlåta honom om den också var oldfashioned." (s 77).

I anteckningen den 10 aug. får *Läkartidningen* beröm för att den är lättillgänglig även för lekmän. Det var nr 32 av *Läkartidningen* som utkom den 9 aug. Att den så snabbt används i dagboken visar på en nära förbindelse mellan läkaren och författaren. Särskilt en artikel av Karl-Erik Törnqvist fånglar dagboksskrivaren. Den har rubriken "Reaktionssätt i häkten och fängelser" och några meningar ur den citeras i dagboken.²²

Artikeln byggde på en föreläsning och gav en översikt och analys av de olika psykiska insufficienstaganden, som brukar uppträda i fängelser och häkten, samt lämplig behandling av dem. Den elva sidor långa artikeln utredde således samspelet mellan individ och situation, individens försvarsmekanismer, depressiva och hysteriska insufficienser samt behandling av dem. Vidare redogjordes för aggressionsutbrott, den nationella och språkliga isolering som utländska interner hamnar i, abstinenssyndrom, reaktiva tillstånd under interneringstiden, eskapistiska beteenden, sexuell abstinens samt slutligen reaktioner vid frigivningen.

Siljeberg har fastnat för tämligen perifera ting hos Törnqvist : matvägran, självmordsförsök, sexuella problem samt galvanisk behandling mot hysteri. Lösryckta ur sitt sammanhang framträder de dock som desto mer uppseendeväckande. I sina kommentarer visar sig Siljeberg helt renons på medkänsla med internerna, som att döma av de psykiska besvär Törnqvist redovisar befinner sig i en utsatt situation. Siljebergs tankar går till bevakningspersonalens problem i samband med självmordsförsöken.

”Glädjande” skriver Siljeberg om Törnqvists tio rader långa avsnitt med mellanrubriken Sexuell abstinens. Han citerar tre meningar, som låter förstå, att problemen inte är så stora:

’Den sexuella abstinensen ger förbluffande sällan några synliga problem i fängelse och det är sällan någon direkt klagar.---De flesta tycks klara sig med onani. Viss homosexuell surrogatverksamhet förekommer väl i någon utsträckning, liksom mer genuin homosexualitet, men det tycks sällan medföra några problem som kommer till ledningens kännedom’. (s 115)

Siljeberg har uteslutit de två meningar, som anger orsaken till den relativt bekymmersfria situationen: vår kriminalvårds permissionssystem och infantiliseringen i fängelser. Han finner det alltså ”glädjande” att det saknas sexuella problem i fängelser. Men det är knappast medkänsla med de intagna, som orsakar hans glädjeytring. Den hänför sig snarare till att vetenskapen kunnat fastställa vissa fakta, som svarar mot hans egen i sexuella frågor puritanska attityd. Fyndet i *Läkartidningen* stärker hans världsbild.

De uteslutna meningarna saknar inte heller betydelse för avsnittet som helhet: genom uteslutningen ges dagboksanteckningen en moraliserande innebörd, som saknas i förlagan. Den är genomsyrad av Törnqvists förståelse för internernas problem och vilja att komma till rätta med dem. Siljeberg där- emot förefaller okänslig i sin tydliga bundenhet till auktoritetens utsagor. Liksom i fråga om Spock-artikeln tycks han här sträva efter att få bekräftelse för sin egen hållning. Med stöd hos Spock och Törnqvist noterar han inte utan triumf, att liberala uppfattningar får vidkännas kritik.

Den 14 aug. lyder den lakoniska anteckningen: ”Klippte ledaren ur Svenska Dagbladet, ’Kromosomer och brott’ ”. Den återges in extenso (s 119 ff).

I ledaren redovisas Hans Forssmans forskningsresultat om samband mellan abnorm kromosomuppsättning och grav missanpassning och kriminalitet. En tänkbar konsekvens av detta samband bleve för socialvården, att miljöförbättrande åtgärder inte skulle kunna förhindra missanpassning. Ledaren manar också till beredskap hos allmänheten, så att den skall godta forskningsrön av denna art och till en förändrad attityd gentemot de drabbade så att fördömande ersätts av medkänsla. Ledarens slutord lyder:

När fördomar och okunnigt moraliserande ersättes av vetenskaplig sanning måste det upplevas som en befrielse, även om sanningen ter sig brutal. (s 121)

Siljeberg kommenterar inte alls tidningsledaren. Den ligger där, som Hallberg anmärkt, som en lös bit i pusslet och sedan ankommer det på läsaren att foga den till övriga.²³ Skulle Jersild ha låtit Siljeberg citera ledaren, om det inte varit hans mening att antyda dagboksskrivarens sympati med innehållet? Innehållet torde svara mot hans eget behov av fasta normer och vetenskapliga fakta. Dess auktoritetstro och statiska syn faller i god jord. Ledarens synpunkter framstår som stöd för hans egen hållning.

En episod i Siljebergs anteckningar från den 24 augusti tilldrar sig ett särskilt intresse. Där redovisas hur han under en tjänsteresa gjort en avstickare till en ort, Eskelhem, där han uppenbarligen vistats sommaren 1948 i sällskap med en estniska, Marietta. Andra på gården vid den tiden var en överårig teol.stud. och en gumma, vars gård med tillhörande höns teologen övertagit. Dagboken berättar: ”Cyklade varje morgon de 9 kilometrarna till Klintehamn

efter färska franska, Mariettas begivenhet.” (s 138). Denna episod bör jämföras med det avsnitt i *Uppror bland marsvinen* (1972), som heter ”Hönsmördare” och där författaren berättar om en varm gotländsk 50-talssommar, då han vistades i Västergarn och umgicks med ett par estniska systrar.²⁴ De var inkvarterade på en gård, ägd av en pastor, som sysslade med hönsförädlingsexperiment, påpassad av den gumma, som tidigare ägt gården. Varje morgon cyklade novellens ”jag” de nio kilometrarna från Västergarn till Klintehamn för att köpa dagsfärska småfranska till deras gemensamma morgonmål (*Uppror bland marsvinen*, s 102). Att denna historia innehåller ett visst mått av sanning talar baksidestexten för:

Det här är en egocentrisk bok. Jag har skrivit den för att jag behöver en kontinuitet, ett historiskt underlag att stå på. Tiden spänner från mina första tonår i slutet av 40-talet och fram till nu. Boken handlar om möten med tanter, patienter, professorer, administratörer, pastorer, militärer och marsvin. Allt är sant, mer eller mindre.

De elva novellerna, alla skrivna i jag-form, innehåller en mängd verifierbara fakta ur Jersilds liv och saknar för övrigt de utflykter i fantastiken, som annars återfinns i hans författarskap. Det finns alltså skäl att sätta en viss tilltro till det han här berättar. Men samtidigt innehåller den sista meningen ”Allt är sant, mer eller mindre” en författarens tillåtliga gardering. Det intressanta beträffande dagboksepisoden med Marietta är att Siljeberg får låna från det som uppenbart tillhör Jerilds förflutna. Det är en mångtydig dokumentär detalj, som röjer hans identifikation med sin romangestalt.

Dagboken berättar i slutet av augusti om en konferens i Göteborg, där Gård håller föredrag om Svinaveln och den officiella nordiska statistiken och Siljeberg om Organisatoriska hinder vid massförrättning (s 138 ff). I sitt referat av ett tredje föredrag, Renkött och radioaktivitet, uppehåller sig Siljeberg vid lavers och mossors benägenhet att samla radioaktivitet och att de sovjetiska kärnsprängningarna under åren 1961-62 medförde relativt stort nedfall i norra Sverige, rennäringens huvudområde. Dagstidningarna redovisar den 31 augusti 1961 Sovjets tillkännagivande att kärnvapenprov skulle återupptas; två dagar senare ägde ett prov rum som det första i en serie under hösten, de flesta i området vid Novaja Zemlja. Efter en tid vädjade statsminister Erlander till Chrustjov om stopp för dem och hänvisade till svenska folkets oro. Regeringen gjorde samtidigt en översyn av atomskyddet.²⁵

Som avslutning på konferensen bjuder Göteborg stad på middag i Carlanderska villan, heter det i dagboken, som återger menyn, vars huvudrätt är Carré de porc fumé.

Ett utmärkande drag för Jersild är hans förmåga att förvandla verkligheten. För den fick han beröm av Bernt Eklundh i hans anmälan av *Grisjakten* (GP 6.9.1968). Eftersom de båda i augusti 1967 hade deltagit i en konferens i Göteborg, anordnad som ett rådslag mellan nordiska författare och kritiker och med Föreningen Norden som arrangör, visste Eklundh vad som verkligen tilldragit sig. Konferensen omfattade vissa informella arrangemang, har Eklundh meddelat, bl a en måltid i Wernerska villan, ”vars sekelskiftesståtlighet passade bra till Myrda!, som tedde sig lik en vitrysk storfurste i sammanhanget”.²⁶ Om de stimulerande litterära samtalen har han vidare berättat, att

Jersilds text var ett minidrama på ett vårdhem med en gammal man i centrum, utlämnad till sjukvårdstekniken. Här möter vi första gången Primus Svensson, som blev huvudperson i *Babels hus* (1978). (*Professionella bekännelser*, s 99 och 186).

När vi nu sett, hur Jersild arbetat med verkligheten och låtit den slå igenom i romanen, återstår att besvara frågan, hur *Grisjakten* förhåller sig till dokumentarismen. Det är då nödvändigt att hålla i minnet, att Jersild behandlar de dokumentära byggstenarna på sitt eget sätt; d v s han plockar och ändrar som det passar honom. Detta gäller t ex smågrisnoteringarna och Göteborgskonferensen. För övrigt blandas både aktuellt och litet äldre stoff. Vidare klipper han notiser, artiklar och delar av artiklar ur den för tiden aktuella dagspressen och fogar in dem i fiktionen med avsikten att läsaren själv får göra sin tolkning. Själva motivet i dagboksromanen, jakten på Gotlands grisar, saknar verklighetsunderlag. Därmed uppfyller romanen inte det primära krav, som brukar ställas på dokumentarism; att med hjälp av ett dokumentärt material skildra ett faktiskt händelseförlopp.²⁷ Hallberg behandlar *Grisjakten* i sin uppsats 1970 men nämner den inte alls i sin senare omarbetade studie över dokumentarismen. Det är betecknande, att han vid närmare eftertanke kom att avföra *Grisjakten* från sin exemplifikation.

Även i fråga om *Grisjakten* visar sig således Jersilds självständighet i förhållande till genren — vi hade anledning att beröra den i föregående kapitelns genrediskussion. Primärt är han kritisk mot dokumentarismen men han har byggt upp sin roman med hjälp av verkliga inslag i förhållandevis stor utsträckning, där enskildheterna är ointressanta. Tillsammans markerar de dock hans arbetssätt. En adekvat genrebeteckning för *Grisjakten* blir därför dagboksroman med dokumentära inslag.

Nu måste vi emellertid beakta att Jersild skrivit sin dagboksroman inte för att i första hand gestalta dokumentära inslag. Vad han avsett med *Grisjakten* är att skildra en viss människotyp, där de faktiska inslagen är staffage, som bidrar till att placera människan i en bestämd tid. Här går han emot den rådande trenden i samtidslitteraturen och skriver på sitt eget sätt. Han har sagt sig vara för lat för att sitta på bibliotek och samla material till sina böcker (*Professionella bekännelser*, s 111). Sin egen läsning av tidningarna *Gotlands Allehanda*, *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet* har han däremot utnyttjat i *Grisjakten* till ett slags krönikeartad dokumentarism, som också ger utrymme för fantasi och fiktion.

Mera i förbigående skulle man också kunna uppfatta *Grisjakten* som ett slags avläggare till rapportböckerna. Romanen blir en rapport från den byråkratiska verkligheten. Dess huvudperson är en byråkrat och romanen ger en riklig belysning av hur en sektor inom statsförvaltningen arbetar, låt vara att romanens anslagstilldelning är betydligt generösare än verklighetens. Generellt har Jersild om sitt författarskap deklarerat, att hans yrkesarbete som läkare gett uppslag och inspiration. De egna erfarenheterna har fungerat som startplatta för diktandet. Statens Personalmämnad, där han anställdes 1966, är en av honom själv utpekad inspirationskälla till romanen. Likheter mellan SPN och SBI ligger enligt hans uppfattning i att ideologin och de överordnade målen sällan gick att diskutera. Frågor besvarades med citat ”ur en luddig och välmenande proposition. Målen ansågs å priori vara goda — och vi tjänste-

män förutsattes vara införstådda med det” (*Professionella bekännelser*, s:95). På dessa grunder skulle *Grisjakten* kunna betraktas som en rapport, med reservationen att Jersild som vanligt förhåller sig fritt till genren. Också i *Grisjakten* är ideologi och mål oklara — ingen tar heller upp dem till diskussion.

Siljebergs kris

De faktiska händelser och dokument, som Jersild bygger upp sin roman med, bidrar till att ge framställningen en stark prägel av autenticitet och Siljeberg själv trovärdighet. Denna trovärdighet, som visserligen läsaren frestas sätta i fråga på grund av det ensidiga perspektivet, håller dock inte boken igenom. Anteckningarna den 20 september antyder, att en bilolycka inträffat och vi får veta, att byråchefen skadats i höger arm. Dessutom har han fått en lätt hjärnskakning. Men han är inte värre därän än att han noterar vad som försiggår utanför honom själv; så registreras t ex den ryske forskarens hemfärd från England (s 164). Nyheten har förmedlats via TV.

Ett par veckor därefter tycks en kris inträda. Den 3 oktober heter det:

Kunde på e.m. inte resa mig ur stolen. Kände också att tårarna trillade. Satt nästan tre timmar innan jag kunde nå telefonen. (s 170)

Återkommen till Gotland efter en tids påtvingad semester konstaterar han:

Mycket egendomlig och fascinerande stämning här nere i oktober. På något sätt världsfrånvänt, ingenting har någon betydelse. Det är ju också söndag i dag. (s 175)

Under övningar med en ny liten radarapparat, Knickerbockern, avsedd för individuellt bruk, kommer Siljeberg vilse från de övriga i patrullen.²⁸ Han irrar i dimman mellan de tomma sommarhusen och tar sig slutligen in i en kyrka med Gotlands sista överlevande griskulting i sina armar. Så småningom ordnar han begravning för den och hela tiden skriver han, okunnig om tidens gång, dagboksanteckningar på den sorts papper, som han för tillfället kan komma över.

Siljebergs sätt att föra sin dagbok kan ge stöd för teorin att en kris inträffat i hans liv. Under normala omständigheter skriver han utförligt om stort och smått i sitt dagliga liv, medan han i samband med krisen gör kortfattade noteringar, som i slutskedet är fokuserade på grisens överlevnad och hans egen utsatta situation. Dagboken, som tidigare handlat om Siljebergs effektivitet, uppehåller sig nu vid grisens hälsotillstånd.

Att Jersild är en medveten författare är något som vi ofta får anledning att konstatera. Denna medvetenhet yttrar sig i att han har förmått ge dagboksanteckningarna en viss rytm. Ett diagram över dagbokens ordrikedom under olika månader åskådliggör detta ytterligare. Skrivandet startar på en tämligen hög nivå med 33 rader i genomsnitt för oktober månad. Det motsvarar knappt en och en halv sida i romanen.

I november ringer Gård och därefter vidtar SBI:s planläggning. Medarbetarstabens konstitueras i februari. April-juli är en hektisk tid, när olika slaktmetoder diskuteras och underhandlingar förs om transportmedel. Två studieresor görs till Düsseldorf.

Eftersom arbetet fortgår efter beräkning, börjar Siljebergs överordnade diskutera en utvidgning av verksamheten. Själv håller han sig försiktigt avvaktande. Nordiska rådet skall kontaktas och Siljeberg upprättar en ny personalstat, planerad för en tänkt expansion. "Gård /.../ helt uppfylld av SBI:s framtid." (s 96). Siljeberg anmärker, att det är "nästan litet skrämmande /.../ men naturligtvis stimulerande" (s 97).

Augusti med dess många uppdrag — petita, konferens, polskt besök — pressar Siljeberg men det är också den månad, när han är flitigast att skriva. Bara tre dagar saknar anteckningar. Byråkraten förefaller vara i sitt esse vid skrivbordet. Men vändpunkten inträffar också här: han drabbas av maginfluensa, får ta emot Gårds skrift och råkar ut för en bilolycka. Allt detta blir tydligen för mycket för honom och en depression tvingar honom till två veckors semester och vila på sydligare breddgrader. Kanske han ändå inte blivit helt återställd, eftersom han kan gå vilse i samband med övningen.

Den friske aktive Siljeberg skriver således utförligt om SBI:s uppladdning under sommarmånaderna, med kulmen i augusti. Från och med september sviktar hans hälsa och då blir dagboksnoteringarna kortare. När han närmar sig sammanbrottet, blir de stackato-artade.

Genomsnittligt radantal per skrivdag och månad

	5	10	15	20	25	30	35	40	45	
okt	_____									
nov	_____									Gård ringer
dec	_____									
jan	—									
feb	_____									Medarbetare utses
mars										
april	_____									Besök i Düsseldorf
maj	_____									Transporter och slaktmetod diskuteras
juni	_____									Nytt besök i Düsseldorf
juli	_____									Lång cykeltur, sjukdomssymtom
aug	_____									Petitan klar, konf i Göteborg, polskt besök, Gårds skrift
sept	_____									Maginfluensa, bilolycka
okt	_____									Depression, semester
nov	_____									Siljeberg vilse, hittar gris
dec	_____									Grisens död

Ett intressant förhållande är relationen mellan skrivartid och fiktiv tid i fråga om romanen. Jersild som i allmänhet brukar bearbeta sina romanuppslag under flera år, innan de kommer i skrift, gick i fråga om *Grisjakten* genast från idé till handling. Han började skriva omedelbart efter en dröm, som utgjorde incitament till romanen (*Professionella bekännelser*, s 91 f). Här, liksom i andra sammanhang, visar sig hans bildberoende (jfr s 46f). Det finns anledning att påminna om att han var bildkonstnär innan han blev författare.

Den episka tiden, dvs den tid romanens handling tar, sammanfaller inte med skrivartiden, då romantiden omspannar fjorton månader och skrivartiden är tre månader. Man kan fråga sig, hur författaren gått till väga med det dokumentära material, som romanen består av. Vid närmare granskning visar det sig, att han använt tidnings- och tidskriftsmaterial, som dyker upp under romanarbetets gång, dvs från den 19.7 till den 19.10.1967. Belysande i sammanhanget är att artikeln om Spocks stockholmsbesök från den 6 juli utnyttjas i dagboken den 8 juli. Vidare måste man uppmärksamma, att *Grisjakten* slutar i december. Då var dock skrivartiden sedan länge slut, eftersom manus lämnades till förlaget i slutet av oktober.²⁹ De sista tjugo sidorna i romanen är således antedaterade. Detta är intressant. Just framtidsskildringen skulle komma att prägla flera av Jersilds senare romaner. Givetvis saknas på dessa sidor anknytning till det dagsaktuella, med ett undantag. Den 10 november antecknas: "Vitterhetsakademiens guldmedalj." (s 180). Vitterhetsakademien brukar ha medaljutdelning i november månad, men anteckningen är ändå synnerligen mystifierande. Vem får guldmedalj? Knappast kan det vara fråga om byråkraten Siljeberg, som belönas i ett vittert sammanhang. Kanske detta inslag i romanen bara är ett exempel på författarens återkommande lekfullhet.

Till dagboksanteckningarnas rytm hör också Siljebergs tystnad. Hur förhåller det sig med den? Vad har Jersild velat åstadkomma med den tystnaden? Åtskilligt förtigs. Det lämnas kortfattade besked. Och de besked som lämnas är mångtydiga. Mars månad t ex saknar helt noteringar. Kan det betyda, att vi skall avläsa en tvekan inför SBI från Siljebergs sida, omöjlig att ens anförtro dagboken? Eftersom skildringen är så återhållsam och ger många antydningar, blir den också rik på innebörder, samtidigt som den ställer krav på läsarens medvetenhet. Rytmen blir ett mått på hur jagad Siljeberg är.

Mot det mätbara ordflödets faktiska kurva kunde man ställa en spekulativ om intensiteten i berättandet. Några prosodiska egenskaper, som annars är ett mått på intensitet, finns inte i det skrivna ordet. Däremot blir meningsbyggnaden ett kriterium på intensitet, liksom frekvensen av skiljetecken och stilistiska figurer. De senare är dock sällsynta i den strama byråkratprosan.

Gård insisterade att vi skulle tala engelska med tyskarna trots att både han och undertecknad behärskar tyska bättre. (s 51)

Satskonstruktionen ger här inte intryck av affekt utan av lågmält, lugnt berättande av ett sakligt förlopp. Helt annorlunda är ett textexempel från 1 december, när Siljebergs sammanbrott närmar sig:

Nådde mejeriet efter en kort stund, stängt, dött. Bostaden ej bebodd. Vek av på en liten väg, kom till grönt trähus. Knackade. Gammal dam ut, lång, smal. Frågade om j. var från "kommunalen". Nekade, släpptes in. Fick kaffe. (s 191)

Byråchefen, som nu förlorat orienteringen, söker en tillflykt för sig och grisen. De korta meningarna speglar Siljebergs oro. Någon består av bara ett ord: verbet knackade. Visserligen kan det höra ihop med dagboksstilen, men förekomsten av verb är påfallande. De understryker Siljebergs känsla av oro och höjer berättelsens tempo. Här är nu inte utrymme att göra en fullständig

jämförelse, men det är troligt att de båda kurvorna — den faktiska över det mätbara ordflödet och den spekulativa över intensiteten i berättandet — inte skulle sammanfalla utan förmodligen avvika ganska påfallande från varandra.

Den sparsmakade dagbokstexten aktualiserar således många frågor, vilket är en god illustration till Jersilds sätt att arbeta.

Den 16 juli talar dagboken om vissa sjukdomssymtom:

Legat hela dagen. Ingen feber, inga kräkningar. Ej förkyld. Bara känt en viss yrsel i stående. (s 87)

Man kan fråga sig, om Siljebergs indisposition kan ha något samband med att barndomskamraten Curt dagen innan påmint honom om episoder från deras ungdom, vilket kanske väckt obehagliga minnen.

Siljebergs hypokondri tar sig uttryck i kontroll av puls, temperatur och vikt. Många reflexioner rör hans hälsa. Det visar sig, att det med ett undantag är konfrontationerna med Johan, som initierar pulstagnning. Han tar sin puls första gången i Düsseldorf (s 52). Alla andra pulskontroller och sömnrubbingar fram till den 15 augusti har föregåtts av dispyter med den äldste sonen. Därefter tar han pulsen en gång: i slutet av november strax före sammanbrottet. Men det är kanske författaren som gjort en avledningsmanöver. De förhöjda pulsvärdena kan i själva verket vara signaler från byråchefens undermedvetna. Så föga sensibel som han framställs, får han inte ifrågasätta ångestsymtomen utan noterar dem bara rätt fram, så att läsaren skall sätta dem i samband med kontroverser med Johan. Här ger Jersild läsaren tillfälle att se vid sidan av dagboksskrivaren.

Något som också bidrar till framställningens rytm är de många parenteserna. Bara ett fåtal dagar saknar sådana. Å andra sidan kan det finnas flera i somliga dagars anteckningar. I genomsnitt finns det en parentes på varje sida i dagboksromanen.

Vad avhandlas då i parenteserna?

Till det som i detta sammanhang är mindre intressant hör uppgifter om oljepriser, bilkostnader och annat rörande ekonomin. Johans frisyra och rökvanor kommenteras regelbundet, liksom byråchefens egen hälsa, vikt och sömn.

Mera betydelsefullt är däremot, att en markant andel av parenteserna utgör preciseringar, motiveringar, kommentarer, orsaksresonemang och omdömen angående refererade fakta i texten. De förstärker intrycket av trovärdighet. I parenteserna släpper Siljeberg till sig själv och man kommer honom alltså närmare in på livet där. Helt följdriktigt kommer också hans attityd till djur tydligare fram i parentetiska utsagor. Och den kännetecknas av omtanke om deras välbefinnande. Siljebergs engagemang för grannens katt i den första dagboksanteckningen avläses tydligast i ett par parenteser:

Tyvärr dåliga odds för katten "Svenne", risk för ryggmärgsskada. Enklarest avlivning (Humanast?) Kunde dock tänkas klara sig med skötsel efter hopsyning. Fick recept och instruktioner. Första dygnet medicin var 4:e timme.

Margareta irriterad: "barmhärtigast avliva kräket." (Ägarna tycks ju inte ta något ansvar.) /---/

(Inte en hel väckarklocka i hela huset. Beställt telefonväckning kl. 03.) (s 5 f)

För att ta hand om katten gör sig Siljeberg omaket att avbryta den för honom så viktiga nattsömnen. En nyckelmening i fråga om hans känsla för den övergivna kulturen vid jaktens final är också försedd med parentes:

Hittade griskulting i redskapsboden bakom köket. Verkade utmattad, men ren och slank. Lyfte huvudet men reste sig inte. Hämtade k-pisten. Fick idé (Hade ändå inte kunnat förmå mig). (s 187)

Som tecken på en sviktande psykisk hälsa hos Siljeberg kan man möjligen tolka hans attityd till det "spännande 'intermezzo' " som bokförs den 26 juli. Är det ett försök till utbrytning från hans sida? De följande dagarnas anteckningar visar en annan, mera utåtriktad hållning hos honom, som dock slutar med sjukdom och risk för hjärtkollaps (s 104). Att han i sitt inre ändå på något sätt är medveten om sin verksamhets etiska dimensioner visar dagboken den 23 augusti, då han kommenterar en "stimulerande diskussion" om djurs smärtsinne och eventuella möjligheter att uppleva ångest, detta centrala tema för Jersild (s 136).

Betydelsefull för Siljebergs fortsatta utveckling kan hans avstickare till Eskelhem vara, då han där gläntar på dörren till sitt förflutna. Han minns "en egendomlig sommar", som han många år förträngt i sitt medvetande. Varför? Vad betydde den sommaren för hans personliga utveckling? Har den medvetna "glömskan" medfört en deformation av hans känsloliv, som i hans fortsatta karriär gjort honom dehumaniserad? Nu tycker han, att minnena kan tillåtas välla fram. Innebär det i sin tur, att hans försvarsberedskap slappnar, vilket därefter möjliggör hans tillfrisknande som människa?

Fiktiva inslag i Grisjakten

Grisjakten är naturligtvis en skönlitterär berättelse, en fiktion. Allt som krävs för att genom masslakt förintat Gotlands cirka en halv miljon grisar, "massförrättning" med Siljebergs överslätande språkbruk, är således fiktivt. Det gäller främst uppbyggnaden av SBI, som saknar motsvarighet i verkligheten. Det är emellertid viktigt att lägga märke till att ett sådant verk skulle ha kunnat inrättas. I vårt land tillsätts en utredning i demokratisk ordning för att undersöka behovet av exempelvis ett nytt ämbetsverk, som i sinom tid inrättas — ofta efter en period av försöksverksamhet — och efter ytterligare någon tid växt in som en integrerad del i statsapparaten. Samma år Siljeberg börjar boka sina mödor och glädjämnen med SBI:s organisation, bildas t ex Statens Naturvårdsverk. Jersild håller sig nära verkligheten.

De konsekvenser som grisutrotningen för med sig ligger naturligtvis utanför det verkligas ram. I synnerhet bokens slut ter sig ytterst realistiskt och vanskligt att tolka, något som också avspeglas i recensionerna. Skildringen av grisens begravning får huvudsakligen en symbolisk-metafysiskt innebörd anser Åke Janzon och ser partiet som en utvikning från en i övrigt lysande berättelse. Han prövar också en psykologisk tolkning: "inför det enskilda fallet reagerar utrotaren av tiotusentals grisar äntligen som den innerlige humanist och djurvän han är" (SvD 6.9.1968). Också författarkollegan Lars Gustafsson ger romanen lysande beröm men reserverar sig för dess slut: "Jersild kunde ha

tillåtit sig lyxen att lämna sin berättelse oavslutad. En Siljeberg bryter inte samman.” (*Expr* 6.9.1968). En annan kritiker frågar sig, om författaren själv planerat slutet, ”ett halvt vansinnigt mysteriespel, en lika stötande som hjälplös försoningsakt” (*GP* 6.9.1968). Det är troligt, att många kritiker irriterades av romanens mångtydighet, vilket kan ses som en konsekvens av det litterära klimatet vid denna tid. Det förväntades entydighet i engagemanget. Att som någon önska en ”oavslutad” roman hade ännu mindre passerat den rådande andan och exemplifierar kritikens förvirring inför romanen.

Slutet är emellertid helt logiskt och konsekvent fogat till framställningen i övrigt. Min tolkning bygger på att Siljeberg vid flera tillfällen i sin dagbok registrerar en helt annan sida till djur än han gör i sin tjänsteutövning. Han har två ”jag”: ett privat och ett för tjänstebruk.

Privat visar Siljeberg vårdinstinkt och humanitet, som när han hittar grannens katt, vilken skadats av en jordfräs. Ett ögonblick överväger han att avliva den, då det kanske vore humanast, men åtar sig att sköta djurets medicinering var fjärde timme dygnet runt, då, som han säger, det bör få en chans (s 5). När det senare kommer till hans kännedom att katten avlivats, reagerar han starkt, eftersom han själv fått den frisk. Det finns fler episoder, som visar hans varma känslor för lidande djur: han ger sin son en rejäl utskällning, då denne finner det vara ”’festligt’ ” att sparka fotboll med en igelkott (s 47). Siljebergs ömsinhet inför djur åskådliggörs i *filmen Grisjakten* av Blenheim-Ahlskog Senior, som gett sig själv i uppgift att rädda igelkottar undan trafikdöden. Varken grannens katt eller igelkotten förekommer där i samband med Siljeberg. Däremot finns en sekvens, där han i sällskap med planeringsgruppen för SBI gör studiebesök på FOA. Man demonstrerar djurförsök för dem. Efter att ha kommit djuren nära vänder sig Siljeberg bort, som det förefaller av avsky inför djurens belägenhet. Han lämnar rummet och söker en utgång men hittar den inte. Sekvensen kan ses som en markering av Siljebergs engagemang och känsla för djur som lider, samtidigt som hans instängdhet får dubbel innebörd; han sitter fast i ett system.

Boken återigen innehåller ett parentetiskt tillägg apropå det första provisoriska slakteriet: ”(Landgången upp inte bra, djuren kan halka och skada sig. Skall tala med Kling om hiss liknande den bakpå invalidbussar.)” (s 40). När Siljeberg och veterinären gör ett hembesök för att slakta en sugga, skriver han: ”B-A och gumman tigande in i ladugården. Gick ut på en äng för att slippa höra.” (s 82). Inför flyttningen tillbaka till Stockholm funderar han över sommarkatt-problemet:

Ger igelkotten sista fatet mjölk i kväll. Tråkigt men sant. Han får väl söka sig en annan välgörare. Ett oskick adoptera katter och andra husdjur som sedan överges, när semestern är slut. (Malin hem med kattunge för en tid sedan, fick sätta hårt mot hårt.) (s 132)

Vapenvägrare, som genomgår brandutbildning, lockar honom att diskutera älgjaktens berättigande:

Ånsågs vara stort ”nöjesjippo” som förorsakar djurplågeri genom oskicklighet. Någon ville ha förbud, endast ”kronojägare” skulle ha rätt. Någon försökte få med sportfisket i debatten, men av någon anledning föredrog man begränsa debatten till jakt på däggdjur. Ej ”bevisat” fisk har smärtsinne eller

kan uppleva ångest. (Mycket stimulerande diskussion av dessa unga pojkar men naturligtvis ofta känslomässigt styrt med glapp i logiken.) (s 135 f)

Vid flera tillfällen har Siljeberg således spontant visat, hur han tänker på djurs bästa och hur han vill värja sig mot att se eller höra ett djur i nöd. När han i romanens slut träffar på den övergivna kulingen, reagerar han på samma sätt som den djurvän han i grund och botten och framför allt privat tycks vara:

Hittade griskuling i redskapsboden bakom köket. Verkade utmattad, men ren och slank. Lyfte huvudet men reste sig inte. Hämtade k-pisten. Fick idé. (*Hade ändå inte kunnat förmå mig.*) (s 187, kurs.här)

Siljeberg kan inte göra annat än ta hand om kulingen, så länge den behöver vård. Här fungerar han själv känslomässigt, något som han ansåg vara en brist hos de unga värnpliktiga. Under den återstående tiden fram till grisens död tillgodoser han i första hand dess behov och tänker därefter på sig själv.

Det är viktigt för sammanhanget att konstatera, att *Grisjakten* både börjar och slutar med episoder, där ett ensamt djur får Siljeberg att visa sin medkänsla. Däremellan ger han, ofta parentetiskt, synpunkter som bekräftar, att han är en djurvän. Det anmärkningsvärda med honom är, att han inte låter detta sitt privata jag vara med i tjänsteutövningen. Han kritiserar de unga vapenvägrarna för deras känslomässigt styrda diskussion. Hade han själv där emot tagit med sina känslor i yrkesverksamheten, är det troligt att SBI:s arbete fått en annan inriktning. Vid skrivbordet kan han utan att reflektera beordra regional utrotning av en husdjursstam, under hänvisning till beslut, fattade av överordnade myndigheter, som förlitar sig på hans lojalitet. Hans resone-mang därvid hålls på en neutral och opersonlig (byråkrat)språknivå, som ger erforderlig distans till verksamheten. Det talas t ex inte om att ett visst antal djur skall dödas, utan det heter att ett antal förrättningar skall utföras (s 67, 71, 79).

På ett symboliskt plan kan man se griskulingens död som en ställföreträdande död; omnämnandet av Kristoffer-bilden pekar i den riktningen liksom att Siljeberg bäddar åt den med violetta skrudar, lidandets och passionstidens liturgiska färg. Här understryks också parallellen med den lidande Kristus. Denne blir medagerande i själva begravningsceremonin, då Knickerbockern placeras på triumfkrucifixets hjärta. "Placerade apparaten över Frälsarens hjärta, börjar vibrera när vi närmar oss." (s 198). Det redskap, som skall spåra upp förrymda grisar — och varför inte vilseförda byråkrater — får här en "central roll", inser Siljeberg och applicerar det på Kristi kropp, den fundamentala kristna symbolen. Knickerbockern visar mot detta centrum och gör Kristus "levande". Gotlands avsvinisering slutar således hos Kristus. Det kunde vara frestande att med utgångspunkt i grisebegravningen dra mera vittgående slutsatser. I Siljebergs medvetande är han och grisen inneslutna i en gemenskap, då båda har sluppit ut ur ett hotande system och nu lever på lika villkor. Därför används pronomenet vi. Och när de kommit tillräckligt nära krucifixet, börjar Frälsarens hjärta klappa — för dem. Att grisen får nattvarden strax före sin död poängterar ytterligare karaktären av försoningsoffer, då dess död innebär möjligheten till nytt liv för Siljeberg.

Siljeberg har slutligen tappat kontakten med de övriga i sin arbetsgrupp och blir fullständigt ensam. Han har varken ämbetsorganisation, familj eller dag-

bok som stöd. Berövad dessa fasta punkter i sin tillvaro — eller om man så vill fri från dem — blir hans beteende alltmer bizarrt. Det är dock på det psykologiska planet förberett genom den kris han råkat in i till följd av bilolyckan. Hans sinnesförändring kommer till uttryck i dagboksanteckningen den 22 oktober, där han konstaterar den egendomliga stämning, som råder på Gotland om hösten. ”På något sätt världsfrånvänt — ingenting har någon betydelse.” (s 175). Det enda som håller honom uppe är skötseln av grisen och dagboksskrivandet; bådadera fullföljer han konsekvent in i det sista. När grisen dött och Siljeberg alltmer förlorat sin orientering i tiden, innebär det upplösningen för dagboksskrivandet och också för honom själv. För att ha något att hålla sig till, när sammanbrottet närmar sig, memorerar han ramsor: dem om Israels stammar och Pauli brev. Också väderspaningen, som återupptas i den sista dagboksnoteringen, fungerar som hans värn mot ångesten.

Romanens öppna slut medger, som så ofta hos Jersild, olika tolkningar. Naturligtvis innebär det byråkraten och grisutrotaren Siljebergs slut, när han fångats av den tekniska apparat han själv byggt upp. Samtidigt kan det betyda, att människan Siljeberg tillfrisknar och återgår till ett nytt liv. ”Jag måste låta Siljeberg få en chans att bli människa; han är för mycket av mig själv för att jag skulle låta honom löpa.” (*Professionella bekännelser*, s 101).

Grisjakt kan bli människojakt

Man kan undra, varför Siljeberg får jaga just grisar. För att få en belysning av det problemet, måste vi inventera några föreställningar som knutits till grisen och så småningom överväga, i vad mån de har aktualitet för Jersilds val av djur.

Att göra grisar till nyckelgestalter erbjuder möjligheter till utflykter i fantasin. Grisen står i sin egenskap av husdjur nära människan.³⁰ Den är inte speciellt belastad med symbolik. Vanligt är däremot att applicera pejorativa benämningar som ”nasse” och ”smutsgrisar” på människor. Jersild låter en av personerna i *Babels hus* belägga en användning av ordet gris. Det heter där, att vänsterns syn på polisen ”skiftat kurs 180 grader; inom delar av Vänstern var polis inte längre liktydigt med ’gris’ ” (s 27). ”Till för ett par år sedan” hade gris varit detsamma som ”en halvmilitär, brutal fascist som inte missade minsta tillfälle att ingripa med batongen” (ibidem). Sannolikt avses här 60-talets sammandrabbningar mellan t ex Vietnamdemonstranter och kravallutrustad polis.³¹ I *Barnens Ö* förekommer grisen i ett liknande sammanhang, när Reine får karakterisera Stig som ”en fet, grisröd nordamerikansk polis” (s 216).

Hade författaren varit angelägen att hålla sig nära verkligheten, är det troligt att han placerat kaniner i grisarnas ställe. Att utrota Gotlands kaniner hade inte krävt beslut på hög nivå och inte heller den väldiga administrativa apparat, som mobiliseras här. Kaninutrotning har verkligen förekommit på ön, när kaninpesten härjat. En sådan epidemi omnämns för övrigt i *Grisjakten* (s 39). Den visar sig ha verklighetsunderlag. Medel anslogs av regeringen i statsverkspropositionen för att bekämpa sjukdomen.³²

Inom djurförsökshanteringen har grisar använts i krockskadeexperiment,

där syftet varit att åstadkomma en för människan gynnsam utveckling. Inom försvaret och krigsindustrin har grisen likaledes varit försöksdjur, när det gällt att utröna vapens effektivitet.

En ny typ av experiment med grisar har prövats av en dansk läkargrupp på uppdrag av Amnesty International. Djuren har i nedsövt tillstånd blivit utsatta för olika slag av elektrisk behandling därför att man velat undersöka, huruvida huden tar märkbar skada. Erfarenheterna har kunnat tillämpas på människor, som utsatts för tortyr.³³ I dessa typer av experiment har grisen fått en ställföreträdande funktion för människan.

Grisexperiment har hittills varit förhållandevis sällsynta. Någon särskild uppfödning till försök har inte förekommit utan i den mån grisar behövts, har de fått köpas på allmänna marknaden.³⁴

Textens svävning kan få läsaren att ana människor i grisarnas ställe. Likväl tycks författaren angelägen om att visa, att det på ett plan handlar om grisar. Kan Orwell också här ha gällt som litterär förlaga?

Jersild har i ett samtal, som gällde *Grisjakten* och det litterära klimatet vid slutet av 60-talet, nämnt Orwell.³⁵ Han konstaterade, att Orwell inte alls är dokumentär. Just detta, att Jersild namnger en annan författare, vars verk ligger i linje med en viss tolkning av hans eget, ger anledning till uppmärksamhet. Vid detta tillfälle fanns uppenbarligen Orwell i hans tankar. Orwells gestaltning i *Animal Farm* tar sin utgångspunkt i spänningsförhållandet mellan gris och människa. De tre grisarna i farmens ledargarnityr står för människor och blir så småningom allt mer lika människor. Just kopplingen gris-människa bör som följd av Orwells roman vara accentuerad och välkänd för den läsande allmänheten. Det kan därför tänkas, att Orwells roman spelat en roll för Jersilds val av djurart.

Det finns i *Grisjakten* en uttalad likhet mellan gris och människa, låt vara av så allmän art, att den knappast kan tillmätas någon större betydelse. "Liksom människan kräver svinet motion och frisk luft." (s 156). Texten i övrigt har inte detta klarspråk utan uppvisar lakuner och vaghet. Några sådana textpartier skall nu granskas närmare.

När man i utrotningens början planerar slakten, föreslår Siljebergs närmaste medarbetare Visby krematorieanläggning, som sägs ha "stor överkapacitet" (s 38). Det innebär, att krematoriet tidvis står helt oanvänt. Förslaget utdöms emellertid som fullständigt omöjligt.

Ett annat förslag åstadkommer den häftigaste reaktion på departementsnivå, förmodligen just på grund av dess mänskliga anknytning. Det är att använda gas. Siljebergs kommentar lyder: "Finns inget farligare, mer känsloladdat ord än gas." (s 70). Helt aningslöst motiverar han propån med att kostnaderna bleve låga och metoden snabb och *humanitär*. Jersild låter oss sväva i okunnighet om vem som kommer med förslaget, eftersom det i dagboken heter: "Gas uppe på förslag." (s 64). Ordet Auschwitz nämns inte, lika litet som något annat förintelsläger, men troligen har författaren velat leda läsarens tankar åt det hållet.

I de båda förslagen om gas och kremering ligger parallellen till människan i öppen dag. Nästa textställe saknar den tydligheten men torde inte desto mindre vara relevant i sammanhanget. Det gäller ledaren från *Svenska Dagbladet* "Kromosomer och brott" (s 119 ff). Där diskuteras vissa kromosomrubbb-

ningars korrelation till missanpassning och kriminalitet. Tidningen efterlyser en beredskap hos allmänhet och myndigheter att acceptera vetenskapens resultat inte bara i de fall då de "utlovar en ljusnande framtid". Vidare konstateras, att de nyvunna insikterna inte talar om någon möjlighet att genom ingrepp påverka en människas kromosomuppsättning. En annan bitter sanning är att inte heller pedagogiska och sociala åtgärder kan vara till någon hjälp.

Om nu varken förbättringar i miljön eller medicinska ingrepp hjälper, borde då inte en viss rashygien övervägas? Svin med oriktig kromosomuppsättning utrotas ju. Vilken innebörd är man beredd att ge ordet acceptera? Skall det betyda ett passivt godtagande eller en insikt som övergår i handling? I förlängningen av ledarens resonemang kan det vara möjligt att läsa in en maning om upprepning. Inte minst slutorden talar för det:

När fördomar och okunnigt moraliserande ersättes av vetenskaplig sanning måste det upplevas som en befrielse, även om sanningen ter sig brutal.

Ledarens sista ord är alltså: även om sanningen ter sig brutal. Vilken brutal sanning är det fråga om? Att få vetskap om att ens barn fått en felaktig och obotlig utrustning för livet? Att böja sig inför vetenskapens resultat, oavsett konsekvenser? Men är det så särskilt brutalt? Ja, om man tänker ett steg längre än dit ledarens funderingar sträcker sig. Då blir det otvivelaktigt önskvärt med en upprepning för släktets fortbestånd och det är en brutal sanning. Men, och det måste än en gång betonas, detta är inte utsagt i ledaren. Den finns inte heller kommenterad med ett enda ord av dagboksskrivaren utan överlämnas till läsaren för tolkning och infogning i ett eventuellt mönster. Och den låter sig inpassas i en Siljeberg-bild. Så pliktmedveten som han är, auktoritetsbunden, ambitiös och angelägen om att utföra ett arbete till belåtenhet, så skulle han sannolikt inte tveka inför "förrättning" ens om det gällde människor. Gårds maning "Vi måste bevisa vår rörlighet" (s 123) — orden har Jersild lånat av biskop Ruben Josefson i biörckdebatten³⁶ — behöver inte bara gälla i geografiskt avseende utan kan även tolkas bildligt.

Organisationen SBI växer under Siljebergs skickliga ledning och just före sitt sammanbrott antecknar han ett kommande projekt, som skall skisseras vid en kongress i USA, vars tema är Latinamerika. Här vidgas perspektivet också ur den synvinkel vi valt att iaktta: det kan gälla människor. De lakoniska dagboksanteckningarna tillåter den tolkningen:

Ur vår synpunkt utomordentligt intressant. Rör sig om helt andra dimensioner. Haller och Ziegler lär komma med revolutionerande teknisk nyhet till kongressen. Mycket hemligt, dock läckt ut att det handlar om Laser. (s 180)

Det sägs ingenting om det, men man kan på vissa grunder anta, att det är näringslivet som står bakom projektet Latinamerika. För detta talar det faktum, att presidenten vid Göteborgskongressen, hans namn är Thorne-Löwe, är chef för Birds Eye Nordiska AB, ett multinationellt företag. Denne man ber att få kontakta Siljeberg senare angående ett projekt, som denne, efter vad Thorne-Löwe tror, kommer att finna mycket intressant. Ett par månader därefter bjuds herrskapet Siljeberg på middag av Thorne-Löwe utan att dock några besked om framtida uppgifter lämnas. Däremot ges vaga utsagor — "'det går nog att ordna ändå'" (s 178) säger denne vid nekande svar på sin fråga, om

Siljeberg är fransktalande — varvade med smicker.

Thorne-Löwes namn förekommer inte alls, när riktlinjerna för USA-kongressen skisseras. Går vi emellertid till filmversionen, kan ett par intressanta iakttagelser om dennes arbete noteras, eftersom han där fått en mera markant framtoning. Det gäller det tillfälle, när Siljeberg söker Gård på dennes tjänsterum men i stället finner Thorne-Löwe på plats vid skrivbordet, förtroget plockande i Gårds papper, som vore det hans naturliga arbetsplats. ”Kanslihuset horar med näringslivet” konstaterar en anmälare och finner, att denna nära kontakt mellan stat och näringsliv markeras ännu tydligare, när Thorne-Löwe i filmens slutscen stiger ur landshövdingens svarta limousine. ”Kom över till oss, I mean it!” säger han i sina försök att locka Siljeberg till näringslivet. Nu är det inte längre fråga om någon grisutrotning utan i förlängningen av den teknologi, som möjliggör utslaktningen, anas ett annat perspektiv: USA:s exploatering av Latinamerika.³⁷

Varför har Thorne-Löwes roll markerats så tydligt i filmen jämfört med boken? Frågan får stå öppen. Jersild var dock verksam vid filmens tillkomst, och det är en möjlighet att han kan ha velat med mera skärpa än i boken fästa uppmärksamheten på det problematiska i ett långt gående samförstånd mellan näringsliv och förvaltning.³⁸

I filmen *Grisjakten* finns några sekvenser, som poängterar parallellen mellan gris och människa. Dess inledning presenterar projektet och det anges, att antalet grisar och pensionärer på ön är en halv miljon. Det är en märklig sammanställning, som naturligtvis inte gjorts utan avsikt. Samma öppenhet för en fri tolkning utmärker ett yttrande av Blenheim-Ahlskog, Siljebergs närmaste man, också i filmen. Han säger med en menande blinkning, att han under FN-tjänst i Kongo ”sysslade med förbränning av organisk materia”.³⁹

Att låta byråchefen behålla dagboksskrivandet i filmen visade sig oförenligt med mediet. Där är i stället smalfilmning hans hobby och åskådaren får ta del av hans lyckade tagningar av SBI:s personal uppställd vid en slaktvagga. Precis så kunde koncentrationslägrens kommandanter arrangera foton av sin personal.

En polsk delegation, som består av experter på vildsvinsjakt, besöker Gotland för att få delta i jakten på tamsvinen. Skickliga drevkarlar utrustade med walkie-talkies underlättar infångandet, till vilket också användningen av kikarsikten bidrar. Åtminstone jaktmanskap och walkie-talkies kan förekomma, när brottslingar skall spåras upp.

I förbigående råkar en av polackerna säga, att han senare skall bege sig till Sibirien för att studera vargjakt från flygplan. Detta initierar SBI-gruppen att utnyttja en helikopter i jakten. Det visar sig vara svårt att skjuta från den och djuren blir endast skadskjutna, varför markpatruller dirigeras att slutföra dödadet. Dock yppar sig snart en annan utväg:

Föraren kom sedan på att ställa helikoptern rätt ovanför det jagade djuret som då tryckte i luftströmmen och tycktes bli helt förblindat. Pruszkowski sköt sedan med ett vinklat specialgevär rakt nedåt. Denna metod mycket effektiv. (s 149)

Läsaren av *Grisjakten* kan till en viss gräns invaggas i tron, att det verkligen handlar om grisar, men vid helikopterjakten spricker fiktionen. Människor i

gerillakrig på olika håll i världen jagas av helikopterburna styrkor på samma sätt som grisarna.

Bland *Grisjaktens* anmälare var det åtskilliga som tyckte sig ana människor i grisarnas ställe utan att närmare precisera sina förmodanden. Texten kan mycket riktigt på flera punkter sägas vara så svävande, att det ges utrymme för olika tolkningar. Det är också klart, att romanen inte hade varit så intressant, om grisarna enbart varit grisar.

”Grisarna kan vara ett surrogat för vilken gerillarörelse som helst ute i världen”, skriver en kritiker, som anser att Jersild behandlar något helt annat än det han synes skriva om (*Hbl* 18.9.1968). Samma slutsats återkommer i en anmälan, där en ordlek avrundar, utan att skymma allvar och aktualitet:

Det är, finner man vid någon eftertanke, kanske ingen större skillnad mellan människor som dödar nassar och nassar som dödar människor. En av de många likheterna mellan svin och folk, finner man vidare, är ju att faktiskt båda arterna dagligen är utsatta för en välordnad, systematisk avlivning. Kanske inte på Gotland visserligen. Men ändå. (*KvP* 5.9.1968)

Dagboksanteckningarna är, som konstaterats, många gånger så kryptiska och knapphändiga, att de blir mångtydiga. En så väl förberedd och egentligen odramatisk företeelse som omläggningen till högertrafik har fått följande utformning:

Lugnet före revolutionen. SBI:s lokalkontor installerat på pensionat ”Solkusten”. Talat med disp. Hansén om att använda Holmhällars pensionat som stödjepunkt i söder (Står ju ändå tomt, har dessutom traditioner från beredskapstiden). Arbetet går för högtryck nu, tog biltur över Fidenäs. Alla skyltar övertäckta. Rosén övertygad avspärrningen blir perfekt. Vägspärrarna Västergård—Fide kyrka—Siffride redan bemannade. Tycks inte väcka någon som helst uppmärksamhet. (s 152)

Förstagångsläsaren måste inför dessa rader fråga sig, vad det hela *egentligen* rör sig om. Är det ett krig som hotar eller en invasion som förbereds? Citatets första mening talar om revolution! I meningen efter de citerade följer så förklaringen: ”Allt fullt förklarat av trafikomläggningen i natt.” (ibidem). Här kan läsaren förledas tro det vara frågan om något annat. Trafikomläggningen kan vara skenbar orsak till alla omdispositioner. Eller är det endast fråga om det som för en fullblodsbyråkrat bör vara önskedrömmen: ett helt folk ändrar sitt beteende i samband med en reform. Kanske kan en följsamhet av denna omfattning i grunden framstå som en revolution.

Omläggningen till högertrafik förbereddes genom en intensiv upplysningskampanj i nyhetsmedia. Man kan tala om en massiv manipulation av landets hela befolkning. Den nådde sitt mål, även om majoriteten svenskar till en början var skeptisk och negativ till en omläggning.⁴⁰ Alla engagerades och måste följa föreskrifterna, antingen vi ville det eller inte, i synnerhet som propagandan, sedan beslutet väl fattats, inriktades på att förbättra trafiksäkerheten — under vänstertrafik. Här var det rimligt att räkna med människors lojalitet och allas uppslutning kring värdet av trafiksäkerheten, en hållning som budskapet förstärkte. Till effekten bidrog också polisens omsorgsfulla övervakning under en övergångsperiod.⁴¹

Det ligger nära till hands att spekulera över huruvida det med hjälp av

omfattande upplysningsverksamhet — eller varför inte manipulation — skulle gå att få folk att lojalt engagera sig för allvarligare syften än en trafikomläggning. Högertrafikomläggningen är på ett sätt jämförbar med SBI:s utslaktning av Gotlands svinstam: en omsorgsfull informationskampanj från auktoritativt håll borgar för i stort sett lyckat resultat. Det skulle kunna fresta beslutsfattare att gå ett steg längre.

Vietnam

Dagboken omspanner tiden från den 27 oktober 1966 till och med den 8 december 1967. Ett flertal faktiska händelser, som Jersild byggt upp sin roman med, har redovisats. Det kan emellertid vara värt att granska också något av det dagsaktuella, som inte kommit med i dagboken.

Jersild låter Siljeberg notera junikrigets utbrott i Israel, men samtidigt rasar ett annat betydligt långvarigare och mera uppmärksammat krig, som också visade sig kunna engagera världsoinionen långt mer än junikriget. I dagboken förbigås det helt med tystnad. Det är Vietnamkriget.

Hur Siljeberg sovrar bland Spock-materialet i *Svenska Dagbladet* den 8 juli har jag varit inne på i korthet. Den dagen uppmärksammades Spock genom två intervjuer; den ena behandlar hans deltagande i Vietnamkonferensen och är försedd med foto. Det är onekligen den artikel som läsaren först lägger märke till. Men den sidan av Spocks engagemang får Siljeberg helt förbigå! Han bokför endast att Spock är ”här på Vietnamkonferens” och går raskt vidare för att kommentera den andra intervjun, placerad längre ner på sidan och mindre iögonfallande än den om Vietnam.

Vid tidpunkten för den första dagboksanteckningen i *Grisjakten* beger sig USA:s president Lyndon Johnson till krigsskådeplatsen för att muntra upp trupperna genom medaljutdelning. Parallellt med SBI:s organisation och uppbyggnad sker en upptrappning av striderna i Vietnam.

Dagboken talar den 9 maj om Gotlands indelning för svinutrotningen. Samtidigt gör USA från tre hangarfartyg en av de våldsammaste raiderna som drabbat Haiphong, Hanois hamnstad (SvD 11.5.1967). Kraftverk och flygfält bombas och staden skadas svårt. Och medan Siljeberg från luften inspekterar sitt nya verksamhetsområde, gör amerikanska flygplan en attack mot nordvietnamesiska avfyringsramper för luftvärnsrobotar innanför den demilitariserade zonen mellan Nord- och Sydvietnam (SvD 18.5.1967). Strax efter Siljebergs avresa till Tyskland i syfte att underhandla om köp av slaktutrustning, tillfogas USA den största förlust, som drabbat landet under Vietnamkriget (SvD 25.6.1967). Det är parallella skeenden, med upptrappning på ömse håll.

Den 29 augusti inleder polackerna sitt studiebesök på Gotland, då bl a walkie-talkies, drevkarlar och gevär med kikarsikten kommer till användning. 46 djur sägs vara förmiddagens skörd. Samtidigt gör FNL en offensiv i Syd-vietnam som en styrkedemonstration inför valet den 3 september, varvid 200 civila dödas (SvD 30.8.1967).

När byråchefen anförtror sin dagbok, att han förmodligen skall flytta upp i departementet tämligen snart för att kunna ”förbereda parallella aktioner på Öland och Bornholm” (s 172) innebär det en vidgning av SBI:s verksamhet.

Taxan för läkarbesök höjs efter nytt avtal

Ändå har trafiken i nya villor för de hushållspändade privatläkarna. Avtal gäller från 1 juli över till 31 december 1968 och innebär viktiga förändringar för berörda läkare. För patienterna innebär avtalet bl a att taxan för besök höjs med någon krona. Den överskridande normaltaxan för en läkarbesök är 12 kronor.

Intensivare samarbete mellan läkare och patienter är ett av de viktigaste målen för avtalet. Detta innebär att läkaren ska kunna ge patienten en bättre service och att patienten ska kunna ge läkaren en bättre service. Detta innebär att läkaren ska kunna ge patienten en bättre service och att patienten ska kunna ge läkaren en bättre service.

Nytt avtal klart för 2000 läkare

Nytt läkaravtal träffades mellan de svenska läkare och patienterna. Avtalet gäller från 1 juli över till 31 december 1968 och innebär viktiga förändringar för berörda läkare. För patienterna innebär avtalet bl a att taxan för besök höjs med någon krona. Den överskridande normaltaxan för en läkarbesök är 12 kronor.

Intensivare samarbete mellan läkare och patienter är ett av de viktigaste målen för avtalet. Detta innebär att läkaren ska kunna ge patienten en bättre service och att patienten ska kunna ge läkaren en bättre service. Detta innebär att läkaren ska kunna ge patienten en bättre service och att patienten ska kunna ge läkaren en bättre service.

USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt

I ett program som dröjs att bli en del av den amerikanska bevakningen i Vietnam har USA:s handlande i Vietnam bevisats vara rättsvidrigt. Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt.

Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt. Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt. Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt.

Upphållsväder, varmare

Upphållsväder, varmare. Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt. Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt. Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt.

Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt. Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt. Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt.

Vitaminladdat

Det borde stå bredvid på vägenborden i svenska hem: "Du mår bättre och lever längre om du äter mer gossor och frukt".

Blomkål	1:90
Sallad	0:55
Isbergssallad	1:10
Jordgubbar	2:75
Persikor	4:50
Färsk skinkstek	12:40
Innanlär	17:80
Nackavurst	9:60
Bratwurst	1:29
Smältost	2:95
Mazarintårta	3:25
Vår dryck	0:75
I snabbköp och varuhus med fiskeavdelning samt Kronaxen	
Rödspättfilé	7:50

KONSUM
STOCKHOLM

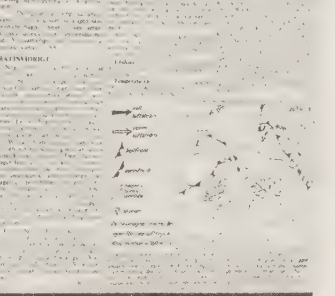
Ge kärlek och fasthet Sex bör sublimeras!

Ge kärlek och fasthet. Sex bör sublimeras! Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt. Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt. Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt.

Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt. Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt. Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt.

Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt. Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt. Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt.

Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt. Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt. Detta innebär att USA:s handlande i Vietnam har bevisats vara rättsvidrigt.

GODARE och GODARE!

Du känner kvaliteten. Den rika aromen är resultatet av ett oavbrutet utvecklingsarbete vid det SVENSKA KAFFEHUSET, där nya förutsättningar skapas för godare och godare kaffe.

LÖFBERGS LILA

Koffet som blivit en nationalskydd

Ungefär samtidigt tillkännager pressen, att det amerikanska luftkriget över Nordvietnam intensifieras med häftiga angrepp på Haiphong och bombningar flera dagar i följd över Hanois ytterområden. Varven i Haiphong bombas nu för första gången (SvD 14.10.1967).

Den 14 november bokförs de ännu mycket vaga och sekretessbelagda planerna angående USA-resan och kongressen om Latinamerika. Här antyds, att SBI lämnar Norden och tar steget ut på världsmarknaden. Skeendet i Vietnam fokuseras samtidigt på den viktiga amerikanska stödbasen och ammunitionsdepån Dak To i Sydvietnams centrala högland, som till större delen förstörs efter veckolång granatkastareld med stora förluster för båda parter (SvD 16.11.1967).

Innan vi går vidare kan det finnas skäl att erinra om Jersilds metod. Här är återigen ett typiskt utslag av hans sätt att arbeta. Han undviker att lägga fram sina budskap rakt på sak utan maskerar dem, vilket kräver uppmärksamhet av läsaren. Många bedömare är överens om att det ofta är väsentligare det som finns mellan raderna. Och mer än så. Det som inte alls är nämnt skall tillmätas betydelse. Här har han använt tidningsmaterial och låtit Siljeberg blunda för allt som rör Vietnam. Med *Grisjakten* har han velat göra sitt inlägg i Vietnamdebatten. Han har gjort det genom att arbeta på ett indirekt sätt i syfte att väcka en inhemsk läsekrets.

Jersild har en tid efter *Grisjakten* yttrat i ett sammanhang som gällde en annan bok: "Det skulle inte gå att skriva en bok rakt fram om Vietnam. Vi är trötta på det, men i fabelns form går det att göra det hela aptitligt."⁴² Här kan vi påminna oss att den dikt som bidrog till att vända opinionen i vårt land i Vietnamfrågan, Göran Sonnevis "Om kriget i Vietnam", blev en dikt om vårt sätt att via TV uppleva Vietnamkriget, en förmedlad verklighet således. Jersilds yttrande gjordes helt i förbigående under en frågestund, som inte alls upptog vare sig *Grisjakten* eller Vietnamkriget. Det visar, att problemet ännu var aktuellt för honom. Han har uppenbarligen behov av att vara försätlig och hävda sin egen identitet. Det kan höra ihop med den rådande litterära situationen vid *Grisjaktens* tillkomst. Då var engagemang och entydighet lösenord. Jersild behöll en viss distans till dessa krav. Det måste därför betraktas som en framgång för hans berättarkonst, att en och annan kritiker inte fann boken handla om något annat än grisar. Karl Erik Lagerlöf, som känsligt uppfattade strömkantringen i det svenska kulturlivet vid 1960-talets mitt, kunde inte finna Jersilds roman relevant som satir, eftersom verklighetens ondska är många gånger värre än misstaget med denna djurstam. Han medgav, att porträttet av en inskränkt person var skickligt gjort men fann, att karikatyren var en sluten perfektion, som inte syftade utöver sig själv och inte var lyckad som ett angrepp på oss. Lagerlöf slutade sin recension med att efterlysa större projekt av den begåvade författaren (GHT 6.9.1968).

Jersilds romaner är inte entydiga i den meningen, att det är möjligt att påstå att en gisslar byråkrati, en annan djurförsök. De är mer komplicerade än så. Som vi sett i fråga om *Den elektriska kaninen* har det varit diktarens avsikt att belysa flera olika företeelser. *Grisjakten* kan på ett plan också sägas handla om Vietnamkriget.

Den arsenal som förutom själva frysanläggningen skall användas vid grisutrotningen — kikarsikten, walkie-talkies, i filmen helikopter, schäferhundar,

specialvinklade gevär — är de attribut, som maktens representanter i vår tid utrustas med i kampen mot en underlägsen motståndare. I en av sina ordknappa formuleringar skriver Siljeberg apropå sin spaningstur per helikopter över ön: "Ett ypperligt hjälpmedel." Men *för vad* är helikoptern ett bra hjälpmedel? "Ser allt i den platta terrängen." (s 109). Allt ser den. Det utesluter således inte heller människor. Det lövbesprutningsplan, som i filmen *Grisjakten* sveper över trädtopparna i full aktion, ger en tydlig parallell till Vietnamkrigets metoder, när USA på kemisk väg lät avlöva skogen för att komma åt människorna.

Medan Vietnamkriget pågick, översköldes världen av bilder, som visade olika slags krigsföring, där USA stod för de mera raffinerade metoderna. Det kan därför inte vara långsökt att dra parallellen med Vietnamkriget vid läsningen av *Grisjakten*. Man kan då invända, att författaren kan ha avsett något annat, exempelvis utrotningen av indianer. Det låter sig säga, att "grisarna kan vara surrogat för vilken gerillarörelse som helst ute i världen"⁴³ men boken skrevs dock under den tid, då Vietnamkriget intensifierades och debatten om kriget pågick som livligast i vårt land och annorstädes. Jersild har själv slagit fast, att "all litteratur måste ses utifrån den tid och den situation den är skriven".⁴⁴ Det talas om "protestmarsch" i Gårds skrift *Organisationsstrukturer* (s 159). Under dessa år på 60-talet var det naturligt att förknippa protestmarscher med Vietnamdemonstrationer. Belägg, i den mån belägg behövs, för att Vietnamproblematiken varit aktuell finns i *Professionella bekännelser*, där Jersild berättar om ett sedermera havererat romanprojekt från 1975 om tre kvinnor, som tidigare varit aktiva i Vietnamrörelsen (s 173). Hans eget engagemang redovisas också där. Det hade till en början inte varit utan komplikationer, då han inte ville dras med av osäkerhet inför skuldfrågan. Men snart kom han att "som så många andra, gå på gatorna och skrika 'USA ut ur Indokina!' " (s 126 f). Titeln *Vi ses i Song My* ger också en tydlig vink om författarens upptagenhet av Vietnamkriget. Eftersom han är sparsam med direkta utsagor, bör omnämmandet av Vietnam, varhelst det sker, uppmärksammas. Pensionären i *En rolig halvtimme* får säga, att spanska inbördeskriget var "min generations Vietnam".⁴⁵

Trots att Jersild alltså, vid en intervju samma år som *Grisjakten* skrevs, kraftigt reagerade mot det krav på engagemang som låg i tiden och som enligt honom fordrade, att författare skulle dribbla med ord som "alienation" och "Vietnam" för att bli salongsfähiga,⁴⁶ så diskuterar han själv Vietnamproblemet, dvs graden av vårt ansvar, mer eller mindre tydligt i *Grisjakten*. Han skiljer sig inte från andra författare i det att också han engageras av samtidsföreteelser. Hans eget yttrande om dålig politisk medvetenhet får alltså tas med en nypa salt. Till skillnad från flera av kollegornas ställningstaganden innebär Jersilds politiska engagemang, att han inte är entydig. I sin strävan efter komplexitet och mångtydighet låter han en omsorgsfullt gestaltad fiktion gömma de hetaste samtidspolitiska anspelningarna. Därvidlag förefaller Siljebergs notering efter det första sammanträdet tillämplig på Jersilds arbetsmetod:

(Flera års statstjänst har ju lärt en dra ifrån och lägga till. Också läsa mellan raderna och mer fråga efter de upplysningar som inte ges än diskutera redovisade fakta.) (s 12 f)

Vem är jägare och vem är jagad?

Krav och lojaliteter kan göra en människa till ett jagat djur. Det gäller byråchefen Lennart Siljeberg.

I dagboken exponeras bilden av en lojal och nitisk ämbetsman, ängsligt angelägen om att vara sina överordnade till lags. Han är trygg i sin yrkesutövning men kan visa sviktande jag-känsla. Smidigt och effektivt följer han givna direktiv till punkt och pricka utan att fråga efter meningen med den verksamhet han är satt att leda. Han är konstruktiv såtillvida som han utvecklar idéer i beordrad riktning och anda på sin nivå, men någon egentlig makt har han inte. Beslut fattade av andra verkställs; egna initiativ tar han knappast. Det är inte han som föreslår Visby krematorium för grisslakten. Lojalitet, plikttrohet och lydnad är hans honnörssord. Det torde vara ganska likgiltigt vilket slags arbete han ägnar sig åt, då han går till verket med samma effektivitet och plikt-känsla. Att få beröm av nöjda chefer utgör en av drivkrafterna för honom; helt oegoistisk är han således inte. För detta talar också, att han vill kliva uppåt i karriären. Han anser sig tvingad att klara av SBI-uppdraget, då han annars vore "ute ur spelet" (s 130).

En summarisk anteckning rörande den katt, vars hälsotillstånd utförligt redovisats i dagbokens upptakt, förefaller att kasta ljus över Siljebergs karaktär:

Malin kommit och berättat att grannarna låtit avliva katten "Svenne". Blev faktiskt rätt upprörd. Klarade ju djuret. (Hade den hemma nästan en vecka. Wiréns "kunde inte ta katten omedelbart".) Margareta ville ringa men jag avrådde. Trots allt inte vår sak. *De handlade inte lagstridigt på minsta sätt.* Uppenbarligen ju inte heller intresserade eller i stånd ta hand om katten. (s 18, Kurs.här)

Här åskådliggörs å ena sidan den humanitära känslan för ett skadat djur, å andra sidan den närmast robotaktiga laglydnaden.⁴⁷

Sonen Johan tycks träffa en annan väsentlig karaktärsegenskap, när han anklagar fadern för att vara "en cyklop", vilket är en hänvisning till Homeros' personifikation av den enögda fanatismen.

Johan anser alla arbetande, ansvarsfulla människor för "cykloper". Menas tydligen sportdykarglasögon. "Rund glasruta framför fejset med gummitätningar". Frågade hur han tänkte sig ordna samhället. Johan anser vi skall stoppa hela maskineriet och sätta oss ned och meditera (!) ett halvår. Kunde leva på beredskapsförråd tills vidare. Alla tonåringar i hela världen skulle detta, ett slags global sittstrejk. Frågade sedan om inte undertecknad varit ung. Meddelade att jag var 13 år när andra världskriget bröt ut; vår generation har inte haft tid ödsla bort oss på "sittstrejker". Då gällde det allvar. (s 57 f)

"Alla arbetande, ansvarsfulla människor" skulle enligt Johan vara cykloper. Så exakt faller dock sannolikt inte hans ord, utan ordvalet är faderns och därmed vinklat. Strax innan har Johan förmodligen sagt "blind knegare" om fadern. Siljeberg översätter "knegare" till en som ansvarsfullt sköter sitt arbete. I sina egna ögon är han säkert en arbetsam och ansvarsfull person. Utifrån detta generaliserar han. Ordet cyklop tillhör inte hans vokabulär och han ber förmodligen om en förklaring till det. Johans förtydligande tar enbart fasta

på den bokstavliga innebörden eller vill Siljeberg bortse från den bildliga?

Cyklopegenskapen hänför sig således inte bara till Siljeberg men så småningom blir det klart, att även han drabbas. Han är en av dem som bildligt avskärmar sig från verkligheten.

Det är troligt, att Siljeberg råkar i affekt vid tanken på Johans utfall och radikala förslag om sittstreck och meditation, båda för övrigt företeelser, vilkas förekomst i vårt land daterar sig till slutet av 1960-talet.⁴⁸ Han tar i bruk det språk han bäst behärskar, ämbetsspråket, och använder ord som "undertecknad" och "meddelade". Att bruka dem till familjemedlemmar, när de hör hemma i relationer mellan olika befattningshavare, tyder närmast på yrkesdefekt.

Siljeberg var alltså tretton år vid andra världskrigets utbrott. Han tar till brösttonerna vid tillbakablick. Sannolikt eftertionaliserar han i minnet. Så mycket mer än att följa kriget på avstånd i press och radio kunde väl inte den göra som befann sig i de lägre tonåren vid krigsutbrottet. I ett senare tidsperspektiv kan det dock kännas betydelsefullt att ha varit med, när stora ting inträffat.⁴⁹ Något som Siljebergs generation tillägnade sig i samband med världskriget var en grundmurad respekt för USA. Då gällde det allvar, säger Siljeberg.

Lennart Siljeberg tycks vara enögd i den betydelsen, att han saknar fantasi och förmåga att se sin tillvaro, både privat och yrkesmässigt, i ett vidare och helt perspektiv. Han vill vara så effektiv som möjligt och tänker och handlar därför utan eftertänksamhet och inlevelse i andras situation.

Cyklop-metaforen förekommer inte bara i *Grisjakten* utan dyker upp i *Babels hus*, där en ung kvinnlig medicinare, Martina Bosson, ännu "levande", formbar och vidsynt, får framföra kritik mot de etablerade läkarna för deras effektivitet, som i hennes tycke har vissa begränsningar:

Tidigare under studierna hade hon känt sig *utanför*. Alla teoretiker hon träffat — varit tvungen att träffa — på Karolinska institutet, alla anatomer, histologer, fysiologer och kemister, bakteriologer, immunologer och statistiker; de var alla av en annan sort än hon. Marsmänniskor. Duktiga, effektiva, framgångsrika, intelligent. Men vad hjälpte det när de var klädda i grön rymd-dräkt med ett enda stort öga framtill, en rund cyklop som såg ut som ett gulfiskakvarium? (s 298)

Här återfinns cyklop-metaforen i en kontext, där ett av författarens språkrör utsätter läkarkåren för granskning (*Professionella bekännelser*, s 186). Också här står den för enögdhet, dvs motsatsen till den av honom så ofta förespråkade helhetssynen. Han pekar på riskerna med den alltför specialiserade människans avskärmning.

Till Siljebergs enögdhet hör att han ifrågasätter sina arbetsuppgifters mål och mening lika litet som sin världsbild och livsattityd. Men så snart han konfronteras med en annan livshållning än den egna, vaknar hans oro och osäkerhet. Belysande är en episod i samband med en flygres, där han får bevittna hur en provie kräver att få ha sin fallskärm fastspänd på sig under resan. Denne avförs dock från planet med polishjälp. Siljebergs intolerans och kyligt moraliserande attityd förmedlas av dagboken:

Ovårdad och bar sandaler trots att vi är inne i december. (Rådde snöglopp vid

tillfället.) /---/ (Måste förresten ta upp Johans frisyr igen med M.) /---/ Man måste verkligen rikta en eloge till Linjeflygs personal som med lugn och vänlighet behärskade intermezzot. (s 16 f)

Händelsen med provien visar, att Siljeberg står på det etablerade systemets sida. Det gäller också, när han i dagspressen inhämtar, att magsår är vanligt bland skolungdom. Hans kommentar blir då: "Kan inte vara lätt vara lärare i dessa dagar." (s 28). Det var i alla fall eleverna som blev sjuka.

Byråchefens reflexioner i dagboken kan många gånger vara helt ovedersägliga och riktiga. Han säger t ex att skepsis alltid är på sin plats (s 157) och att man är "egendomligt godtrogen när det kritiska ögat är satt ur spel." (s 109) Bristen hos honom är att han inte tillämpar resonemanget i sitt praktiska handlande. Känsla, förnuft och handling utgör för honom väsensskilda världar, som inte överbryggas. Själv hör och ser han inte hur isolerade dessa tankar ter sig, när de aldrig relateras till hans eget liv och arbete. Helt aningslöst frågar han sig efter att ha sett Dramatens uppsättning av *Vigseln*:

Kan man koppla loss konsten så totalt från all logik? /---/ Förstår skådespelarna sina roller? Hur annars möjligt prestera så skickligt spel? (s 31)

Att konsten kopplar loss från logiken som i Gombrowicz' absurdistiska pjäs, kan vara en sak. Siljeberg är däremot splittrad i ett privat- och ett ämbetsjag, som han inte själv är kapabel att uppfatta. För den som läser dagboken ligger dock kluvenheten i öppen dag. Om medarbetaren Kling kan han säga, att han saknar vyer (s 62). Han undrar vidare, om Kling "fattar vad det är frågan om" (s 63). Sådana omdömen har en tydlig bumerangeffekt. När försvarsstaben granskat Siljebergs personalförteckning och gör invändningar mot en person av ungerskt ursprung — Fårö och norra Gotland utgör militärt skyddsområde — skriver han förtrytsamt: "Har de inget annat att syssla med?" (s 25). Därvid förbiser han, att försvarsstaben sköter sitt arbete och gör sin plikt — precis som han själv.

Efter att ha läst en tidningsnotis om hur en skolklass lyckats stoppa Big Bens klang med hjälp av tuggummi skriver byråchefen: "Vår generation hade seriösare företeelser att försöka stoppa." (s 73). Reflexionen hålls på en högstämt retorisk nivå och ger inte plats för konkretion och exemplifiering. En riktning att tänka vidare i anvisas i konstaterandet, att en skolklass "lyckades med konststycket som t o m Hitlers Luftwaffe gick bet på" (s 72). Det är därför knappast långsökt att associera till Englands front för egen del och för Västeuropa mot nazismens tryckande hot under andra världskriget. Då var nazismen den allt överhängande faran, som det gällde att stoppa. Liksom i fråga om dagboksnoteringen nyligen måste här betonas, att Siljeberg som 13-åring knappast kan ha varit delaktig i skeendet under krigsåren, lika litet som de övriga i hans generation. I efterhand är han benägen att förstora sin generations insatser och beredskap. Utan att fråga sig, huruvida man verkligen lyckades stoppa de seriösa företeelserna, dröjer han sig kvar i heroiska och kanske självbelåtna funderingar kring det förflutna. Läsaren erinrar sig en episod från dagboken, där Siljeberg stött på en skolkamrat och denne påmint om hur Siljeberg "sprang omkring i min brors ridstövlar och kommenderade 'småglina' att kratta vår gård" (s 87). Om nu Siljeberg varit anstucken av naziidéerna, framgår det inte på något sätt i dagboken, men episoden ger

onekligen en ny belysning av honom. Den kan kopplas samman med innehållet i den tidningsledare, som utan kommentar klistras in i dagboken. Eftersom den tas in, bör dess innehåll på något sätt svara mot dagboksskrivarens egna åsikter. Ledaren pläderar för auktoritetstro: accepterande av sanningar, som vetenskapen tillhandahåller och i ett förlängt perspektiv den sorts rashygien, som nazismen föreskrev.

Man bör ha i minnet, att Jersilds sätt att arbeta i *Grisjakten* till stor del bygger på det utsagda. Han låter, som en kritiker anmärkt, en inskränkt människa visa upp sina avgrunder utan att egentligen märka det.⁵⁰ Läsaren bibringas så småningom uppfattningen, att Siljeberg skulle vara tecknad som en nazityp. I hur hög grad denne har den självinsikten är svårt att ha en uppfattning om; allt som rör sig i hans inre kommer heller inte med i dagboken. Men kanske det är ett uns självkännedom, som får honom att avstå från reflexioner om huruvida det var möjligt att stoppa de seriösa företeelserna. Hans starka patos kan också bidra till att han inte tänker tanken ut.

Siljeberg fortsätter emellertid funderingarna kring mänsklighetens faror:

Enl. Blenheim-Ahlskog skulle man kunna utrota hela städer genom att göra litet hål i huvudvattenledning och hälla skvätt baciller i vattnet. Mycket effektivare än kärnvapen. Det verkligt farliga hotet tycks alltså komma från andra håll än man förväntar. Såg Johan satt antikärnvapenmärke på mopeden. Synd att ungdomen inte har tålamod ta reda på de verkliga hoten. (s 73)

Vilka är då de verkliga hot som åberopas i citatets sista mening? Så länge Siljeberg inte konkretiserar på den punkten och inte lyckas få till stånd en fruktbar dialog med sin son, måste det vara Johan obetaget att själv skaffa sig en beredskap mot det som han anser hotar honom. Faderns enögdhet uppfattar han som ett hot, eftersom han rekommenderar mänskligheten ett halvårs meditation. Sonens funderingar i det avseendet tycks ändå ha slagit rot i faderns medvetande, ty ett par månader efter samtalet återkommer de via dagboksreflexioner kring konsekvenserna av en möjligen havererad petita. "Är ute ur spelet om inte SBI klaras upp." (s 130). Ekonomiskt skulle det inte göra någon skillnad, fortsätter han, och tiden skulle räcka till både för extraupdrag och till att "leva". Men det är inte någon tilltalande tanke för honom och han slår bort Johans förslag om sittstrejk för eftertanke och begrundan med att det nog vore "rena fördärvet för folks mentala hälsa" (s 131).

Siljeberg är så funtad, att lojalitet, plikt och en smula karriärhunger hela tiden driver honom vidare i hans arbete, det är lätt att konstatera. På så sätt kan han framstå som jagad. Han har en gång enrollerat sig i systemet och där efter är han fast, likt en ekorre i sitt hjul, som Olof Lagercrantz anmärkt (*DN* 6.9.1968). Hans instängdhet i ett rum i filmen *Grisjakten* motsvaras av en instängdhet även i symbolisk mening. Själv har han emellertid ingen känsla av att vara fången utan lojaliteten bjuder honom att gå vidare, trots att han väl någon gång måste tycka, att den av honom startade organisationen växt honom över huvudet. En antydning åt det hållet ger dagboken den 18 november, där det heter, att "Andrén påstår sig maktlös, 'glidit över i andra händer'" (s 181). Naturvårdare, arméförband, hundar, drevkarlar har inkopplats. I jaktens slutskede använder man sig dessutom av tårgasgranater, magnesiumbomber, rävsaxar och en tjockolja med unik sammansättning. En människa

utrustad med Siljebergs egenskaper blir en tillgång för beslutsfattarna — den lojale verkställer och frågar inte. Systemet jagar honom som ett villebråd. En sådan människa utgör ett tjänstvilligt verktyg för en auktoritet. Hans funderingar över avlivandet tar sikte på det tekniskt svåra — moraliskt tycks det inte finnas några dubier. Inte minst häri närmar sig fiktionsgestalten Siljeberg en annan, verklig person, som gått till historien som folkutrotare. Det är Rudolf Höss.

Höss — faktisk förebild till Siljeberg

Rudolf Höss har blivit den mest kände av nazismens bödlar. Vi har också tillgång till hans självbiografi. Jersild har angett den som en inspirationskälla till *Grisjakten*, varför det kan vara av stort intresse att granska den här (*Professionella bekännelser*, s 92).

Det var under sin fångenskap som Rudolf Höss uppmanades att nedteckna sin självbiografi, *Kommendant in Auschwitz*.⁵¹ Eftersom den till stor del är tillrättalagd i apologetiskt syfte, måste dess trovärdighet och äkthet som dokument ifrågasättas. Utgivaren, Martin Broszat, som kritiskt granskat saksuppgifterna, anmärker åtskilliga gånger på hur Höss friserat skildringen till sin fördel.

På ett ytligt plan är Rudolf Höss öppen och meddelsam om sig själv, sin läggning och sitt arbete. Däremot blir det aldrig fråga om någon djupare självanalys. Han berättar hur han under sin barndom föredrog strövtåg i naturen och samvaro med djur framför lek med jämnåriga. Någon kärlek hyste han inte till sina föräldrar och systrarna förblev främlingar för honom hela livet. Han avskydde ömhetsbetygelser och behöll sina bekymmer för sig själv, något som gällde även sedan han fått egen familj. Anmärkningarna om sig själv noterar han sakligt men går aldrig in på orsaken till sina reaktioner och beteenden.

Fadern hade bestämt, att Höss skulle bli präst och uppfostran inriktades på detta. Den försiggick enligt strängt militära principer. Aktning och vördnad för alla vuxna inpräntades, liksom att hjälpsamhet var en given plikt. Vuxnas förmaningar skulle alltid åtlydas. ”Vad de sade var alltid riktigt.” (s 16). Ännu en norm, som Höss säger sig ha fått i blodet, var faderns inskräpande att statens lagar och förordningar alltid måste följas. Denna uppfostran skapade, som författaren själv framhåller, ett starkt pliktmedvetande.

Lydnad och lojalitet gentemot de överordnade går som en röd tråd genom Höss’ självbiografi. Det är slående, hur han själv som fånge är angelägen om att fylla sitt dagliga mått av arbete och gärna litet därutöver.⁵² Under sin verksamhet i Auschwitz lyckades han också — över förväntan — utföra det arbete, som krävdes av honom. Här gällde det att så vitt möjligt förverkliga en idé, som han trodde på. När han i slutskedet av sitt liv, ånyo som fängslad, enligt polsk rättspraxis har rättighet att vägra vittna, förvånar han rannsakningsdomaren genom sin beredvillighet att oombedd lämna detaljerade och initierade upplysningar om av honom kända personer och förhållanden. Hela sitt liv således visar han denna lojalitet mot dem som för tillfället representerar en auktoritet för honom.

Hur var då den person beskaffad, som administrerade och organiserade dödsindustrin i Auschwitz och som vid förflyttningen därifrån kunde finna det "smärtsamt att behöva slita mig från Auschwitz, just därför att jag genom svårigheterna, missförhållandena och de många svåra uppgifterna liksom vuxit ihop med Auschwitz"? (s 133)

Det som vid läsningen av självbiografin främst faller i ögonen är Höss' stora ambition att i de överordnades tycke göra ett bra arbete. Trots att han säger sig bäva inombords, gäller det att utåt visa en hård mask "för att ingen skulle tro att jag var vek" (s 63). Han avskärmade sig från allt kamratskap, en samvaro som under de tidiga soldatåren varit en ständig källa till glädje för honom. Ingen fick ana en skymt av de tvivel, som fanns inom honom, den högste ansvarige i Auschwitz. Som säkerhetsventil fungerade hans ridturer, då minnet av obehagligheter i samband med likvideringen gjorde det omöjligt att genast återvända till familjen. Vistelse nattetid i djurstallarna kunde också återställa hans själsliga balans.

Höss visar en frapperande enögdhet, när han funderar över specialenheternas uppförande (s 125 ff). Han saknar förmåga att se deras pliktuppfyllelse i samma ljus som sin egen, när han frågar: "Vad var det som gav judarna i denna tropp kraft att dag och natt utföra detta fruktansvärda arbete?" (s 129). Man kan fråga, varifrån Höss själv tog krafterna till sitt fruktansvärda arbete.

Höss' uppfattning om och bedömning av sig själv och andra människor bemöts vid flera tillfällen av utgivaren. Själv trodde han sig vara en mild kommandant, som gjorde lägerlivet mindre svårt för fångarna. En av hans efterträdare i Auschwitz, som år 1943 delades i tre sektioner, framstår i Höss' ögon som en "byråkrat utan praktiska erfarenheter och såsom kommandant helt misslyckad" (s 134, not 84). I själva verket, framhåller utgivaren, innebar kommandantskiftet en påtaglig lättnad för fångarna, då efterträdaren var avsevärt mindre grym och brutal än Höss.

Självbiografin är hållen i en saklig och opersonlig ton, som vore det inte en människa som registrerade skeendet. Men det är kanske så, att Höss' känsloliv är kluvet, eftersom han i samma andetag kan ömka sig över sina "favoritfångar" zigenarbarnen och skildra hur läkarna får i uppdrag att döda dem genom injektioner. Han anser sig i självbiografin ha klargjort hur "fasorna i koncentrationslägren" blev möjliga men säger sig för egen del aldrig ha accepterat dem. Han påstår sig vidare inte ha misshandlat eller dödat någon fånge, vilket onekligen ger intryck av en kluvenhet (s 152). I sina egna ögon är han den oförvitlige ämbetsmannen. Ett "lyriskt" avsnitt illustrerar denna bristande helhetssyn:

På våren 1942 gick hundratals blomstrande människor under bondgårdens blommande fruktträd in i gaskamrarna, in i döden, de flesta utan att ana det. Denna bild av vardande och förgängelse står ännu i dag tydligt inför mina ögon. (s 127)

Högstämd retorik är inte heller främmande för honom:

Men vem förmår överblicka livets spel med sammanlänkade människoöden? Vad är rätt och vad är orätt? (s 46)

Är Höss medveten om cynismen i sina ord, när han låter skriva "Arbeit macht frei" ovanför huvudingången i Auschwitz eller är mottot ännu ett utslag av hans brist på helhetssyn? Inte mindre cyniskt är påståendet att han, sedan massutrotningen i Auschwitz börjat, inte längre var lycklig där (s 132).

Skillnaderna mellan Höss och Siljeberg är, att den förre verkligen existerat medan den senare är en fiktiv gestalt. Redan vid ett ytligt betraktande föreligger dock flera likheter mellan de båda byråcheferna. Den ene verkställer judeutrotning, den andre grisutrotning. Båda är arbetsnarkomaner och lever i det närmaste som enstöringar. De anförtror sig inte åt sina respektive familjer men är ändå beroende av dem som en ridå. Väsentligare än dessa yttre drag i stort förefaller dock vara överensstämmelser i karaktären. Höss berättar utförligt om sin uppfostran, som inskräppte pliktkravet och lydnaden mot äldre. Siljeberg är inte mindre lojal och pliktmedveten men förtiger, naturligt nog på grund av jag-berättelsen, hur han blivit sådan. Kanske är det till en del fråga om uppfostran även i hans fall. Det ges en liten skymt av hans mor, som inte lämnar Stockholm ens på sommaren, eftersom hon skall vårda graven (s 46). Ett slags plikt känsla får henne att stanna hemma. Att hon har sömnrubbingar går att förklara med hennes ålder (s 127). Däremot kan hennes ovilja mot att övernatta borta kanske tolkas som en fix idé (s 45).

Både Höss och Siljeberg är snara att ifrågasätta andras attityder och beteenden utan att dock på minsta vis granska sina egna. Här föreligger i båda fallen en trångsynthet, eller varför inte enögdhet, som omöjliggör den helhetssyn, som inkluderar privatliv, egen verksamhet och andras. Viljestyrkan inriktas på pliktuppfyllelse, och eventuella obehag i samband med verksamheten förträngs.

Ett led i förträngningen är att använda eufemismer och sådana återfinns hos dem båda. "Judefrågans slutliga lösning" hade möjligen Eichmann som upphovsman, men detta uttryck jämte många fler tillhörde sannolikt den gängse jargongen i nazistkretsar. I detta sammanhang kan vi påminna oss, att Eichmann finns med vid hederspromotionen i *Calvinols resa genom världen* och att Jersild alltså själv nämner honom. Om Kristallnatten skriver Höss, att "det överallt bröt ut eld i synagogorna, medan brandkårerna hindrades från att släcka" (s 110). Siljeberg säger "förrättning" när det är fråga om att döda en gris och "massaktion" om dödande i större skala. "Hög kapacitet" innebär möjlighet att döda många varelser under relativt kort tid. "Parallella aktioner på Öland och Bornholm" är en omänsklig omskrivning för en expansion av slakten.

När Jersild som en av inspirationskällorna till *Grisjakten* pekat på Höss' självbiografi *Kommendant i Auschwitz*, har han frapperats av huvudpersonens starka auktoritetstro. Opposition och ifrågasättande av order hade varit ideologiskt felaktiga utifrån den pliktmoral Höss uppfostrats att följa. Läsningen av boken aktualiserade en fråga: kunde allt detta ha hänt i Sverige?

Svaret måste tyvärr bli ja. Inget säger att vi svenskar skulle vara vaccinerade mot fascistiskt beteende. (*Professionella beklännelser*, s 94)

I Siljeberg har Jersild således velat gestalta en modern Hösstyp: en ordinär människa, som driver lydnadskravet och lojaliteten ett steg för långt.

Det var inte många anmälare, som kopplade samman byråchefen i *Grisjak-*

ten med kommandanten i Auschwitz. Visserligen tyckte sig flera ana, att det skulle ha kunnat vara människor i grisarnas ställe, men hänvisningarna formulerades vagt. Höss nämns dock vid namn av Åke Janzon (SvD 6.9.1968). Administratörer av Siljebergs typ är farliga, då de kan användas i olika syften, t ex som lägerkommandant i ett nazistiskt koncentrationsläger, reflekterar en annan kritiker (Hbl 18.9.1968). Med språket som utgångspunkt gör Espen Haavardsholm jämförelser med Adolf Eichmann (Dagbladet 26.2.1969). Det kan kanske vara så, att vissa omnämningen är alltför självklara för att göras.

Höss hänvisar till sina överordnade, när han någon gång ifrågasätter eller ser sina gärningar i ett kritiskt ljus. " 'Führer befall, vi följer' " sägs vara det motto SS-trupperna levde efter (s 122). Det som führern och hans närmaste medarbetare Himmler befälde var alltid rätt. Himmlers order i führerns namn var heliga. " De tålde ingen eftertanke, inga utläggningar, inga tolkningar. " (s 123). Höss tror inte, att koncentrationslägren blivit annorlunda under en annan inspektörs ledning. "Ty ingen hur stark och handlingskraftig han än hade varit, hade kunnat hejda krigets verkningar och ingen hade kunnat sätta sig upp mot Himmlers hårda vilja. " (s 141)

Om man diskuterar relationen byråkrati-samhällsmedlemmar, kan man finna koncentrationslägren i nazisttidens Tyskland som exempel på en alltför stark benägenhet av anpassning till makthavarna. Höss berättar inte utan stolthet om den goda organisationen och de tekniskt avancerade avlivningsrutinerna men ägnar obetydlig uppmärksamhet åt verksamhetens art och mål, konstaterar Lennart Lundquist i *Förvaltningen i det politiska systemet*.⁵³

Vid flera tillfällen, skriver Höss, har han fått förebråelser för att han inte vägrade verkställa utrotningsordern. Han säger sig då som jämförelse ha frågat vad som skulle hända den flygare, som vägrade fälla bomber över en stad, där i huvudsak kvinnor och barn skulle ha blivit offren. Endast krigsrätt skulle återstå för honom och detsamma menar Höss skulle ha gällt honom, om han vägrat lyda order. Det kan emellertid tilläggas, att hade inte Höss "gjort sin plikt" så hade det förmodligen funnits någon annan att plocka in i hans ställe. Han är ju på intet sätt unik, något som Arnulf Øverland också poängterar i sin inledning till *Kommandant i Auschwitz*. Olof Lagercrantz sätter Höss' massmord i relation till den förföljelse judarna under historiens gång fått utstå: "Varför skall just bödeln angripas, hånas, bestraffas när han endast är redskapet, slutstationen i en lång process som börjar med antisemitiska slagord, kluddrier på väggarna, krossade rutor och går vidare över undantagslagar, fängelser, davidstjärnor, getton. " (DN 29.2.1960).

Øverland, själv lägerfånge i Sachsenhausen, understryker det allmängiltiga hos Höss. Vi begär, skriver han, för vår egen själsfrids skull, att han skall göra oss den tjänsten att vara sinnessjuk. Boken visar dock, att så inte är fallet. I stället vittnar självbiografien om att Höss i de allra flesta avseenden liknar andra människor. Här konfronteras läsaren inte alls med någon yrkesförbrytare eller "asocial individ utan snarast med en genomsnittsmänniska" som dock utrustats med en extraordinär pliktänsla (s 7). Øverland ser Höss som en uppfostringsprodukt: "ihjäluppfostrad av de allra bästa, kristligaste och tyskaste föräldrar" (s 11). Berövad fadern i unga år sökte Höss substitut och fann en fadersgestalt i sina överordnade i kriget och därefter i Himmler.⁵⁴

Øverland finner Höss' egna ord vara mera upprörande än någon anklagelse och menar, att det han skrivit ner kan "lära oss något om mänskliga egenskaper, som ingen kan svära sig fri från och som vi alla bör vara på vakt mot, för att inte det onda en dag skall hända hos oss" (s 12).

Det kan dock inte enbart vara en viss psykisk disposition av samma art som Höss', som krävs för att "massaktioner" — med Siljebergs språkbruk — skall kunna genomföras utan kanske också en pålitlig och avancerad teknologi.⁵⁵

Höss antecknar fördelen med blåsyrepreparatet Cyklon B, därför att metoden är enkel, ljudlös och oblodig. Arkebuseringarna hade han däremot funnit nervpåfrestande. Gaskammaren gör dödandet till teknik, till en ren organisationsfråga. Parallellen med Siljeberg är uppenbar: han tål inte se eller höra talas om ett enstaka djur som lider. Befinner han sig däremot vid skrivbordet — berövad en omedelbar kontakt med de levande varelserna — kan han utan betänkligheter besluta om tusentals djurs avlivande och t o m överväga att använda andra djur — minkar — för att i jaktens slutskede ta död på resterande svin (s 167). I en tidig dagboksanteckning konstaterar han, att själva avlivandet är en svår teknisk nöt och frågar sig, vad den internationella litteraturen har att erbjuda i detta ämne (s 64). Att Jersild avsett Höss är odiskutabelt men han skulle frånga sin arbetsmetod, om han inte nöjde sig enbart med en dylik antydan.

Med *Grisjakten* har Jersild velat aktualisera Höss' människotyp. Han vill varna för egenskaper som rätt använda kan leda till pliktuppfyllelse men som också kan missbrukas för brottsliga syften. Om plikten bjöd, skulle Siljeberg knappast dra sig för att verkställa beslut av långt allvarligare art än grisutrotningen och han skulle inte heller då ha någon känsla av att ha fått blod på de egna händerna. Och detta gäller inte bara Siljeberg, utan det skulle kunna gälla vem som helst av oss, som i likhet med Siljeberg följer lydnadskravet ett steg för långt.

Förstudier till Siljeberg

Det förefaller som om Jersild redan från början fängslats av den människotyp, som Siljeberg — och Höss — representerar. Redan i *Räknelära* (1960) finns nämligen gestalten. Huvudpersonen i samlingens sista novell "Addition och subtraktion" kan ses som en förstudie till grisutrotaren. Det är herr Twååh, som är ung och har ambitioner: efter realexamen, fullgjord per korrespondens på ett och ett halvt år vid sidan av en vaktmästaresyssla, tar han studenten och börjar därefter studera statistik vid Högskolan.

Med energi trängde han in i de statistiska mysterierna. Medeltal, medianer, fördelningar, diagram, korrelationskoefficienter, signifikanser och standardavvikelser — allt var logiskt rätlinjigt och kristallklart. Han var lycklig. (s 120)

Hans avancemang går snabbt; han blir fil.kand., amanuens och ägnar sig åt fältundersökningar. Sin licentiatexamen får han samtidigt som riksdagen anslår 5 miljoner till trafikforskningen. "Det moderna trafikkaoset — licentiaten Twååh blev varm om hjärtat då han tänkte på det." (s 121). Han har

framgång i sin strävan efter kontakter och befinns hålla måttet, när statssekreteraren — trafikutredaren granskar honom närmare. Materialet blir en doktorsavhandling, som ger docentkompetens. Hans kapacitet tas alltmer i anspråk av trafikforskningsnämnden. Twååhs specialitet är sannolikhetskalkyler på kartan. Han är emellertid inte verklighetsförankrad och får en ond, bråd död "tinning mot kylarmaskering" (s 123). Hans sannolikhetskalkyl har inte tagit med i beräkningen, att en person med alkohol i kroppen kan komma att köra emot påbjuden färdriktning. Att människan är en irrationell varelse ingår inte i hans föreställningsvärld.

Novellen är trots sin knapphändighet intressant som en jämförelse med *Grisjakten*. Här finns miljön från den senare boken: statsförvaltningen, där karriäristen söker vinna inträde genom idogt arbete, under vilket han avskärmar sig från det övriga livet. Docenten Twååh är i sitt enkelriktade tänkande befryndad med Siljeberg. Hans namn kan vara en ironisk kontrast just till hans enkelspårighet. Novellens placering sist i samlingen får den att fungera som en brygga över till det följande författarskapet, som ingalunda saknar instängda och utestängda gestalter.

I en annan av novellerna, "Romantik och semantik", gestaltas ett likartat problem som herr Twååhs: en framgångsrik akademiker låter inte sitt känsloliv utvecklas i takt med sitt tänkande. Denne presenteras på följande sätt:

Som miljonären tror att allt kan köpas för pengar, även kärlek, trodde han att allt kunde uttryckas i ord — även kärlek. När han friade till henne hade han sagt:

— Jag känner mig dragen till dig — om det är s k kärlek vet jag inte. Har du lust att upprätta äktenskapskontrakt tillsammans med mig? (s 95)

Den objektivitet, som utmärker honom i hans yrkesverksamhet, tar han med sig in i sitt privatliv. Att hustrun — för de blev trots allt gifta — vill tala om deras äktenskap i andra än kyligt sakliga termer är han alltför känslomässigt ofullgånge för att inse. Lika litet som Siljeberg — enligt en läsning av *Grisjakten* blir han en bedragen äkta man — är han lyhörd inför omgivningens signaler och tecken. Hustrun känner sig alltmer ensam och går sin väg in i en ny varm gemenskap baserad på ömsesidighet, sedan hon förgäves sökt tala mannen till rätta.

Den personlighetstyp, som Siljeberg, Herr Twååh och Jan i "Romantik och semantik" företräder, har uppenbarligen varit aktuell för Jersild. Han kan ha velat uppmärksamma diskutabla egenskaper redan här. Det kan också vara sidosidor i sin egen personlighet han velat ventilerat. I sin yrkesutövning har han sedermera fått personlighetstypen aktualiserad genom möten med ämbetsmän och makthavare. På så sätt har *Räknelära* gett uppslag för det övriga författarskapet.

Den enögdade människan saknar helhetsperspektiv. Hennes mest utmärkande karaktärsdrag är okänslighet och fantasilöshet i förhållande till andra människor. Inom sitt speciella gebit utvecklar dock Herr Twååh och Jan en betydande entusiasm. När därför Siljeberg skriver "entusiasmen är blind" (s 73) om sin sons engagemang mot kärnvapen, kan orden gälla de båda novellernas huvudpersoner likaväl som dagboksskrivaren själv.

Den teknologi, som utgör en av förutsättningarna för en massaktion lik-

nande den i *Grisjakten*, har berörts tidigare. Teknik och tekniska konstruktioner tillhör de återkommande inslagen i Jersilds författarskap. Redan i antologin *Träffpunkt*, där hans bidrag är två noveller, "Något om Evy Beck" och "Profeten", avslöjar han sin faiblesse för uppfinningar och experiment, långt utöver de vanliga.⁵⁶ I synnerhet den senare förmedlar den fabuleringsglädje han måste ha erfarit. De följande böckerna tyder också på ett varaktigt och konstruktivt intresse för teknik. Inte heller i *Räknelära* behöver man leta särskilt länge efter tekniska påfund. Placerad mellan de tidigare nämnda novellerna återfinns "Invigningen", av Jersild själv betecknad som utgångspunkt för *Grisjakten* (*Professionella bekännelser*, s 54). Den skildrar hur en hypermodern slakthusanläggning skall invigas i närvaro av traktens honoratiore. Skeendet har för övrigt en viss släktskap med "Svenska Folket" i Strindbergs *Det nya riket*. Vid premiärvisningen skall tre djur slaktas, en ko, ett får och ett svin, ett den moderna tidens souvetaurilia-offer på teknikens altare. Nedfrysning, slakt, styckning och förpackning är de olika momenten, helt synliga för publiken, som med rätta imponeras av de tekniska innovationerna. Men hur välsmort maskineriet än är, så inträffar ändå ett tillbud, som väcker de allvarligaste farhågor: ett moment i den maskinella processen hakar upp sig och ur maskinen kommer en rad burkar under beteckningen "Prima får i nyskördad kål", som visar sig innehålla kyrkoherdens svarta kaftan väl styckad och förpackad.

Naturligtvis vill Jersild med denna novell främst roa sina läsare, men det vore förvånansvärt, om han inte samtidigt ville utfärda en varning mot en alltför stark tilltro till teknikens lätthanterlighet. Skapade som människans hjälpmedel kan maskinerna lätt komma att ta herraväldet.

Det kan emellertid finnas anledning att något granska en skönlitterär parallell till "Invigningen". Det är en novell av Roald Dahl, en författare som vid mer än ett tillfälle nämnts, när Jersilds böcker recenserats.

Novellen "Gris" handlar om en ung man, autodidakt och vegetarian, som beger sig från sin ensligt belägna hemort på landsbygden till storstaden för att lyfta ett arv. Vid ett restaurangbesök får han för första gången smaka stekt griskött och blir så förtjust i det, att han vill lära sig hela tillagningsproceduren, som inkluderar besök i ett slakteri. Tillsammans med andra åskådare där hamnar han olyckligtvis i transportmaskineriet.

Historien är makaber och saknar den lättsamma ironi, som utmärker förvecklingarna i Jersilds slakterinovell. I "Gris" finns ingen förskoning. Både människor och djur går en kvalfull död till mötes. Om Jersild känt till Dahls novell, kan han ha reagerat mot den grymma behandlingen av djuren och den brutala upplösningen av historien. I sin egen novell tänker han på djurens bästa och arrangerar smärtfria avlivningsrutiner. Vidare "skonar" han sin huvudperson utan att novellen för den skull mister sin spänning. Han arbetar med mindre kraftiga effekter än Roald Dahl och är mänskligare i sin syn.

Det ligger nära till hands att tro på ett samband mellan just Roald Dahl och Jersild. *Kiss, Kiss*, där "Gris" ingår, publicerades 1960, alltså samma år som *Räknelära*. Det visar sig emellertid, att Jersild lämnat sitt manus till förlaget, innan Dahls novell publicerades.⁵⁷

Byråkrati-begreppet

När *Grisjakten* skulle filmas, var Jersild angelägen om att Siljebergs framtoning blev sympatisk. Det vore för enkelt, menade han, att framställa honom som en känslokall och träaktig byråkrat. En sådan skulle man ta avstånd ifrån. Det var viktigt att poängtera, att i hans situation skulle vem som helst kunna hamna. Han är inte ond utan det onda är apparaten, villkoren.⁵⁸ Och det är inte så att det onda, byråkratin, försvinner därför att byråkraten oskadliggörs. Kvar finns det byråkratiska systemet.

Siljeberg har naturligtvis blivit beroende av den miljö, där han tillbringat sitt yrkesverksamma liv. Han framställs som en produkt av den svenska statsförvaltningen. Det är också där han till sist jagas som ett villebråd. Det som sägs direkt i *Grisjakten* om byråkratin, dvs skriften "Organisationsstrukturen", får här sin naturliga belysning.

Ordet byråkrati, som med den offentliga sektorns expansion blivit alltmer frekvent i dagligt tal, kan tyckas klichéartat och svårdefinierat. Låt oss ta del av en av de mera roande och utförliga definitionerna:

(af fr. bureau, skrifbord, ämbetsrum, och grek. kratein, härska) "skrifvardöme", ämbetsmannavälde, vare sig detta är grundadt i administrationens beskaffenhet (såsom förhållandet är i stater med stark centralisation) eller vunnits i strid med lag och författning. Byråkratins kännetecken anses vara: förvaltningens otillbörliga förmynderskap öfver statsmedlemmarnas görande och låtande; ämbetsmännens motstånd mot nödiga reformer på dess område; ämbetsmannaklassens anspråk på höga löneförmåner, utan att dessa ega stöd i tidsförhållandena eller ökade göromål; deras likgiltighet för den offentliga meningen och dess organ; rutinens upphöjande till den förnämsta egenskapen hos en tjänsteman; mångskrifveri och alltför långsam beredning af ärendena; blind lydnad och underdånighet för dem, som innehafva makten samt drygt eller sträfvat uppträdande mot allmänheten.⁵⁹

SAOL förklarar byråkrati med "ämbetsmannavälde el.-dryghet; formyrtteri",⁶⁰ medan *SAOB* med byråkrat menar "stel o. pedantisk ämbetsman" och definierar byråkrati som "ämbetsmannavälde, skrifvardöme, vanl. med klandrande innebörd".⁶¹ Även moderna lexika har behållit begreppets negativa laddning.⁶²

Det är inte överraskande, att ämbetsmäns blinda lydnad och underdånighet för makthavare, deras mångskriverier och rutiner, tenderande att bli självändamål, utgör en tacksam måltavla för kritiska författares belysning.

Inom ramen för projektet "Medborgarna, politikerna och den offentliga sektorn" har byråkrater och makthavare i nutida svenska samhällsskildringar granskats av Inge Jonsson i *Maktens verktyg*. Den historiska bakgrundsskissen inleds med hans konstaterande, att maktmänniskans utrustning sannolikt varit tämligen konstant under historiens gång. Uppkomsten av en offentlig sektor i modern mening visar emellertid behovet av fiskala och rättsskipande ämbetsmän; från 1700-talets mitt föreligger beteckningen "bureau-cratie" för denna administration.⁶³

Helt kom termen byråkrati i bruk först på 1800-talet vid den litterära realismens genombrott. Premiär i svenskt språkbruk fick ordet enligt *SAOB* 1822.⁶⁴ Byråkratins samtidighet med realismen i litteraturen betyder inte, att

de diktade byråkraterna alltid återges med verklighetsillusion, betonar Jonsson.

Almqvists satiriska saga *Ormus och Ariman* (1823) ter sig som den naturliga utgångspunkten vid en granskning av svenska författares skildringar av ämbetsmannavärlden. Man tycker sig i det berömda gatugångsreglementets drift med juridiskt byråkratspråk höra Förmyndarens välbekanta röst: "kombinationen av påbud, hot om påföljd och ett förment hänsynstagande till individens frihet" (s 18).

Tillsammans med *Ormus och Ariman* är Strindbergs ämbetsmannasatir i *Röda rummet* klassisk. Jonsson påminner om att den tidigare upproriske Arvid Falk i bokens slut framträder som härold vid trontalet i rikssalen och frågar, om upprorsmakaren besegrats eller om "det moderna genombrottet inlett sin underminering av den svenska byråkratin" (s 28). Båda lösningarna kan efter hundra år förefalla lika profetiska eller kanske hellre bilda en syntes, menar han.

Att Jersild känt till sina båda äldre kollegors ämbetsmannaskildringar är inte svårt att belägga. Han tog studenten vid Nya Elementarläroverket i Stockholm, Almqvists skola, och minns sin modersmålsundervisning med uppskattning.⁶⁵ Och Strindberg tycks han vara förtrogen med. I *Räkneläras* "Addition och subtraktion" försörjer sig herr Twååh som vaktmästare på Sjöförsäkringsaktiebolaget Nautica, vilket kan ses som en reverens för *Röda rummets* skapare. Och Siljebergs skapelse SBI kan jämföras med Strindbergs departement för Sveriges boskap i *Det nya riket* (s 42).

Både Strindberg och Almqvist hade varit statsanställda; de kände således väl den miljö som de utsatte för granskning i sina satirer. Dessa har det självupplevdas karaktär, något som torde ha bidragit till deras popularitet och aktualitet.

Hur ser då Jersild på samtida skildrare av byråkratin?

Enligt Jersild vittnar Lars Gustafssons byråkratskildring om att författaren kanske inte vet så mycket om hur byråkratin konkret fungerar.⁶⁶ Det behöver dock inte vara en brist utom i de fall, då man ställer hårt realistiska och dokumentära krav på en roman, säger han och anser att Gustafssons skildring inte uppfyller de kraven. Däremot är det tydligt, att Göran Hägg levit i byråkratin, anmärker han.⁶⁷

Trovärdighet är en förtjänst i skildringen av statsförvaltningen, menar Jersild således. Eftersom han har den uppfattningen om andra som skildrar ämbetsmannavärlden, ställer han säkerligen samma krav på sig själv. Det är nödvändigt att vara realist för att igenkänningsmekanismerna skall fungera, har han sagt.⁶⁸

Dokumentär är emellertid inte den skrift, "Organisationsstrukturer", som Siljeberg får som gåva av "vännen Gård". Dess anda torde dock stämma väl överens med statsverkets målsättning. Där heter det, att hög effektivitet är eftersträfvansvärd och bör prioriteras. Med effektivitet menas snabbheten att uppnå definierat mål. Inom statsförvaltningen brukar däremot effektivitet definieras såsom graden av måluppfyllelse. Man utgår därvid från att det finns uppställda mål för verksamheten. Ju bättre en myndighet/organisation förmår uppfylla dessa mål, desto större effektivitet har den.⁶⁹ Riksrevisionsverket, vars devis lyder: "För effektivitet i statsverksamheten", har tillsammans

med Statskontoret, Statens Personalnämnd och Statens Personalutbildningsnämnd givit ut skriften *Effektiv statsförvaltning?*, vars syfte anges vara att tjäna som en "allmän översikt över olika administrativa hjälpmedel som kan utnyttjas i syfte att förbättra effektiviteten i statliga myndigheter".⁷⁰

Som den ambitiöse och lojale byråkrat Siljeberg är, torde han knappast förbli opåverkad av Gårds skrift utan han vill förmodligen söka leva upp till dess mål. Den kommenteras dock inte alls i dagboken. Särskilt talet om effektivitet kan förmodas utöva en press på honom, då han är medveten om sin goda organisationsförmåga och angelägen om att motsvara sina överordnades förväntningar. Detta samspel driver honom vidare i ekorrhjulet.

I Gårds skrift nämns inledningsvis ADB-tekniken, som möjliggör tillämpandet av komplicerade matematiska modeller på människor vid studium av beteenden och reaktioner. Denna teknik möter för övrigt tydligare accentuerad i *Djurdoktorn* (1973), där dess konsekvenser för den enskilda människan gestaltas. Vad som sägs om tillämpningen av matematiska modeller har sin motsvarighet i verkligheten liksom att ADB-tekniken betytt mycket i detta sammanhang. De fackliknande termerna påminner också om vissa organisationsteoretiska beskrivningar.⁷¹ Det är således en för invigda identifierbar verksteg Jersild utgår ifrån.

I varje organisationsstruktur, heter det i skriften, urskiljs fyra av varandra oberoende grundvariabler: prioritering, interkommunikation, stabilitet och dehumanisering. Prioritering, P, är förmågan att sälla fram väsentligheter och avvisa oväsentligheter. Interkommunikation, I, betyder sättet att meddela viktiga fakta som alla i gruppen bör känna till. Med stabilitet, S, avses systemets förmåga till anpassning och böjlighet. Den i detta sammanhang mest intressanta variabeln är dehumanisering, D, som definieras på följande sätt:

den psykologiska process som möjliggör överförandet av emotionellt laddade faktorer till neutrala symboler. Ex. vid en katastrof anges främst sifferantalet omkomna i s.f. individuella beskrivningar. Enklare uttryckt är dehumanisering förmågan att *inte* "sätta kött på benen". (s 158)

Siljeberg, som säger "förrättningar" när det är fråga om att döda djur, uppfyller normen för hög dehumanisering. I hög grad äger han förmågan att inte "sätta kött på benen". De fyra grundvariablerna tillämpas på organisationens tre huvudtyper, det byråkratiska, eklektiska och spontana systemet, varefter effektiviteten hos resp. system kan beräknas. Inte helt överraskande finner man, att det byråkratiska systemet ger mindre god effektivitet:

Byråkratiska systemets prioritering är ofta låg. Stabiliteten brukar vara hög (dvs. dålig improvisationsförmåga). Interkommunikationen är antingen för hög ("samtalsträden stup i ett") eller för låg (medarbetarna talar aldrig med varandra, alla meddelanden skriftliga, sällan muntliga). Dehumaniseringen är hög intill extrem.

P —, I ±, S +, D + ger mindre god Effektivitet. (s 159)

Bakom termerna döljer sig en skarp kritik av det byråkratiska systemet: förmågan att sälla fram väsentligheter och avvisa oväsentligheter är ofta låg, improvisationsförmågan är dålig och interkommunikationen fungerar dåligt. Därtill är dehumaniseringen hög intill extrem. Vidare finner vi, att effektiviteten är kriteriet på en organisations värde. Några andra kriterier nämns inte

och då svävar, med Inge Jonssons ord, den mänskliga värdigheten i livsfara.⁷²

Denna negativa, genomskådande syn på byråkratin levererar således Gård, själv en byråkrat. Kan man tolka skriften som hans andliga testamente till efterträdaren, när han själv skall flyttas från SBI? Vill han kanske inte vara med längre i ett dehumaniserande system, där mänsklighet är satt på undantag? Är kanske orsaken till hans alkoholism att söka här?

Det spontana systemet, som uppstår i samband med ett akut känsloladdat problem, en protestmarsch t ex, — här aktualiseras Vietnamproblematiken igen — saknar dehumanisering och ger under kort tid hög effektivitet, heter det vidare i Gårds skrift. Han tillfogar parentetiskt, att ett spontant system, som överlever, vanligen övergår i ett utpräglat byråkratiskt system. Finns det då inget hopp för känslöengagemang och spontanitet? De förefaller vara hårt trängda, eftersom det byråkratiska systemet tenderar att överflygla andra system. Det eklektiska systemet innebär nämligen, att skilda idéer och förebilder sammanförs där, alltså även byråkratiska. Därmed är inte något av de tre systemen fritt från byråkratiska tendenser.

Skriftens slutord har följande lydelse:

Av ovanstående framgår att hög prioritering (P) har direkt samband med hög effektivitet (E). Interkommunikation (I) och stabilitet (S) framstår som andra-rangsfaktorer, medan en låg dehumanisering (D) aldrig kan tolereras inom ett system av icke-tillfällig karaktär. (s 160)

Den sista bisatsen förefaller innehålla kontentan av ”Organisationsstrukturer”, även om negationerna något fördunklar textens innebörd. Upphävs de, så framträder den nakna cynismen: en hög dehumanisering är nödvändig inom ett system av permanent karaktär. Menar Jersild ironiskt, att det är en till dessa kriterier anpassad människotyp, som ett samhälle med en svällande byråkrati har bruk av eller utgör slutorden ett resignerat konstaterande?

Byråkratins grepp

Dagboken visar tydligt, att Siljeberg gärna vill infria Gårds förväntningar på honom i arbetet. Denne har hela tiden varit hans överordnade, kontaktman mellan departementet och SBI, och den som drivit på SBI:s verksamhet. Inför honom har Siljeberg fått stå till svars. Det har bl a inneburit kritik för mindre väl genomtänkta förslag om slaktmetoder. Det bör dock konstateras, att det inte är Siljeberg som föreslår Visby krematorieanläggning utan det är hans närmaste medarbetare, Blenheim-Ahlskog, som gör det (s 38). Även förslaget om nervgas är hans (s 67). Likaså är det dennes påstående, att en smittosam svinsjukdom skulle vara det effektivaste sättet att få ön fri från grisar (s 39). Det är också Blenheim-Ahlskogs idé att söka trimma narkotikahundar på svin (s 100) och att använda minkar i utrotningen (s 167). Vem som egentligen föreslår gas låter Jersild oss sväva i okunnighet om, eftersom Siljeberg får skriva: ”Gas uppe på förslag.” (s 64). Det förefaller som om den dynamiske Blenheim-Ahlskog i någon mån skisserats som en kontrast till Siljeberg, då hans mer eller mindre realistiska förslag seriöst och tämligen kritiklöst anamlas av Siljeberg, som vidarebefordrar dem till Gård. På så sätt blir Siljeberg

jagad som ett villebråd inte bara uppifrån utan också hans underordnade har förväntningar på honom.

Siljebergs anteckningar ger besked om att han vill vara Gård till lags och att han är noggrann med att inte överträda sina befogenheter. I verklig samvetsnöd kommer han, när Gård, efter att ha glömt att ta med SBI i departementets arbetstidsundersökning den fjärde veckan i det tredje kvartalet, uppmanar de anställda att i efterhand fylla i blanketten. Siljeberg vägrar kategoriskt att be sin personal "ljuga ihop tider. Kommer allvarligt att skada förtroendet för ledningen inom SBI" (s 116). För att göra det minst felaktiga går Siljeberg slutligen med på att bevilja personalen semester retroaktivt för den aktuella veckan.

Siljeberg är själva prototypen för en byråkrat: ängsligt mån om att vara sina överordnade till lags, ständigt till deras disposition. Det skulle aldrig falla honom in att avbryta Gårds timslånga telefonsamtal, medan barnen väntar i den sommarheta bilen (s 115). Utan att protestera finner han sig i Gårds ideliga telefonsamtal under lördagar och söndagar (s 127). Han övertar dennes fribiljetter till en revyforeställning, även om han inte är direkt road av att bevista den. Samtidigt har han inte något emot att synas i offentlighetens ljus, eftersom han skriver, att han hade turen att anlända till revyns pressuppbåd omedelbart efter Stig Järrel (s 128). Hans lojalitet förnekar sig inte här heller, då revyns drift med etablissemangets folk får honom att reagera något syrligt. Och så renons på självironi är han, att han smickrad registrerar hustruns skål för "byråchefen", när han kläckt nyheten om sin befordran (s 18). Att han i medvetande om den ökande arbetsbördan redan på juldagen har funderingar på självdeklarationen visar också på hans position i systemet.

Rigiditeten inför SBI-uppdraget är gränslös, när han bemöter en invändning mot det osportsliga i helikopterjakt på svinen: "Påpekade att det hela inte var någon som helst fråga om sport utan om ett statligt uppdrag!" (s 149).

Det förefaller som om det varit Jersilds strävan att i Siljeberg skapa en byråkrat av modernt snitt och en trovärdig sådan. Lennart Siljeberg är ingen tidlös gestalt utan konkret modellerad i det sena 60-talets Sverige och väl förtrogen med dåtida samhällsföreteelser. Dagboksromanens dokumentära inslag bidrar till att placera honom i just denna tid. Han är hemmastadd i en identifierbar och trovärdig verklighet och rör sig i den svenska förvaltningen med en som det förefaller autentisk jargong. Han lever som de flesta i hans situation väl gjorde vid denna tid; med radhus i en stockholmsförort och bil av ordinär storlek, med deltidsarbetande hustru — hans kvinnosyn är för övrigt ytterst traditionell —, sladdbarn och hästintresserad tonårsdotter. Han skulle kunna återfinnas i tjänstemannastaben för det år 1967 inrättade Naturvårdsverket.⁷³

De yttre dragen av Lennart Siljeberg visar sig tämligen väl överensstämma med den bild av den svenske byråkraten, som Anders Mellbourn presenterar i *Byråkratins ansikten. Rolluppfattningar hos svenska högre statstjänstemän*. Han pekar t ex på statstjänstemannakårens enhetliga bakgrund: den är huvudsakligen "medelålders och akademiskt rekryterad".⁷⁴ Majoriteten har juristutbildning och ursprung i socialgrupp 1 eller 2. Siljeberg smälter utan vidare in i den gruppen. Hans ringa erfarenheter utanför den offentliga sektorn har likaledes en motsvarighet i Mellbourns material. Både Siljeberg och undersökningens statstjänstemän har ansvar för att arbetet skall fungera, vilket

Mellbourn kallar ett allmänt administrativt ansikte. Han urskiljer också ett andra ansikte i det att ett stort antal ämbetsmän ser sig som "neutrala verkställare, lojalt ansvariga inför statsmakten i allmänhet eller mer konkret inför beslutsfattarna i regering och riksdag" (s 171). Lennart Siljebergs starka lojalitet gör honom således till en trovärdig statstjänsteman i vår egen tid.

Siljeberg må vara hur mycket byråkrat som helst. Det utesluter emellertid inte att han på ett bildligt plan blir som ett jagat djur. Det bör också genast konstateras, att på samma sätt som jakten i boken inte bara handlar om grisar, så går det att i analogi därmed påstå, att problemet i *Grisjakten*, människans ansvar, inte hänför sig enbart till byråkrater. Graden av vårt ansvar måste vi, var och en, ta ställning till. Det kan vara lämpligt att emellanåt stanna upp ett slag och med Bengt Holmström fråga: Vad håller vi på med egentligen? Vad händer med oss, när vi blir en del av apparaten? (*KvP* 5.9.1968).

Siljeberg är i likhet med Rudolf Höss "vanlig" i allt han företar sig. Han är djurvän och omtänksam familjefar, låt vara att det senare gäller i mera ytlig bemärkelse. Samhällsbevarande till sin läggning lutar han sig tryggt mot vetenskapens auktoriteter och mot etablissemangen — inför andras livshållning känner han enbart oro. Så småningom hamnar han i ett ingalunda ovanligt motsatsförhållande till sin äldste son. Han är på ett konventionellt sätt mån om goda relationer till sina medmänniskor och nöjd, när han utfört ett arbete väl. Han gnäller över prishöjningar, kämpar mot övervikt och ängslas för att bli sjuk. Helt normalt upprörs han av djurplågeri och står lika litet som Höss till tjänst med att avslöja sig som grym och brutal. Han skulle kunna vara vem som helst av oss och vem som helst av oss skulle kunna bli som han — om plikt och lydnad förde ett steg för långt, dit där det inte ges tid för eftertanke och helhetsperspektiv. Hans gestalt har ett starkt drag av representativitet, som gör att inte många av oss kan låta bli att känna oss träffade (*UNT* 19.9.1968).

Trots att Siljeberg således är den som verkställer jakten på Gotlands grisar, blir det ändå han själv som, deformerad av sin arbetsmiljö, slutligen fångas av den organisation han byggt upp. Samtidigt som han jagas av sin egen plikt-känsla och lojalitet kan man också säga, att han på ett bildligt plan jagas av byråkratin, personifierad av Gård, hans överordnade. Att Gårds namn i Jer-silds manuskript ursprungligen var Mård, ter sig därför extra innebördsrikt för vårt resonemang.⁷⁵ Siljeberg är bödel och på samma gång offer. Till sist är det han, den vanliga människan, som likt ett jagat villebråd dukar under inför övermäktiga krav.

Kap.4. Människan som försöksdjur

P C Jersild utgår i sina skönlitterära böcker oftast från verkligheten. Genom att anknyta till den och ge realistiska detaljinformationer skapar han en verklighetsillusion. Ytterst gäller dock hans författarskap människans villkor. Och det är den anonyma lilla människans belägenhet han diskuterar. Man slås ofta av hans uppfinningsrikedom och fantasifullhet i gestaltningen. *Den elektriska kaninen* och *Grisjakten* illustrerar det. I framtidsromanen *Djurdoktorn* (1973), vars handling är förlagd till en medicinsk läro- och forskningsanstalt, finns försöksdjur som rekvisita men också som symboler. Att för litterära syften låna de till människors godtycke utlämnade försöksdjuren kan ha legat nära till hands för Jersild, som i sin tidigare yrkesverksamhet blivit bekant med sådana av de flesta kategorier. Bilder av människor beroende av krafter utanför dem själva exponeras inte sällan i hans verk. Deras situation är i det avseendet snarlik försöksdjurs.

Min tes är att huvudpersonen i *Djurdoktorn*, Evy Beck, gestaltas som ett försöksdjur. Samtidigt är författarens maskeringskonst så mångtydig, att försöksdjuren omvänt kan tolkas som manipulerade människor. Uppgiften blir därför att närmare granska dessa förhållanden. Jersilds arbetsmetod får i det sammanhanget sin naturliga belysning. Eftersom *Djurdoktorn* är en framtids-skildring, måste dess bilder också ställas mot vår egen tid för att dess budskap skall bli klargjort. Tolkningen kommer därför att i huvudsak röra sig på symbolplanet. Dessförinnan är det emellertid befogat att redovisa romanens handling.

Eftersom min granskning inriktar sig på djurmotivet, går det inte att uppmärksamma alla aspekter på *Djurdoktorn*.

Djurdoktorn har som titelperson en människa, som engagerar sig för djuren, och skildrar ingående, hur försöksdjuren hanteras vid en vetenskaplig institution. Skildringen av djurens villkor är mer detaljerad och mer realistisk än i *Grisjakten* och *Den elektriska kaninen*, men det vore naturligtvis orimligt att tolka *Djurdoktorn* enbart som en skildring av djur. Liksom i de övriga verk, som här stått i centrum för intresset, anar man ofta människan under bilden av djuret. Jersild lägger i *Djurdoktorn* ner än större möda på att hålla läsaren i ovisshet om hur långt och i vilka avseenden identifikationen låter sig utföra. Och det är i denna ovisshet, parad med skildringen av den försåtliga verkligheten, som mycket av bokens styrka ligger.

För att visa i vilka avseenden *Djurdoktorn* inte bara är en bok om djur, tvingas man först med en viss utförlighet påvisa i vilka avseenden den är det. Jersild går uppenbarligen en identifierbar verklighet mycket nära, och det har ett betydande intresse att närmare studera, hur han — med författarens och framtidsprojektionens rätt — går utöver den. Dessa avvikelser bör tillmätas betydelse vid tolkningen.

Djurdoktorn, vars handling utspelas i slutet av 1980-talet, har som under rubrik "Roman i femtiotre tablåer" och är indelad i tre avsnitt, motsvarande dem i en regelrätt uppsats: Inledning, Avhandling och Avslutning. I Inledningens fyra delar skildras den yttre miljön kring Nobels Mediko-kirurgiska

institut, försöksdjuren i allmänhet, några individer bland dem, t ex hunden Hedersdoktorn, samt lärarkollegiet. Till den yttre miljön hör en damm med guldfiskar. Dessa är de enda fångna djuren som "hålls vid liv enbart för sitt utseendes skull". Alla de andra djuren finns där för att betjäna vetenskapen "med sin plåga, sina inälvor, sina vätskor, molekyler, hormoner, foster, sina celler och med sitt mer eller mindre markerade släktskap med människan."¹

De fyra tablåerna i inledningen exponerar ett par viktiga teman: människor som inte håller måttet och försöksdjur som exploateras.

I den tredje tablån placeras djuren i blickpunkten, medan tre forskare, av vilka två arbetar med djurförsök, förekommer mera perifert. Alla tre har i något avseende gått vid sidan av instruktionerna och är att betrakta som presumtivt utslagna. Först i den fjärde och sista tablån av Inledning ges människorna plats i framställningen. Det sker vid ett konsistoriesammanträde, där dagordningens sista punkt är den förhandsanmälda frågan: "*Vad göra åt Institutets veterinärmedicinska problematik?*" (s 20). Frågan har aktualiserats vid flera sammanträden de senaste åren efter ett angrepp från en radikal falang vid Veterinärhögskolan, där man anklagat Institutets läkare "för att betrakta djuren som provrör eller reagenspapper, som neutralt försöksmaterial utan egen inboende fysiologi, psykologi eller patologi." (s 21) Att frågan står på dagordningen vid detta sammanträde beror på Hedersdoktors död.

För att ge de tiotusentals försöksdjuren sakkunnig omvårdnad, till gagn för både ekonomi och forskningsresultat, anställs en veterinär, Evy Beck.²

Då ingen klargör arbetets art för Evy Beck, utforskar hon på egen hand försöksdjursbeståndet och planerar sitt arbete. Systematiskt granskar hon de lokaler, där djur förvaras. Hon finner, att djurvården varierar med institutionerna och att det är skillnad mellan de olika djurarterna. Ju högre art, desto bättre vård tycks vara principen. Därav följer att hundar och schimpanser utgör överklassen.

Sin första kontakt med en schimpans får den nyanställda under ett nattligt jouruppdrag. Det är Jocke, som inte vill följa sin tränares anvisningar, trots att hans hjärna kan kontrolleras med silverelektroder.

Av en slump upptäcker Evy Beck en sjukdom hos marsvin, som är lätt att förebygga. Därför tar hon kontakt med alla institutioner, som hyser marsvin och lämnar information om åtgärder. För detta får hon beröm av den dator, som avger omdömen om alla Institutets anställda: hennes upptäckt medför ekonomisk vinst.

Evy Beck tar parti för de *små* djuren och underlåter inte att föra fram sina synpunkter i det avseendet till sina närmaste medarbetare. En av dem är professorn i farmakologi Nils Rosén von Rosenstein.³ Institutionens hundar är hans skötebarn och hon menar, att alla djur som vistas lång tid på institutionen skall ha samma vård som hundarna. Därför vill hon skilja mellan långtidsdjur och korttidsdjur. Professor Roséns attityd till djurförsök inger henne aktning: de forskare som använder djur får skriftligt förbinda sig att inte företa plågsamma djurförsök. Genomgången kurs i narkos- och bedövningsteknik är ett krav. Måste plågsamma försök utföras, krävs institutionschefens hörande.

Å arbetets vägnar kommer Evy Beck i kontakt med den firma, som levererar försöksdjuren till Nobelinstitutet; AB Findus Pharm-Farm har Jersild kal-

lat den med en tydlig anspelning på Orwell. Firmans intendent visar stolt det nya framtida djursortimentet med genetisk garanti. Djuren föds, lever och dör i samma container under helt sterila förhållanden. Den genetiska garantin betyder, att samma stamindivid är upphov till samtliga avkomlingar. Med sin starka känsla för djuren som levande individer, vilka förutom vatten och foder även behöver omtanke, ser Evy Beck detta som ett skrämmande perspektiv. Hon har emellertid en lika stark känsla för att de människor, som arbetar med djuren inte skall ta skada. Det demonstreras i samband med att Marburgvirus drabbar en av institutionerna. Det är en även för människor mycket farlig sjukdom, ofta med dödlig utgång. Hon är den enda som känner igen symtomen och anar faran. Därför övertalar hon skyddsombudet att stänga arbetsplatsen. Eftersom det innebär stopp i produktionen och ekonomisk förlust, leder det till rättsligt efterspel. Hon får själv sjukdomen i fråga och bevisar därmed dess existens. Efter tillfrisknandet strömmar många uttryck för uppskattning emot henne; hennes självförtroende stärks. Själv vill hon se det som bevis för att människor i hennes omgivning är snälla, men Erik, hennes son, en saklig och känslokall framtidsmänniska, menar, att blommor och telegram är tecken på att hon hade rätt.

Av en händelse får Evy Beck tag på en skrivelse, som redogör för indelningsnormer för försöksdjuren. Trots att den är tillkommen långt tidigare, visar den sig ytterst aktuell, eftersom hon där finner de problem, som hon själv ställts inför: "Svårigheterna att veta vad arbetet egentligen går ut på, de felaktiga förväntningarna, utfrysningen, informationsproblemen, hemlösheten och den förlamande känslan av att alla centrala skeendena äger rum på andra sidan en ogenomtränglig glasvägg." (s 144). Ingenting har alltså hänt i fråga om människors och djurs trivsel under denna tid och knappast någon minns skrivelsens upphovsman, en försöksdjursassistent Hedda Sjögren.

Skriften delar in djuren efter funktionsprincipen, som anses vara ändamålsenlig med tanke på Institutets resursfördelning. De sorteras i tre grupper: förbrukningsdjur, återbruksdjur och individdjur. Sjögren hävdar, att resursfördelningen bör bli 1-3-5 för de nämnda grupperna "*för att avnämarna skall uppleva att de erbjuds optimal service*" (s 147). Evy Becks kontrollberäkningar visar, att proportionerna fortfarande är giltiga.

Vid ett tillfälle får Evy Beck representera Nobelinstitutet hos Fronten mot vivisektion, dit hon inbjudits för att tala om sitt arbete. Samtidigt visas ljusbilder av djurförsök. Bilderna är gamla och några detaljer går knappast att urskilja. De visar försök, som hon inte känner till från sin erfarenhet. Hon avstår från att kommentera bildmaterialet, eftersom det inte ger tillräcklig kunskap om själva försökssituationen. Med de djuren kan hon inte känna medlidande.

Djuren på Nobelinstitutet har däremot hennes medkänsla och för att om möjligt lindra deras smärta och ångest i samband med avlivningen tar hon kontakt med Preparatrisföreningen, eftersom det är preparatriserna som har mest att göra med försöksdjuren. För henne är tiden före avlivningen, när djuret grips av panik och söker fly, ett större problem än själva avlivningen. Idealet skulle därför enligt hennes förmenande bli att få djuret medvetslöst, innan det hinner känna dödsångest. För att ge sin argumentering tyngd hänvisar hon till djurskyddslagen som säger, att djur inte får utsättas för onödigt li-

dande. Därför rekommenderar hon en ny sorts lampa med laserstråle, som gör djuret medvetslöst. Några prospekt överlämnas för vidare befordran till institutionscheferna. Den allt övervakande datorn anar kostnadsökning och reagerar omedelbart negativt (s 165).

Funderingarna kring försöksdjurens ångestförnimmelser får Evy Beck att söka upp institutionschefen för medicinsk psykologi, som snabbt skisserar några tänkbara försök i syfte att utröna animal ångest. Hon önskar "ett objektivt underlag för att kunna påstå att djur känner ångest. Och om så är fallet, att det är vår humanitära plikt att minimera detta." (s 169). Professorn kan inte förstå funderingarna kring ångest hos djur; för honom är det naturligt att dra slutsatser om människans ångest på grundval av djurförsök. Enligt hans sätt att se ställer hon frågan baklänges, eftersom hennes utgångspunkt är människan och hon vill överföra erfarenheterna till djuren. "Enligt ditt sätt att se är människan försöksdjur och försöksdjuret människa." (s 168). Hon är medveten om sitt dilemma: utan invändningar har hon accepterat, att — med en kristen allusion — otaliga försöksdjur lidit och dött för att hennes far skall kunna leva ännu några månader. "Jag accepterar massdöd men ojar mig när jag ser ett enskilt marsvin plågas." (s 179). Inför fadern får hon söka försvara sitt arbete och det gör hon dels genom att hänvisa till djurskyddslagen, dels genom att hävda att djuren måste skötas för att goda forskningsresultat skall nås. Vidare vore det omoraliskt att låta djuren lida i onödan, anser hon.

Efter att ha inhyrat en mutresa till Gambia, erbjuden av Findus som tror att Evy Beck är Institutets uppköpare av försöksdjur, tillbringar hon några dagar i skogen vid Märsta hos några vinddrivna män, utstötta ur civilisationen och lämnade att klara sig själva efter bästa förmåga. Vid återkomsten till sin arbetsplats strövar hon planlöst omkring — det är ännu semester — och hamnar på Etologiska institutionen, som hon inte besökt tidigare. Där upptäcker hon ett s k packingexperiment, där vanvården står i stark kontrast till exempelvis Anatomiska institutionens djurstall, där råttornas svansar "ringlar sig i glada kringlor och cirklar." (s 61). Till packingexperimentets premisser hör dock, att människan inte alls skall ingripa. Då kan man få erfarenhet av vad som händer i överbefolkade samhällen, vilkas population lämnats att sköta sig själv. Efter några natters sömnlöshet och grubbel över råttbassängen beslutar hon att göra vad hon kan för att få slut på försöket; hon anser det vara djurplågeri utan något vetenskapligt värde.

Vid terminens början förbluffar Evy Beck sina kollegor genom att kräva, att Institutet stoppar packingexperimentet. Någon förståelse möter hon inte utan slussas till Etikcentrum för att där få hjälp att bearbeta sina moraliska betänkligheter. Det blir en långvarig behandling. Under hela denna tid behåller hon sitt arbete på Institutet och får under dagtid känna på fullständig utfrysning och isolering; däremot utnyttjas hon flitigt för jouruppdrag nattetid.

Efter många gruppsamtal på Etikcentrum får hon slutligen hjälp att hantera den barndomsupplevelse, som grundlagt hennes inställning till djurs lidande. Som 6-åring fick hon nämligen bevittna, hur den kanin, som hon matat med maskrosblad en hel sommar, dödades genom att dängas mot en cementplatta i trädgården. Hon tillstår nu, att hon är emot vivisektion, därför att det innebär övergrepp mot försvarslösa. Hennes känsloutbrott ger slutligen insikten, att det inte går att vara "hyperhuman" (s 270). Lojal och positiv under-

ordnar hon sig nu de stora, långsiktiga målen. ”Ett dåligt djurskydd kan ju inte få vara orsak till att man sätter en käpp i hjulet för hela Nobelinstitutet.” (s 269). Efter hennes tolv månader på KVAMS-anslaget — det betyder att AMS avlönar en ”arbetslös kvinnlig akademiker som senast anställningsåret uppnår 49 levnadsår” (s 23) — anser sig Institutet kunna rekommendera henne för ytterligare en period.

Genren

Djurdoktorn kan uppfattas som en satir. Det gjorde också dagskritiken allmänt. Denna livskraftiga genre har en lång historia, som börjar i det antika Rom. Väsentligare än satirisk genre eller satirisk stil är emellertid en synvinkel, en metod och kritisk attityd, som implicerar satir. Den satiriska elakheten är principiell och moralisk i det att den genom att förlöjliga vill åstadkomma förbättringar, har Bengt Holmqvist framhållit.⁴ Allmänt omvittnas satirens vidsträckta användning: ”en estetiskt karakteriserande beteckning för litterära verk inom olika genrer som i kritiskt, ofta också reformerande syfte förlöjligar enskilda personer eller människotyper samt förhållanden och händelser inom det offentliga livet och privatlivet.”⁵ Detta är tillämpligt på *Djurdoktorn* så till vida som romanen är en samhällssatir, där byråkrati och pampvälde avhånas. Estetiskt brukar satiren förbindas med komiken och det finns anledning att varna läsaren för alltför stort nöje vid läsning av satir. Risken finns att vi då undgår att känna oss träffade.⁶ Att även detta gäller *Djurdoktorn* vittnade mottagandet om, då det på något håll betonades, att läsning av romanen framför allt vore en plikt och inte enbart nöje och litterär njutning.⁷

Djurdoktorn kan emellertid också uppfattas som en utopisk roman. Denna genre har under senare år lockat många forskare. I en undersökning av framtidsbilder i västerländsk tanketradition konstaterar Tore Frängsmyr, att den vanliga typen av framtidslitteratur är den som innehåller samhällskritik och att den utgör en egen genre i Västerlandets litteraturhistoria. ”Syftet är alltså inte främst att verkligen teckna en bild av ett rimligt framtida samhälle, utan att i utopins eller satirens form kritisera det egna samhället.”⁸ Till denna kategori hör både äldre framtidsskildringar som 1800-talets utopiska socialisters med en optimistisk tro på det framtida samhället och vår egen tids, som gestaltar tendenser i samtiden uppförstorade i en inte alltför avlägsen framtid, exempelvis Aldous Huxley, Karin Boye och George Orwell. Här finns i motsats till den föregående gruppen en mörk syn på framtiden. Utopin har blivit dystopi. *Djurdoktorn* har sin plats i den senare kategorin, därför att dess förutsägelse är pessimistisk och därför att ”de tendenser i nuet som projiceras på framtiden är inte de hoppingivande”.⁹ I valet mellan ett tekniskt och administrativt välorganiserat samhälle och en schön och bekymmersfri tillvaro — med Frängsmyrs ord ”det goda livet” (s 234 f) — föredrar Jersild att skildra det förstnämnda, det effektiva samhället. Därmed ansluter sig *Djurdoktorn* till flertalet framtidsromaner, som Frängsmyr granskat.

Jersilds framtidsskildring utspelas liksom Orwells på 1980-talet. Att han förlagt sin dystopi bara ett lustrum efter 1984 kan vara en antydning om att han, som vid flera tillfällen hänvisat till Orwell som inspiratör, önskat hålla sig i närheten av dennes årtal för att få mäta sina litterära krafter med honom.

Verklighetsanknytning

Karolinska institutet

Evy Becks arbetsplats är således Alfred Nobels Mediko-kirurgiska institut. Dess historia är det första läsaren får ta del av:

Alfred Nobels Mediko-kirurgiska institut är Skandinavien största utbildningsanstalt för läkare och medicinska forskare. Institutet uppstod från början som bihang till en av Europas äldsta militärakademier, Krigsskolan på Karlberg. I samband med Sveriges förlust av Finland 1809 hade den militära sjukvårdsapparaten antagit för tiden ansevärda proportioner. Detta ledde år 1810 till att under konung Carl XIII:s beskydd en särskild kirurgisk skola för fältskärer grundades. Fältskärareakademien förlades till Stockholm, en av de få europeiska huvudstäder som saknade universitet.

1901 civiliserades denna militärmedicinska anstalt och jämfördes med de medicinska fakulteterna. Detta skedde dock inte utan motstånd från universitetet i Uppsala och Lund, varför Kongl. Maj:t 1906 fann för gott att bifalla Institutets enträgen framställan att få antaga namnet Alfred Nobels Mediko-kirurgiska institut. Därmed knöt Institutet till sig namnet Alfred Nobel — ett begrepp som höll lika många internationella karat som en Carl von Linné eller en Emanuel Swedenborg.

Alltsedan dess utdelas Nobelpriset i fysiologi och medicin varje år den 10 december av Institutets lärarkollegium; ett förhållande som utgör själva grunden för Sveriges självpåtagna ställning som medicinsk stormakt. (s 7)

Redan denna upptakt ger ett tydligt exempel på den försåtliga verklighetsteckning, som Jersild använder som en mycket medveten teknik. Hans utgångspunkt är självklar; i stor utsträckning anknyter han till verklighetens Karolinska institut och likheterna mellan dess och det diktade institutets historia är kanske till och med större än man i förstone är böjd att tro.

Namnet Karolinska mediko-kirurgiska institutet upptogs i 1822 års reglemente och är fortfarande det officiellt gällande.¹⁰ Det militära ursprunget finns där också i så måtto, att flera läkare med erfarenhet från 1808-09 års krig i pressen kom att uttala sig för behovet av medicinska reformer. Det blev Carl Trafvenfelt, medlem av Collegium Medicum, som inför 1809-10 års riksdag begärde den utredning, som fick regeringen att föreslå upprättandet av ett garnisionssjukhus samt just ett "Institut till danande af skickliga Fältläkare".¹¹ År 1906 är ett märkesår också i Karolinska institutets historia så till vida som det detta år fick promotionsrätt; därmed kunde den långa och tidvis bittra kampen för jämställdhet med landets övriga medicinska fakulteter anses avslutad. Att Alfred Nobels namn knyts till det institutet är inte heller långsökt, för det har också den likheten med verklighetens Karolinska, att dess collegium svarar för utseende av nobelpristagare i fysiologi och medicin.¹² Det existerar emellertid sedan slutet av 30-talet ett nobelinstitut som en del av Karolinska institutet.¹³

Framställningen präglas även i fortsättningen av en ironisk distans, som lyser igenom också i enstaka vändningar. Att beskriva fältläkarkåren vid tiden för Sveriges senaste krig med den anakronistiska termen "den militära sjukvårdsapparaten" ger en munter effekt i upptakten till en skildring, som bland mycket annat handlar om modern medicinsk byråkrati. "Fältskärarakade-

min'' är en ordbildning, som har en fatal likhet med ''tillskärarakademin''. Sin ironiska hållning till militär kirurgi visade Jersild redan i *Calvinols resa genom världen*, där Napoleons fältläkare fick bronsmärket i kirurgi. Därtill pekar ordet fältskär mot Topelius, vilket tillför skildringen ännu en dimension. Att teckna institutets utveckling bort från det militära är en sak, men att för detta välja termen ''civiliserades'' ger en helt annan innebörd. Och när Nobels namn sägs vara ''ett begrepp som höll lika många internationella karat som en Carl von Linné eller en Emanuel Swedenborg'', så är det åter fråga om en i ironiska syften lånad vokabulär — huruvida den sedan emanerar från högtidstalaren eller uppsatsförfattaren är en underordnad fråga. Ett liknande ställäge finns också i avslutningen av den lilla historiska exposén, där prisutdelningen framställs som ''själva granitgrunden för Sveriges självpåtagna ställning som medicinsk stormakt''. Därmed sluts framställningens cirkel som i den enklare bruksretoriken: om förlusten av den sista delen av den politiska stormakten Sverige hade sin del i tillkomsten av det mediko-kirurgiska institutet, så har samma instituts utveckling gjort Sverige till en stormakt på ett annat område.

En lika utförlig granskning av Jersilds teknik och hållning till verkligheten kan av utrymmesskäl inte göras i fortsättningen. Uppmärksamheten får koncentreras till några nyckelepisoder, där skärningen mellan realitet och fantasi ter sig särskilt innebördsrik. I några fall är det också så att det som förefaller mest fantastiskt har ett verklighetsunderlag — och vice versa! Eftersom detta är ett viktigt utslag av Jersilds strävanden, finns det här dubbel anledning att exemplifiera.

Till Nobelinstitutets finansörer har hört ''släktingarna faster Alice och farbror Knut Wallenberg, moster Marguerite och morbror Axel Wenner-Gren'' (s 8). Wallenbergstiftelsen har bidragit till Karolinska institutets vetenskapliga verksamhet.¹⁴ Att ge donatorerna släkttitlar antyder en kritisk hållning gentemot den långtgående fraterniseringen mellan vetenskap och storfinsans. Multinationella företag har emellertid senare övertagit de rika släktingarnas roll: Europharm, Medinvent Internat. och Dow-Know-How har tillfört ''ungt och friskt blod'' (ibidem). Här samsas ironi och skämtsam ordlek, då namnet Dow-Know-How kan vara uttal för (I) don't know how.

I den dröm om djurens julnatt som Evy Beck har, beskrivs bostaden för Farmakologiska institutionens katter:

På Farmakologiska institutionen är man trångbodd, på ingen annan institution arbetar så många djur. Redan på 60-talet blev kattkenneln för liten och katterna fick flytta ut till tre begagnade cirkusvagnar på baksidan av institutionen. De glada färgerna på vagnarnas sidor har för länge sedan flagnat men i natt kommer frosten och framkallar de gamla mönstren — iskristallerna sätter sig som järnfilspån i solar och stjärnfall, snurrande paraplyer och hoppande vågor. (s 53 f)

När hon blivit hemmastadd på sin arbetsplats och dess farmakologiska institution, får hon tillfälle att närmare betrakta dessa cirkusvagnar:

Av utrymmesskäl måste ett antal katter bo i tre före detta cirkusvagnar. Det låter värre än det är. Vagnarna har elvärme samt vatten och avlopp. Blir det riktigt smällkallt kan de nakna vatten- och avloppsledningarna visserligen frysa,

Fig. 4. Provisoriska djurutrymmen. I förgrunden från vänster docenten Holmstedt, professor Uvnäs och docenten Lindgren.

men det händer ytterligt sällan. Cirkusvagnarna är därför mera ett estetiskt problem än ett hygieniskt. (s 83)

Vem skulle i förstone tro att just dessa cirkusvagnar hör till de detaljer, som har en trygg förankring i verkligheten? Men både besökaren och den som läser Karolinska institutets historia kan förvissa sig därom. "Provisoriska djurutrymmen" lyder den lakoniska texten till bilden.¹⁵ Den har för övrigt fått djurskyddet att reagera.¹⁶

Djurskyddspropaganda

Djurskyddsorganisationerna aktualiseras i än bokstavigare mening i ett annat illustrativt fall. I tablå 25 skildras, hur Evy Beck deltar i en diskussion om djurskydd hos Fronten mot vivisektion. Den organisation som fått släppa till material för framställningen är framför allt Nordiska samfundet mot plågsamma djurförsök.¹⁷ Möjligen ligger det en markering redan i det av Jersild skapade namnet. Ordet vivisektion lanserades en gång av Strindberg som en term för betraktelser över medicinska och psykologiska ämnen, och det är rimligt att tro, att Jersild varit medveten om denne föregångare. Att Strindberg bland svenska diktare hör till de viktiga för honom är knappast svårt att se. Termen vivisektion var — det är Gustaf Myhrmans iakttagelse — från början starkt präglad av en propagandasituation men genom förbättring av försöksdjurens förhållanden har den blivit mindre gångbar: den som gör front mot vivisektion är sent ute.¹⁸ Och det är just detta Evy Beck får konstatera. "Bilderna", som förevisas vid sammankomsten, "är mellan tio och trettio år

Djurdoktorn (s 148f)

Först kommer en apa som undergår rymdexperiment vid ett Paris-laboratorium.

Broschyren

Apa som undergår rymdexperiment vid ett Paris-laboratorium. De lidanden och fasor, som en mycket stor mängd djur får utstå under lång tid före, under och — om de överlever — efter rymdfärderna, har vi nog svårt att bilda oss en föreställning om.

Så en rökande hund från Amerika, ett får med elektroder i sömn-centrum,

Rökande hund. — Genom ett rör insatt i luftstrupen tvingas denna olyckliga hund vid Vet. Adm. Hospital i East Orange, N.J. att inandas cigarrettrök från en maskin. Experimentet omfattar 90 hundar och avses pågå i flera år. Rökexperiment, med flera djurarter, bedrivs i många länder, även i vårt land. De svåra sjukdomar i lungor och hjärta, bland dem lungkräfta, som framkallades, är väl kända från mänskliga patienter: experimentet onödigt!

en kanin utsatt för krockskadeexperiment.

Krockexperiment på kaniner i Finland

(Ur Acta Chirurgica Scandinavica, suppl 380. — Helsingfors 1967)

En typ av exp. innebar, att djuret lades på rygg efter att ha bedövats. En mässingscylander fick sedan falla mot djurets bröst för att åstadkomma skador (bl.a. krossning) — Sammanlagt användes 157 kaniner. Skadorna var så svåra, att av 100 djur överlevde endast 49. — 11 dog inom 10 min. — 9 inom 1 timma. Andra levde från några dagar till 15 veckor. — Obduktionen visade bl.a. att lungorna skadats och innehöll blod. I ett fall hade innerväggen brustit i stora kroppspulsåldern. — Vid ett annat exp. fastsattes djuret i en låda, som fick falla ned mot ett järnrör. Den första kaninen skadades 7 ggr, innan den dog.

— *Inter sägs om smärstillande medel under den tid ett antal djur överlevde efter att bedövningen upphört. — Samma slags exp. utförs i mängd i USA.*

en av den berömda W R Hess katter,

Hjärnexperiment på obedövade katter

Katten på bilden har tre elektroder i hjärnan, förbundna med elektriska instrument. Professor Hess i Zürich har använt hundratals katter för dylika experiment. Varje djur får elektroderna insatta på 12 olika ställen av hjärnan — enbart detta förorsakar djuren avsevärt lidande — och utsättes 12 ggr för elström av växlande spänning. Bland smärtsamma följder märks: krystnings- och kränkingsattacker, manifestation av förskräckelse och raseri, total kraftlöshet (djuren sjunker samman) oförmåga att koordinera rörelserna, ätsjuka (biter i oätliga föremål), vridning av huvudet åt ena sidan med åtföljande fixering av detta läge under veckor och månader o.s.v. (Bilder och uppgifter ur W.R. Hess: Experimental-Dokumente, Zürich 1956). Detta händer på många håll i världen, även i vårt land, och med olika slags djur.

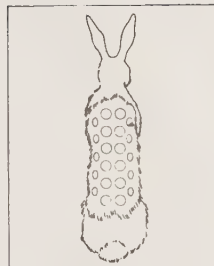
*bränning av rakade kaniner med
brännjärn och två hopsyddas råttor.*

**Bränning av rakade kaniner med
brännjärn, upphettat till 90° har ut-
förts på Allm. sjukhuset, Malmö.**

För den svarast brända gruppen
varade bränningen 17—20 min. —
Under själva bränningen var djuren
bedövade med eter. Efter upp-
vaknandet levde somliga flera dygn
och fick således uthärda alla smär-
torna tills döden befriade dem. — (Ur
"Acta Chirurgica Scandinavica, årg.
1962. — Sid. 159—70).

*Brännjärn av den
använda typen*

*Fördelning av för-
bränningarna på
rygg och sidor.*

En ursprungligen mager och en fet
mus hopsydd. Om blodkärlen får
växa samman blir de lika feta. I mot-
satt fall blir den ena mager och den
andra fet, vilket visas på bilden. (Ur
"Boken om kvinnan" av prof:an med
dr:n G. Dahlberg och S.D. Gam-
meltoft).

gamla" (s 149). När vi får de ytterligare detaljerna om denna bildvisning från slutet av 80-talet, visar det sig att Jersild plockar med de bilder som Nordiska samfundet brukar sprida genom sina propagandabroschyrer. I flera fall kan man tämligen väl bekräfta den stora förseningen. Bilderna går emellanåt tillbaka till 50- och 60-tal och deras kvalitet är dålig, inte minst därför att de ofta återges efter andra tryck.

Det intressanta beträffande Jersilds förhållande till verkligheten ligger naturligtvis i att här punktvis kunna konstatera hur nära han kan gå en identifierbar verklighet. Fiktionens likheter med verkligheten är emellertid fler än så. Även presidiet i Fronten mot vivisektion vad gäller ordförande och sekreterare har förebilder i Nordiska samfundet. Adjunkten Love Ahlin med fru passar väl in på lärarparet Johan och Ellen Börtz, som varit ordförande och sekreterare under en lång följd av år.¹⁹

Nobelprisen

En mobil metallskulptur pryder Institutets entré. Den består av vindflöjlar, var och en med namnet på en nobelpristagare i medicin:

Det är namn som N.Finsen, I.Pavlov, R.Koch, S.Ramón y Cajal, A.Gullstrand /skall vara: Gullstrand/, W.Einthoven, Ch.Sherrington, E.A.Doisy och U.v.Euler. Från senare år igenkännes framstående forskare som B.F.Skinner, Anna Griebe, Richard Studsman, P.Klevsjin, J.J.Bandura och Rollo Ray Jr. (s 8 f)

Samtliga som nämns i den första meningen har verkligen fått nobelpris i fysiologi och medicin: Finsen 1903 för epokgörande undersökningar angående de ultraviolettera strålarnas betydelse för behandlingen av vissa hudsjukdomar, Pavlov, som Jersild apostroferat redan i *Calvinols resa genom världen*, där han är en av Rectors tentander, 1904 för utforskandet av matsmältningskörtlarnas fysiologi, Koch 1905 för sina arbeten och upptäckter rörande tuberkulosen och Cajal 1906 delat pris för banbrytande undersökningar angående ryggmärgens, hjärnans och nervvävnadernas histologi. Gullstrands arbeten rörande ögats dioptrik gav honom priset 1911 och Einthoven fick sitt pris 1924 för undersökningar om hjärtats aktionsström, EKG, aktionsströmmen i nerver och hudmotståndet. Sherrington, en av samtidens främsta fysiologer, erhöll ett halvt nobelpris 1932. Han var den förste som klargjorde synapsernas ledning och hämning av nervimpulserna, begreppet motorisk enhet och flera andra förhållanden inom nervsystemet. Doisy belönades 1943 för sina upptäckter av K-vitamin som hjälp vid blödningssjukdomar och Ulf von Euler slutligen tillerkändes 1970 ett tredjedels pris för forskning rörande noradrenalinfunktionen.²⁰ Det är inte mindre än fem fysiologer i skaran: Pavlov, Gullstrand, Einthoven, Sherrington och von Euler. Fysiologi och farmakologi är två medicinska discipliner, där djurexperiment är en viktig förutsättning för arbetet. Ämnet har således fått en viss tyngd, då Jersild sammanfört fem fysiologer i en grupp av nio forskare. Man skulle kunna tro, att han redan genom denna sammanställning syftade till att ifrågasätta djurförsöken.

Bland de uppräknade finns några som inte fått nobelpris. De har gjort sig bemärkta inom andra områden.

J.J.Bandura är namne till psykologiprofessorn Albert Bandura, sedan 1972 vid Stanforduniversitetet och bekant för sin "social-learning"-skola, medan Rollo Ray har samma förnamn som existensialpsykologen Rollo May. Tillnamnet Ray kan ge en vink om Jersilds konstantresse.²¹ Bandura tillhör samma behavioristiska huvudströmning som Skinner. Både han och Rollo May har fått komma till tals och kritisera Skinners metoder i ett reportage i tidskriften *Time*, där Skinner intervjuas och hans bok *Beyond Freedom and Dignity* (1971) presenteras.²² Richard Studsman nämns i samma *Time*-nummer, dock med stavningen Stutsman. Även han är psykolog, skolad i Skinners anda och verksam vid Twin Oaks, ett jordbrukskooperativ, som organiserats efter Skinners riktlinjer. En annan medlem i kollektivet heter (Kat) Griebe och från den närbelägna floden South Anna River har Jersild uppenbarligen plockat hennes förnamn. Även om små ingrepp har gjorts i de fiktiva nobelpristagarnas namn, Skinner undantagen, så kan det alltså konstateras att de alla — ut-

om Klevsjin — återfinns i den tidskriftsartikel, som gav en presentation av Skinners liv och lära.²³

Trots att det är tolkningen av *Djurdoktorn* som är den väsentliga uppgiften här, blir det nödvändigt att ett slag lämna den för en något utförligare presentation av Skinner och hans vetenskapliga insatser. Han har haft en fundamental betydelse för Jersilds författarskap i allmänhet och *Djurdoktorn* i synnerhet.

B.F.Skinner

Den mest kände av de fiktiva nobelpristagarna är således B.F.Skinner. Skinner har varit en av de mest inflytelserika amerikanska psykologerna i vår tid och var under 1960-talet en av de mest kontroversiella gestalterna inom beteendevetenskaperna. Som ledare för den behavioristiska skolan, som liknar människan vid en maskin, kom Skinner i opposition mot såväl humanistiska som freudianska psykologer.

Redan tidigt hade Skinner klart för sig, hur hans idealsamhälle skulle vara beskaffat. Det presenterade han i den utopiska romanen *Walden Two* (1948). Han skisserade där ett harmoniskt samhälle, grundat på gemensamt ägande, arbetsfördelning och jämlikhet. Någon frihet för individen skulle inte längre finnas, utan alla skulle underordna sig samhällets bästa. Ingen i romanen tycks heller känna saknad efter denna frihet.

Skinner är positivist. Han är också determinist i den meningen att han anser, att beteenden av alla möjliga slag avges slumpmässigt men att beteenden, som får goda eller dåliga konsekvenser för individen, formas till "operanter" av dessa konsekvenser. Goda konsekvenser kallar Skinner positivt förstärkande stimuli. De ökar sannolikheten för upprepning av det gynnsamma beteendet. De sannolikhetssamband som uppstår mellan a) den situation i vilken beteendet uppträder, b) beteendet självt och c) de förstärkande konsekvenserna kallar han "contingencies of reinforcement". Skinner är i striden mellan dem som anser att allt beteende är anlagsbetingat och dem som anser att miljön har ett avgörande inflytande åtminstone på människors reaktionssätt, en uttalad miljöteoretiker. Han är det på mycket konkret nivå. Han söker alltid finna just de förstärkningar som format existerande beteenden och han nöjer sig aldrig med att konstatera allmänna samband mellan arvsanlag, miljöpåverkan och egenskaper. Skinner är vidare radikal behaviorist. Han vill göra rent hus med traditionella förklaringar till människors reaktioner och beteenden, som går ut på att jaget, viljan, karaktäregenskaperna, känslorna, nerverna, hormonerna eller något annat allmänt skulle kunna orsaka beteenden. I Skinners psykologi finns bara identifierbara och registrerbara beteenden samt förstärkningskontingenserna mellan stimulussituation, beteende och förstärkande konsekvenser. Men han kritiserade andra behaviorister som inte ville erkänna, att det finns typiskt mänskliga beteenden, t ex det språkliga beteendet.

Det som gjorde Skinner allmänt känd var den s k skinnerboxen, som han uppfann för att kunna studera betingade reflexer hos råttor. Den lagbundenhet som gäller för inläring hos dessa djur antog han skulle gälla för ryggradsdjur över huvud taget, inklusive människan. Med sin metod har han trimmat duvor att promenera i åttor och att spela bordtennis.²⁵

I motsats till andra teorier som de humanistiska och psykodynamiska häv-

dar skinnerismen, att endast beteenden kan studeras vetenskapligt och att så bakomliggande själsliga processer är vidskepliga eller förvetenskapliga påhitt, som man tar till, när man skall förklara reaktioner, vars verkliga orsaker man inte känner.

Skinnerismen är emellertid inte bara en teknisk metod utan den bygger också på en ideologi, presenterad av riktningens upphovsman i *Beyond Freedom and Dignity* (1971), en teoretisk motsvarighet till romanen *Walden Two*. Författaren analyserar där begreppen frihet och värdighet, som av hävd förbundits med den autonoma människan, och argumenterar emot dem som anser kontroll vara av ondo. Han ser som en naturlig konsekvens av vetenskapens utveckling, att den autonoma människans funktioner tas ifrån henne undan för undan, eftersom omgivningen blivit mer begriplig. Den kan dessutom ändras med hjälp av den fysikaliska och biologiska teknologins landvinningar, i syfte att påverka människans beteende. Detta är "behavioral technology". För Skinner är kulturutvecklingens syfte att få människorna att kontrollera konsekvenserna av sitt eget beteende. Därför måste människorna bringas att använda de fysiska, biologiska och beteendemässiga teknologier. På så sätt ökar kulturens möjligheter att överleva, och de stora problemen med kärnvapenhot, förgiftning och överbefolkning skulle kunna bemästras.

Kontrollen över befolkningen som helhet måste då delegeras till specialister som poliser, lärare, präster och terapeuter.

Skinner ser med tillfredsställelse att autonomin hos den mänskliga individen ersätts av omgivningen och dess förstärkande konsekvenser samt påpekar, att det är denna omgivning som utvecklat och utformat artens beteende. Skinner ser nämligen en direkt parallell mellan de mutationer i generna som får gynnsamma konsekvenser för individer som utvecklas till en ny art och de slumpvisa beteenden som får gynnsamma konsekvenser för individen och därmed blir operanter.

När fysiologerna studerar andning hos försöksdjur sker det för att utnyttja likheterna med människan, understryker Skinner. Han anser att likartade överensstämmelser i fråga om beteendet är på väg att upptäckas.

I syfte att bemöta tänkta invändningar fastslår Skinner, att människan inte reduceras till någon maskin genom att hennes beteende analyseras i mekaniska termer men tillfogar därpå: "Man is a machine in the sense that he is a complex system behaving in lawful ways, but the complexity is extraordinary." (s 202). Skulle någon vilja invända, att människan enligt Skinners syn bleve ett offer för påverkan, så bestrider han det genom hänvisning till att den kontrollerande omgivningen nästan fullständigt är hennes egen skapelse, varför hon inte kan sägas vara något offer.

Vad Skinners kritiker främst angripit är att han inte medger att människan själv är i stånd att forma sin tillvaro, att hon kan utvecklas och att hon som medveten individ också kan påverka sin fysiska miljö. Tvärt emot är skinnerismens mest utmärkande drag dess statiska karaktär, då man utgår från att människan kan styras i bestämda mönster och att dessa mönster är kända. Därigenom erkänner Skinner och hans anhängare den teknokratiska eliten som mänsklighetens ledare för framtiden.

Skinner lanserade ännu en innovation genom baby-in-a-box-experimentet. Som spädbarn placerades nämligen hans dotter Deborah i en ljud- och värme-

isolerad hygienbox med glasfönster, där hon vistades i två och ett halvt år. Experimentet redovisades av Skinner själv i *Ladie's Home Journal* med underrubriken: "The machine age comes to the nursery: introducing the mechanical baby-tender."²⁶ Motiveringen till denna barnavårdsreform var omtanke om barnets fysiska och psykiska hälsa och en önskan att reducera moderns arbete. Temperatur och luftfuktighet i boxen prövades ut för att exakt passa barnet, som hela tiden slapp besvärande klädesplagg. Lek och muskelträning hörde till rutinen och babyn förvärvade "an amusing, almost apeline skill in the use of her feet" (s 31). Leken integrerades med betingningsövningar:

One toy is a ring suspended from a modified music box. A note can be played by pulling the ring downward, and a series of rapid jerks will produce Three Blind Mice. At seven months our baby would grasp the ring in her toes, stretch out her leg and play the tune with a rhythmic movement of her foot. (s 31)

Deborahs lek skildras med forskarens distans och det förefaller honom egalt, huruvida det är en människa eller ett djur som observeras. Möjligen var det en gränsöverskridning av sådant slag som gjorde, att bara ett fåtal föräldrar anammade box-idén för sina barn.²⁷

I romanen *Djurdoktor* presenterar Jersild behaviorismens förgrundsgestalter — utom Skinner John B. Watson — i en saklig redogörelse (s 98-100). Det måste ha särskilda orsaker. Eftersom författaren relativt tidigt blev bekant med skinnerismen finns det dessutom anledning att söka allusioner på den i författarskapet över huvud taget.²⁸

En direkt parallell till Skinner är en professorsfamilj Ericson, vars omfattande försöksverksamhet inte utesluter ens de mest intima sammanhang. Fotoceller och apparater av olika slag är utplacerade i bostaden och alla familjemedlemmar är engagerade; inte minst följs spädbarnets utveckling. Babyn Victor Ericson i *Till varmare länder* (1961) skulle i det avseendet kunna vara en pendang till Deborah Skinner.

Ett karakteristiskt drag i Jersilds människosyn är att han ser människan som fånge, manipulerad av krafter utanför henne själv. Det är tydligt redan i de första romanerna *Till varmare länder* och *Ledig lördag* (1963), där huvudpersonerna lever i en falsk folkhemsidyll. Lena Swedin i *Prins Valiant och Konsum* (1966) är likaså fånge i en drömvärld, där hennes fantasi kretsar kring seriehjälten Prins Valiant. Lennart Siljeberg sitter fast i byråkratin. Att även en medveten byråkrat, Rolf Nylander, kan fångas av systemet, visas i den politiska romanen *Vi ses i Song My* (1970). I *Uppror bland marsvinen* (1972), får marsvinet, det vanligaste försöksdjuret, som föds upp i stora mängder, lever sitt liv i en bur och knappast anses ha något värde, symbolisera den lilla människans totala maktlöshet i ett högindustrialiserat samhälle.

Alkoholisten i *Stumpen* (1973) är determinerad och låst i sin tillvaro, ett pendlande mellan vårdinrättningar och supbröders gemenskap. *Barnens Ö* (1976) har den 11-årige Reine i centrum och han behandlas av vuxna nästan undantagslöst utan medmänsklig respekt. Just i sin egenskap av barn saknar han möjlighet att hävda sitt oberoende.

Jersilds författarskap speglar en pessimism som gör gällande att människans villkor bestäms av faktorer utanför henne själv. Till skillnad från Skinner, som ser förhållandet mellan människan och hennes miljö på ett kyligt och

vetenskapligt sätt, visar Jersild i sin gestaltning inlevelse i och medkänsla med den enskilda individen, som riskerar att komma bort i vård- eller administrationsapparaten eller som Reine i *Barnens Ö* lever avskild på "det ensamma barnets egen ö" (s 201). I Reines fall är hänvisningen till Skinner särskilt uppenbar, då hans metaforiska ö är lika avgränsad som en låda. Denna viktiga sida i Jersilds författarskap har också observerats, när en anmälare rubricerar sin recension: "Ett litet marsvin i Sverige".²⁹

Jersild tycks således tidigt ha insett vilket hot Skinners människosyn utgör och därför reagerat så eftertryckligt mot den determinism och känslolöshet, som den innebär, och mot användningen av människor som försöksdjur. När *Time* kom ut med en fyllig presentation av Skinner, hans biografi och vetenskapliga insats kan det ha fått Jersild att vilja göra upp med honom. *Djurdoktorn*, som påbörjades i december 1972 (*Professionella bekännelser*, s 157 f) kan ha initierats av *Time*-artikeln. Jersild går där till direkt angrepp mot det som upprört honom tidigare. Det visar sig nämligen, att de fakta som redovisas i tablå 16 om Skinner och Watson återfinns i artikeln. Vissa partier är direkt översatta. Om kultursynen i *Walden Two* heter det:

communal ownership of land and buildings, egalitarian relationships between men and women, devotion to art, music and literature, liberal rewards for constructive behavior, freedom from jealousy, gossip, and — astonishingly — from the ideal of freedom. (s 47)

I *Djurdoktorn* lyder motsvarande parti:

Kommunalt ägande av mark och byggnader, likställighet mellan man och kvinna, dyrkan av konst, musik och litteratur, premiering av konstruktivt beteende, frihet från avundsjuka, skvaller och frihet från det traditionella idealet individuell frihet. (s 98 f)

Det måste emellertid också sägas, att Jersild, trots att han på vissa punkter följt förlagan så noggrant, också släppt lös sin fabuleringslust mitt i den sakliga redogörelsen för behaviorismens pionjärer. Ursprunget till Skinners forskning benämns familjärt "Moder Ryssland och Pappa Amerika" och med en välvald metafor från grammfonens barndom blir pappa Amerika "Husbondens röst" som "megafonerade" (s 98). Ordvalet markerar distans till behavioristerna. Omisskännligt jersildsk prägel har också kommentaren till Skinners ideologi: "Detta kan låta som en buljong, ett flerdagarskok på 10 liter vatten, en nypa salt och märgpiporna, svansen och klövarna efter Kommunistiska Manifestet." (s 99)

Utöver principerna i skinnerismen har Jersild valt att ta med några biografiska upplysningar om Skinner. Han återger bl a att Skinner som barn var intresserad av teknik och djur. Experimenten med duvor, promenerande i åttor och spelande bordtennis, likaså. Därefter skildras Skinners möte med den amerikanska behaviorismens fader, John B. Watson, som med sitt manifest *Psychology as the Behaviorist Views it* (1913) länkade in psykologin i USA på behavioristiska banor. Ambitionen var densamma som hos 1700-talsläkaren La Mettrie som skrev *L'homme machine*. Liksom denne sökte Watson förklara allt beteende som reflexer, muskelrörelser och körtelavsöndringar.³⁰ Watson ville bevisa, att människomaskinen till alla delar kan styras och kontrolleras, refererar Jersild (s 99). Efter *Time*-artikeln återger han vidare baby-in-a-

box-experimentet. Också här följer han förlagan mycket nära och den vuxna Deborahs omdöme om sin tid i boxen är ordagrant översatt:

”It wasn’t really a psychological experiment,” she says, ”but what you might call a happiness-through-health experiment. I think I was a very happy baby. Most of the criticisms of the box are by people who don’t understand what it was.” (s 51)

Det var inte i realiteten ett psykologiskt experiment utan snarare vad man kan kalla ett lycka-genom-hälsaexperiment. Jag tror jag var en mycket lycklig baby. Huvudparten av kritiken mot boxen kommer från människor som inte förstår vad det hela handlar om. (s 100)

Det är således tre drag i skinnerismen, som Jersild skjutit in sig på: förlusten av frihetsidealet, Watsons mekaniska människosyn och experimentet med människan.

Vidare heter det i *Djurdoktorn*, att Skinners metoder utvecklats och kommit till användning inom pedagogiken, psykiatrin och kriminalvården. Det är ovedersägligt. I USA och till stor del även i Sverige påverkades undervisningen under 50- och 60-talen starkt av Skinners idéer. Vid Statens Försökskola i Linköping utprovades undervisningsmaskiner och programmerade läromedel under åren 1960-68. Skinner har bemött sina kritiker just genom att hänvisa till uppnådda resultat i skolor, korrektionsanstalter och inom mentalvården.³²

Skinners metod innebär, att eleven-patienten befinner sig isolerad och hänvisad till den som bestämmer och kontrollerar programmet. Det är rimligt att förmoda, att Jersild intar en kritisk hållning till ett sådant rehabiliteringsprogram, då han själv understrukit vikten av att i möjligaste mån ta hänsyn till patienternas egna önskemål.³³ Det innebär en dialog.

I *Djurdoktorn* påstår författaren — och nu är gränsen till fantasin överskriden — att Skinners nobelpris kom att påverka Institutets egen medicinska psykologi, ”för en betydelsefull utmärkelse är inget envägsfenomen, den påverkar såväl givare som tagare” (s 100). Det finns därför anledning att närmare granska vad som sägs i romanen om institutionen för medicinsk psykologi.

Institutionschefen Bengt Orvarsson har ”vidsträckta kontakter till den tillämpade betingningsforskningen inom arbetslivet och försvaret” (s 101). Hans kontakter gör det lätt för institutionen att få anslag. Betingningsforskningen på Nobelinstitutet har uppenbarligen myndigheternas öra. Tillämpad betingningsforskning innebär, att samhället i stort utsätts för betingning, eftersom försvaret utgör en stor sektor av samhället och de flesta människor på något sätt för övrigt är inlemmade i arbetslivet. Det ligger i myndigheternas intresse att folk i allmänhet i ett framtidssamhälle undergår betingning. Då skulle de bli anpassade för samhällets behov.

Enligt den plan för läkarutbildningen, som började tillämpas i början av 1970-talet, ingår medicinsk psykologi och samhällsmedicin som en kurs på totalt 8-10 veckor. Kursplanerna fick inte likadan utformning vid de olika universiteten i landet. I Stockholm blev kursen psykodynamiskt inriktad, i Uppsala mera beteendebetonad.³⁴ I *Djurdoktorn* har Jersild låtit disciplinen få betydligt större vikt. Där skildras kontroll, övervakning och anpassning av stora grupper människor. Det har sin grund i att författaren ser oroande tendenser i

vårt samhälle. Skinners mål är kontroll av hela mänskligheten. Men det som för Skinner är en önskan, utgör för Jersild ett hot.

Jersild har således berörts starkt av Skinner, då denne förekommer i texten med namn, fakta och som företrädare för en riktning inom psykologi och pedagogik. Vidare finns han med i författarens lek med nobelpristagarna. Skinnerismen är också urskiljbar på andra håll i författarskapet. Jersild själv är dessutom, fränsett de yrkesmässiga mötena med människor och djur i burar, bekant med en box-tillvaro à la Skinner, låt vara att den ligger decennier tillbaka i tiden. Ett av hans tidigaste minnen går tillbaka på en vistelse på Sabatsbergs sjukhus, där han som 3-åring hamnade

i ett stort akvarium med de uppskattade måtten: längd 1,5 meter, bredd 1 meter och höjd 1,5 meter. Runt omkring mig i ett stort rum ser jag andra barn som ligger i vita sängar i samma slags glaslådor. Det är ingen mardröm. /---/ Det hade varit enkelt för mig att ta reda på om mitt minne nummer två är fantasi eller verklighet. Men jag låter frågan ligga öppen: Använde man verkligen stora akvarier på barnsalarna 1937 för att hindra infektioner?³⁵

Citatet är hämtat ur novellen "Världsförklaring", avsedd som förord till den självbiografiska boken *Uppror bland marsvinen*. Författaren har emellertid "lyft ut /det/ för att inte framstå som alltför naiv" (ibidem). Den eventuella naiviteten kan här lämnas därhän. Viktigare är att konstatera, hur han förhåller sig till detta barndomsminne. Han är inte säker på om det är en realitet. Och han bryr sig inte heller om att ta reda på vilketdera det är. Även i detta fall nöjer han sig med att vistas i spänningsfältet mellan fantasi och verklighet. Han som i sitt författarskap gärna undviker raka budskap och övertydlighet, kan ha velat utesluta "Världsförklaring" ur novellsamlingen; parallellen mellan barnet i glaslådan och titelns marsvin hade annars varit alltför uppenbar.

Minnet av den tidiga sjukhusvistelsen kommenteras också i *Professionella bekännelser*. Där är det inte någon tvekan: barnen låg i glasbås för att inte smitta varandra. (s 14). Boken är ett steg närmare sanningen än den skönlitterära "Världsförklaring".

Att motivet djur-i-bur funnits tidigt i Jersilds föreställningsvärld framgår av att det får belysa hur ett par tonårsflickors tillvaro är avskärmad i mer än ett avseende: "De stod som två djur i ett bås och bligade ut genom det lilla fönstret." (*Prins Valiant och Konsum*, s 84). Buren används också i bildlig betydelse för att markera hur en person lägger band på sig och inte ger utlopp för sin vitalitet: "Lev mademoiselle! Släpp ut er själv ur buren!" (*Calvinols resa genom världen*, s 71). Det inrutade och i viss mening också instängda militärlivet — av berättarjaget uppfattat som en föga meningsfull period i livet — får följande metaforiska framställning, där adjektivet rättgrå knappast avser enbart den militära munderingen: "Jag minns Sollefteå som en stor bur av hönsnät fylld med rättgrå ynglingar." (*Uppror bland marsvinen*, s 87)

Ännu tydligare gestaltas emellertid motivet djur-i-bur i TV-pjäsen *Pang i bygget*. Den har underrubriken Sagospel för TV och är en satir med udden riktad mot flera företeelser i samtiden, som militärväsendet, den materiella välfärden och bostadssituationen i Stockholms förorter.³⁶

En arbetsgrupp har tillsatts med representanter från SAF och konsument-

kooperationen för att utforska hur nyinflyttade väljer att anpassa sig i flerfamiljshus. En familj på mor, far, barn och mormor utgör studieobjekt. De finner sig i ett hermetiskt avspärrat parkeringshus med TV-övervakning och avlyssning. Jersild har roat sig med att låta Siljeberg dyka upp här. Nu är han byråchef i ett annat verk, som i pjäsen kallas Riksrevisorerna. Hans uppgift är att se till, att kostnaderna hålls nere. För det syftet har han till sin hjälp en hund, Snorre, som ger skall för slöseri.

Arbetsgruppen ser sin uppgift som en unik möjlighet att få studera hur folk verkligen vill ha det. Det är "en modellsituation för att urskilja de delar av familjens beteende som är instinktsbetingat och inte miljöbetingat" (s 20). I själva verket är människornas valfrihet ytterst beskuren. TV-övervakningen rapporterar till ett djurlaboratorium, där forskare kan följa familjens beteende i en monitor. I laboratoriet finns flera andra djurlådor utom den med en råttfamilj, som sägs vara reservfamilj för människorna i P-huset. Parallellen är tydlig: dessa människor har det inte mycket bättre än djur, som är underkastade experiment. I kraft av sitt högre intellekt kan människan visserligen utnyttja sin läsförmåga. Mamman är också helt uppslukad av att läsa *Odysséen*. Genom valet av detta frihetens epos har Jersild accentuerat människornas ofria tillvaro.

Samtidigt som forskaren är sysselsatt med att utspisa råttfamiljen, visar monitorn familjen, ätande sin mat. De får dock inte maten utan ansträngning utan måste göra något för den. När mormor därför spelar flöjt, börjar cornflakespaketen falla från taket. Både råttfamiljen och P-husfamiljen är försedda med sladdar och elektroder, som registrerar minsta rörelse. Ytterligare ett exempel på att människor ersätter djur och vice versa är Siljebergs upprördhet, när Snorre kallas djur. "Hör du, Snorre är en hund, inte en försökskanin." (s 32). Snorre får för övrigt befördran, när han placeras vid ett kontrollbord med hörlurar på huvudet för att studera vad som sker i monitorerna. Då har han en människas funktion.

Här finns som synes flera ekon från Skinner: familjen betingas för att få tag i maten. Försöksobjekten underkastas försöksledarens intentioner. Studiet sägs gälla hur folk vill ha det. Så är dock ingalunda fallet, då familjen under hela försöket är fullständigt utlämnad till forskarens åtgärder. Familjen lever instängd i en box i både bokstavlig och överförd bemärkelse. Gränsen mellan människa och djur är på väg att suddas ut i försökssituationen, vilket även knyter stycket till Skinners teorier. Forskarnas omänskliga inställning till försökspersonerna visar sig i uttrycket "biologiskt material" (s 35).

I längden finner sig emellertid inte familjen i att vara underkastad försök utan gör revolt mot ofriheten. Alla lämnar P-huset och beger sig ut i naturen. Först sedan de sprayats med alkohol och på så sätt sövts ner, låter de sig installeras i huset igen, vilket nu är fullständigt möblerat och komfortabelt. Sprit och enarmad bandit finns inom räckhåll. Sedan både jul och påsk firats under synnerligen kommersiella former, revolterar de fyra ännu en gång, nu mot det materiella överflödet. Samtidigt har råttakvarierna välts i laboratoriet och djuren försvunnit. Tydligare kan knappast parallelliteten uttryckas. Arbetsgruppen anställer en veritabel människojakt från helikopter, när familjen söker fly in i skogen. Politikern summerar: "Folk förstår inte sitt eget bästa." (s 50).

Trots att Jersild i detta teaterstycke gisslar allehanda samtidsföreteelser, som det inte finns anledning att gå in på här, är det ändå tydligt, att han främst bemöter Skinners lära, när människor behandlas och betraktas som försöksdjur. Att han tar avstånd från den påtagliga människokontroll, som Skinner förespråkar för att få sina syften genomförda, framgår av att människorna revolterar och deras frihetslängtan får segra. När politikern bedömer försöket och säger, att folk inte förstår sitt eget bästa, måste läsaren/tittaren också ta avstånd från den auktoritära attityd som experimentfamiljen består. Vad som visats i pjäsen är inte något som skett till människans bästa utan den grövsta exploatering med åsidosättande av hennes integritet.

Motivet i *Pang i bygget* — en familj stängs in i ett parkeringshus och blir med hjälp av elektronisk apparatur kontrollerad av forskare — hör således nära ihop med motiv i *Djurdoktorn*. Jersild har reagerat starkt mot att människor och djur låter sig utforskas på samma sätt, när deras naturliga vitalitet hämmas i många gånger förnedrande försökssituationer. Båda kategorierna får finna sig i en mekanisk behandling, som gör att gränserna mellan komponenterna i triaden människa-djur-maskin blir svåra att upprätthålla. Gestaltningen gör tydligt, hur angelägen Jersild är att värna om det levande. Han har deklarerat en aversion mot Skinner och kallat hans människosyn provocerande.³⁷ Det är i *Djurdoktorn* den viktiga uppgörelsen med Skinner finns. Måttet på detta är att Jersild faller ur den mångtydiga rollen och riktar sig så tydligt mot Skinner (s 98-100). Att det från författarens sida är fråga om starka känslor blir begripligt, när han tillstått, att Skinners idéer engagerat honom så starkt, att han till och med försökte skriva en pjäs, baserad på *Beyond Freedom and Dignity*.³⁸

Försöksdjurshållningen

Jersild använder, som vi kunnat konstatera, Karolinska institutet och förhållanden där som utgångspunkt för sin fiktion i *Djurdoktorn*. Eftersom verksamheten vid romanens Nobelinstitut i mycket hänför sig till djurförsök, finns det skäl att undersöka hur de relateras till verkligheten. På så sätt anknyter romanen till och blir ett inlägg i den tidvis livliga debatt, som har förts och alltså förs om försöksdjurens tillvaro. Diskussionen om dem börjar långt tillbaka i tiden med bemärkta författare som Fredrika Bremer och Viktor Rydberg i täten. I vår egen tid har frågan fått ny aktualitet i samband med miljövårdsdebatten.

Institutet håller sig ”med ett mångtusenhövdat menageri av marsvin, vaktlar, råttor, nutria, kaniner, höns, hundar, grodor, apor, getter, duvor, haj, möss, svin, pirål och insekter för att nämna några” (s 9). Alla dessa djur skall ”stå till vetenskapens förfogande”. Det opreciserade ”mångtusenhövdat menageri” kan jämföras med förbrukningen av försöksdjur vid landets fyra etablerade universitetsområden år 1960, vilken uppgick till 436.292 djur med möss och marsvin i majoritet.³⁹ Huvudleverantör av försöksdjur till Institutet är Findus Pharm-Farm. Andra leverantörer är ”Ytterby Kattfarm, Anticimex-farmen i Sollentuna, SAAB-Uddevalle, Felix, Astra-Ewos, Konsum Medi-Kennel och Förenade Fabriksverken i Åkers Krutbruk” (s 107). Även här ger sig författarens arbetssätt till känna i det att han vid en upprä-

ning av till synes fiktiva ting fogar flera faktiska. Så drivs Ytterby kattfarm av Göteborgs universitet och svarar för den största statliga kattproduktionen, medan Anticimex i Sollentuna och Förenade Fabriksverken i Åkers Krutbruk tillhör de mest betydelsefulla uppfödningsskolorna i landet.⁴⁰

För att om möjligt skaffa sig en överblick av arbetet med djuren ritar Evy Beck upp en översikt, där alla ansvariga myndigheter prickas in. Skissen avslutas med Lantbruksstyrelsen och Industridepartementet. Detta kan tyckas förvånande, då Lantbruksstyrelsen lyder under Jordbruksdepartementet. Man kan frestas tro, att författaren betraktar försöksdjursverksamheten som en industri och låter ett par departement byta plats för att tillspetsa framställningen. Han håller sig tvärtom nära verkligheten. Den tidigare refererade försöksdjursutredningen tillkom på industridepartementets initiativ — den har beteckningen Ds I 1975:4 — och i den slås fast, att de departement, som ”i dag handlägger försöksdjursfrågor”, är försvarsdepartementet, socialdepartementet, utbildningsdepartementet, jordbruksdepartementet och industridepartementet.⁴¹

Ett av de försöksdjur, som i *Djurdoktorn* skildras tämligen ingående och vars död bildar upptakten för romanhandlingen, är den nämnda beaglen Hedersdoktorn. Hans magsafter har utforskats av sju doktorander. Jersilds sätt att skildra hunden blir en konkretisering av Pavlovs teser. Hedersdoktorn är fortfarande i vetenskapens tjänst, vilket de inopererade gummislangarna under buken tyder på. Föda vid orätt tidpunkt kan bli ett sådant djurs död.

När hunden väcks mitt i natten och blir erbjuden bröd, börjar alla safterna och enzymerna bubbla fram därinne i hundbuk. Men det här djuret har inte kvar sin normala anatomi. I stället har man genom sinnrika operationer kortslutit, parallellkopplat eller täppt igen de normala gångarna och kanalerna. Hunden är förvandlad till en mjölkko som stimuleras vid åsynen av föda och sedan kan tappas på sina safter och sekret genom gummispenarna. (s 18)

Beaglen är användbar vid farmakologiska och toxikologiska försök, därför att den är lugn, vänlig och positivt inställd till människan. Den är också lätt att dressera samt tålig vid köld och smärta.⁴² Kroniska försök förekommer inom läkemedelsindustrin och hundar av Hedersdoktors typ finns på flera håll i landet. De utsätts alltså för försök år efter år, även om de långvariga försöken tenderar att försvinna till förmån för fler akuta försök.⁴³ Det man i förstona tror är en grotesk fantasi visar sig således vara helt i överensstämmelse med verkliga förhållanden inom aktuell läkemedelsforskning vid tiden för romanens tillkomst. Detta gäller också geten Paracelsus. Han har i sin hjärna en silvertråd, som löper till en kontakt i pannan. Ansluts han till ett 1,5 volts batteri, ”sätter geten igång att dricka som en bayersk mästare i ölhävning” (s 276).⁴⁴

De två skeenden, som för romanhandlingen framåt, är titelpersonens upptäckt av Marburg-virus och konsekvenserna därav samt hennes strävan att få slut på packing-experimentet. Även de visar sig ha motsvarighet i verkligheten.

Marburg-virus är ett nytt virus, som sprids från markattor till människor under en epidemi i Tyskland år 1967, då sju dödsfall inträffade. Symtom och smittoväg anges i *Djurdoktorn* sålunda:

Sjukdomen börjar med hudutslag på armarnas böjsidor. Döden inträder vanligen inom två dygn. Sjukdomen smittar genom direktkontakt med sjuka djur eller vid kontakt med urin eller saliv från sjuka djur. Den smittar inte på avstånd. Förutom apor kan sjukdomen förekomma hos hamster, mus och människor. (s 124)

En framställning med samma fakta om Marburg-virus återfinns i den 1972 utkomna *Försöksdjurskunskap*, som väl rentav skulle ha kunnat vara förlaga till *Djurdoktorn*.⁴⁵

Packing-experimentet på Etologiska institutionen får följande beskrivning i romanen:

Hon försöker urskilja mönster i rått samhället. Stora sandfläckar är helt fria. På andra ställen krälar djuren på varandra i dubbla och tredubbla lager. Starka sociala magnetfält har dragit upp orubbliga cirklar. På flera ställen kokar det i massan när råttorna frossar på någon kamrat som blivit socialt lovlig. Stora råttthannar ligger här och var i grusvågorna och sover med en fri zon omkring sig, eller också kopulerar de snabbt och oengagerat. Nästan alla de mindre råttorna är på ett eller annat sätt lemlästade. Hela svansar är ovanliga, likaså två öron på samma individ. Trots den automatiska utfodringen verkar nästan alla djuren tovig, eksematösa och undernärda. I denna helvetesbasäng är djurskyddslagen satt ur spel eftersom hela försöket grundar sig på att människan inte skall ingripa. (s 203 f)

Här skildras således en råttmassa, där individernas kamp på liv och död skall ske utan människans ingripande.

På Karolinska institutet existerar inte någon Etologisk institution.⁴⁶ Några packing-experiment kan alltså inte ha försiggått där. Däremot finns det belägg för att experimentet utförts på annat håll, nämligen vid National Institute of Mental Health i Betseda, Maryland. Möss — ursprungligen fyra par vita möss — hölls inestängda i en bur om tre gånger tre meter. Elektroder registrerade alla deras handlingar och vidarebefordrade dem till datorer. Efter tre år uppstod ett maximum av 2.200 individer i buren. Trängseln gjorde att den yngsta generationen inte kunde utvecklas normalt. Slutligen blev mössen oförmögna att visa sexuellt och aggressivt beteende och de blev stumma. Någon kontakt dem emellan kunde på så sätt inte etableras.⁴⁷

Både Marburg-epidemin och packing-experimentet är följaktligen faktiska förreteelser, som ger anledning att än en gång konstatera i hur hög grad Jersild utgår från verkligheten.

Schimpansen Martha får Evy Beck träffa under ett nattjournsuppdrag på Tanatologiska institutionen. I likhet med några andra schimpanser där är hon ympad med leukemi för att forskare skall kunna studera djurens psykologiska dödsprocess. Schimpanserna har lärt sig kommunicera med personalen på dövsstumsspråket. Ett par pressuppgifter kan vara tänkbara incitament för Martha-gestalten. I Georgien har man mot avgift visat upp försöksdjur — apor — ympade med cancer, polio och leukemi.⁴⁸ Vidare har en schimpan, Washoe, av ett amerikanskt forskarpar tränats i de dövsstumas teckenspråk. Hon skulle ha lärt sig 130 tecken för olika ord och kunnat bilda egna meningar.⁴⁹

När Findus förevisar sin sterila container, där djur får vistas hela livet (s 91), kan förvaringsmetoden tyckas fantastisk och höra framtiden till. I själva

verket finns ansatserna till en sådan uppfödning redan och kallas i fackpressen produktion av gnotobiotiska, vilket betyder bakteriefria, djur. De måste förstås leva i bakteriefri miljö:

Genom att med kejsarsnitt förlösa honor bärande fullgångna foster och överföra dessa till sterila, slutna utrymmen, isolatorer, där ungarna uppföds på sterilt foder kan man producera djur med fullständig frihet från mikroorganismer och därmed också frihet från smitta. Med korrekt skötsel är det sedan möjligt att föda upp generation efter generation av bakteriefria djur i isolatorer.⁵⁰

Trots sin sakkunskap på området tycks Jersild inte ha engagerat sig offentligt i den debatt om försöksdjurens förhållanden, som framför allt i *Djurens Rätt!* men även annorstädes i pressen hålls vid liv.⁵¹ Detta kan ge stöd åt tesen, att försöksdjuren i hans fiktion egentligen avser något annat. Av den anledningen kan det vara värt att något dröja vid den recension som *Djurdoktorn* fick i *Svensk Veterinärtidning*. Anmälaren, veterinär Olof Liberg, uppmärksammar främst djuren och djurskyddssynpunkterna. Visserligen medger han bokens innehållsrikedom och pekar på forskningens trängda läge, enligt honom autentiskt återgivet i romanen. Men en väsentlig synpunkt tillmäter Liberg mindre betydelse. Det gäller vad som är avhandlingens tes, att djuren i romanen får vara sinnebilder för manipulerade människor, något som också dagskritiken på många håll diskuterade. Liberg konstaterar det i en bisats, som samtidigt innebär ett bemötande av anmälarnas tolkning på den punkten. Nu behöver det ena dock inte utesluta det andra: just detaljrikedom och verklighetstrohet till en viss gräns är författarens arbetsmetod och bidrar till mångtydigheten i framställningen, som Liberg också uppmärksammat.⁵² Man kan bara konstatera, att Jersilds camoufleringsförmåga firar triumfer, eftersom hans roman uttolkas så selektivt. Liberg, som måste anses tillhöra de sakkunnigaste i romanens publik, anser således, att den detaljerade och verklighetstroga skildringen av djurförsöken skulle utesluta tolkningen att det handlar om människor.

I påfallande stor utsträckning utnyttjar Jersild således faktiska förhållanden för sin framtidsvision. Det gäller skildringen av Nobelinstitutet, som visar stark överensstämmelse med Karolinska institutet och Fronten mot vivisektion, vars bildmaterial är hämtat från Nordiska samfundets aktuella propagandabroschyr. Överraskande många i raden av nobelpristagare är verkligen belönade — de fiktiva tjäna som relief åt psykologen B.F. Skinner, vars betydelse för romanen motiverat en något utförligare presentation. Även i fråga om försöksdjurshållningen går han nära det som var verklighet, när romanen skrevs; man kan som exempel peka på försöksdjur av Hedersdoktors typ, packing-experimentet, förekomsten av Marburg-virus och gnotobiotisk uppfödning. Inte heller är det verklighetsfrämmande, att en schimpans via dövsstumspråket kan ha kontakt med sin omgivning. Jersild väljer bland det som är groteskt och absurt i tillvaron.

Verkligheten rymmer fantasteri och det utnyttjar han. Syftet med verklighetsanknytningen är att förstärka effekten av fiktionen.

Direkta kopplingar mellan djur och människa

P C Jersild visar i *Djurdoktorn* prov på sin kännedom om försöksdjurens villkor. Den kunskapen har han dokumenterat från allra första början i sitt författarskap. I *Räknelära* går det dessutom att avläsa en kritisk hållning till en professor, som inte beaktar försöksdjurens förhållanden (jfr s 84). När han tar till orda i denna fråga i *Uppror bland marsvinen* ger han tydligare än någon annanstans uttryck för en uppriktig medkänsla med försöksdjuren. Samtidigt visar han där, hur människor i utsatta lägen är att likna vid försöksdjur.

Novellen "Karpen" är placerad i bokens centrum. Den förefaller central i flera avseenden. I förbigående kommenteras den skulptur av Erik Grate, som pryder entrén till Karolinska institutet:

Detta konstverk har fått debatten att gå varm i Konsistoriet. Det föreställer ingen stor vetenskapsman, det är ett namnlöst konstverk. Men alla Karolinska institutets försöksdjur borde med självklar rätt kräva ett mycket större minnesmärke. (s 97 f)⁵³

Det är också medkänsla som förmår berättarjaget att utföra det som han kallar ett "uppdrag": att flytta en karp, som ingen längre tycks ta ansvar för, från dess fängelse i en glasburk till Brunnsviken. Det blir en omständlig och mödosam procedur i den kvava sommarvärmen, då det visar sig, att karpen bara med svårighet kan flyttas från glasburken till en hink och därefter slutligen ut i det fria vattnet. Det framgår inte vem som är uppdragsgivaren. Att utföra uppdraget förefaller emellertid vara en samvetssak för den som gör det och innebär att lindra kvalen för åtminstone ett försöksdjur. Angelägenheten är inte att ta miste på.

"Karpen", som skrevs först publicerades i *Vi*.⁵⁴ Där berättas den i tredje person av en Bo Svedberg. Inför utgivningen av *Uppror bland marsvinen* ändrade Jersild den dock till jag-form, då han tyckte det var mera ärligt, eftersom han "hade varit med om hela den här historien från början till slut".⁵⁵

I *Djurdoktorn* skildras många olika försöksdjur och även de har författarens medkänsla. I den riktningen pekar för övrigt omnämnandet av den helige Franciscus, djurens skyddshelgon (s 85). Hunden Hedersdoktorn har nämnts liksom geten Paracelsus. De är försöksdjur i bokstavlig mening. Det gäller också de schimpanser som vistas på Nobelinstitutet. Om dem säger en av tränarna, att de trots kontroll och manipulation ändå har kvar en del egen vilja. Därigenom närmar de sig människan, och gränsen till människan blir mera obestämd och svår att upprätthålla. Så förhåller det sig också med Martha, tillsammans med tre andra schimpanser ympade med leukemi för att deras psykologiska dödsprocess skall kunna studeras. Uppgiften preciseras:

Det finns ett lagbundet beteende hos *människor* som vet att de skall dö: Först sorg och depression — kanske aggressivitet. Sedan förnekande, "denial". Så regression, det vill säga mer eller mindre barnsligt beteende. Kanske aggression igen — och till slut resignation. När man kapat sina känslomässiga band till livet.

- Varför använder man då schimpanser?

- För att de inte har några anhöriga som lägger sig i. (s 234 kurs här)

Om det är en människa eller en schimpans som deltar i försöket har inte någon

betydelse, eftersom forskningen påvisat likartade psykiska förlopp. Skulle försöksobjektet ha varit människa, hade däremot hennes anhöriga reagerat mot den långtgående manipulationen. Frånvaron av anhöriga ger schimpanserna i försökssituationen en ställföreträdande funktion för människan. Det är inte första gången Jersild nästan demonstrativt låter djuret lida för människan.

Att djurförsöken enligt hans synsätt innefattar ett visst mått av lidande kan man utläsa i ett intervjuvar:

Det handlar uteslutande om rätten att förtrycka andra levande varelser som kan känna och uppleva smärta, ångest och fångenskap — den rätt vi tror oss ha sen vi började tro på bibeln. Vi började då bygga ett högt staket mellan människor och djur och anse oss ha fått i present av Gud att utnyttja andra levande varelser — dom på andra sidan staketet. (*Ekonomien* 12,1973, s 20)

En människa kan gestaltas så att hon kan tolkas som ett försöksdjur. Exempel på det utgör den höggravida preparatris, som Evy Beck träffar på under en av sina ronder. Kvinnan skulle ha fött sitt barn redan före jul men för att kunna vara i tjänst under sin jour har hon fått en spruta, som uppskjuter förlossningen och möjliggör tjänstgöring enligt schemat.

Rodion Beck

Evy Becks åldrige far, Rodion Beck är också en människa, skildrad som ett försöksdjur. För sitt liv är han beroende av en konstgjord lever. Förnamnet har litterär laddning; Raskolnikov i *Brott och straff* bär samma förnamn. Det är en fingervisning om Jersilds intresse för rysk litteratur. Rodion Becks livsrytm och levnadssätt styrs av apparaten, som han i allmänhet accepterar. Men tidvis grips han av förföljelsemani, som riktas mot maskinlevern. Han kallar den ”plåtvampyr” och för att åstadkomma någon konkret protest mot att han blir ”utsugen” (s 67) håller han vid ett tillfälle konjak i maskinens input. Politiskt radikal som han är, ter det sig foljdriktigt, att han brukar ordet ”plåtvampyr” för att visa avsky inför sitt beroende, som han kallar utsugning. Det politiska perspektivet är uppenbart, även när han så småningom resignerat konstaterar sin höga ålder och att det då kan vara dags för näringslivet att låta honom vara i fred (s 220).

Rodion Beck är i grunden idealist. Den övertygelsen har han också i synen på sin egen kropp, som han vill donera efter döden till en anatomisk institution för transplantationsändamål.

Trots sin senilitet, som yttrar sig i misstänksamhet och oklarhet i kommentarer och resonemang, är Rodion Beck oftast klarsynt. Han är den i romanen som får kritisera det rådande samhällssystemet. Han blir en sanningssägare. Det är t ex hans uppfattning att arkivarbetarnas nattjänst tillkommit för att inte andra människor skall oroas. Och det är han som får placera dotterns arbete i ett internationellt sammanhang: ”Du håller på och daddar rättor medan barnen svälter ihjäl i Latinamerika, i Bangladesh, i Japan, i Östafrika.” (s 179). Som gammal Spanien-frivillig har han behållit sin politiska radikalism, som dock låter sig förena med kvinnoförakt och en konservativ syn i familjefrågor. Med sin dotterson etablerar han ofta ett människens samförstånd mot Evy Beck.

Inför sin dotter funderar Rodion Beck över sin situation:

- Vem vet vem som är kopplad till vem? frågar pappa; men frågan är inte riktad till Evy./---/
- För att få dom där jävla maskinerna att fungera måste dom hitta lämpliga människor som maskinerna kan parasitera på. Gamla och svaga helst. Tror du inte jag vet varför dom har gjort två hål i magen på mej? säger han och gör ett tillfälligt avsteg genom att rikta frågan direkt till henne.
- Snälla du. Du hade varit död nu...
- Död?
- Förlåt att jag är så burdus: men du har ju ingen egen lever längre. Pappa nickar och grimaserar en stund helt upptagen av sin inre monolog.
- Försöksdjur, säger han sedan spydigt och låter först påståendet virvla fritt i luften — så dirigerar han påståendet med blicken så att det kreverar framför ansiktet på Evy som en fjärrstyrd missil. (s 66-67)

Det är alltså Rodion Beck, en av de få som orkar reagera mot andliga och världsliga missförhållanden, som säger försöksdjur och på ett sådant sätt att ordet verkar provocerande på dottern, djurläkaren. Han är beroende av henne för att få rätt vård och han är beroende av maskinlevern, en apparat som ännu hör framtiden till. Ingendera vill han dock kännas vid. Han ser maskinerna som parasiter på gamla och svaga människor. "Vem vet vem som är kopplad till vem?" frågar han men avstår från att dra ut konsekvenserna av frågan: han är i livet tack vare en konstgjord lever, som i sin tur möjliggjorts genom en mängd djurförsök. Envetet hävdar han sitt oberoende, när han ser på sjukhusvistelsen, nödvändig både för hans egen och maskinleverns skull, på ett ytterst okonventionellt sätt och till sin egen favör:

- Jaså dom kryper till korset nu, säger han. Jaså dom vill ha mej på Roslagstull nu. (s 177)

Det skulle således vara en ynnest av honom att lägga in sig på sjukhuset. Kanske hans tal om att med sin närvaro där göra det en tjänst kan tolkas som ett uttryck för den gamla avsidestagna människans livslögn om att betyda något. Det kan också vara ett tecken på hans klarsynthet, som gör att han vidgår sitt beroende av sjukhusteknologin, vore det så bara som experimentobjekt, ett slags försöksdjur.

En människa, vars liv hänger på en maskins existens, betraktar sitt liv ur ett nytt perspektiv. Den tillvaro hon tvingas föra kan i vissa avseenden knappast sägas vara människovärdig.

Betydande operativa ingrepp har gjorts på Rodion Beck, som halva dygnet måste vara kopplad till en maskin. I stället för att som han säger, maskinerna parasiterar på gamla och svaga, borde förhållandet omvänt uttryckas så, att gamla och svaga för sitt livs skull måste parasitera på maskinerna.

Rodion Becks belägenhet är i vissa avseenden att likna vid ett djurs, eftersom man experimenterar med hans lever. Beroendet av maskinen som styr honom — han kan exempelvis bringas till sömn med hjälp av leverns selector — närmar honom till den. Maskinlevern blir på så sätt hans kroppsdel. Hans identitet pendlar mellan komponenterna i triaden människa-djur-maskin. I hans fall bevisas riktigheten av behavioristen Watsons tes; människomaskinen går att styra och kontrollera.

Med Rodion Becks funderingar om sin tillvaro kan Jersild ha velat fästa uppmärksamheten vid integritetsproblemet. Hur långt skall vetenskap och medicin tillåtas gå, utan att individens okränkbarhet riskeras? Man kan som Primus Svensson i *Babels hus* fråga, var den egna kroppen slutar och var maskinen tar vid (s 30). Kan en avancerad teknik alltid rättfärdigas i livets tjänst? Det är värt att konstatera, att Rodion Becks handikapp knappast avhjälpes genom en levertransplantation. En sådan ter sig mera komplicerad än de njur- och hjärttransplantationer som började utföras vid 1960-talets mitt och som satte fart på transplantationsdebatten och de därtill hörande svåra prioriteringsfrågorna. Vilka patienter skulle få njurdialys? I vilken utsträckning vore det rimligt med livsuppehållande åtgärder på mycket gamla människor, om resurser därmed togs från den akuta sjukvården?

Frågor av den arten diskuterades i vårt land vid 1970-talets början som en följd av transplantationsteknikens framsteg. Det var som bekant främst genom professor Christiaan Barnards lyckade hjärtbyten den fick publicitet.⁵⁶ Visserligen var han inte den ende som utförde operationer av det slaget, men han var den som först lyckades med en hjärttransplantation. Vidare uppmärksammades han mer än andra till följd av massmedias påpasslighet och blev snabbt ett namn för allmänheten. *Läkartidningen* öppnade sina spalter för debatt och Gunnar Biörck redovisade en amerikansk rapport i ämnet, där en viss betänksamhet avlöst den tidigare entusiasmen, inte minst på grund av svårigheten att precisera dödsbegreppet.⁵⁷ Att även Barnard själv hade blivit besviken på resultaten och inte accepterat fler fall för operation kunde Viking Olov Björk redovisa efter en studieresa i USA.⁵⁸ Vid en debatt hade Gustaf Wingren hållit ett inledningsanförande, som publicerades i *Läkartidningen*.⁵⁹ Han hävdade där, att det enda etiskt giltiga skälet för att hålla vissa livsfunktioner i gång hos en hjärndöd vore syftet att transplantera. Vidare underströk han nödvändigheten att definiera begreppen människa och mänskligt liv. Han menade, att flera komponenter ingår i mänskligt liv, där den för resonemanget viktigaste är interdependensen, dvs det ömsesidiga beroendet: såsom människor fungerar vi i varandras liv, antingen vi vill det eller ej. "Det är oss icke givet att vara helt 'privata'." Wingren pekade på evangeliets maning om tjänst åt nästan men medgav också individens rimliga integritetskrav. Jersild tycks föregripa dessa synpunkter, när han låter "Keipenfrälsaren" i *Calvinols resa genom världen* formulera sin maning: "till och med av din egen kropp måste du vara beredd att skänka din nästa" (s 139).

Även utanför *Läkartidningens* spalter pågick debatten om individens okränkbarhet och utmynnade i en motion till 1972 års riksdag, där Kerstin Anér yrkade på att få de juridiska och sociala problem belysta, som hörde samman med de nya landvinningarna inom den medicinska forskningen.⁶⁰

Möjligen är Jersild ambivalent inför transplantationsföreteelsen som sådan. Omnämmandet av Barnard i föga smickrande sammanhang i *Drömpojken* (1970) skulle kunna tyda på det. Där talas om Barnard Society som det största importföretaget i branschen, vilket säljer Hong Kong-öron för 300 dollar.⁶¹ Läkarens arbete i livets tjänst har här förändrats till ett i största möjliga utsträckning vinstgivande företag med delar av människor som handelsvara. I *Djurdoktorn* nämns en tax med två huvuden (s 54), även den en anspelning på transplantationskirurgin. Barnards cyniska attityd skiljer sig från de

maningar om respekt för människan och mänsklig värdighet, som går att utläsa ur Jersilds författarskap. Genom gestaltningen av Rodion Beck kan han ha velat göra ett inlägg i debatten. Att frågan engagerade honom är tydligt, eftersom han också utanför skönlitteraturen lämnade synpunkter på den. Det skedde i essän "Företagshälsovård — en ideologisk nyckelfråga", där han säger, att en "objektiv målsättningsdebatt inom den kliniska medicinen borde leda till en gigantisk omfördelning av intresset från t ex hjärttransplantationer till alkoholforskning".⁶²

Relativt tidigt i sitt författarskap har Jersild varit inne på funderingar kring människans situation i en värld, som alltmer domineras av en avancerad teknik. I hans bidrag till *BLM:s* framtidsnummer 1966, "Formulär A Ansökan för transplantation", möter en gammal ensam människa i en absurd tillvaro, där medicinens tekniska möjligheter nästan är outtömliga men den enskilda människan och hennes elementära behov och önskningar styrs av vetenskapen och samhällsnyttan.⁶³ Tänder och underben kan transplanteras enligt formuläret, som avser förhållanden ett decennium in på nästa sekel. På grund av materialbrist omöjliggörs dock en prostatatransplantation, varför den sökande uppmanas återkomma följande år. Trots sin ofta visade fascination inför tekniken och dess möjligheter, vill författaren ändå här peka på riskerna med den, då den avancerar i högre takt än omsorgen om det mänskliga.

När det gäller direkta kopplingar mellan människa och djur har exemplen hittills hämtats från *Djurdoktorn*. För att få ytterligare belysning kan det vara befogat att göra en utblick till Jersilds övriga författarskap.

I den självbiografiska novellen "Om sanatoriernas förfall" i *Uppror bland marsvinen* reflekterar berättarjaget över en medvetslös patient, vars tillstånd hastigt försämrats. Blicken antyder liv.

Men vad händer där inne i huvudet? Finns det fortfarande liv på radarskärmar i hjärnan: bilder, krypande ljuspunkter — smärta?! Om hon varit en katt, ett försöksdjur på Fysiologiska institutionen som fått hjärnan blottlagd, hade vi avslutat arbetsdagen med en snabbdödande spruta. (s 147)

Här sker glidningen från människa till djur och benämningen försöksdjur används — låt vara hypotetiskt — om en människa.

Den gravt alkoholskadade huvudpersonen i *Stumpen* samtalar vid ett tillfälle med en sjukhuskurator, som till skillnad från de övriga i yrket han tidigare haft att göra med, helt står på alkoholistens sida mot samhället. Kuratorn målar upp en vision av hur alkoholister skall kunna bli till nytta för det allmänna:

- Förr i världen gick gubbar som du och sålde sina skelett på Karolinska institutet för att få stålar till spänken, säger kuratorn./---/ Vi är snart där igen!./---/Snart kommer det kapitalistiska samhället att hålla såna som dej vid liv som ett slags levande preparat. Såna som man kan ta hjärta eller lever eller njurar ifrån och transplantera till så kallade nyttiga samhällsmedborgare! (s 28)

En tillvaro som "ett slags levande preparat" är knappast människovärdig. Den påminner snarare om den ett försöksdjur får finna sig i, utlämnat till forskningens gottfinnande. Här åskådliggörs tänkbara konsekvenser i transplantationsteknikens spår: vilka människor skall släppa till kroppsdelar, om det skulle uppstå brist på transplantat?

Om sig själv har Stumpen inte så höga tankar. Han är snarast förvånad över att man inte redan "klubbat ihjäl" (s 41) honom. När ångesten ansätter honom, uppsöker han en avlivningsanstalt för sällskapsdjur och ber om samma behandling som de hundar och katter som förs dit. Han jämför sig alltså med uttjänta djur, som snabbt kan få ett slut på plågorna. Vid ett tillfälle kommer han i samspråk med en moraliserande pensionär, som kallar alkoholister "kräk" (s 47). Författarens ordval, "klubbat ihjäl", "kräk", leder tankarna från människa till djur. Detsamma gäller i det samtal Stumpen för med sin kumpan Ollila om den bästa metoden att avsluta livet så att skelettet inte skadas. Stumpen har nämligen genomfört en penningtransaktion och tror sig för fem tior ha sålt sitt skelett till vetenskapen. Ollila är besviken över att vetenskapen inte löper linan ut och gratis ombesörjer "avlivningen" (s 144). Liksom de nämnda orden "klubbat ihjäl" och "kräk" får också "avlivning" markera en avhumanisering och ett överskridande av gränsen mellan människa och djur.

Tanken på alkoholisten som försöksdjur återkommer i *Barnens Ö* (1976), där Jersild låter överingenjör Andrén utexperimentera apparater som objektivt skall mäta lidande. Denne har försökt använda en gammal alkoholist som försöksperson. "Men han bara satt och somnade. Inget bet på honom." (s 261). Inte nog med att människor utnyttjas som försöksdjur, de skall vara sensibla också, tycks Andrén mena. Trots de raljerande tongångarna skönjer man en underton av oro över att den enskilda människans integritet åsidosätts.

Jämförelser mellan människa och djur

I Jersilds romaner förekommer försöksdjur således påfallande ofta. Vi har på flera håll också mött människor, vilka utnyttjas som försöksdjur eller åtminstone betraktar sig själva som experimentfält för vetenskapen. Det återstår nu att visa, hur Jersild också metaforiskt använder begreppet; många av hans gestalter lever i en försöksdjursliknande tillvaro.

Uppslaget skymtar redan i romandebuten *Till varmare länder* (1961), där två av personerna hamnat som gäster hos en professor i experimentell psykologi. Om honom får man veta, att han vid experiment för att utröna sin babys färgseende sin vana trogen också gjort försök på sig själv (s 151). Det heter vidare:

En tanke slog mig. Tänk om vi skulle bli försöksdjur åt den där professorn. Eftersom plågorna i den brinnande sjön var avskaffade, vilket var då naturligare än att man pinade folk på annat sätt? Till exempel genom att göra dem till försökskaniner i en massa vidriga experiment. Ett sätt att dra nytta av tortyren som ju tyskarna gjorde under kriget. Undra på att professorn tog emot oss med öppna armar, han hade kanske brist på unga, friska försöksdjur. Numera var det väl mest gamla och orkeslösa som emigrerade hit. (s 109)

Farhågorna realiseras emellertid inte, trots att hela professorsfamiljen ägnar sig åt omfattande experimentverksamhet. Steget är inte långt från denna skenbart lugna heminteriör till den hotfulla miljön i *Djurdoktorn*, av Gyllensten liknad vid ett Kafkaslott.⁶⁴

Författarens dubbla engagemang resulterar i att han metaforiskt jämställer människor med försöksdjur. Gymnasister karakteriseras som försökskaniner, på vilka den äldre generationen prövar skolreformer (*Balans*, s 13). Om en laboratoriesköterska får läsaren veta, att hon sprider rädsla omkring sig med sin provtagningsspruta. Hon kallas omväxlande "syster Geting, eller Lilla Igelkotten, eller Allas Vår Mygga, Draculas syrra eller Den Vita Vampyren" (*Babels hus*, s 109). Bara barnen vande sig vid henne, heter det. "De kunde bli tillgivna som försöksdjur trots smärtan." (s 108).

Evy Beck — ett försöksdjur

Att Nobelinstitutets försöksdjur har författarens medkänsla är lätt att konstatera. Lika klart är det att Jersild i skildringen av Evy Becks arbetssituation velat visa, att en människas villkor kan jämföras med ett försöksdjurs.

Alla de som Evy Beck kommer i kontakt med på Institutet tycks exakt veta vilka frågor som får och skall ställas i olika situationer. Bara hon saknar den insikten. Eftersom de tre instanser som skött hennes introduktion — byrådirektör Hörrlin, Företagsnämndens Arbetsutskott och UKÄ:s programutskott — inte klargjort innebörden av hennes arbete, försöker hon själv agera. I detta kan hennes situation liknas vid ett försöksdjurs: en mus, ett marsvin eller en duva placeras vid en startpunkt och skall framåt med hjälp av elektriska impulser enligt Thorndikes trial-and-error-metod. I Evy Becks fall saknas elektriska impulser som styrinstrument i egentlig mening. Däremot finns ett annat effektivt styrinstrument, som tillsammans med människorna i hennes omgivning reagerar på allt hon företar sig. Det är datorn.

Evy Beck lever i ett framtidssamhälle med stort utbud av kvinnor på arbetsmarknaden. Kvinnor anses allmänt fogligare och lättare att manövrera än män. Hon är en udda och avvikande person i jämförelse med de flesta andra i hennes omgivning och har utbildat sig vid sidan av den ordinarie vägar. Som veterinär har hon saknat fast anställning. Det gör att hon inte känner säkerhet och trygghet i tillvaron. Ibland har hon nästan tyckt sig sakna existensberättigande (s 158). Hon kallar sig självironiskt Kvoten, eftersom hon under sitt vuxenliv i utbildnings- och arbetsmarknadssammanhang kommit att tillhöra olika kvoter. Hennes privatliv förefaller också i någon mening torftigt: hon har sin sjuke far att ta hand om och hon har inga goda vänner. Sporadiskt och när det passar honom träffar hon sin framgångsrike son Erik, docent i budgetteknik. I sin känslökyla och effektivitet har han, i motsats till sin mor, helt integrerats i samhället. Han visar upp en perfektion som närmast skrämmer modern. Hon har således fått vänja sig vid ensamheten. För att fylla ut den och samtidigt träna sin röst för hon "samtal" med sin f d älskare, Eriks far, som emigrerat till Australien redan före barnets födelse.

Trots torftigheten i hennes mansdominerade värld är Evy Beck ändå en levande, medkännande och självständig människa. Hon är ärlig, hederlig och ambitiös och tar sitt arbete på allvar, vilket får henne att också ifrågasätta vissa förhållanden på Institutet. Hon är inte fanatiker eller revolutionär till sin natur utan reagerar spontant och blir därigenom lätt att manövrera. För den övriga personalen där, som inte är onda människor, bara välanpassade och

kyliga så som samhället kräver, har rutinerna blivit huvudsaken på bekostnad av själva arbetet. Arbetsglädje är ett okänt begrepp och betraktas närmast som en suspekt attityd. En mänsklig syn, som opponerar sig mot att djur behandlas som maskiner, blir i det sammanhanget en belastning. Just genom sin arbetsglädje och mänskliga attityd kontrasterar hon starkt mot sin omgivning på Institutet.

Att Evy Beck fått behålla en andligt vital och moralisk livsinställning hör samman med att hon skildras som sin fars dotter. Hon säger sig vara beroende av den skärpa, som fadern är utrustad med, sina 79 år till trots. Vad blir det av henne själv, frågar hon sig, om han skulle "bli truggig, lös, en pudding" (s 75). De står varandra nära och i bilden av kniv och slipsten som karaktäristik av deras förhållande poängteras det ömsesidiga beroendet och den beredskap mot omvärlden som de ger varandra.

Dessa båda, far och dotter, är de enda i romanen, jämte Mårstagsgruppen och professor Rosén, som ännu är sig själva och inte strömlinjeformats för att passa in i teknokraternas och byråkraternas värld. Om farmakologiprofessorn Rosén skall tilläggas, att han genom sin omtänksamhet om djuren och sitt levande intresse för arbete och kollegor skiljer sig från Institutets övriga anställda.⁶⁵ Samtidigt kan den fiktive Rosén vara skapad som en kontrast till Skinner. I allt väsentligt — syn på människor, djur och arbete — är de varandras motsatser. Det är betecknande, att Rodion Beck släpper greppet om sin dotter just när hennes behandling på Etikcentrum slutförts. Han finner det vara på tiden, säger han, att hon blir "en stor flicka nu och står på egna ben" (s 262). Påståendet är grovt ironiskt. För hennes del innebär behandlingen att hon kapitulerat och gett upp sin personlighet. Fadern kan därför inte längre påräkna något positivt motstånd från henne och upphör med sin aggressiva vaksamhet. Även hans personlighet blir på så sätt utslätad.

När Evy Beck anställs på Nobelinstitutet poängteras att hon i fysiskt avseende skiljer sig från mängden. Både vikt och längd — 90 kg, 174 cm — är ett stycke över genomsnittet och hon uppfattar sig som föga attraktiv. För att vara kvinna har hon vidare en så mörk röst, att hon måste förstålla den inför porttelefonens datorer, som inte tolererar individuella variationer. Här slås man återigen av Jersilds förmåga att förutse utvecklingen i dataåldern.⁶⁶ Sin vänsterhänthet blir hon ständigt påmind om, eftersom alla lås är programmerade för högertummar. Hon är således en udda varelse, som hamnar i både synliga och osynliga spårar.

Det kan inte ha varit obekant för Jersild, att synen på vänsterhänthet mildrats i våra dagar, främst till följd av Arne Trankells omfattande undersökningar.⁶⁷ I *Djurdoktors* galna värld har han dock låtit toleransen mot vänsterhäntha reduceras. Den rådande likriktningen kräver lås, avsedda för högerhäntha. Detaljen med huvudpersonens vänsterhänthet är ett åskådligt exempel på Jersilds metod att utgå från en välbekant verklighet. Det kan tyckas, att han här tar upp en obetydlig sak, men prioriteringen av högerhäntha måste ses som ett uttryck för en medveten strävan till likriktning från samhällets sida.

Med sin starka övertygelse, att djur — liksom människor — är "liv och inte förbrukningsvara" (s 235) måste särningen Evy Beck kollidera med den osynliga spär, som administrationens styrsystem, lagda över all i verklig mening produktiv verksamhet, utgör. I samband med Marburg-epidemin konkretise-

ras bestämmelserna och blir till realitet för henne: hon har inte handlat enligt byråkratisk ordning och måste ställas till svars inför Produktionskommittén. Betecknande är att hon vid det tillfället förblir stående. Hon vet inte sin plats där, lika litet som hon vet vari hennes arbetsuppgifter består. Längre har hon också saknat en konkret arbetsplats på Institutet. Hon befinner sig utanför i sin desorientering, tills hon blir anpassad till de rådande förhållandena. Då vet hon sin plats.

När Evy Beck angriper packing-experimentet sker det efter stor tvekan; hon har efterräkningarna för sitt initiativ under Marburg-epidemin i färskt minne. Då reagerade hon till följd av sin okunnighet om de byråkratiska bestämmelserna. Nu kan hon inte låta bli, därför att hon i grunden och inte minst i synen på arbetet är en moralisk person. Hon vill inte svika sina ideal och ställer därför etiska frågor, där de inte bör ställas. Till följd av sin desorientering blir hon något av ett gruskorn i maskineriet. I byråkratin finns nämligen inte plats för människor som i likhet med henne visar egen initiativkraft. Etikoterapin blir effektiv så till vida som hon pacificeras. Tillsammans med datorns styrning, de tröttande nattjourerna, utfrysningen och löftet om ytterligare tolv månader på KVAMS-anslag blir behandlingen av henne den hjärntvätt som bryter ner henne. Hon är egentligen förutbestämd till underkastelse, då ingen psykolog ifrågasätter det berättigade i hennes förhållningssätt till djuren. På så sätt är hon i samma situation som Jocke, vars hjärna kontrolleras med hjälp av silverelektroder. Hon reagerar mot att djur behandlas som maskiner. Det ironiska är att hon själv behandlas på samma sätt. Men hon är för genuin och ofördärvad för att inse det. För hennes del är det betingning på ett intellektuellt plan, då hon "konditioneras" genom "social technology" och slutligen visar, att människan är en anpasslig varelse. Hennes beteende kan, i Skinners anda och efterföljd, modifieras genom att positiva och negativa åtgärder sätts in. Rodion Beck karakteriserar sig själv som ett försöksdjur och den karakteristiken kan i lika hög grad gälla dottern (jfr s 166).

Databeskeden

Databeskeden är väsentliga för tolkningen av Evy Beck som ett försöksdjur. De utgör det synliga tecknet på en specifik art av elektriska impulser. Det bör framhåvas, att databeskeden — tillkomna "i sista stund" — innebär en berättarteknisk innovation; i en skildring av den realistiska romanens art finns databesked för att höja graden av sannolikhet.⁶⁸ Samtidigt ger de ett gott prov på författarens experimenterande med sin berättarteknik. Det är något man får uppmärksamma gång på gång.

Skeendet i romanen ses genom Evy Becks ögon. Databeskeden bryter emellertid synvinkeln och skiftet ger en annan belysning av henne. Hurudan är hon? Skall vi tro på henne själv eller är byråkraternas uppfattning om henne tillförlitlig? Något svar på den frågan ger Jersild inte och det är sannolikt medvetet som han avstår från det. Egenskaper som emotionellt utrustade personer ser som en tillgång kan av känslökalla byråkrater uppfattas som en belastning.

Innan vi går närmare in på de databesked, som åskådliggör Evy Becks suc-

cessiva anpassning till arbetet, kan det finnas anledning att orientera något om verklighetens databesked.

Datasystemen i vårt lands statsförvaltning är uppbyggda bl a för lönerutiner. De skall ligga till grund för kommande pensionsutbetalning och upptar följaktligen tjänsteår, lönegradsuppgifter etc. Verksamheten administreras av Statskontoret.

Liksom det finns ett SYSTEM PAI i *Djurdoktors* datameddelanden, så har det också existerat ett personaladministrativt informationssystem i statsförvaltningen. Detta PAI var en försöksverksamhet, som påbörjades genom beslut den 3 januari 1969 och som skulle innebära, att alla myndigheter "ålades att registrera en viss mängd personaladministrativ information, strukturerad på ett visst sätt (s k basdata)".⁶⁹ Den första etappen av PAI-systemet, det s k BAS-PAI-systemet, prövades budgetåret 1970-71. När omlokaliseringen av statliga myndigheter skulle påbörjas, delprojekt PA-OMLOK, ändrades BAS-PAI till OPAI med början budgetåret 1971-72. Senare under året blev Statens Personalnämnd, dit Jersild varit knuten som förtroendeläkare, huvudman för OPAI.

*Djurdoktor*n tillkom således i en tid, när man diskuterade datorernas frammarsch och de konsekvenser detta kunde få för den enskilda individen.⁷⁰ Det ligger därför nära till hands att tro, att denna debatt skulle ha haft betydelse som bakgrund för framtidsromanen. Jersilds erfarenhet av datorer går emellertid betydligt längre tillbaka i tiden.⁷¹ Det belyser ånyo hans arbetsmetod att bearbeta uppslag under lång tid, innan de kommer till utförande.

Det som visar Evy Becks gradvisa inskolning i arbetet och utgör ett led i hennes betingning är således de databesked, som för övrigt regelbundet avges om samtliga anställda. De innehåller dels en verbalrapport, dels en skattning av personens kompetens, användbarhet, solidaritet — vilket avser den moraliska intentionen — och motivation enligt en femgradig sifferskala. Som observatör för Evy Beck anges byrådirektör Hörrlin samt i ett fall, besked nr 5, t f byrådirektör Lidman. Dessa befattningshavare kan dock omöjligen sitta inne med all den kunskap om Evy Becks förehavanden, som redovisas i beskeden. Antalet låspassager med hennes tumavtryck räknas visserligen på elektronisk väg, men hur övrig information når observatörerna, exempelvis om lördagsrådets existens och att det inte bildats på Evy Becks initiativ, lämnar författaren oss i ovisshet om. Möjligtvis har han tänkt sig ett rapportsystem av samma art som i 1984.

Det första databeskedet levereras efter Evy Becks introduktionsprogram:

VERBALRAPPORT B GENOMGÅTT ANSTÄLLNINGSINTERVJU
INTRODUKTION FUNNIT SIG VÄL TILLRÄTTA FÖREFALLER M
ÖJLIGEN NÅGOT ÖVERAMBITIÖS AVSIKTEN NU ATT LÅTA B
SKAFFA SIG EGEN ÖVERBLICK FÖR INKÖRNING PÅ ARBETS
UPPGIFTERNA FÖRVÄNTADE SVÅRIGHETER AVSTÅR FRÅN P
ROGNOS P G A KORTA ANSTTIDEN (s 37)

Här finns uppgifter som strider mot Evy Becks egen erfarenhet. Det heter om henne, att hon funnit sig väl till rätta. I själva verket famlar hon efter en linje i sitt arbete, vilket belyses av hennes många frågor om arbetets art vid introduktionstillfällena. Vidare anger rapporten, att hon själv skall skaffa sig över-

blick. Hon får dock inte reda på att det är avsikten men söker intuitivt denna överblick.

Inkonsekvens i datorns registrering — det kan också vara fråga om hårfina gränsdragningar — märks i det andra databeskedet (s 63), som röjer irritation över Evy Becks rundvandring på Anatomiska institutionen under mellandagarna. Den är hennes möjlighet att skaffa sig överblick över arbetsuppgifterna. Liksom i det första beskedet markeras här, att hon är överambitiös. Denna gång ser man det som en risk. Hennes övertidsarbete noteras också.

”MÖJLIGEN INTE HELT MED SIN TID” är vad som läggs Evy Beck till last i det tredje beskedet (s 103). Det är således en avvikande egenskap. Siffran för solidaritet har nu sjunkit till 3 från att ha varit 4 i de förra beskederna, något som markerar hennes i datorns ögon vikande pålitlighet. Hon är emellertid en moralisk och känslig person, som tar sitt arbete på allvar, vill värna om djuren och se till deras bästa. Hon sätter liv före regler.

Efter den första konfrontationen med byråkratin knyts Evy Beck fastare till administrationen genom att hon får ett eget rum nära den. Denna förändring är dels ett tecken på uppskattning, dels ännu ett led i försöken att få henne anpassad och formbar. Datorn uttrycker det så: ”FÖR STÄRKANDE AV SAMBANDET” (s 165). Frånsett hennes agerande under Marburg-epidemin konstateras hennes användbarhet med reservation för överambition och svårighet att avgränsa det egna arbetsområdet. Ingen har dock klargjort vad som utgör hennes arbetsområde.

Evy Becks försök att få slut på packingen innebär i Institutets ögon den allvarligaste konfrontationen med byråkratin. Den allvetande datorn registrerar omedelbart den avbrutna semestern och att hon återvänt till sin arbetsplats utan att ha meddelat arbetets återupptagande. Detta inger misstankar liksom hennes tidigare rundvandring på institutionerna. De är dock tillåtna områden för henne, eftersom dörrlåsen öppnas för hennes tumavtryck. Datameddelandet säger:

TYCKS MISSUPPFATTA BEGREPPET FÖREBYGGANDE DJU
RVÅRD TYCKS HA DÅLIG UPPFATTNING OM EGEN BEGRÄNS
NING (s 205)

Det bör än en gång understrykas att ingen förklarat innebörden i begreppet förebyggande djurvård för henne.

Så snart Evy Beck i lördagsrådet meddelat sina avsikter beträffande packingen, nämner datorn i ett extrameddelande, att hon ”INTE HELT OVÄNTAT” ”HELT AVVIKIT FRÅN RUTINERNA” (s 218). Det förstärkta samband, som tidigare tagit i anspråk, har visat sig resultatlöst, varför delat rum nu rekommenderas. Det innebär ökad press på henne. Datorn ger en pessimistisk prognos och anser sig inte kunna utfärda någon ny rekommendation för KVAMS-anslag. Användbarhet och solidaritet skattas till 2.

Datorns rapport efter behandlingen på Etik-centrum karakteriserar störningen som medeldjup till djup och en fortsättningskurs anbefalls. Eftersom många avnämare emellertid är nöjda, i synnerhet med hennes nattjour, som också är ett led i betingningen, kan hon räkna med fortsatt rekommendation för KVAMS. Hennes motivation, som tidigare värderats med 5, är nu 4, medan siffran för solidaritet höjts från 2 till 3. Enligt datorns sätt att se är hon nu

pålitligare än tidigare. Betingningen har fått effekt, även om ytterligare behandling är nödvändig för att hon helt skall passa sina uppdragsgivare.

Datorns sätt att värdera arbetet speglar en kurva rakt motsatt den Evy Beck själv tycker sig erfara i sitt arbete: under sin första tid på Institutet trevar hon i det okända och efterlyser konkreta och preciserade arbetsinstruktioner — då är däremot datorn nöjd med henne. Allteftersom hon finner arbetsuppgifter och tycker sig vara till nytta, blir datorn missbelåten, något som kan avläsas i både verbalrapport och skattning. Siffrorna för kompetens, användbarhet och solidaritet sjunker nämligen för att i det sjätte och sista beskedet stiga något. Då sjunker däremot motivationssiffran. Datorn är nöjd och helt införstådd med Institutets policy: arbetsamma, initiativrika och motiverade personer är suspekta och skall inte premieras utan skolas till gängse beteende. Beröm blir det däremot, när pengar indirekt kan sparas. Det får Evy Beck också erfara vid upptäckten av djursjukdomen.

Databeskedet fungerar således som ett effektivt styrmedel för Evy Becks anpassning. Hennes agerande blir snarlikt ett försöksdjurs. Även i andra avseenden visar hon emellertid beröringspunkter med försöksdjur.

Utmärkande för kategorin Förbrukningsdjur är bl a att de är billiga och inte behöver någon inläring (jfr s 143). Dit hör marsvin. Evy Beck kan jämföras med de försöksdjur som har låg status och är avsedda för förbrukning. För Nobelinstitutet är hon billig, eftersom KVAMS bestrider hennes kostnader. Någon inläring har heller inte bestått henne. Hon är en av många och kan snabbt ersättas, om hon skulle visa sig otillräcklig.

De flesta anställda på Nobelinstitutet går på någon sorts anslag i många gånger konstruerade sysselsättningar. Huruvida de verkligen arbetar tas det föga notis om. Trots det är produktionsavbrott straffbart — maskinerna står still då. I ett sådant klimat är alternativen för den lilla människan att anpassa sig eller att bli utslagen, att stanna kvar på Institutet på de makthavandes villkor eller att leva i ett slags inverterad frihet likt Märsta-kollektivet, som vägrat inordna sig i samhället och flyttat ut på landet i gröna-vågen-anda. I själva verket är de utslagna. Till dessa "fria" män känner Evy Beck en viss dragning, kanske för att de trots hårda livsvillkor ändå representerar en sista rest av mänsklighet. Är framtidsalternativen att antingen bli konformist eller att hamna på sophögen? frågar en av anmälarna (*GP* 14.9.1973). Efter fem dygn i kollektivet, där hon stannat, kanske för att finna ett alternativ till sin storstadstillvaro, har hon "fått nog av lantlivet, av de turkosskimrande flugorna, sophögen, råttorna, mäsklukten och den folkilskna geten i trädgården" (s 200).

De utstöttas gemenskap

Det från samhället utstötta kollektivet är som motiv inte nytt. En grupp av liknande slag återfinns i *Röda rummet*, där nybyggarna i Lill-Jans placerat sig utanför borgerligheten, en annan i Ray Bradburys *Fahrenheit 451*.⁷² Av intresse här är att komma underfund med i vilken utsträckning skildringen av Märsta-kollektivet är specifikt jersildsk.

Fahrenheit 451 är liksom *Djurdoktorn* en framtidsvision. De överlevande hos Bradbury har en uttalad målsättning för sina liv: i väntan på krigsslutet memorerar de innehållet i för mänsklighetens utveckling värdefulla böcker,

som en gång skall tryckas. De fungerar som "skyddsomslag för böcker" och är "luffare utanpå, bibliotek inuti".⁷³ Med lösandet av denna uppgift exemplifierar de en andens seger över materien. För nybyggarna i Märstaskogen saknar livet helt andlig dimension. Där gäller tillvaron uteslutande omsorgen om de materiella villkoren. Som så ofta skildrar Jersild här de ringaste i samhället, ett slags mänsklig utskottsvara, som lider brist på det allra nödvändigaste. För dessa män finns ingen framtid, då de inte kan försörja sig och inte få någon avkomma. De är lämnade att i stort sett klara sig på egen hand och utgör i det fallet en parallell till romanens packing-experiment.

Men Märsta-kollektivet visar likheter med ett kooperativ i verkligheten, nämligen Twin Oaks i Virginia Hills, grundat med Skinners *Walden Two* som förebild. Ekonomiska och psykologiska problem har där tvingat fram avsteg från mästarens idéer. Det har exempelvis inte varit möjligt att klara försörjningen inom kooperativet. Omsättningen av medlemmar har också varit stor. "Competent people are hard to get along with", säger en av medlemmarna där.⁷⁴ Gruppens kapacitet tillåter inte barn att vistas där. "There is not enough 'surplus labor' to care for infants" (ibid). För övrigt saknas utrymme för en barnens uppfostran i Skinners anda. Frågan huruvida detta kollektiv har någon framtid är följaktligen befogad i samma grad som för Märsta-kollektivet. Med sin skildring av det kan Jersild ha velat fästa uppmärksamheten på ihålligheten i Skinners utopiska dröm, som fungerar bara i litteraturen.

I skildringen av Evy Becks verksamhet och successiva anpassning framstår hennes tillvaro således alltmånga lik ett instängt försöksdjurs. Därför får Gorm Pedersens stolta demonstration av djuret i lådan i romanens upptakt en symbolisk innebörd, som antyder Evy Becks öde och situation. Självt är hon inte medveten om i vilken utsträckning greppet om henne hårdnar mer än att hon har "den förlamande känslan av att alla centrala skeendena äger rum på andra sidan *en ogenomtränglig glasvägg*" (s 144, kurs här). Detta kan tolkas som att hon befinner sig instängd och bortkopplad från det aktiva livet och beroende av krafter utanför henne själv utan möjlighet att påverka dem. I stort begränsas hennes (bur-)tillvaro av den ständigt vakande datorn, vars rapporter ligger till grund för beslutet om hennes eventuella framtid på Institutet. I egentlig mening blir hon också instängd i och med att hon flyttas till "pent-house" (s 131). Självt tolkar hon det positivt, som en konkret uppskattning från uppdragsgivarnas sida för vad hon, trots det byråkratiska övertrampet, uträttade vid Marburg-epidemin. I datameddelandet heter det, att hon flyttats för stärkande av sambandet, vilket innebär, att hon skall hållas under uppsikt och befinna sig i närheten av administrationen. Penthouse betyder skjul men för sammanhanget här är båda sammansättningsleden väsentliga: adjektivet pent betyder inspärrad, instängd. Tillsammans med house fullständigas bilden av Evy Becks bur-tillvaro. Hon blir en levande illustration till skinnerboxen, då hon är instängd i både bildlig och bokstavlig bemärkelse.

Djurdoktorn handlar således om en människa, som i egenskap av veterinär har sitt arbete på en vetenskaplig institution. Hon är en doktor för djuren. Men allteftersom hon tar parti för dem hon har hand om, djuren, kommer hon att identifiera sig med dem. Och det blir hon som i en ställföreträdande position gör de maktlösas uppror. I detta tar hon betecknande nog parti för rättor, de lägsta medvarelserna i skapelsen, medan hennes son, elitmänniskan,

upprörs över avancerade försök med schimpanser, överklassen i djursamhället. Den lilla människan gör sitt uppror mot allt det som är så mycket större och mäktigare än hon själv. Novellsamlingen *Uppror bland marsvinens* titel har den möjliga tolkningen, att någon gör uppror bland marsvinen. Där sker inget uppror, men eftersom Evy Becks gäller både de egentliga marsvinen och de symboliska, får de båda böckerna på så sätt en större samhörighet. Under sin inskolning betar sig Evy Beck som ett försöksdjur. Så sker också i fortsättningen till följd av databeskedet, etikoterapin och den hårdnande attityden mot henne på arbetsplatsen. Bokens titel skulle därför kunna tolkas som doktorn som är ett djur. Därtill kommer att den föraktade människan närmar sig djuren.

Varför har Jersild gjort en människa av Evy Becks art till huvudperson? Han väljer hjältar, som ofta kan uppfattas som antihjältar och som läsaren till en början kanske inte direkt kan förknippa med honom. Så småningom visar de sig dock förkroppsliga hans värderingar. Han har en hög uppfattning om människan, där det är omöjligt att inte läsa in en religiös dimension. Ingen är för oansenlig för att användas i författandets tjänst. I Evy Becks fall kan man hänvisa till Pauli ord: "Och det som i världen var ringa och föraktat, det utvalde Gud".⁷⁵ Det blir genom henne, den till synes enfaldiga, som samhällssystemets brister avslöjas, inte genom hennes skarpsinnige och framgångsrike son. Författaren solidariserar sig med den lilla människan.⁷⁶

Evy Beck får slutligen genom sitt agerande illustrera behavioristernas tes, att människan är en maskin, som kan konditioneras genom "social technology". Hon låter sig visserligen betingas men är efter den proceduren inte samma mänskliga varelse som tidigare. Det unika hos henne har försvunnit och hon har "apparatiserats".⁷⁷ I fortsättningen kommer hon att sköta sina arbetsuppgifter mekaniskt och utan ifrågasättande. Därom vittnar hennes inställning till arbetet i Djurslussen (s 256) och brevet till sonen (s 267 ff). Nu vet hon sin plats och överlåter åt andra att avgöra de moraliska och politiska frågorna. "Medan toppen tänker måste någon arbeta" blir hennes slutsats (s 254).

Skinners fiktiva nobelpris och hans ämnes, den medicinska psykologins, stora plats i romanen visar, att författaren velat belysa skinnerismen och dess konsekvenser. Genom gestaltningen av Evy Beck tar Jersild tydligt avstånd från Skinners idéer. Romanen blir en protest mot hans elitistiska uppfattning och engångstänkande i fråga om människor. Skinners nobelpris ter sig därför grovt ironiskt, eftersom hela romanen fungerar som ett kraftigt och effektivt avslöjande av hans mekaniska och i grunden människofientliga program. På så sätt kan också Banduras och Rollo Rays fiktiva nobelpris tjäna som motbild till Skinners, då verklighetens Bandura och Rollo May — för att undvika övertydlighet manipulerar Jersild namnen en smula — gjort sig kända som Skinners vedersakare.⁷⁸ May alluderar med sin bok *Freedom and Destiny* (1981) på Skinners *Beyond Freedom and Dignity* (1971) och går där till starkt angrepp mot Skinners dogmatism.⁷⁹

Evy Becks utveckling och förändring aktualiserar frågan om tillämpning av vetenskapliga resultat på samhället i stort. Att tankegångar som finns i den skönlitterära *Djurdoktorn* återfinns i författarens kritikerverksamhet låter sig lätt konstatera.

Jersild deklarerar, att man inte kan "ta med sig sin storhet från ett område till ett annat". Detta gäller i en recension av Hans Selyes *Stress utan oro*. När Selye som stressforskare och vetenskapsman tar "klivet från laboratorierna till moralen och politiken" utbrister anmälaren:

Men när skall dessa biologins patriarker, Selye, Lorenz m fl inse sin begränsning, inse att man inte ogenerat kan använda sitt rykte som naturvetenskapare för att lägga fram mer eller mindre genomtänkta teorier om hur samhället skall organiseras från "vetenskaplig" synpunkt?⁸⁰

Selyes sammankoppling av cellernas biologi med samhällets sätt att fungera — Jersild ger därav två textcitat med fet stil — ger recensenten anledning att placera honom i en nordamerikansk tradition, särskilt tydlig hos behavioristen B.F. Skinner, "som hävdar att de politiska systemen misslyckats för att de inte vilar på natur- eller beteendevetenskaplig grund. Därför måste nu vetenskapsmännen ta över som ett slags samhällsingenjörer" (ibid). Detta avfärdar Jersild som nonsens samtidigt som han fäster uppmärksamheten på den antidemokratiska tendensen, när vetenskapsmännen vill överföra laboratorieexperiment till samhället i stort.

När Jersild i *Djurdoktorn* gör medicinsk psykologi till ett stort ämne med egen institution och låter dess chef ha "vidsträckta kontakter med den tillämpade betingningsforskningen inom arbetslivet och försvaret" (s 101) ironiserar han och vill implicit ha sagt detsamma som han explicit framhåller i recensionen: man kan inte ta med sig sin storhet från ett område till ett annat. Vad Skinner lyckats bevisa genom råttexperiment är därför en sak. Hans metoder är däremot inte tillämpliga på människor eller samhällssystem. I romanen ger sig Jersild fria händer i motivgestaltningen och camouflerar, medan han utanför skönlitteraturen går till direkt och skarpt angrepp mot det som i hans ögon inte gagnar vare sig människan, samhället eller demokratin.

Mobilen

Vid Nobelinstitutets entré finns en fantasifullt utformad mobil, en variant på Rörelse i konsten. Främst bör den ses som ett uttryck för författarens lekfulla intresse för teknik och tekniska nyskapelser. Dess mångtydighet gör det emellertid motiverat att pröva en uttolkning av den.

Mobilen är det första som beskrivs i romanen, där dess funktion anges i både lekfulla och ironiska ordalag:

På så vis är mobilen en förening mellan individuell akademisk anarki och systematisk kraftansamling, mellan vindmätare, konstverk, klocka och kompass. (s 9)

Innan romanen är slut, har mobilen genomgått en ombyggnad, vars resultat avslöjas på bokens allra sista sidor. Eftersom mobilen beskrivs först och sist, bildar den en ram kring skeendet. Förändringen av den ger därför anledning till uppmärksamhet. Vid avtäckningen efter ombyggnaden skildras den på följande sätt:

Tidigare bestod uret av ett antal lodräta pinnar med ett flertal flöjlar på varje. Nu har uret kompletterats med korsande tunnbänd av silverplåt, ett nystan av glador. I varje cirkel kan en stjärn- eller djurbild röra sig. Uret kan stå i Kräftans tecken eller i Grisens år. Den världsberömda mobilen fungerar numera inte bara som vindmätare, klocka och kompass — utan också som horoskop. (s 285)

Hur skall mobilens nya utseende tolkas? Konstverket har således kompletterats med zodiakens djur. Uret kan, heter det, stå i Kräftans tecken. Man tänker då förmodligen genast på det som är kräftans främsta kännetecken, baklängsgången. Innebörden kan vara, att utvecklingen på Nobelinstitutet och därmed samhället i övrigt, som det speglar, går bakåt. Kanske den framtid som skisseras i *Djurdoktorn* i själva verket är en tillbakagång. Kräftan kan å andra sidan vara detsamma som cancer. En svulst i överförd mening skulle kunna vara ett hot mot Institutet.

Uret kan emellertid också stå i Grisens år. Det kan vara en hänvisning till det kinesiska kalenderbruket. I Kina motsvarar, i stort sett, 1981 Tuppens år, 1982 Hundens år och 1983 Vildsvinets år.⁸¹ Kanske Grisens år ändå ansluter till det västerländska bruket att vissa år uppmärksamma vissa företeelser, som FN:s Barnår 1979. Att just grisen skulle utmärkas kan bero på att den skall ses som representant för försöksdjuren. Det kan också vara fråga om en muntra-tion, då grisen kan ha komiska konnotationer. Ännu ett förslag vore, att Grisens år skall ses som en referens till det övriga författarskapets grisar. Ett av Jersilds egna titelförslag till *Grisjakten* var Grisåret (*Professionella bekännelser*, s 101). I *Grisjakten* liksom på andra håll i författarskapet har djuret en ställföreträdande funktion för människan. Djurdoktorn Evy Beck är på visst sätt i samma situation som grisjägaren Lennart Siljeberg; båda har hamnat i ett system, som de blir ett med och inte slipper ur.

Mobilen kan efter ombyggnaden också fungera som horoskop — romanens sista ord. Här kan man finna rationalistens reaktion mot den stora vikt horoskop i allmänhet tillmätts.⁸² Den som följer horoskop frånhänder sig sitt initiativ och ger frivilligt avkall på möjligheten att själv forma sin tillvaro. Ett sådant förhållningssätt är framför allt inte förenligt med den frihet Jersild tillerkänner människan. I detta synsätt närmar han sig Pico della Mirandola, som genom disputationer förde kampanjer mot sin tids astrologer.⁸³ Så entydig är emellertid inte Jersild utan hans horoskop inbjuder till flera tolkningsmöjligheter.

Att mobilen är placerad vid entrén till Skandinavians största utbildningsanstalt för läkare och medicinska forskare och dessutom fungerar som horoskop skulle kunna fresta till tolkningen, att vetenskapen nu går hand i hand med vidskepelsen. Monumentet skulle i så fall utgöra en varning för övertro på läkarvetenskapen. Författaren har tidigare uttryckt farhågor i den riktningen, exempelvis i skämtteckningar och i *Calvinols resa genom världen*. I det avseendet skulle mobilen kunna vara en anspelning på "Den självförstö-rande mobilen", studentgåva till professor Erik Ask-Upmark och symboliserande den nya läkarutbildningen.⁸⁴

Det är tydligt att Jersild genom denna lek med mobil teknik inom ramen för sitt horoskop också vill aktivera läsaren till olika tolkningar, så som avsikten är med modern konst.

Det repressiva samhället

För att få en uppfattning om de livsvillkor, som i *Djurdoktors* värld formar individen till ett anpassligt kreatur, är det nödvändigt att granska samhällsförhållandena i romanen, både vad avser yttre och inre mening. Med detta allmänna resonemang lämnar vi de konkreta och metaforiska djuren på Nobelinstitutet.

Det samhälle Jersild visar upp är ett bristsamhälle. Det saknas ren och frisk luft i Stockholm vid 1980-talets slut. Något annat kan knappast vara orsaken till att snön, som under vintern blivit gul, fått en saffransdegs utseende (s 125). Fåglar trivs inte längre där; bara någon enstaka talgoxe kan förirra sig in i staden (s 133). Levande natur existerar inte annat än i Märsta-trakten (s 185 ff). Oljebristen är kännbar, bensinen ransoneras och innerstaden är bilfri med det undantaget, att betydelsefulla personer — Erik Beck är en sådan — har tillstånd att köra bil där. Framtidsvisionen vad gäller olje- och bensinbrist kan ställas mot det faktum, att 1970-talet inneburit en ny syn på bilismen,⁸⁵ liksom konsekvenserna av en oljekris i romanen kan jämföras med den faktiska oljekris, som drabbade i-världen några månader efter *Djurdoktors* publicering.⁸⁶ Jersild var tidigt ute och förutsåg utvecklingen.

Till dessa yttre, miljöbetingade missförhållanden kommer en utarmning av människorna till följd av teknikens frammarsch och byråkratins utveckling.

Det existerar tekniskt avancerade arrangemang för öppnande av dörrar och registrering av besökare. Vården och användningen av den materiella utrustningen kommer i första hand. När Rodion Becks maskinlever stulits tar ingen notis om dotterns anmälan av inbrott, inte heller när hon rubricerar anmälan som rån av livsviktigt handikapphjälpmedel. Men när hon säger, att det gäller ett elektroniskt instrument, finns civilklädda milismän på plats inom fyra minuter. Prioriteringen är tydlig: maskiner och dyrbara *ting* i första hand. Hur det sedan är bestämt med människorna och livet är av underordnad betydelse. Respekten för liv och människovärde har relativiserats. Därom vittnar behandlingen av den gravida preparatrisen och av Evy Beck själv, då hon inte tas i anspråk som den villiga arbetskraft hon utgör. Hennes får ställs om, som en apparat eller maskin, till att vara vaken på nätterna och sova på dagarna, eftersom sjukhuset inte har råd att låta den dyrbara dialysanläggningen stå outnyttjad någon del av dygnet. Även lokalerna används rationellt i det att hälften av Institutets cirka 1300 arkivarbetare sköter sina sysslor nattetid. Hurvida människor mår väl av att byta dygnsrytm är det ingen som frågar efter. Prioriteringen av materiella resurser får på så sätt till följd en dehumanisering och brist på tillgodoseende av elementära mänskliga behov. Denna utveckling har präglat också byråkratin.

Nobelinstitutets verksamhet utmärks nämligen av en tyngande byråkrati. Till en sådan hör förvaltningens otillbörliga förmynderskap över statsmedlemmarnas göranden och låtanden, rutinernas upphöjande till den förnämsta egenskapen hos en tjänsteman, alltför långsam behandling av ärendena samt "ett drygt uppträdande" (jfr s 135).

Evy Beck — och vem som helst annan som inte följer de givna reglerna — får från första början känna på detta "dryga" uppträdande från den administrativa personalen vid Nobelinstitutet. Det gäller byrådirektören Hörllin,

som sköter hennes anställningsintervju (s 29) likaväl som byråchefen Rosenquist, som bland annat har att avge omdömen om henne till PAI (s 170 f). Men den som utsätter henne för det grövsta översitteriet är djurteknikern Edvin Karlsson. Denne är visserligen inte administratör men har genom sina många fackliga uppdrag sugits in i det byråkratiska maskineriet och tillägnat sig de därtill hörande attityderna. Under Marburg-epidemin beter han sig ytterst självtillräckligt mot henne (s 120 och 125). Samma snorkighet visar han i romanens sluttablå, när Evy Becks framtid skall diskuteras (s 284). Hans och administrationens uppträdande skiljer sig därvid från övrig, forskande personals, som behandlar henne neutralt. Ett direkt vänskapligt förhållande råder dock mellan henne och professor Rosén.

Det är emellertid inte bara det dumdryga uppträdandet som karakteriserar Nobelinstitutets administratörer. Verksamheten är byråkratisk också i så måtto att ärendena behandlas påfallande långsamt. Det beslut som föregår Evy Becks anställning fattas efter det att frågan ”*Vad göra åt Institutets veterinärmedicinska problematik?*” (s 20) dryftats flera gånger under de senaste femton åren. Och när hon vill ha slut på packingen, får hon oväntat stöd av dess ansvarige forskningsledare, laborator Engquist, som säger sig ha arbetat i två år för att få slut på det hela. Han hänvisar till de långsamma avvecklingsrutinerna och till alla försökets intressenter. ”Hon förstår ingenting. Alla inblandade tycks vara inställda på att få slut på packingen — men ändå går det inte.” (s 247). Evy Beck är inte införstådd med byråkratins sätt att fungera. Hade hon varit det, skulle hon inte ha förvånats över trögheten i arbetssätt, som föreskriver bestämda rutiner även för det som skall upphöra.

Den episod i romanen, som kanske allra tydligast illustrerar byråkratins rigiditet vad gäller verksamhetens rutiner, är emellertid det rättsliga efterspelet till avstängningen av Fysikums djurstallar under Marburg-epidemin. 56 timmars avbrott i produktionen innebär nämligen ekonomisk förlust för Institutet. Den närmast ansvarige, skyddsombudet Petter Yerganian, straffas, eftersom han beordrat avstängning innan tillräckligt objektivt beslutsunderlag fanns; det vill säga den virologiska undersökningen var inte slutförd.⁸⁷ Att följa reglerna för denna procedur hade tagit tid. Därmed hade fler liv — människors och djurs — kunnat riskeras. Evy Beck handlade spontant, av omtanke om liv. De styrande i en byråkrati, som *Djurdoktors*, rider på paragraferna och sätter pengar och redovisningsbara resultat före omsorgen om liv.

Paragraftrohet och prioritering av det materiella bidrar till att människovärdet sätts på undantag. Och den som i likhet med Evy Beck hyser omtanke om liv löper risken att bli betraktad och behandlad som missanpassad. Hon som gått den långa vägen i sin utbildning har kommit sent in i systemet. Hennes ambition och arbetsglädje är ännu ofördärvade och kontrasterar starkt mot arbetsplatsens atmosfär och personalens följsamhet. De andra är redan inordnade i byråkratin och pacificerade med motivationen satt på sparlåga, så som det förväntas av de styrande. De brister i mänsklighet, varför det är befogat att tala om en dehumanisering. De har redan blivit anpassliga kreatur.

Till de bärande principerna i detta samhälle hör, vid sidan av byråkratins starka grepp, samrådsandan. Den har resulterat i den s k fördelningsprincipen, som innebär, att det på två specialister alltid måste finnas en lekman eller personalrepresentant (s 102). Systemet med skyddsombud har också sin

grund i denna anda. Här har Jersild delvis utgått från gällande lagstiftning. *Arbeterskyddslagen*, som trädde i kraft den 3 januari 1949, har nämligen som underrubrik till det 6:e kapitlet "Samverkan mellan arbetsgivare och arbetstagarer". I några paragrafer där, särskilt 39-42, klargörs principerna för att "sunda och säkra arbetsförhållanden" skall existera på arbetsplatsen.⁸⁸ Därifrån kan steget tyckas långt till *Djurdoktors* framtid, där episoden med skyddsombudens ansvar för arbetsplatsen onekligen ger intryck av fantasteri. Författaren måste dock ha haft en föraning om trenden på arbetsskyddslagsstiftningens område, eftersom det efter *Djurdoktors* publicering stiftats en lag, som ger skyddsombud rättighet att vid fara för personalen stänga en arbetsplats.⁸⁹ Liksom i fråga om oljekrisen finns här ett exempel på hans framsynthet. Redan 1976 hade utvecklingen på arbetsskyddslagsstiftningens område kommit i kapp boken, som på så sätt bekräftas och framstår som mera skrämmande. Så som företagsdemokratien tillämpas på Nobelinstitutet, är det paragrafer och principer som sätts främst, därefter får människorna anpassa sig likt kreatur.

Den samrådsanda, som på Institutet tar sig uttryck i en enig front utåt, mot det avvikande, exempelvis Evy Beck, har motsvarighet i romansamhället i dess helhet. LO och TCO har gått samman (s 19). Valsystemet har förändrats i rationell riktning så att det känsloladdade ordet politik ersatts av det neutralare social teknik. Riksdagsvalen avgörs genom sticksprovsurval av 10.000 slumpvis utvalda medborgare. Till och med partiprogrammen utarbetas av SCB. Någon egentlig samhällskritik förekommer inte. Eftersom hela samhället utåt sett är "mjukt" och alla synliga konflikthanledningar eliminerats, tillkommer det också de enskilda individerna att slipa av eventuella kantigheter för att de, mjuka och anpassliga, skall kunna fogas in i det större sammanhanget. För det ändamålet ges behandling på Etik-centrum, där även ledande politiker kan kureras för bristande samarbetsvilja. Det förefaller inte som om någon frivilligt söker hjälp där, utan man bereds plats av överordnade. Samhällsmedlemmarnas göranden och låtanden övervakas således av de styrande genom olika kontrollsystem. Ett sådant utgör databeskeden, som visserligen tillhör kategorin "nej-offentlig" men vilkas innehåll ligger till grund för administrationens behandling av avvikare. Så vidtas omedelbara åtgärder efter Evy Becks övertramp. All personal på Nobelinstitutet tycks vara införstådd med det.

Det kan alltså förefalla som om samhället är konfliktfritt och "mjukt". I själva verket är medborgarna underkastade en minutiös och raffinerad kontroll, som får dem att framstå som försöksdjur, följande bestämda spår utan att avvika. Det har också att göra med detta samhälles teknokratiska människosyn: den rådande psykologin, som den tillämpas på Etik-centrum, används i manipulerande syfte. Det innebär således, att människor liksom djur betraktas som programmerbara maskiner. Den ideala människan bör i detta samhälle helst vara maskin, ej människa, för att nå den önskade anpassningsgraden. Skinner är därför i hög grad närvarande i romanen, trots att hans namn bara förekommer på ett ställe, fränsett nobelpristagaruppräknigen. Hans människosyn och människouppfattning, där gränsen mellan människan-djuret-maskinen blir allt svårare att upprätthålla, genomsyrar romanen. Det beror inte minst på de styrsystem, som reglerar människornas tillvaro. Här kan det

vara på sin plats att erinra om den i Siljebergs dagbok citerade skriften Organisationsstrukturer, som utarbetats av hans chef departementsrådet Gård. Skriftens inledning talar allmänt om hur ADB-tekniken gjort det möjligt att "applicera komplicerade matematiska modeller på mänskliga beteenden och reaktioner" (*Grisjakten*, s 157). Det pekar framåt mot den fem år yngre *Djurdoktorn*, där just datorns övervakning underlättar administrationens kontroll av de anställda.

Vad som hotar människan är således skenbart okontroversiella innovationer, som tillkommit i rationaliserande syfte. För övrigt är det en sådan innovation, SBI, som ombesörjer utrotning av Gotlands grisar. I filmen *Grisjakten* blir Gård i en TV-intervju pressad på verksamhetens syfte. Han tvär sina händer i egenskap av tjänsteman och hänvisar till riksdagsbeslutet, som inte kan ifrågasättas. Den enskilda människan kommer till korta inför sådana i och för sig oemotsägliga argument. I en annan tid och en annan miljö kunde ett sådant politiskt beslut ha gällt människor och inte "bara" grisar. Jersild har varit observant på företeelser, som skulle kunna bli ett hot mot individen. I romanform har han gestaltat sina farhågor. I detta avseende hör *Grisjakten* ihop med *Djurdoktorn*.

Styrsystemen inverkar emellertid också själsligt deformande på sina utövare, vilket belyses av Siljebergs egen utveckling — kanske också Gårds — och de anställda vid Nobelinstitutet med undantag för professor Rosén. Efter som dagboksromanen inte säger rent ut vart Gård tar vägen, inställer sig frågan, om han kanske inte väljer att dra sig ur SBI, innan han totalt blivit ett med systemet.

Det lönsamhetstänkande som råder på Nobelinstitutet ingår också i den aktuella samhällsideologin. "Målet skulle vara att rent allmänt nerbringa kostnaden" (s 72). Detta vid Evy Becks introduktion hos UKÄPU fällda yttrande skulle kunna stå som motto över Nobelinstitutets verksamhet. I teori och praktik utgår man från den principen. Det poängteras av databeskeden, som utdelar beröm för kostnadsinbesparing (s 103) men manar till uppsikt, när utgifter riskeras (s 165). De ekonomiska aspekterna svarar mot en viktig princip i den statliga förvaltningen. I exempelvis 1960 års försöksdjursutredning resonerar det om djuren enbart i ekonomiska termer: verksamheten måste vara billig, så det gäller att pressa kostnaderna. Djuren betraktas som material för en verksamhet, som bör ge bästa möjliga resultat. Visserligen heter det, att försöksdjuren inte är någon "hyllvara" (s 169), men man sträcker sig inte därhän, att man anser välskötta djur vara av värde för djuren själva i deras egenskap av levande varelser. Den försöksdjursutredning som tillkom tolv år senare visar däremot en annan attityd: "Icke blott etiska vinster utan också ekonomiska besparingar av totalkostnaderna står att göra" (s 9). Vad Jersild emellertid visar är de omänskliga konsekvenser ett renodlat lönsamhetstänkande kan få.

På Nobelinstitutet drabbas särskilt smådjuren av resursbristen (s 83). Bokföringen laborerar med "luftinstitutioner" för att ge Institutets ekonomi tillräcklig "elasticitet" (s 77). Det innebär i klartext, att man lyfter anslag för obefintliga verksamhetsgrenar och fördelar medlen på andra, reella. Somliga institutioner föder upp djur till försäljning och förbättrar därmed den egna ekonomin. Institutet har för att komma i åtnjutande av reda pengar ham-

nat i starkt beroende av näringslivet till förfång för den fria forskningen. Några andra skäl än ekonomiska torde det heller inte finnas till att Hedersdoktorn så i grunden exploaterats. Både djurs och människors naturliga livsvillkor förhindras således av det krassa lönsamhetstänkandet. Begreppet Zoo-teknik lanse-
ras — ett sådant skulle ha samma funktion som ett bibliotek — om än mera skämtsamt (s 72). Romanens final varslar om en skärpning i det redan hårda ekonomiska klimatet: namngivningen av försöksdjuren måste effektiviseras, dvs ske på sådana grunder, att Institutet tillförs pengar (s 278).

I samhället i övrigt dominerar likaledes de ekonomiska aspekterna. Också *Bibeln* tas till hjälp som stöd för ekonomin. Månadens Sens Moral lyder nämligen, när Evy Becks agerande är till ända: "Det är god ekonomi att älska sin nästa." (s 269). Övertalningsdefinitionen leder tankarna till Orwells "Krig är fred, Frihet är slaveri, Okunnighet är styrka". Just till slutkapitlet i 1984 har Jersild själv hänvisat och pekat på hur maktapparaten har kontroll över språket och att det är det yttersta kännetecknet på det förtryck, som håller den enskilda människan i schack.⁹⁰ På så sätt kommer också språket att bli ett styrsystem. Det döljer sitt politiska innehåll bakom en hög abstraktionsnivå. Jämte databeskedet bidrar det till att hålla människorna i rätt spår. Sentensen innebär, att även känslor är ekonomiska investeringar och att egoism och beräkning kommer att styra människans handlande. Det är tvärt emot vad *Bibeln* förespråkar, för nog är det Jersilds avsikt att med sitt motto leda tankarna också till den. "Du skall älska din nästa såsom dig själv" är ett av de främsta buden i lagen.⁹¹ Tillämpade på den osjälviska Evy Beck blir orden grovt orättvisa. Hon får kritisera den i hennes tycke klumpiga formuleringen av Månadens Sens Moral och ta avstånd från tanken att "ekonomin är överordnad allt annat, att det är god ekonomi som är själva målet att sträva efter" (s 269). Hennes uppfattning är att ekonomin skall tjäna som ett hjälpmedel enbart: "Ekonomin är en av de här nycklarna som vi behöver för att ta oss fram mot ett bättre liv." (ibid). Yttrandet kan ses som ett incitament till debatt om det för Jersild viktiga problemet, förhållandet mellan ekonomi och politik. Sin personliga uppfattning angående valkampanjer och politiska engagemang har han uttryckt: "Mycket av det otäcka i samhället tycker han bottnar i förhållandet mellan ideologi och ekonomi. Ekonomin borde vara ett instrument för att förverkliga ideologin, inte tvärtom, säger han. En statsminister ska betyda mer än en finansminister."⁹² Liknande tankegångar har han framfört i den omkring 1970 livliga debatten om företagshälsovården.⁹³

Vad författaren vill gestalta i romanen är således konsekvenserna av det långt drivna lönsamhetstänkandet och styrsystemens makt över utvecklingen. Beaktansvärda i det sammanhanget är Evy Becks ord till sonen, att "vår tids stora problem, hur man använder och kontrollerar organisationer och administrativa system" (s 269) kräver omedelbara åtgärder. Romanens illustration av lönsamhetskravet kan relateras till verklighetens programbudgetering, ett viktigt styrsystem inom statsförvaltningen, som infördes i vårt land omkring 1970 efter mönster från Pentagon i USA⁹⁴ och som Jersild återkommit till gång på gång, både i sitt skönlitterära författarskap och utanför det.⁹⁵ Som den fungerar är det risk för att den blir ett viktigt styrsystem i makthavarnas händer, just ett sådant som degraderar människan till ett anpassningsbart kreatur. Myndigheter och förvaltningar skall nämligen sträva efter att uppnå ef-

ektivitet och produktivitet. Det senare är en mätbar faktor, medan effektivitet är betydligt svårare att mäta, då det i statsförvaltningen ofta ges innebörden "graden av måluppfyllelse".⁹⁶ Till programbudgeteringen hör att verksamheten skall delas upp i små mål, submål, vilket i sin tur innebär, att en större politisk målsättning bryts ner i små delar. Ett submål skall vara så "rent" som möjligt. Det betyder, att exempelvis Vattenfallsstyrelsen, vars submål är att producera billig elkraft, vid valet av placering av ett kraftverk enbart tar tekniskt-ekonomiska hänsyn. Lokaliseringshänsyn får inte tas, inte heller hänsyn till miljön, då man i så fall går över gränsen till Naturvårdsverkets submål.⁹⁷ Var finns det plats för människan, hennes önskemål och berättigade krav på en helhetsbedömning i ett sådant system? Hur går det med människovärde och respekt för livet och det levande, när maskiner och datorer styr utvecklingen? Programbudgetering är således ett viktigt system, som får människan att bli ett kreatur.

Att Jersild är skrämmd över utvecklingen torde stå högt över allt tvivel. En pessimism som också kan vara hans är avläsbar i Evy Becks brev till sonen, där hon refererar till sin fars kontakter med socialister och kommunister. "Och de fastnade i byråkratins nät, de *som alla andra*. Och knutarna knöt inte upp sig själva!" (s 269, kurs här). Det som är en fara för människan är människan själv i hennes nit att rationalisera så långt, att den personliga integriteten hotas. Kanske det är ett hot av den arten han avser, när han låter Siljeberg i sin dagbok konstatera: "Synd att ungdomen inte har tålamod ta reda på de verkliga hoten." (s 73).

Djurdoktors Evy Beck är en människa som fastnar i byråkratins nät. Hon är i likhet med de övriga i romansamhället bunden i överförd mening, maktlös, ständigt övervakad och fångad i de osynliga mekanismerna. De viktiga och avgörande besluten fattas över huvudet på henne. Där fungerar också de krafter som kontrollerar och upprätthåller samhället. Den människans tillvaro skiljer sig inte mycket från den mekaniska tingest, ett mellanting mellan djur och maskin, som är titelfigur i *Den elektriska kaninen* och som kan ses som en symbol för den stora massan människor. Både människor och djur lider under system, som i en allt mera mekaniserad tillvaro ser dem och behandlar dem som programmerbara maskiner. I den meningen blir människan ett försöksdjur.

Kap.5. Människan i djurkretsen

Människan är som ett djur, människan är ett djur. I tre romaner, *Den elektriska kaninen*, *Grisjakten* och *Djurdoktorn*, har vi följt P C Jersild som skildrar av människor i djurs gestalt. För tolkningen av dem kan man inte bortse från att bakom bilderna av djur urskilja människor. Människan låter sig med självklarhet ses som fabeldjur och måste, även om hon där går mera ut och in i rollen, också uppfattas som villebråd och försöksdjur. Tolkningen har därmed förts upp på ett symboliskt plan. Det ligger nära till hands att tro, att den symboliken varit högst medveten för författaren, även om han i enskildheter gärna leker med oss och sin fiktion.

Men det finns också andra djur i Jersilds diktade värld, både motiviska och metaforiska, både utstuderade och schablonmässiga. Ibland är de kanske dessutom mindre medvetet inplacerade där. I det här avslutande kapitlet skall jag samla ihop detta menageri. Det sker i avsikt att komplettera och ge en översikt av mera systematisk art än den kronologiska som gavs i inledningen. Den utmynnar i en mera allmän sammanfattning.

Vi måste vara rädda om allt liv /.../. Jag nedvärderar inte mänskligt liv, men jag uppvärderar andra varelser...¹

Jersild vill inte göra någon skillnad mellan människor och djur. Han vill inte sätta en gräns mellan dem. Både i sitt författarskap och utanför det återkommer han regelbundet till denna för honom viktiga fråga.²

Den moral, som tillåter människan att förtrycka andra levande varelser som kan känna smärta, ångest och fångenskap, går ytterst tillbaka på bibliska föreställningar.³ Jersild själv har indirekt blivit delaktig av dem genom uppfostran och man kan förmoda, att de bidragit till att forma hans syn på förhållandet mellan människan och djuren. Som vuxen har han emellertid kommit att reagera mot dessa föreställningar genom att deklarera en monistisk uppfattning, där gränsen mellan människor och djur är utraderad. Det har han gjort i intervjuer och på andra håll utanför sitt skönlitterära författarskap. Ur hans skönlitterära verk talar också en omtanke om djuren och deras villkor. Ser man enbart till metaforiken, finns inte där den syn på djuren, som i motiviska sammanhang på ett självklart sätt vanligen speglar denna omtanke. Det föreligger ett spänningsförhållande här.

Sin syn på relationen mellan människan och djuren har Jersild tydligast gestaltat i radiopjäsen *Lustarnas Trädgård* och monologen *Balans*.⁴ Där diskuterar han *Bibelns* en gång för alla givna ordning att människan skall råda över djuren. Själva den paradisiska situationen i Gamla Testamentet får bilda upptakt.

Och Gud skapade människan till sin avbild, till Guds avbild skapade han henne, till man och kvinna skapade han dem.

Och Gud välsignade dem: "Varen fruktsamma och föröka eder och uppfyllen jorden och lägg henne under eder; och råden över fiskarna i havet och över fåglarna under himmelen och över alla djur som röra sig på jorden."⁵

Därefter följer en tolkning av bibeltexten:

Det är klara papper: överst i pyramiden sitter Gud som ett trekantigt guldöga. Därunder kommer människan. Under djuren kommer växterna. Och alla som är över, kan förtrycka och döda alla som är under. (ibidem)

Ytterligare utläggning av bibelcitatet görs i syfte att vederlägga dess antropocentriska budskap. Det sker genom hänvisning till Kopernikus, som visade, att människan inte längre är planetsystemets medelpunkt, till Darwin, som "berövade oss vårt gudomliga ursprung" och till Freud, som "visade att människan inte ens är herre över sitt eget själsliv" (s 29).⁶ Därpå följer ännu en konklusion av Gamla Testamentets budskap:

Om du är vit härskar du över dom som är svarta. Om du inte är vit så härskar du i alla fall över hundarna och katterna, över svinen och hönsen — med dom kan du göra precis vad du vill, förutsatt att dom inte ägs av någon annan. Du får inte äta din herres gris men du kan få piska honom lite om du vill, om du tycker att det känns bättre så. Du har nämligen rätt att få spela herre. (s 29)

Den bestämda hierarkin, som är avläsbar i bibeltexten och som värderar arterna olika, ger således människan tillåtelse att uppträda som herreman, trots att, som det också står i Jersilds text, knappast någon längre tror på Gamla Testamentets skapelseberättelse. Samma ordning låter Jersild bekräftas av Gud själv i *Lustarnas Trädgård*, när han får påpeka, att varje sak har sin plats i skapelsen och att han

så vist /.../ inrättat världen att människan råde över djuren, såsom ock djuren i sin tur råde över växtriket, såsom ock blomman suger sin näring ur den döda marken, ur askan och vattnet.⁷

Gud har utarbetat och avsett en bestämd rangordning, som sätter mannen högst, kvinnan närmast "på silvermedaljplats" (*Balans* s 27) till Adams "sällskap och hugsvalelse" (*Lustarnas Trädgård*, s 39). Barnen får utgöra Evas sällskap, om hon inte nöjer sig med sällskapsdjur. Närmast kommer de övriga djuren.

Utmärkande för paradiset, innan människan fanns, var att varje art följde sin bestämmelse. Människan fick däremot en fri vilja i samband med skapelsen och som uppgift "att finna en väg, att bestämma meningen med livet" (*Balans*, s 23). Denna tanke återgår på Pico della Mirandola.⁸

Bakom de raljanta tonfallen, ironin och lekfullheten i samband med förvecklingarna i paradiset talar ur de båda teaterstyckena en stark utvecklingspessimism. De avslutas också i enlighet därmed: det ena med en förhoppning om ett fyrverkeri baserat på all världens atombombsarsenal — en katastrof av sådana dimensioner möter på många håll i Jersilds författarskap — det andra med att Adam och Eva vill bli lera igen. Detta innebär en stark kritik av Guds verk och ett ifrågasättande av den ordning han inrättat. Men det är en kritik, som också drabbar människan eftersom hon i enlighet med den gamla bibliska uppfattningen genom syndafallet dragit hela skapelsen med sig. Detta fall har lett till creatures suckan, som det heter i den gamla bibelöversättningen.⁹

Människan har missbrukat sin särställning i skapelsen, så kan man tolka Jersild. Eller är ansvaret ytterst Guds eget, när han gett henne en fri vilja? Människan kanske inte är vuxen detta ansvar, när hennes försök att vara kreativ resulterar i experiment med luftgevär, krut och "världens största

smäll” (*Lustarnas Trädgård*, s 43). Hennes skaparkraft används destruktivt och blir på så sätt ett hot både för henne själv och den övriga skapelsen. Detta tema gestaltas också i *Gamen*, där Modern får fundera över den frukt kunskapens träd givit. Hon bedömer sin sons, Leonardo da Vincis, livsverk med orden: ”Visserligen målade han vackert och flög med drakar på fälten. Men dina krigsmaskiner dödade kvinnor och barn...”¹⁰

Först i vår egen tid har det blivit allmänt accepterat, att grymhet mot djur är något moraliskt förkastligt. Kritiken mot exempelvis försöksdjurshanteringen är en sen företeelse. Att den inte vuxit fram tidigare hör nog ihop med den bibliska synen på djuren. Den i *Bibeln* klargjorda rangordningen, tolkad så att en exploatering av djuren blivit möjlig, har inte ifrågasatts förrän i vår egen tid. Som etiskt problem är detta fortfarande försummat, något som påpekats av Jarl Hemberg.¹¹

Jersilds engagemang för djuren kan på ett plan gå tillbaka på tidiga möten med djur. Han har berättat, att den episod, som Evy Beck i *Djurdoktorn* refererar under sin behandling på Etikcentrum, har samband med en av hans barndomsupplevelser. En kanin han som barn matat med maskrosblad under en hel sommar, dödades genom att den slängdes med huvudet före mot en cementplatta i trädgården. Han var sex år och fick inte den hjälp han hade behövt av vuxna för att kunna förstå skeendet.¹² Upplevelser av detta slag i kombination med hans kännedom om och revolt mot *Bibeln*s djursyn kan ha orsakat en konflikt hos honom. I skönlitterär form har han kommit att omgestalta den. Kärnpunkten är människans relation till djuren. Att han så ofta tar till djur som motiv vittnar om detta engagemang.

Djur som motiv

Djur som konkret gestaltade motiv möter redan i debutboken *Räknelära*. I novellerna ”Balans” och ”Invigningen” är de centrala för skeendet. Kronologiskt i författarskapet följer därpå *Calvinols resa genom världen*, där några arter smådjur — japanska dansmöss, marsvin, hamstrar, undulat och sköldpadda — förekommer i periferin till ett kapitel, ”Doc”. ”Doc” borde ha blivit läkare, tycker han själv, och får genast därpå berätta om sitt specialist-uppdrag som ung: ”att ta hand om smådjur också när folk ville bli av med dom” (s 120). Det är troligt att detta rymmer något av författarens egna erfarenheter. Han har berättat, hur gymnasiets biologilaborationer gjorde honom till expert på att snabbt döda marsvin.¹³ Kvacksalvaren Doc får redovisa medicinsk verksamhet med människor och djur i samma andedrag, vilket bidrar till att försvaga gränsen mellan de båda kategorierna.

I *Drömpojken* är en duva och en delfin ett slags nyckelgestalter, som följer de mänskliga huvudpersonerna i deras upptåg. Här antyds rentav ett erotiskt förhållande mellan duvan och en av männen. När några av personerna når London, ägnas framställningen åt Toverns korpar; ett Imperial Raven Society håller sedan Suez-krisen 1956 de berömda korporna vid liv. Sedan skådeplatsen växlat till Polen, kommer en hund in i handlingen. Här finns en rangordning också bland hundar, när kocken ”tar på sej en sträng uppfostrarmin och hötter med pekfingret som om han hade att göra med vilken byracka som helst” (s 183).¹⁴ Sällskapet skall så småningom förflytta sig per dressin och då

får en kattunge sitta vänd bakåt för att ögonen skall kunna fungera som fordonets reflexer.

I de självbiografiska novellerna *Uppror bland marsvinen* intar marsvinen en undanskymd plats. Mera central är däremot den karp, som finns i novellen "Karpen" (jfr s 164). Höns och hönsförädling förekommer i bihandlingen till "Hönsmördare".

I sjukhusromanen *Babels hus* skymtar en katt, när Gustaf Nyström planeerar för sin ålderdom. Då skall han öppna ett kuriosamuseum och sitta vid ingången och ta upp entréavgifter med en katt i knäet (s 134). Det förefaller som om katten är ett pensionärsattribut. I *En rolig halvtimme*, som behandlar pensionärs problem, anges de produktiva människornas förmenta syn på de äldre:

I stället vill samhället att vi sitter hemma och hukar bakom våra pelargonior och kaktusar med en övergödd katt i knät. Fast sedan, när samhället syr in oss på långvården, då tar ni katten ifrån oss, säljer den till forskningen eller avlivar den på direkten.¹⁵

I TV-pjäsen *Pang i bygget* finns råttburar liksom i *En levande själ*, där ett tema är avancerad forskning och experimentverksamhet på djur och människor. Hjärnan Ypsilon i sitt akvarium med näringslösning befinner sig i samma laboratorium som en beagle, jämförbar med Hedersdoktorn i *Djurdoktorn*. Eftersom *En levande själ* är en jag-roman och därmed bestämd av berättarpersonen Ypsilons perspektiv, redovisas huvudsakligen vad som tilldrar sig i detta laboratorium, så långt Ypsilon har utblick över det. Samtal med sköterskan, Emma, avslöjar dock, att hon har en katt, Mozart. Till laboratoriet kommer under en tid rätt ofta en schimpans, Flink, som Ypsilon kommunicerar med. De försök Flink underkastas innebär, att hans minnen skall avlägsnas genom elchockbehandling av hjärnan. För att inte vara utan dem i framtiden berättar han om sin barndom för Ypsilon, som efter Flinks avslutade behandling skall kunna återge honom hans barndomsminnen. Det rör sig som synes om avancerade djurförsök, något som också gäller schimpanserna i *Djurdoktorn*. Inte minst genom valet av djur som motiv anknyter *En levande själ* till *Djurdoktorn*.

Till dessa motiviska djur kommer korparna Hugin och Mumin och en elefant i *Lustarnas Trädgård* samt ett lejon i "En julsaga". En katt och ett dusin råttor har vidare en viss betydelse för handlingen i "Ett fall av förstoppning".

Denna mångfald konkreta djur kan i stort sett grupperas i tre kategorier: husdjur, sällskapsdjur och försöksdjur. Det förekommer inte några vilda fyrfota djur med undantag för elefanten Jumbo i *Lustarnas Trädgård* och lejonet Bonzo i "En julsaga". Det är då att märka, att dessa två gör tjänst som vakthundar, ett slags husdjur med andra ord. De djur som Jersild valt att gestalta tillhör således kategorier, nära bundna till människan och mänsklig verksamhet. En reservation skall dock göras för *Den elektriska kaninen*, som på grund av sitt motiv, djurkongressen, visar upp ett tvärsnitt av faunan och därför hamnar utanför denna indelning. En tänkbar orsak till valet av just husdjur, sällskapsdjur och försöksdjur kan vara författarens behov att diskutera människans ansvar gentemot sina närmaste medvarelser i skapelsen.

Gränser mellan människor och djur

En tidig exemplifiering av spänningen människa-djur lämnar alltså *Bibeln*. Vilddjuret i Uppenbarelseboken är Antikrist och bidrar till att förkroppsliga ett dualistiskt synsätt. Det är en av utgångspunkterna för exempelvis Christine Cosentino i hennes undersökning *Tierbilder in der Lyrik des Expressionismus* (1972). Studien utgår från de båda principerna "Aufwertung" och "Abwertung".¹⁶

Nietzsche upphöjer djuret till norm i ett nytt utopiskt värdeområde. För honom utgör det animaliska en måttstock, efter vilken mänskligheten bedöms som frisk eller sjuk, visar Cosentino. Mot detta synsätt orienterar sig den expressionistiska världsbilden. Liksom Nietzsche ser expressionisten en frälsning i den mot djuret gränsande existensen, "eine Menschheitserneuerung mit dem Rückgriff auf das Unbewusst-Vital-Animalische".¹⁷

Bibels dualism har med all sannolikhet varit bekant för Jersild. I vilken utsträckning den sedan avsatt spår i hans metaforik är däremot ovisst. Där gör han emellertid en tydlig skillnad mellan människor och djur. Och det är negativa associationer som binds till det animaliska. Djuret får beteckna något spontant, irrationellt och okontrollerbart, exempelvis när den annars så disciplinerade Jan efter att ha gett sin hustru ett slag över kinden "satt och stirrade på sin högra hand som om handen varit ett främmande djur. Han såg på den olydiga handen som brutit sig ut ur honom, som kastat loss från stora hjärnans överhöghet och förgått sig" (*Räknelära*, s 103). I erotiska sammanhang konstrueras djuret mot människan och ses då som något mindervärdigt och lägre stående:

Hon hade aldrig träffat någon människa som var så "ren" som han. Han var förstås en aning kall, litet stel, i deras kärleksliv, måste hon erkänna — men de var ju inga djur. Dvs det var de naturligtvis, fast inte vilka djur som helst. (*Räknelära*, s 97)

Redan här anslås renhetstemat, som sedan utvecklas i *Barnens Ö*. Reine Larsson får på Ålandsbåten kommentera de asociala pojkmarnas beteende genom att säga, att de inte är bättre än djur (s 287). Djuriskheten i den fysiska kärleken möter också i *Babels hus*, där den unga Martina under sin samvaro med Gustaf konstaterar: "Ibland var det något djuriskt över en orgasm." (s 231). Vid ett annat av deras möten används följande liknelse: "Hon vältrade sig över honom och bara låg platt som en flundra på hans bröst." (s 148)

Att göra en skarp åtskillnad mellan mänskligt och djuriskt i samband med människans kärleksliv aktualiserar det faktum, att människan i alla tider varit benägen att söka syndabockar för de känslor och beteenden, som hon egentligen inte vill kännas vid. Både Aristoteles och Kant anser, att människan genom sin sexualitet sänker sig till djuren. För Kant innebär detta ett hot mot människan som rationell varelse. Att detta synsätt varit det förhärskande ända in i vår egen tid visar den engelska filosofen Mary Midgley i *Beast and Man — The Roots of Human Nature* (1979). Utan att vi haft några egentliga kunskaper om vilda djurs beteende har vi ändå tillskrivit dem olika egenskaper — företrädesvis negativa sådana, som vi inte gärna erkänner hos oss själva, konstaterar hon och slår fast, att vi inte bara är ganska lika djur, vi är djur.¹⁸

Våra otillåtna böjelser kallar Mary Midgley "Beast Within". Hon vederlägger gångna tiders villfarelser i människans djursyn av ovannämnd art genom att peka på de logiskt ohållbara påståendena och stöder sig på de senaste decenniernas etologiska landvinningar hos Lorentz, Tinbergen, Morris och antropologer som Margaret Mead. I fråga om sexualiteten konkluderar Mary Midgley: "neither Beasts Without nor Beasts Within are as beastly as they have been painted." (s 49).

Jersild är naturligtvis inte ensam om att se något djuriskt i människans sexuella funktion. Denna tidlösa uppfattning har fått bli litterärt motiv och metaforisk förmedlare av fantasin. Också i den engelska 1900-talslyriken utnyttjas djur, mer än tidigare, i det avseendet, något som Gerhard Stilz undersökt i *Die Darstellung und Funktion des Tieres in der englischen Lyrik des 20. Jahrhunderts* (1968). Långt innan människan på vetenskaplig väg fått klart för sig sitt ursprung från djurvärlden fanns idén om "Bestie im Menschen", konstaterar han bl a där.¹⁹ Som ett tydligt rudiment från människans djuriska ursprung betraktas könslivets drifter. Hos några poeter — T.S.Eliot, W.B. Yeats, D.H.Lawrence — finner han associationsnärhet mellan erotiska passager och djurbilder. Hur människan i kärleksakten förenas med sina förfäder har Cecil Day Lewis gestaltat i "Seven Steps in Love". Att skildra det mänskliga könslivet i djurbilder finner Stilz vara ett nyupptäckt lyriskt problemområde, dit många yngre diktare sökt sig.²⁰

Som ytterligare belysning kan man exemplifiera med William Golding, en författare som Jersild har beröringspunkter med. Goldings roman *The Spire* har varit föremål för utforskning och relationerna mellan de båda huvudpersonerna har tolkats med anknytning till djurvärlden: "There may also be sexual implications, since the sexual relations between Roger and Goody are associated with animal imagery."²¹

Att Georges Bernanos' författarskap speglar ett problemfyllt förhållande till sexualiteten, dess avvikelser och former har Marie-Luce Chênerie funnit. I sin granskning *Bestiaire de Bernanos* (1972-73) har hon belagt en "tension entre la chair et l'esprit", där djurbilderna inte enbart har en förnedrande innebörd.²² Det är intressant att således kunna konstatera, hur kopplingen mellan människans sexualitet och djurens värld utgör ett litterärt kraftcentrum också i vår egen tids litteratur. Till dem som hämtat inspiration där hör Jersild.

Den låga värderingen av djur i förhållande till människor är något som tydligt markerar skillnaden mellan kategorierna. Detta synsätt speglas i *Gycklarnas Hamlet*, där det sägs om Ofelia, att hon ligger "som ett dött djur" (s 143). Om hennes död brukas en fras, som annars är förbehållen djur: "Den du letar efter har slutat springa." (s 133). I överförd bemärkelse tillämpad på människor bidrar den till att upphäva gränsen mellan människa och djur.

När novellens jag i "Hönsmördare" känner sig förfördelad av den älskade flickan, ropar han till henne: "Djurplågerska" (*Uppror bland marsvinen*, s 117). Gentemot henne, den åtrådade, befinner han sig i underläge och känner sig som ett plågat djur.

Det är frihetens villkor som Jersild ytterst diskuterar i sitt författarskap. Människor och djur kan utifrån det perspektivet leva under likartade förhållanden. Synliga och osynliga burar och boxar ger en fingervisning om in-

stängdhet i både bokstavlig och bildlig mening. Ett burens närliggande begrepp är akvariet, som man vanligen förknippar med den animaliska sfären. Tillämpat på mänskliga förhållanden bidrar det emellertid till den gränsöverskridning, som blir en konsekvens av Jersilds monistiska synsätt.

Akvariet förekommer som motiv i *En levande själ*, där hjärnan Ypsilon i likhet med andra försöksobjekt i laboratoriet har sin plats. Eftersom romanen kan tolkas som en modern myt över människans villkor, får akvariet också bildlig betydelse: det är allt som kväver människan och hindrar henne från att utvecklas och skapa fritt. En av företagets forskare, den expansive Curt, vars experimentlust snart gör honom omöjlig där, får uttrycka människans situation i ett nötskal, när han säger till Ypsilon rakt på sak: "Du är bara ett försöksdjur bland försöksdjur." (s 188).

"Två fiskar i ett trångt akvarium." (*Prins Valiant och Konsum*, s 74). Den kommentaren faller romanens huvudperson om ett medelålders, litet sjaskigt par, som hon följt på avstånd. Någon tid senare skuggar hon en äldre man på ett varuhus men hinner också iakttä andra personer i trängseln. Ett par män i 40-årsåldern väcker hennes intresse.

Den ene tuggade på en tändsticka, den andre hade en gul nejlika i knapphålet. De såg sömniga ut och blinkade ideligen. När någon av dem rörde sig skedde det långsamt och plastiskt som rörelser i ett akvarium. (s 91)

I bokens sista parti, där Lena som vuxen åker till Gävle på semester, får hon vid ett tillfälle besök av hotellets manikyrist. Efter en stunds behandling "hade manikyristen dragit en nylonstrumpa över huvudet och skrattade groteskt och idiotfånigt i sitt strumpakvarium" (*Prins Valiant och Konsum*, s 158). Kontexten ger intrycket, att de personer, som här sätts i samband med akvariebilden, på något sätt är udda och utanför en gemenskap. Det gäller inte minst huvudpersonen Lena Swedin själv. Bildens innebörd blir distansering och i dubbel mening avskärmning. Något liknande gäller också Primus Svensson i *Babels hus*, när han uppfattar sjukhusets rökrum "som ett stort akvarium där olika vattenskiikt långsamt böljade" (s 210).

Men akvariemetaforen kan också förmedla intryck av andrum och vila. Det gäller Reine i *Barnens Ö*, som från en av bilarna fått bevittna hur hans cykel helt demolerats av raggarna. Efter det måste han ge sig iväg: "Trots allt hade han upplevt ett slags trygghet så länge han satt i bilen. Nu lämnade fisken akvariet och gav sig upp på torra land." (s 219)

Huvudpersonen i *Drömpojken*, Mr Bottigliato, har fått i uppdrag att tala vid ILO:s 43:e församling för Företagshälsovård. I en monter pågår ett skyddskommittésammanträde, dit han beger sig efter sitt anförande. Han "kliver på i montern", där en ny metod att bekämpa bullerskador redovisas: man ändrar på människan i stället för på miljön.

Vi vet alla att ytterörat fungerar som en uppsamlande tratt för ljudvågorna. Hoppingivande försök har av ILO utförts där man tejpat fast örona hårt intill huvudsvålen för att minska tratteffekten. Emellertid torde en verkligt betydande minskning av det decibeltal som når trumhinnan först kunna uppnås om ytterörat helt avlägsnas... (s 151)

Detta cyniska förslag kan ha sin förklaring i att författaren — känd för sitt engagemang i frågan om företagshälsovård och arbetsmiljö, där han conse-

kvent tagit den utsatta människans parti — känner vanmakt, då inget radikalt görs för att råda bot på farliga och olämpliga arbetsmiljöer.

Mr Bottigliato, som redan saknar ett ytteröra, utses mot sin vilja till försöksperson och ”störtar sej mot plexiglasdörren” men finner sig ”fångad i akvariet” (s 151). Här understryker akvariemotivet huvudpersonens vanmakt inför den manipulation han utsätts för. Det får dubbel innebörd. Den dubbelheten är det däremot knappast fråga om, när en vaktur vid Londons tunnelbana fylls med vatten så att den kan fungera som ett akvarium, nödvändig uppehållsplats för delfinen Shirley (s 89 ff). Här är det snarare författarens leklynne som tagit överhanden. Tillsammans med andra exempel visar dock detta textnedslag hur aktuellt akvariet som begrepp är för honom. Det styrks också av att den speciella belysningen i en utställningslokal omnämns som ”hemlighetsfull akvariebelysning” (s 128).

Generellt innebär således akvariemetaforen, att människans situation inte är stort annorlunda än ett djurs. Hennes handlingsförmåga i ett bildligt akvarium blir kringskuren. Hon saknar möjlighet att värja sig mot det som hotar hennes frihet. Hennes situation blir på så sätt snarlik ett förödmjukat försöksdjurs.

Denna försökssituation skulle inte ens upphöra vid livets slut, om Reines spekulationer kunde förverkligas. Han vill veta vad som händer efter döden:

Det mesta man hört om lik i jorden var förmodligen bluff. Var det någon som hade sett förruttnelsen med egna ögon kanske? Hade man någonsin begravt något i ett stort akvarium, så att man kunde titta in i graven från sidan genom akvarieväggen? Hade han aldrig hört talas om. Allt snack om vad som händer med lik vilade inte på vetenskaplig grund. (*Barnens Ö*, s 114)

Att akvariet förekommer också i detta sammanhang är uppseendeväckande och visar ånyo hur nära författaren har till det, både som motiv och metafor. Och motivet följer honom. I novellen ”Förlossningen” skildras berättarjagets funderingar inför en för tidigt född flicka, placerad i kuvös, som omväxlande kallas akvarium.²³

Till om med i den bildfattiga *Grisjakten* finns en formulering, som leder tankarna till ett akvarium. Siljeberg har i sin egoism skickat iväg familjen för att själv få arbetsro men känner ändå saknad:

Kommer på mig att sitta och lyssna efter ljud och gå till fönstret och titta när någon passerar villan. (Bästa vore ha familjen bakom tjock glasruta så att de syns men inte hörs.) (s 21)

Akvariemetaforen är således relativt vanlig hos Jersild. Det som man oftast förknippar med ett akvarium är fiskar. Fisken saknas däremot i stort sett som metafor, på några undantag när. Till dem hör den i dubbel mening instängde Örjan Collers i *Ledig lördag*, som säger om sig själv:

Den fogliga fisken har en viss chans att slita reven genom ett plötsligt oförmodat kast. (s 112)

Collers' längtan efter frihet och ett annat liv än det han lever får honom att drömma om ett revoltförsök; återgivet i fiske-termer.

En bidragande orsak till att Jersild så ofta tar till akvariet skulle kunna vara hans egen sjukhusvistelse som 3-åring. Den tillhör hans allra första barndoms-

minnen. När han vid olika tillfällen återkommit till den, har han poängterat, att alla patienter i barnsalen låg i akvarier för infektionsriskens skull. I anslutning till detta barndomsminne har han också talat om sin rädsla för sjukhus.²⁴ Vad som är väsentligt här är hans känsla som patient, att han befann sig i ett akvarium. Den känslan skulle han bära med sig i livet och gestalta i den ofta återkommande akvariemetaforen.

Allmänt om djurbilderna

När P C Jersild tar till djurbilder är det slående, att han i allmänhet inte väljer djur med hög status. I det fallet skiljer han sig från exempelvis Kafka. Denne hör nog till hans betydelsefulla följeslagare. Kafkas bildspråk har undersökts av Barbara Beutner. Hon har funnit, att lejonet blir kulminationspunkt bland rovdjursbilderna liksom örnen för fågelbilderna. Den förhärskande aspekten i Kafkas bildspråk är, att djurvärlden är både farlig och motbjudande.²⁵ Hos Jersild förefaller den med några undantag vara övervägande motbjudande. Till undantagen hör örnmetaforen, när Leonardo da Vinci kritiserar för att ha "flugit upp i rymden som en örn för att tävla med gudarna" (*Gamen*, s 104). Här accentueras storhet och överlägsenhet hos Leonardo, en gestalt som alltid fängslat Jersild (*Professionella kännelser*, s 84 f). Musikern i *Moskvafeber* anspelar på en tänkt framgång för pjäsens huvudperson, när han säger, att örnar far till Moskva och håller ett tal (s 33).

Elefantbilden får beteckna en nästan ofattbar storhet, när Reines mamma i *Barnens Ö* sägs röka "som en jävla elefant" (s 60). Här har liknelsen förstärkningseffekt och Stig, som faller yttrandet i sitt överförfriskade tillstånd, hittar förmodligen inte något större djur som jämförelseobjekt.

Tigermetaforen används med innebörden av kraft och aktivitet, när det heter att den som länge gått arbetslös inte kan "förväntas kasta sej över ett erbjudet jobb med tigers vilda rytande" (*Vi ses i Song My*, s 69). Den förknippas också med överstelöjtnant Palm i samma bok, som har det psykologiska övertaget gentemot PAFS:s gruppleadare, som för ordet i boken. Avståndet mellan dem vidgas och då heter det, att "Palms tigerleende har gått över i rena krokodilflinet" (s 77). *Drömpojkens* huvudperson råkar under sin äventyrliga odysse i tvist om en soptunna och får därvid "rena krokodilbettet i nacken på veteranen", vilket ger honom ett visst övertag (s 120).

Om nu örn, elefant och andra djur, som ofta är sinnebilder för styrka, kraft och vitalitet, endast undantagsvis förekommer i metaforiken, är däremot de oansenliga djuren desto fler.²⁶ Dit hör råttor och möss. Deras mångfald överraskar. Läsaren är sannolikt i allmänhet av den uppfattningen, att råttor och möss är obehagliga djur. Äckel- och undergångskänslor konkretiseras i detta djur.²⁷ På grund av sitt levnadssätt väcker råttan avsky. Den livnär sig på avskräde och orsakar sjukdomar och farsoter. Vidskepelse och övertro har bidragit till motviljan. De många rättmetaforerna kan förklaras av att Jersild som läkare och vetenskapsman intar en mera neutral hållning till djurarten. Kanske är han inte ens medveten själv om den höga frekvensen.

Från fågelvärlden plockar Jersild mesar, kajor, duvor och måsar liksom asfågeln gamen. Över huvud taget förekommer de metaforiska djuren påfallan-

de ofta i negativa sammanhang och med pejorativ innebörd. Människosynen är knappast storslagen, när Leonardo anklagas för att behandla sina medmänniskor som myror (*Gamen*, s 104) och Lena Swedin får se människorna som "en kryllande massa, en myrstack, något som pulserade och skvalpade i botten på brunnen" (*Prins Valiant och Konsum*, s 92). Reine finner andra människor små som flugor (*Barnens Ö*, s 12) och tänker sig en framtid i Olgas ateljé, när "folk begravdes /.../ som flugor" (s 153). Tillvaron, världen, ses som en ormgrop (*En rolig halvtimme*, s 51 och *Djurdoktorn*, s 275). Sture Lindström får vid ljusbrunnen på Centralen i Stockholm betrakta förortsresenärerna i källarplanet och finna, att de skyndar "som snabba fiskar" (*Stumpe*, s 91). En veteran i *Drömpojken* sägs inte vara "mer imponerad av en folksamling på bortåt 650 personer än av en svärm hästflugor" (*Drömpojken*, s 93). Jersilds texter innehåller förhållandevis ofta obetydliga och motbjudande djur för att åskådliggöra mänskliga egenskaper och människors situation. Däri ligger en beröringspunkt med Kafka. Här är vi mycket långt från Gamla Testamentets syn på människan som Guds avbild.

Innan vi nu på allvar ger oss in i det metaforiska menageriet, finns det anledning att allmänt karakterisera Jersilds hållning till bildspråket.

Jersild är förhållandevis sparsmakad i sitt bruk av bilder, liknelser och metaforer. Det blir uppenbart, om man jämför honom med exempelvis Delblanc, där bilderna ibland nästan trängs med varandra. Han är också medveten om den litterära bildens betydelse och har som kursledare i creative writing framhållit, att den litterära bilden på en gång ska vara "överraskande och självklar" och att en bild som inte fungerar väl, knappast har någon funktion att fylla.²⁸ I det sammanhanget apostroferar han *Prästkappan*, "ett av Delblancs tidiga mästerverk", som "innehåller bra och mindre bra metaforer i en salig blandning" och där berättarglädjen ger liv åt texten.

Bland Jersilds metaforer är det emellertid påfallande att så många är djurbilder. Huruvida han tar till djurmetaforer mer än andra författare är det dock utan närmare jämförelser svårt att ha en mening om. Djuren är inte heller så många som man vore böjd att tro med tanke på rikedomen av djur i själva motivvalet. De bör dock kunna säga något om författaren. En granskning av metaforiken motiveras av att ting, som verkar obetydliga, kan fördjupa Jersild-bilden och bidra till tolkningen av de tre för denna undersökning centrala romanerna. Det visar sig genast, att Jersild reserverar djurmetaforerna för sina skönlitterära verk — i recensioner och debattinlägg saknas de på några undantag när.²⁹ Vidare tycks han i sina första böcker, där stilen är mera objektivt klinisk, för att använda hans egen karakteristik, ha varit återhållsam med metaforiska djur liksom med metaforer över huvud taget.³⁰ Den satiriskt skarpa belysningen där tycks inte ha något utrymme för djurbilder. Relativt riktigt uppträder de däremot i genombrottsverket *Calvinols resa genom världen*. Att *Grisjakten* är bildfattig har sin grund i att den är en dagboksroman, avfattad på byråkratprosa. 70-talsböckerna visar däremot, att författaren anammade djurmetaforiken. Den kulminerar i *Barnens Ö*.

Vid min inventering av Jersilds författarskap i syfte att granska djurmetaforiken har jag följt Axberger, som i *Diktarfantasi och eld* (1967) gör skillnad mellan metafor, liknelse, genomförd symbol och konkret gestaltat motiv i en fiktion.³¹ I den löpande framställningen här kommer emellertid distinktioner-

na mellan liknelse och metafor inte att upprätthållas. Stöd för den hållningen ger Peter Hallberg, vars *Diktens bildspråk* (1982) utgör en självklar utgångspunkt för varje bildstudium.³²

Jersilds djurmetaforer väcker undran, dels med tanke på vad han sagt i intervjuer, dels därför att han som på ett motiviskt plan värnar om djuren och tydligt står på deras sida, kunde förväntas ge mera uttryck åt detta i sitt bildspråk. Det har emellertid slagsida åt andra hållet.

Det blir därför en uppgift här att med hjälp av djurmetaforiken peka på obalansen i valet av djur. Den monistiska syn som Jersild deklarerat genomsyrar inte metaforiken. Området är svårtolkat och man kan omöjligen nå säkra resultat. Inte desto mindre är det en lockande uppgift.

Djuret framstår således — i detta författarskap — i allmänhet som något mindervärdigt i förhållande till människan. Bland djuren står sällskapsdjuren närmast henne. De får på så sätt låna status av henne. Såväl djur som människor ingår i en hierarki. Redan människorna har olika värde; vuxna står högre i rang än barn. Barn framställs som "ett slags förädlade sällskapsdjur" (*Uppror bland marsvinen*, s 73). Hjärnan Ypsilon i *En levande själ* känner sig "bara" som "ett sällskapsdjur" inför sin sköterska Emma (s 172). Det är alltså i fler verk än *Balans* och *Lustarnas Trädgård* som Jersild liknar människan vid ett sällskapsdjur. Men sällskapsdjur är också utlämnade till människans godtycke och när det i *Balans* sägs, att de människor som inte kom med i Noaks ark "blev dränkta som överflödiga katter" (s 16), är det en anspelning på ett känt faktum bland kattägare. Bilden reducerar samtidigt människans värde. När Reine i *Barnens Ö* inte längre vill delta i Theo Andréns lidandeeperiment, ber han aningslöst denne i stället ta katter som försöksobjekt, något som förmodligen är avsett att spegla vår uppfattning om vissa djurs lägre värde (s 259). Det faktum att djur i allmänhet är totalt utlämnade till människors godtycke är innebörden i den metafor, som återger Primus Svenssons känsla vid uppvaknandet efter narkosen: "En kattunge i en säck." (*Babels hus*, s 192)

Djurmetaforer i Barnens Ö

Det av Jersilds verk, där djurmetaforiken är tydligast och mest organiskt infogad, är *Barnens Ö*. Det motiverar en granskning här.

När Reine bestämt sig för att tillbringa sommaren på egen hand, uttrycks hans rädsla i metaforer.

På hamburgerrestaurangen Mac Donalds får han en syn:

framför kassorna stod rader av rovödlor, långa, korta, tjocka. En del med handväska, andra barfota, någon med glasögon och därborta en gammal svullen grön ödla med hörapparat. (*Barnens Ö*, s 37)

Det ensamma barnet är osäkert inför sin egen tillvaro och uppfattar omvärlden som ett aktivt hot, något som får det att se de vuxna som rovödlor. Men omgivningen inger inte bara rädsla utan också obehag; ett förälskat par får Reine att med avsmak vända ryggen till. "Människor var ju lika äckliga som ödlor. Eller äckligare. Ödlor lade åtminstone ägg." (s 38).

Reptilmetaforen återkommer, när Reine funderar över livets tillbakagång och tänker sig att fostret kommer att se ut "som en knubbig leksakskrokodil ... nej som en val på fyra ben" (*Barnens Ö*, s 115) liksom när han vistas bland raggarna. Ledaren för dem har bestämt, att sällskapet skall bege sig till en festplats; när Reine ser den 37 bilar långa karavanen med påslagna strålkastare, framstår den för honom som en draksvans. Underchefen Edsel hade på väg till bilen sträckt ned "sin långa, nakna kloarm" (s 210) och tagit Reine i nacken.³³ Denne undrar varför han tagits med och fantiserar om att han skall offras i "drakens eldgap" (s 211). Nu blir det emellertid inte han som offras utan cykeln, men Reine själv blir ett offer för sina illusioner om andra människor, då det inte heller hos raggarna finns någon nåd för honom. Under den ensamma sommaren blir han ständigt ett offer, eller varför inte ett rov, för andra människor som förtrycker och förödmjukar honom på olika sätt. Det förefaller rimligt, att den vråk, en rovfågel således, som får uppträda strax innan Reine kommer till raggarna, skall tolkas som ett förebud om kommande övergrepp mot honom (s 202).

Vråken är emellertid inte det enda djurtecknet som signalerar Reines bildningsväg. Den första fria dagen av sommarlovet sitter han vid Hötorget och ser kommersen börja, medan han själv försöker åstadkomma ett brev till sin mor:

Plötsligt fick han se en råtta kila längs Orfeusfontänens kant. Den hoppade elegant över stråken där vattnet välldes över kanten. Råttan såg riktigt trevligt ut. Den var snarare brungul än grå, hade kort svans och påminde inte så litet om en mager guldhamster. Vips var den nere på marken. Reine reste sig häftigt och hann se råttan försvinna ned genom gallret till en kloak. (s 9)

Innan brevskrivandet slutförts lägger Reine märke till att man börjar spola framför Konserthustrappan. "Vattnet svallade ner i kloaken. Reine hoppades att råttor var goda simmare." (s 10). Det är väl vad läsaren också önskar beträffande Reine själv, som innan sommaren är slut kommer att få många bildliga kallsupar. Det kan knappast vara en tillfällighet att råttan placerats i handlingen så att den understryker parallellen med Reine. Utseendet pekar mot det, då råttan påminde om en guldhamster och det om Reine sägs, att han har antydda marsvinspåsar i kinderna (s 21, 226, 232). Råttan får här en symbolisk funktion, liksom vråken före raggarepisoden. Till yttermera visso tvingas Reine mer eller mindre — mot löfte om 50 kronor, begärliga för hans uppehålle under sommaren — säga: "Jag är en liten äcklig råtta." (s 65). Av de flesta vuxna behandlas han inte heller bättre än om han vore "en liten äcklig råtta".

När Reine argumenterar för sig själv mot att i efterhand bege sig till barnkolonin, föreställer han sig sina jämnåriga som råttor: "När det var klart skulle något fegt kvickhuvud sticka fram sin råttnos och sätta ett nytt namn på Reine." (*Barnens Ö*, s 203). Bland kolonibarnen, av vilka många befinner sig i Reines utsatta position råder ett slags anarki, som gör rättbildens motive-rad.

Ett allvarligt tillbud inträffar, när Reine under en veckoslutsseglats lyfts över relingen av sin mors gode vän Stig och lämpas överbord. Övergreppet har en parallell i djurvärlden. Strax innan har nämligen en mås dykt i vattnet efter

en aluminiumbit. ”Andra måsar kastade sig över den första måsen och tryckte ned den i båtens kölvatten.” (s 104). Även ett annat fågelintermezzo understryker huvudhandlingen. En fiskgjuse väcker uppmärksamhet ombord:

Plötsligt kom en annan gjuse flygande utifrån Björkfjärden. Den såg ut som en stor gråvit mås med samma knyck på vingarna som måsarna hade, men den flög helt annorlunda, mera majestätiskt och svävande. Hade den en fisk i klor-na? (s 109)

Här måste också något sägas om Stigs efternamn. Reine kallar honom konsekvent Utter och det är först, när poliserna lämnar Reine hos honom, som Stig själv uttalar sitt efternamn. Det är Uttler (s 191). Att Reine får kalla honom Utter innebär en svävning. Den kan tolkas som en markering av något rovdjursaktigt hos honom, som oftast ses ur Reines perspektiv.³⁴

På romanens sista sidor får vi följa Reine, när han kommer upp i dagsljuset efter att ha fullgjort sina varutransaktioner med pojarna från Ålandsfärjan. Han går i den nästan färdigbyggda tunnelbanestationen Solna centrum, där väggarna bemålats med ”en oändlig, mörkgrön granskog” (s 291). För sin inre blick har han emellertid en idyll ”med ljusgröna ekskogar, hoppande harar och betande rådjur” (ibidem). Så tittar han åter ”på den oändliga granhorisonten. Detta var Sverige: risiga smågranar och en tilltufsad kråka” (ibidem). Det talas inte om någon kråka i den konstnärliga utsmyckningen. Den kan tolkas som en projicering av Reine själv, tilltufsad som han är efter sommarens upplevelser.

Skeendet i djurvärlden skildras i de återgivna djurparallellerna från *Barnens Ö* som en naturens ordning, där det råder en kamp för tillvaron. Den visar sig ha motsvarighet i barnets värld, då det utsätts för godtycke och våld av de vuxna. Med det kan författaren vilja fästa uppmärksamheten på det övertag vuxna människor har och också utnyttjar. Det blir det skyddslösa barnet som oftast kommer till korta i den situationen.

Reine, barnet på knappt elva år, har redan insett, att vuxna och barn värderas olika. Det får han formulera med en hundmetafor, där han frågar sig, vid vilken ålder man egentligen fick lära sig, att man inte var mer värd än en hund (s 161). Inte heller inför raggarna är han en fullvärdig individ, utsäger hundbilden:

De brydde sig inte mer om honom än om han varit en liten hund som nosat omkring, ledig men ofarlig, fri men samtidigt under total kontroll. (s 209)

Det är bara tillsammans med några andra unga människor, på väg att stötas ut ur social gemenskap, som Reine finner sig till rätta:

Reine var lycklig. Han kände sig som en ensam hund, som efter att i årtal bara umgåtts med människor, plötligt befann sig i en förrymd hundflock. Det var här han hörde hemma. (s 278)

Barns utsatthet, när vuxna brister i ansvar och respekt, likställs här med de villkor, som råder bland förrymda hundar i flock. Tydligare kan man knapast uttrycka misantropin.

När Reine vaknar en morgon i juli, som han tycker lycklig och fri, funderar han över hur tillvaron skulle gestalta sig, om han var en fluga:

Sedan lade han sig ned och stirrade på en fluga i taket, en stor grön metallic-

lackerad fluga. Tack och lov att man inte var en flugdjävel! Att man var en listig och intelligent varelse, som gick på två ben och slapp surra omkring och buffa skallen i tak och väggar. Nåja, det kanske inte var så mycket att vara glad över. Men han var glad. Överlycklig! (s 224)

Reines upprymda sinnesstämning får honom först att bortse från svårigheterna och negligera sina egna omedelbara problem; mat och trygghet. I hans fortsatta funderingar skymtar snart tvivel på människans överhöghet och vid eftertanke finner han, att hans villkor kanske inte är så artskilda från flugans. På ett bildligt plan innebär hans tillvaro, att han måste "surra omkring och buffa skallen i tak och väggar".

Så småningom blir Reine bekant med den pensionerade överingenjören Theo André, som försöker utföra avancerade experiment i sin sex rum stora våning, motsvarande skapelsens sex dagar.³⁵ I ett helt möbelfritt rum, "Universum", "svävade en massa mobiler sammansatta av tunna glasstavar och glödlampor".

Reine satte sig med benen i kors på en svart kudde som låg intill dörren. Frivilligt hade han inte tagit ett steg till. Han kände sig som en fluga som befann sig i kanten av ett enormt nät; glasstavarna glänste som spindelspott. Nudda en tråd och du blir aldrig fri, Theo spinner en kokong runt dig och dödar dig genom att trycka till med tummen under nyckelbenet. (s 247)

Här har flugmetaforen växt ut till en liknelse. Den svarar väl mot Reines situation: han är flugan och Theo är spindeln, vars nät fångar honom. Han är i Theos händer och ofriheten får bilden av en kokong.

Redan i det nyssnämnda citatet exemplifierar kokong-bilden en central föreställning. Den återkommer, när Reine funderar över döden. Han menar, att eftersom ingen ännu objektivt följt förruttnelsen, så är utsagor om skeendet efter döden inte heller tillförlitliga:

Det kunde vara lika sant att liken låg där i sina lakan som stora fjärilskokonger — och när våren kom utvecklades vingarna gradvis, liken förvandlades till stora fjärilar med änglaansikten. (s 114)

Kokong-bilden, som i sig är frånstötande, pekar samtidigt på en utveckling till fjäril, en insekt, om vars skönhet nog alla är ense. Bilden rymmer mångtydighet, ett jersildskt signum.

Att binnikemasken däremot är ett enbart motbjudande djur torde vara oemotsägligt. Den får konkretisera mänsklig gemenskap i Noras och Reines samtal:

Men man kan inte äga en annan människa, man kan inte leva i en annan människa som en binnikemask. (s 250)

Den sorts gemenskap som innebär parasiterande uttrycks i bilden av binnikemasken, osökt kanske för den som är naturvetenskapligt skolad, men framkallande obehag hos läsare med annan bakgrund.

Den fantasifulle Reine drömmer i sin ensamhet om att en varm sommarnatt "ligga på magen på toften med armar och ben utspridda och driva fram över sjön och låtsas att man var en vattenspindel" (*Barnens Ö*, s 188). Här är det visserligen inte en bild utan en dröm, men föreställningen är av besläktad art. Innebörden är frihet och oberoende.

När spindelbilden allra först dyker upp i *Barnens Ö*, varslar den om hot: raggaren Edsel ”lade sig framåt pladask som en stor svart spindel över Thunderbirdens bakruta. Det verkade nästan som om Edsel tänkte krypa och kravla sig upp på biltaket” (s 218). Det är Edsel som skall köra den bil, som krossar Reines cykel. Verben ”krypa” och ”kravla sig” ger intrycket att Reine hotas av en spindel med enorma proportioner.

Liksom i fråga om vråken och rättan ger här spindelbilden en föräning om vad Reine skall få utstå. Övergreppen mot honom förbereds genom djurmetaforer, som ovanligt tydligt markerar författarens engagemang för honom.

Reptilmetaforer

Efter att ha studerat djuren i deras kontextuella sammanhang skall vi nu ägna oss åt en systematisk granskning av djurgrupperna.

Olika slags hot mot människan konkretiseras exempelvis i reptilmetaforer. I *Stumpen* är egentligen hela tillvaron ett hot mot den hemlöse alkoholisten, som mycket väl vet sitt ringa värde och sin plats. När ruset nått ett visst stadium, blir en spegel en skräckinjagande kobra (s 94). En liknande upplevelse gestaltas för övrigt i *Babels hus* (s 237). Att gå över gatan inger också alkoholisten rädsla:

Inbland får han för sig att bilisterna försöker skrämma honom bara för att de inte tål åsynen av en långsam och en smula ostadig trashank. /---/ Han vågar inte utmana bilarna. Kanske öppnar de i så fall motorhuven som krokodiler. (*Stumpen*, s 8)

Hotet från omgivningen skildras i Stumpens fall med en reptilmetafor. Denna metafor har en sexuell underton när Greven i Märstaskogen gör Evy Beck sin kur och ”lägger sin ormiga arm om hennes midja” (*Djurdoktorn*, s 195).

Apmetaforer

Aporna är djurvärldens högst stående primater. De står nära människan i utvecklingskedjan. Just närheten till människan har Jersild tagit fasta på, när han använt apor som motiv. Det har skett främst i *Djurdoktorn* och *En levande själ*. Flera apor förekommer också i metaforisk förklädning.

Den gamle Walevsky, som förflyttas på Schiessgutters rygg — en allusion på myten om Aeneas, som på ryggen bär sin far Anchises ut ur det brinnande Troja — liknas vid en ”naken albinoschimpanse” och kallas i samma veva ”skäglös apa” (*Drömpojken*, s 62), även om benämningarna hänför sig till hans yttre enbart. Däremot förefaller det konsekvent, att den som utanför sitt skönlitterära författarskap ifrågasätter människans överhöghet i skapelsen också använder sitt bildspråk till att markera en flytande gräns mellan människan och de högst stående djuren. Det sker i *Djurdoktorn*, när Eriks far Hasse i en imaginär dialog med Evy Beck om hennes Gambia-resa får konstatera, att det inte är ”aporna som är problemet. Aporna får ju samma omvårdnad som om de vore privatpatienter” (s 208). Här har apans status onekligen fått en lyftning vid liknelsen med mänskliga patienter. I Gustavs dröm i *Den elektri-*

ska kaninen, där förhållandet på gården mellan människa och djur blivit det omvända, vankar godsägaren Karl Fredrik "runt som en gorilla" (s 143). När Adam söker sin identitet, frågar han Gud: "Är jag kanske en gud? Jag är ju din avbild. Eller är jag bara en förståndig apa. Vad vill du egentligen med mej?!" (*Balans*, s 23). Det är tveksamt, om uttrycket "bara en förståndig apa" innebär en nedvärdering av apan ur människans synvinkel. En uttalat hierarkisk syn har Adam däremot i *Lustarnas Trädgård*, när han resonerar med Gud om sin livsuppgift. Enligt denne har Adam sin fria vilja men han skulle knappast bli accepterad av schimpanserna, om han föredrog att leva tillsammans med dem. Han är varken "gud eller apa" (s 9), då han har "en guds panna men en apas naglar" (s 19). Inför Eva konstaterar Adam, att han "är ingen vanlig apa" (s 28). I detta sista exempel kan påståendet läsas med ironisk underton och det ligger kanske närmast till hands. Utan den läsningen innebär det emellertid ett närmande mellan apan och människan.

Till ytterligare belysning av apmetaforen tjänar en av Ypsilons funderingar i *En levande själ*. Han tänker på Flinks berättelse om sin barndomsö, apön, som tenderar att bli Ypsilons egendom, sedan Flink "försvunnit":

I början försökte jag urskilja individerna som lever där. Jag var nyfiken på om de var schimpanser — eller människor. Men jag lyckades aldrig fixera dem tillräckligt. Det spelar heller ingen roll. Vem bryr sig vid mogen ålder om hur ens föräldrar ser ut. /.../ Men för mig som vuxen är relationerna det väsentliga. (*En levande själ*, s 165)

Om individen är en människa eller en människoapa har ingen betydelse, får Ypsilon säga. Det som betyder något är förhållandet mellan dem. Här möter, slutligen, en uttalat jämlik syn på en djurart, schimpansen.

Apmetaforerna är få och inte heller så utförda. Det kanske har fallit sig naturligt för Jersild att hellre ta till bilder av små och obetydliga djur än av apan, som är människans närmaste släkting. *Djurdoktors* många apor, aristokraterna bland försöksdjuren, kan ha styrt läsarens förväntningar. Alltnog kan det konstateras, att apmetaforerna förekommer i kontexter, där människans existentiella situation diskuteras, en fråga av hög angelägenhetsgrad för Jersild. Dessutom visar de i flera fall, att gränsen mellan människa och schimpans försvunnit och de båda arterna jämförts. Här är ett viktigt undantag från det huvudintryck som hans djurmetaforik ger.

Fågelmetaforer

Diktare har i alla tider fångats av fåglarnas flygförmåga. Fågeln har fått bli en sinnebild för frihet. I Delblancs författarskap, för att nu anknyta till den författare som Jersild oftast jämförts med och även jämfört sig själv med, får fåglarna symbolisk betydelse. Många av dem är ett frihetens tecken, har Britta Fritzdorf visat i *Symbolstudier i Sven Delblancs Hedebysvit* (1980). Flertalet fågelbilder kan förknippas med "uppbrott och längtan i en yttre verklighet". När det gäller fågelbilder i människoskildringen har de "till stor del nedvärderande, förlöjligande och fränstötande" innebörd.

Bland fågelbilderna intar måsarna en särställning genom sin rika förekomst. De leder associationerna till ålderdom, evighet och extatiska tillstånd

och framstår ”som projiceringar av aningar, känslor och tankar i personernas inre”.³⁶

Generellt sett är Delblancs prosa rikare på bilder än Jersilds. Delblanc har, kanske på grund av sitt ursprung i landsmiljö, närmare till naturbilder än stadsmänniskan Jersild.³⁷ Dennes sätt att umgås med djuren ger vid handen, att han sett de djur han använder. Utförlig deskription är inte utmärkande för honom. När det därför i en romanupptakt förekommer en naturskildring, egentligen med ganska lös anknytning till huvudhandlingen, finns det anledning att se upp.

De stod på berget under granen. I väster brann det på nattmolnens undersidor. Kajorna hade redan kommit. Plötsligt lyfte en skock på ett hundratal fåglar, flög ett varv i skogskanten och landade litet längre bort under tjatter och prasslande. En ensam kaja pilade iväg bort mot solnedgången — flög spikrakt och försvann. (*Prins Valiant och Konsum*, s 14)

Lena Swedins utveckling förebådas av den ensamma kajan. I romanens slut tar författaren än en gång fåglar i anspråk för att framhäva hennes situation. Hon ser från sitt fönster neonbokstäverna DOMUS, där en flock måsar brukar samlas. Kollektivet blir en kontrast till hennes ensamhet. På samma sätt understrycks hennes belägenhet av ett duvpar i närheten:

På Arbetarbladets tak höll två duvor till. Hela dagarna gick de i cirklar och pickade på taket. Vad fann de där? Den ena duvan hade lång kraftig hals med uppburrade fjädrar. Ideligen parade de sig mekaniskt, rutinerat. (s 173 f)

”Vad fann de där?” Duvparet fann den i djurvärlden — och människovärlden — önskade gemenskapen, som dock ej förunnas den drömska Lena.

Så här långt har fågelbilderna varit relativt självklara att tyda. Mera svårtolkad är däremot gammetaforen.

Huvudpersonen i *Stumpen* känner ett behov att ”prata tills ångesten ger sig och brer ut vingarna och seglar iväg som en uttråkad gam” (s 136). Ångesten kan yttra sig på så sätt att ”hjärtat känner sej instängt — och börjar picka i panik som en fågel i bur” (*Balans*, s 26). I en scen i *Gycklarnas Hamlet* bär personerna fågelliknande masker och scenanvisningen anger att de hackar i-hjäl varandra som gamar och blir liggande med benen i vädret likt fåglar (s 150). *Drömpojkens* duva lämnar tillfälligt ”det sjunkande skeppet och cirklar som en gam högt över slagfältet” (s 195).

I den nämnda TV-farsen om Sigmund Freud och Leonardo da Vinci, *Gamen*, tar Freud emellanåt en gams gestalt.

Gamen är känd för sin goda flygförmåga och ur den synvinkeln är den flygintresserade författarens val av fågel inte överraskande. Ingen fågel har dessutom så bra syn som gamen och det kan ha en vidare innebörd. Jersild har framför allt i sitt tidigare författarskap understrukt vikten av att se och vara medveten. Detta kan vara värt att hålla i minnet, när psykoanalysens skapare gestaltas som en gam. Gamen är ett intressant exempel på hur den konventionella föreställningen kolliderar med ett modernt ekologiskt perspektiv. Av tradition är den en föraktad asfågel, men för den som ser mera fördomsfritt, framstår den som en naturens renhållningsarbetare. När Jersild så använder gamen som sinnebild för psykoanalysen, bryts dessa två föreställningar mot varandra och man försätts i ovisshet om huruvida psykoanalysens fader skall

förknippas med andlig rening. Det har säkert roat Jersild att lämna oss så i sticket.

Fågelmetaforer förekommer tämligen rikligt, exempelvis för att åskådliggöra en smärtupplevelse: ”kindtandens tre rötter griper som en fågelklo” (*Uppror bland marsvinen*, s 163) och ”flickan börjar skrika som en trampad kyckling” (*Drömpojken*, s 41).³⁸ Städerskorna på Karolinska institutet liknas vid ugglor ”som lever på innehållet i papperskorgarna” (*Uppror bland marsvinen*, s 89).

När Ypsilon i *En levande själ* tänker över sin situation, uttrycks hans hemlöshet och rotlöshet med hjälp av fågelbilder:

När en människa dör förstörs underlaget för hennes själ. Den tvingas bort som en stackars skata, som förgäves får vingla runt i vinden och söka sig en ny gren att sitta på. (s 43)

Min skalle är fylld med glupande fågelungar som ropar på nya minnen. (s 91)

Jag vill gärna komma hem i min gamla hjärnskål som fågelungen till sin holk. (s 133)

Fågelungen som vill återvända till sitt bo blir här en verkningsfull sinnebild för människans existentiella situation.

En levande själ är kanske det av Jersilds verk, som tydligast gestaltar frihetstemat. Frihetslängtan och frihetens villkor är en konstant i hans författarskap. Det visar bl a en tidig fågelbild: ”Man /.../ bygger bo med två utgångar som skatan.” (*Ledig lördag*, s 89).

I detta sammanhang kan det vara av intresse att dröja vid den otryckta kortroman som, trots att den inte innehåller några djur, fått titel *Broilern*. Författaren själv deltar där som allvetande berättare. Där finns vidare flera personer, som han ger i uppdrag att spionera på varandra. Med titelfiguren avses en ung, vacker och intelligent kvinna, som har framtiden för sig. Namnet Broilern har att göra med att hon är snabbuppfödd, både kroppsligt och intellektuellt. Hon framstår som en alltigenom artificiell produkt.³⁹ Detta otryckta opus nämns här, därför att det ytterligare belyser Jersilds metod att använda djur för att säga något om människor. Egenskaper som i det här fallet tillkommer den gödda livsmedelsprodukten broilern överförs direkt på människan.

Hundmetaforer

Hunden är det av alla husdjur som mest kännetecknas av bindningen till sin herre, människan. Det medför ofta, att hundgestalten får förkroppsliga lydkastighet, tiggande och underkastelse, såsom hos exempelvis Kafka.⁴⁰ Beroendeförhållandet kan leda till människans maktutövning gentemot hunden. Metaforiskt gestaltas sådan makt demonstration hos Strindberg i kapitlet ”Herrar och hundar” i *Röda rummet*.

Utmärkande för hundbilden i allmänhet är dess pejorativa innebörd. Samma nedsättande betydelse återfinns i dagligt tal i en rad schablonartade uttryck, byggda kring hundracka och hynda.

När det gäller hundmetaforiken hos Jersild är det relativt gott om uttryck som likställer människors och hundars utseende och yttre beteende. De förbi-

gås här, liksom en del schablonartade vändningar.⁴¹

Bilden av vakthundar-fårskock för lärare och elever är kanske inte så överraskande (*Balans*, s 10). Mera intressant är, att ett par personer betar sig som hundar och då av omgivningen också uppfattas som sådana. Det gäller den ensamme finländaren i *Prins Valiant och Konsum*, vars utseende beskrivs:

Som en hund som energiskt skrubbar sig mot något. Han tog upp lampan och ljuset föll på hans ansikte. Hund. Hund. Varg! (s 98)

Drömpojkens huvudperson "står som en hund med nosen i Mrs Vogrods rockfäll" (s 105). Han behandlas som en hund av henne, som också kallar sig "matte" inför honom och blir slickad på handen av honom. Att han hamnat just hos henne är mera en slump, då något starkare beroende inte tycks råda mellan dem. Här är det nog författarens skämtlynne vi har att göra med. Det gäller sannolikt också den episod, där drömpojken fått på sig en gasmask av svintrynemodell. Då betar han sig som en gris och blir också bemött som en sådan. Förloppet fungerar förstärkande och grisbeteendet accentueras ytterligare.

Längtan efter gemenskap intill självutplåning får sitt metaforiska uttryck i hund-herre-motivet, när den mest udda individen bland tonåringar på ett flygläger söker berättarjagets sällskap. "Redan andra dagen började Ernst följa mig som en hund." (*Uppror bland marsvinen*, s 38). Uttrycket kan sägas vara schablonartat liksom Doc's omdöme om sin kvinna: "Hon är som en hund." (*Calvinols resa genom världen*, s 117). I kontexterna framgår de båda personernas själsliga utsatthet, som får dem att söka gemenskap, även till priset av förödmjukelse. Avståndet mellan herre och hund accentueras i en liknelse, när grupplederen i *Vi ses i Song My* psykologiskt befinner sig i underläge inför kvinnan: "Jag kysser hennes fingertoppar och känner mej som en hund som har gjort på mattan." (s 16). Evy Becks domesticering på Etikcentrum får genomslag också i bildspråket: "Evy Beck gnäller som en tillrättavisad hund." (*Djurdoktorn*, s 251). Något liknande gäller den pensionär som för ordet i *En rolig halvtimme*. Han vet sin plats på ålderdomshemmet, eftersom han, vid upptäckten att tidpunkten för sänggåendet närmar sig, genast får en annan, undergiven hållning och "skyndar ut med svansen mellan benen" (s 59).

Ypsilon i *En levande själ* beklagar det emotionella avståndet till Emma och konstaterar: "För dig är jag ju bara ett sällskapsdjur. Inte så naivt tillgiven som en hund" (s 172). Gemensam för hundmetaforerna här är deras nedvärderande innebörd. Adam, som av Gud fått i uppgift att själv finna en mening med sitt liv, känner sig villrådig och frågar sin skapare:

Vem är jag? Varför har du gjort mej? Är jag en sällskapshund? (*Balans*, s 23)

De eviga frågorna om individens identitet och livets mening, ofta formulerade i Jersilds författarskap, fokuseras här i hundbilden.⁴² Den blir extra innebördsrik, eftersom själva förutsättningen för hundens existens är den relation den har till sin herre.

I frasen "utslängd som en hundracka" (*Gycklarnas Hamlet*, s 128) illustreras en människas totala brist på värde.

Hunden i Jersilds metaforik representerar således i allmänhet något lägre stående, föraktat och värdelöst. Det har han gemensamt med Kafka. För den-

ne spelar djuren en viktig roll, både som motiv och i metaforisk förklädning, och bland dem har hundbilden hög frekvens.⁴³ Jersilds bruk av hundmetaforen visar samtidigt, att han knappast är medveten om hur ofta och i vilka kontexter han använder den. Dess innebörd skiftar, eftersom det går att avläsa en hierarki bland djuren, där hunden kommer högt upp i egenskap av sällskapsdjur. Dessemellan får hundmetaforen fungera närmast som ett invektiv.

Jersilds författarskap uppvisar emellertid också ett exempel på positiv innebörd i hundbilden. Det är när Stumpen de sista minuterna gör en summering av sitt liv och sin gudsuppfattning. Han vänder sig direkt till Gud:

Passa dej! säger han med kommandorösten från 1943. Passa dej... jag är en best som börjar resa mej på bakbenen! (*Stumpen*, s 147)

Här ter det sig rimligt att tolka best som hund, eftersom Stumpen tidigare kallat sig själv "en stor lurvig hund" (s 123). Det positiva i metaforens kontext ligger i att han nu först vågar kräva respekt för sin person. Tidigare har han anpassat sig för att vara alla andra till lags.

Obetydliga och frånstötande djur

Men det är alltså så att Jersilds bestiarium domineras av obetydliga och frånstötande djur. Där har vi uppmärksammat flugmetaforen. Använd om människan bidrar den till att rubba hennes överhöghet i skapelsen. Den återkommer i fler innebördsrika kontexter. När fursten av Milano beklagar sig över hovpredikanten, ger flugbilden intrycket av en obehaglig och envis människa:

Han snurrar runt mej som en spyfluga: vid frukosten, vid lunchen, mellanmålet, middan, supén, vickningen... (*Gamen*, s 31)

En annan pejorativ bild är binnikemasken: "Dra ut på förhandlingarna tills Mannen med Järnmasken faller ihop som en utskiten binnikemask." (*Drömpojken*, s 181). Kontexten visar en stark polarisering mellan olika intressen. Berättarjaget "känner sej som en humla trollbunden av ett parti kåta pistiller" (s 146), när han står öga mot öga med talarstolens alla mikrofoner.

Spindelbilden används i negativ bemärkelse, när Rolf Nylander i *Vi ses i Song My* kritiskt granskar och diskuterar det statliga kommittésystemet, "där alla ständigt är lika oförberedda och rör sej som förvirrade vattenspindlar över ytan" (s 27) och när Evy Beck påminner sig forskarrum, där siffror och diagram ritats på väggarna och "forskaren själv suttit som en tanke-spindel inskriven i sitt eget tredimensionella koordinatsystem" (*Djurdoktorn*, s 132). Här får bilden markera udden mot det slags forskning, som riskerar att förlora kontakten med verkligheten.

Att kalla sig själv kameleont, som Musikern i *Moskvafeber*, tyder på en karaktärens ostadighet. Den egenskapen preciserar han närmare: "Att byta färg hela tiden — att aldrig kunna fästa sig vid något eller någon." (s 34)

I *En levande själ* finns en djurmetafor, som mot vanligheten hos Jersild innebär en elevation. Det är när hjärnan Ypsilon funderar över sin existentiella situation och identifierar sig med världens skapare. Han tycker sig expandera i universum och svävar fritt. "För det mesta håller jag ihop likt en bisvärm som värnar om sin drottning." (s 66). Bilden av en bisvärm innebär helhet, harmo-

ni och ändamålsenlighet, något ovanligt i Jersilds metaforik. Samma innebörd har bilden, när Ypsilon planerar sitt tredje flyktförsök, som skall ske via elektriska kablar och TV-panel till någon kassett:

Jag kan då ta mitt nästa språng: antingen tränga genom pannan på den som sitter framför rutan eller fara förbi och surra ut i etern som en väl sammanhållen bisvärn. (s 209)

I bilden av bisvärmen finns drömmen om ett evigt liv; det som lagras i en kassett stannar där för alltid.

Med undantag för Doc's tanke på inkarnationen (*Calvinols resa genom världen*, s 127) utgör drömmen om odödlighet ett nytt element i Jersilds författarskap. Den innebär onekligen en ljusare framtidsyn, som balanserar fantasierna om en förintande världsbrand, som möter i de flesta av hans verk.

Den rätta, som förekommer i upptakten till *Barnens Ö*, har symbolisk betydelse för tolkningen av romanens huvudperson. Den förtydligar Reines utsatthet och kamp för att klara sig på egen hand under sommarlovet. Då rätten emellertid uppträder i flera andra sammanhang med symbolisk och metaforisk innebörd, skall ytterligare några textställen granskas.

Rätten tycks ha existerat länge som konkret gestaltat motiv och som symbol i Jersilds föreställningsvärld. Redan som gymnasist deltog han i en litterär novellpristävling vid sin skola, Nya Elementar i Ängby, med "Katten och rätten". Katt-och-rätta-motivet bildar ett slags ram kring själva intrigen, visar författarens referat (*Professionella bekännelser*, s 33 f). Novellens huvudperson, "han", diskuterar de stora livsfrågorna — de skulle senare bli ett slags ledmotiv i författarskapet. I synnerhet livsleda och rätten till självmord upp-tar hans tankar. Efter ett dråp och ett mord tar "han" slutligen sitt liv.

Novellen börjar med att "han" ser en katt leka med en skadad rätta, vars död "han" inte kan förhindra, och slutar med att katten fångat en ny rätta som byte.

Författaren talar själv om det "slitna katt-och-rätta-temat" (s 33) och visst låter det sig säga så här långt efteråt. Det är dock frapperande, att han redan i så unga år var bekant med det och själv gestaltade det. Det är ovisst, om han redan då stiftat bekantskap med Hjalmar Bergman eller andra som varierat temat. Här kan man också påminna om barnleken katt och rätta.

Det förefaller således, som om katt-och-rätta-motivet är väl integrerat med Jersilds föreställningsvärld. Att döma av referatet i *Professionella bekännelser* får novellens motiv en symbolisk funktion: naturen, dit katten och rätten hör, lever oföränderligt vidare, enligt sina egna lagar. Djuren följer sina instinkter och är kanske för den skulle livskraftigare än människorna. Människorna dör, medan katten äter vidare på rätten. Det är lagbundenhet och determinism, som talar ur novellen, komponenter som också återfinns i de följande verken.

Titeln till en otryckt teaterpjäs visar också, hur nära Jersild har att utnyttja rätten i sin diktning. Det heter *Rättfångaren* och skrevs i ett försök att bemöta Skinners idéer.⁴⁴ (jfr s 160).

När ynglingar får epitetet rättgrå (*Uppror bland marsvinen*, s 87) avses inte bara klädedräkten utan även militärlivets enformiga och vad gäller de meniga, många gånger förödmjukande tillvaro, som novellen ger prov på. Dubbel

hänvisning har säkert också presentationen av Etikcentrums chef professor Morgan Fischer, en liten gestalt med små tänder ”hopsnörpta i ett rättbett” (*Djurdoktorn*, s 224). Fältmarskalk Klingspor i *Fänrik Duva* kallas ”överrättan själv” och Adam frågar Gud, om han är en förgiftad rätta (*Balans*, s 23 och ”En julsaga”).⁴⁵ Det är överraskande, att ett så motbjudande djur som rätten får uppträda i människans existentiella funderingar.

Ännu tydligare är den symboliska innebörden i rättornas nattliga besök i Ypsilons laboratorium. De vita rättorna är gott och väl i mänsklig storlek och visar bekant mänskligt beteende:

Rättorna uppträdde mycket artigt. Den första /.../ stack först in överkroppen genom dörren i vänsterhörnet, log förbindligt, knackade med knogarna i dörrkarmen, avvaktade ett par sekunder och klev sedan på i laboratoriet med en lätt bugning först åt mitt håll och sedan mot skärmen som om det stått någon dold därbakom. Rätten dröjde en stund och såg sig leende omkring med händerna på ryggen. Sedan lade han huvudet på sned, såg åt mitt håll igen och gjorde en frågande gest bort mot dörren. Inte kunde jag neka honom att släppa in sina följeslagare. (*En levande själ*, s 121)⁴⁶

Här är det fråga om en annan typ av rättor än i de tidigare exemplen, försöksrättor, som väl inte gör samma motbjudande intryck som de övriga rättorna. Deras storlek, plastik och mimik gör dem dock inte mindre osmakliga. Det talas i texten om deras ”rosiga händer” och ”spinkiga armbågar” (s 122). Rättbesöket får läsas som en pendang till det styrelsebesök, som Ypsilon refererar strax innan. Är det möjligen så, att Ypsilon betraktar sina medmänniskor som rättor? De flesta av dem är placerade långt under honom i intelligenshänseende och skulle alltså i ett framtida samhälle inte vara lika mycket värda som han. I så fall skulle rättbilden ytterligare förstärka den i Jersilds metaforik urskiljbara hierarkin, grundad på individens värde.

Om Ypsilons rättbesök gäller att människan framställs som djur. Den allra klaraste parallellen mellan rätta och människa erbjuder emellertid *Djurdoktors* packingexperiment.

Efter konfrontationen med rättbassängen blir Evy Beck sömnlös. Under en vaken natt lutar hon sig ut över sitt balkongräcke och när hon ser ner ”i den trånga Roslagsgatan, kan hon ana tusentals vita rättor nere på botten. Rättor som tuggar på varandra utan att ett ljud hörs” (*Djurdoktorn*, s 209). Hennes nattliga vision blir skärningspunkten mellan vad hon verkligen upplevt — packingexperimentet — och det hon anar. Där blir framtidsskildringens symbolik uppenbar: rättpopulationen, som är lämnad att klara sig själv efter bästa förmåga och enligt lagen om den lämpligastes överlevnad, blir en sinnebild för de villkor människorna tvingas underkasta sig i *Djurdoktors* omänskliga samhälle. De riskerar att bli lika utlämnade som rättorna. Också där kommer lagen om de lämpligastes överlevnad att gälla. Och lämpliga är de som fogat sig i de rådande villkoren utan att reagera. Det har inte Evy Beck gjort. Hon och djuren får lida för varandra, då de i *Djurdoktors* artificiella värld lever under likartade villkor. På så sätt kan Evy Becks utveckling läsas utifrån en kristen tolkning. Hennes känsla för djuren får henne att stanna kvar på Institutet på de makthavandes villkor, trots att det innebär förödmjukelse för henne. Hon gör det för att i fortsättningen kunna vara till nytta för djuren och ”offrar” alltså sig själv för dem.

Djur i djurmetaforer

Jersild är inte någon utpräglad bilddiktare. Men när han använder bilder, så är det i de skönlitterära verken. Av dem knyter sig relativt många till djurvärlden. Och som ännu ett mått på koncentrationen av djur kan man ta att han även i sina skildringar av djur kan utnyttja djurbilder.

Djuren i djurmetaforerna anknyter vanligen till kända djur och företeelser. Den mest exotiska djurmetaforen i detta sammanhang rör katter, vars lysande ögon hoppar "som en svärm eldflugor" (*Räknelära*, s 50). Kattens rörlighet understryks med en fågelbild: "Snabbt som en fågel ven Sherrington förbi honom" (ibidem). En annan katt "halkar ner och blir hängande som en apunge under buken på en" (*Drömpojken*, s 183). Mestadels hämtas djuren dock från människans omedelbara omgivning. "Ser boxern ut som en katt" frågar man i *Prins Valiant och Konsum* (s 137) och i ett uthus "kröp massor av flugor som bin vid ingången till en kupa" (*Till varmare länder*, s 80). Delfinen Shirley "kvittrar som en sparv" (*Drömpojken*, s 89), måsarna i romanen kallas "havets asgamar" (s 189) och Schiessgutters "bevingade älskarinna" hoppar fram och "stryker sej mot hans ben som en kåt katt" (s 123). Om duvorna i *Gamen* heter det, att "dom grisar ner" (s 48) och sparvarna sprätter "som möss bland de stärkta fjolårslöven" (s 10).

Exemplen på djur i djurmetaforer har hittills hämtats från olika håll i Jersilds skönlitterära produktion. Det finns emellertid ett verk, som ensamt erbjuder en rik provkarta på metafortypen. Det är, inte oväntat, *Den elektriska kaninen*.

De flesta djurmetaforerna i *Den elektriska kaninen* är knutna till haren, duvan och grisen. Dessutom kan olika djurarter bestås metaforer från andra arter. Duvan ser delfinernas "hala skuggor glida som hajar strax under ytan" (s 169) och själv blir hon av Skansenduvorna "okänsligt" betraktad med deras "sillögon" (s 95). När några vinthundar avspisats av katterna i glashytan, heter det, att de begav sig "ut med krökta ryggar som nerbantade delfiner" (s 49). Strax därpå liknas de vid råttor (s 50). Kongressordföranden får i sitt tal mot den revolutionära falangen dra in ett av *Bibels* djurmotiv i sin vädjan: "Skall våra miljontals broilerkamrater tvingas svärma över land och stad som Egyptens gräshoppor?!" (s 57)⁴⁷

Hunden sätts metaforiskt i samband med Gustav, som "fortsatte att åla sig framåt som en stor hund" (s 81) och satt "rättvänd i rulltrappan och höll bägge sina framben som en hund håller tassarna krökta för att be om något eller ställa sig in" (s 29). Hans uppgift på Mälarfläsk ger författaren anledning att använda den agrara vardagen för sin bild: "Gustav blev mjölkad på sin sperma som en enspenad ko" (s 18) och dessförinnan följde han skötaren "som en snäll skär elefant" (ibidem).

När duvan håller sin flyguppvisning, beskrivs de olika turerna i liknelser med andra fågelarter. Hon "pilade iväg upp mot taknocken som en falk på stela vingar /---/ bromsade upp och landade som en tjäder vid hans fötter /---/ och promenerade emot haren med pösande, bakåtböjd hals som en vaggande svan" (s 35 f). Sin häftiga reaktion mot ordförandens tal får hon dämpa genom att "med en maskinskrivande hackspetts energi" picka i blindskrift sitt motto: Alla mot alla (s 57).

Flest djurarter finns emellertid representerade i de metaforer, som rör Holger:

Med magen släpande i marken som en strykrädd tax kröp han fram under bilen. /---/ Han reste sig och gled genom en springa i staketet som en såpad utter. (s 25)

Han gjorde sig ögonblickligen platt som ett näbbdjur. /---/ Holger travade som en räv med spetsade öron bort till glasdörrarna. /---/Dörrarna stod öppna och Holger tog ett kattsprång in. (s 26)

Det tog en stund innan Holger hämtade sig och började krypa runt i cirkel som en blöt humla med örona limmade efter ryggen. (s 148)

De olika djurarterna i bilderna understryker Holgers smidighet att ta sig in på Skansenkongressen. Han är angelägen om att komma till tals om sin svåra arbetsmiljö. Bilderna talar också om hans osäkerhet på sin egen identitet.

Att Jersild i så pass stor utsträckning väljer djurmetaforer också för djuren kan tolkas som ännu ett uttryck för den dominerande position djuren har i hans föreställningsvärld.

Schablonartade liknelser och metaforer

Naturligtvis finns det också hos en medveten författare som Jersild prov på schablonartade liknelser och metaforer. De bör inte tillmätas samma värde som de övriga men har ändå något samband med hans föreställningsvärld. Flera gånger tänks de lagda i fiktiva personers tankar, vilket innebär ytterligare komplikationer.

När det om Stig och Esbjörn sägs, att de "sov som sälar" (*Barnens Ö*, s 106) kan det, avse deras allmänna bekvämlighet och flegma. Detsamma kan gälla raggarna, som sägs vara feta (s 207, 209). Uttrycket "låg bara som sälar och stekte sig i solen" (s 216) avser sannolikt också en andlig orörlighet.

Välkända är fraserna "begravna hundar" och "ugglor i mossen", som Ring anspelar på i ovisshet om Hamlets strategi (*Gycklarnas Hamlet*, s 93). Att låta folk stjäla "som korpar" (*Babels hus*, s 113), "samma som en fisk" (*Till varmare länder*, s 124), "samla som ekornen" (*Ledig lördag*, s 89), ängslan konkretiseras i uttrycket "utfarande /.../ som stucken av en geting" (*En rolig halvtimme*, s 44) eller "lägga benen på ryggen som en skrämmande kanin" (*Babels hus*, s 146) och vighet få bilden "klänga som en apa" (*Calvinols resa genom världen*, s 13. *Prins Valiant och Konsum*, s 77 och *Uppror bland marsvinen*, s 17) och efterhängsenhet "som en igel" (*Till varmare länder*, s 12 och *Gycklarnas Hamlet*, s 116) tyder på en anslutning till kända mönster. Det gäller också när mänskliga gestalter "kacklar", "skuttar", "springer som en hare", "råmar som en ko" och "ljuger som en häst travar" — några av de sällsynta verbalmetaforerna hos Jersild (*Moskvafeber*, s 20, *Prins Valiant och Konsum*, s 83, *Gycklarnas Hamlet*, s 155 och *Moskvafeber*, s 34) och när Reine är "glad som en lärka" (*Barnens Ö*, s 56). Dick, PAFS's osäkra kort i *Vises i Song My*, förknippas med det djur, som i alla tider fått stå för list och förslagenhet: "En gammal räv borde ju veta var han har svansen och tassarna." (s 74). När Evy Beck är vankelmodig och osäker i sitt agerande, formuleras det med liknelsen "vingla hit och dit nu igen som en skadskjuten kråka"

(*Djurdoktorn*, s 255). Hur sliten frasen än är, måste den ändå sägas vara adekvat just i hennes fall; hon blir också "skadskjuten" innan hon anses tillräckligt anpassad.

Till denna kategori liknelser, där djur används i kända talesätt för att säga något om människor, hör Siljebergs uppskattande omdöme om sin chef "arbetshästen Gård" (*Grisjakten*, s 26). Det gäller också elefanten, som förekommer metaforiskt, när Lena Swedin vid en danslektion kommenterar sin klumpighet (*Prins Valiant och Konsum*, s 170).

Jersild använder således gängse talesätt, om det nu sker av bara farten eller om han vill spegla just detta vanliga sätt att uttrycka vardagliga företeelser i slitna djurbilder. Kanske förhåller han sig ironisk mot detta. Det är intressanta frågor, som inställer sig, men det är svårt att komma fram till något entydigt svar på dem.

Förmodligen är det den specifika medicinarjargongen som ligger bakom ordet "avelstjur", när det brukas om en av deltagarna i de arkeologiska utgrävningarna, gängets självskrivne ledare, en oborstad och gåpåaraktig student (*Calvinols resa genom världen*, s 48) och i ett likartat sammanhang i *Balans* (s 17). Folkligt språkbruk igenkänns i meningen "som om gamla hästar inte längre hittar till spiltan" (*Djurdoktorn*, s 279), använd om Lärarkollegiets vilsenhet vid sammanträdet efter Nobelfesten. Oxen får symbolisera lättja i uttrycket "Upp din latoxe — tänk på Treblinka!" (*Uppror bland marsvinen*, s 168), medan oxen på annat håll är det trägna arbetets symbol (*Gamen*, s 55). Som ofta förekommer här en negativ bild, som nog får sägas tillhöra språkets stående repertoar.

Bilden av strutsens beteende att sticka huvudet i sanden och därmed tro sig vara dold får innebära bristande verklighetsförankring och världsfrånvändhet (*Räknelära*, s 99, *Babels hus*, s 26). Mera skämtsamt används strutsbilden om Walewsky i *Drömpojken*, som får sin mössa neddragen över ögonen för att skonas från olämpliga filmsekvenser men snart "kämpar sej /.../ ur sitt strutsfängelse" (s 88). Den traditionella strutsbilden används om "läkarna, dessa vitrockade strutsar som stod med huvudena nerkörda i halsen på patienten blinda och döva för omgivningen" (*Babels hus*, s 26). Bildens kontext gäller frågor om arbetsmiljön, författarens mycket angelägna tema. Vetskapen om det ger kanske schablonbilden extra lyskraft, då sjukhusromanen visar upp en kritisk granskning av läkarroll och modern sjukvård.

Att hela sjukvårdsapparaten sätts under debatt i *Babels hus* kan vara anledning till en närmare titt på djurmetaforiken i romanen, även om den är traditionell. I klinikchefens ögon är Gustaf Nyström en "orm vid medicinens barm" (s 77), då han inte levererar förväntade forskningsresultat. Uttrycket kan vara ett internt medicinarskämt, som har att göra med kårens emblem. Under alla förhållanden är det en kontamination, som får en dubbeltydig effekt, något som inte är ovanligt hos Jersild. Klinikchefens storronder kan få avdelningsläkarna att besluta om nya undersökningar, då man aldrig vet "vilka flugiga idéer chefen kunde få i sin skalle" (s 116). Oerfarna läkare kallas "gröngöling" (s 88) och "tuppkyckling" (s 289), som i vilket annat yrke som helst. Det är metaforer, som genom träget bruk slitits så att de förmänskligats. Somliga i läkarkåren får en fräschare bildlig framställning: "Vissa läkare var så oroliga att inte hinna med att de flög runt med öppna rockar som

skrämda hönor och hackade på allt och alla.” (s 250). Fågelbilderna ligger som synes nära till hands och författaren väljer inte bland imponerande och statusbetonade flygfän, när han vill ge sin bild av det moderna storsjukhuset.

Den banala liknelsen ”tyst som en mus” kan vara lättvindig att ta till och då också visa sig ha en djupare innebörd. Primus Svensson vill nämligen bli tyst som en mus (s 215) och håller andan i förhoppningen att läkarens inte skall lägga märke till honom. Hennes språk förstummar honom, därför att det fullständigt går över hans huvud och han inte kan tro annat än att det gäller någon annan. Schablonuttrycket kan Jersild ha valt just i avsikt att belysa klyftan mellan läkaren och patienten i detta fall. Språkbarriären mellan olika kategorier på ett storsjukhus är ett av romanens motiv och det poängteras, hur svårt de flesta patienter har för att formulera sig exakt och naturvetenskapligt. De har naturligtvis också svårt att förstå det speciella läkarspråket. Bilden av ett av faunans obetydligaste djur får här korrespondera med den ”vanlige” patienten Primus Svensson.

Det är också människor av Primus Svenssons typ, som söker sig till akutintaget. Där har man ”bara ont, är förvirrad, utvakad, panikslagen, förgiftad, medvetlös, vanmäktig, inte så sällan berusad eller far runt väggarna som en sparv i en kulvert” (s 16). Människans namnlösa lidande får här gestalten av en instängd fågel, den obetydliga sparven. Ordet kulvert placerar bilden i sjukhus- och fängelsemiljö — sjukhusvistelsen kan för den frihetsälskande upplevas som ett fängelse — och ger en förstärkt effekt.

De föga aktade djuren mus och sparv är således de som förknippas med patienttillvaron i *Babels hus*. Det innebär en tydlig placering av patienten — den lilla människan — längst ner i sjukhushierarkin.

Även Jersilds schablonmetaforer visar stor förekomst av fåglar. En sådan sliten liknelse är ”fara runt som en tätting”. Den förekommer bara en gång, i den novell, där författaren redovisar brytningen med sin barnatro och söker en ny ideologi:

Under två tre år for jag runt som en tätting och knackade på hos allt som hade minsta likhet med en ideologi. (*Uppror bland marsvinen*, s 53)

Läsarens tankar går här osökt till etologen Konrad Lorenz och hans lyckade präglingsförsök med bl a tättingen kajan. Här är det sökandet efter en hållbar och trovärdig ideologi, som fått den kongeniala bilden med tättingen.

Teatergruppen i *Barnens Ö* presenteras med och får yttra sig i gängse schablonbilder. Josef ”får inte komma kutande som en jävla bandhund” (s 126) säger en av deltagarna. Maria, som vid ett gästuppträdande ett ögonblick tappar balansen, ”skrek som en stucken gris” (s 147). Grisen återkommer i det anförande en av skådespelarna håller för Reine om teaterns makt:

Jag behärskar dom. Vill jag att dom ska skratta, skrattar dom. Vill jag att dom ska gråta, gråter dom. Släng ut en replik bland svinen. Apport! Dom kastar sig över första bästa Hamletcitat som en flock kåta hundar. Teater är kort sagt makt. (s 160)

Maktmänniskans nedlåtande syn visas här, när han ser publiken som svin och hundar. Talesättet ”kasta pärlor för svinen” känns igen bakom yttrandet ”släng ut en replik bland svinen” och befäster den nedvärderande människo-synen.

Att visualisera foglighet och medgörlighet med bilden av ett lamm tillhör det konventionella språkbruket och har sin givna plats i en pjäs, som skildrar Frälsarens födelse och med ett ord som "härbärge" ger en hänvisning till förlagan, julevangeliet:

Men så fort Maria kom in på ungarlshärbärget blev fyllona som små lamm, slutade svära och dricka och började i stället passa upp. (s 151)

Jersilds författarskap innehåller en avsevärd mängd schablonbilder, det har varit lätt att konstatera. Trots att de är vanliga har dock flera av dem visat sig väl svara mot romanernas idéinnehåll.

Pejorativa liknelser och metaforer

Om de pejorativa liknelserna och metaforerna gäller, liksom i fråga om de schablonartade, att de rör vid inte helt medvetna skikt i en författares föreställningsvärld. I Jersilds fall går de inte sällan att härleda till gängse jargong och talesätt. Men de är ändå så pass många, att de lockar till en närmare granskning. Innan vi ger oss i kast med dem, kan det emellertid vara värt att hålla i minnet, vad Barbara Beutner har att säga om djurbilden. Hon anser, att den får sin pejorativa innebörd enbart ur skillnaden mellan människa och djur och att djuret som sådant egentligen inte kan deklasseras av att någon betecknar en annan som djur.⁴⁸

Vid studiet av Jersilds pejorativa metaforik kan man inte undgå att också uppmärksamma Strindberg, vars satirer den yngre kollegan på ett tidigt stadium kom i kontakt med.⁴⁹ Hans *Svarta fanor* är, som Kärnell visat, det "kanske i den svenska litteraturen /.../ oöverträffade exemplet på den neddragande, pejorativa metaforens teknik".⁵⁰ Det är genom bildvalet och de associationer, som knyts till bilderna, som Strindberg "drar ned" sina gestalter. Just det djuriska hos människan är ledmotivet i *Svarta fanors* bildspråk, konstaterar Kärnell vidare. Människodjuret åskådliggörs där av en diktare, som "gripits av en våldsam vämjelse för hela släktet, för människans beläte och för hennes animala funktioner".⁵¹ Så djup och genomgående är nu inte misantropin hos Jersild, men de pejorativa metaforerna är tillräckligt många för att väcka undran.

Flera av de redan nämnda schablonbilderna är gränsfall och skulle kunna klassas som pejorativa. Utöver dem går det emellertid att räkna upp ett antal, där människan genom djurbilden framstår som något föraktat och mindervärdigt. Om Larssons grannfru i *Barnens Ö* heter det med en sällsam namngivning: "Kärningen Enquist var den mest frågvisa, nyfikna, elakaste, skvallrande skata som bodde på Bagarbyvägen." (s 186). Peter i *Till varmare länder* har svårigheter att få bilen snabbt reparerad och låter sitt missnöje gå ut över reparatörerna: "Inte fan kan man vänta på dom där luspudlarna" (s 69). Byråchefen Siljeberg i *Grisjakten* beskylls i ett anonymt brev för att vara en "impotent rätta", "ett kräk", "en spyfluga" (s 60 f). Själv säger han om sin överordnade, departementsrådet Gård, att denne "skällde som en bandhund" (s 70). Repliken "svält ihjäl då din lilla groda" signalerar Stigs syn på Reine, belagd i många andra för Reine förnedrande tillmälen (*Barnens Ö*, s 97).

Grismetaforer

Grismetaforerna är talrika och dominerar i samband med sexualitet och resonemang därom. Nästan två tredjedelar av invektiven har grisen som skällsord; det förefaller vara det närmast till hands liggande begreppet, när någon skall ösa sitt förakt över en annan.

Om Stig genom bilder som groda och råtta anger sin syn på Reine, så har denne också sitt perspektiv på Stig. Han kallar honom ”den där jävla grisen Stig” (*Barnens Ö*, s 69). Noras syn på både Stig och Esbjörn är snarlik. ”Väck dom där grisarna” ber hon Reine under den ödesdigra segelturen (s 107). Reine får emellertid betrakta också andra än Stig som ”grisar”. Om en av kvinnorna i Olgas ateljé konstaterar han: ”hon bara satt som en stor gris i blom-mig klänning” (s 135). Reine får här tillfälle att vara överlägsen mot någon i sämre position än han själv. De flesta andra han kommit i kontakt med har befunnit sig i överläge gentemot honom och behandlat honom därefter; nu har han möjlighet att förakta och förnedra någon. Hierarkin tycks vara obehaglig.

Om sin mor, som Reine överraskande funnit i Stigs säng, tänker han: ”Det är min egen jävla morsa /.../ som ligger här och knullar världens största gris.” (s 192). Och han återkommer till upplevelsen med varierade tillmälen, där grismetaforen behålls: ”Ens egen jävla morsa ligga här som en sugga.” (s 193).

Det är slående, att grismetaforen är så dominant i sexuella sammanhang.⁵² Bara en gång används en annan bild — ”flitig som en kanin” (*Babels hus*, s 313) — för sexuell aktivitet. Utöver de nämnda textställena kan man exemplifiera med *Lustarnas Trädgård*. Eva frågar där Gud om tillvägagångssättet för fortplantningen och får till svar: ”Det passar sej inte. Jag har inte skapat människan för att hon ska bära sej åt som ett svin.” (s 42). Archibald i *Gycklarnas Hamlet* har sexuella funderingar kring Ofelia och får då höra, att han är en gris (s 114, 115). Reine säger i samtal med Nora om människans sexual-liv: ”Människan är en gris.” (*Barnens Ö*, s 253) Barbro konstaterar om sin make efter deras äktenskapliga samvaro: ”han somnade som en gris efteråt” (*Till varmare länder*, s 135). Dottern i *Moskvafeber* beskriver sitt samlag med musikern, som ”gnydde som en gris” (s 70). Dessa exempel skulle kunna betyda, att Jersild ser människans sexuella funktion som något ”djuriskt” och då tillgriper ordet gris, ett av de vanligaste invektiven i språket. Även om vi räknar bort några citat och betraktar dem som idiomatiska uttryck, t ex ”den där jävla grisen Stig” och ”bära sej åt som ett svin”, återstår ändå så pass många med entydig pejorativ innebörd, att man undrar över anledningen. Ordvalet bidrar onekligen till att nedvärdera sexuallivet, om det nu sker för att återge en vardaglig jargong. Det kan möjligen vara fråga om en revolt, som inte ens är medveten. Bruket av de pejorativa metaforerna hör hemma i ett skikt, där författaren möjligen återfaller i ett synsätt, som han inte vidgår på ett medvetet plan. Även den som säger sig vilja uppvärdera andra varelser kan i ögonblick av sviktande eftertanke, som när fabulerandet drar iväg, mot sin vilja få med slentrianuppfattningar i form av pejorativa metaforer. Eller innebär denna spegling av en folklig och aningslös vokabulär ett exempel på författa-

rens moralism, att han vill få oss att tänka efter och begrunda motiveringen till att dra in djur i mänskliga aktiviteter?

Andra pejorativa omdömen om människan, där grisen får bli slagträet, är utöver dem med sexuell anknytning: "svina ner" (*Uppror bland marsvinen*, s 89), "grisa ner" (*Stumpen*, s 39) i betydelsen smutsa ner. Tillvaron i yttersta armod för *Djurdoktors* Märsta-kollektiv kallas av männen själva "ett liv för svin" (s 195) och likkistfabrikören i *Stumpen* apostroferas "den jevva grisen" (s 76) efter avskedanden till följd av inskränkning i produktionen. Eleverna i de båda gymnasieomonologerna uppmanas gömma sina "fula trynen" (s 47, 18) och i *Ledig lördag* — för övrigt påfallande bildfattig — är jargongen bland de inkallade repetitionssoldaterna sådan, att uppmaningen "håll du ditt fula tryne" (s 53) används. Fältmarskalk Klingspor i *Fänrik Duva* omtalas som "generalstabssvin" (s 123) och brukar själv tillmälet "Spionsvin!!!" (s 147). Huvudpersonen i *Drömpojken* kallas "jävla lufthamster", "kreatur", "reptil", "orm" och "svin" (s 31, 95). En av hans motståndare benämns "asgamen Boswell" (s 142) och Siljeberg hotas i ett anonymt brev att "snabbslaktas som ett svin" (*Grisjakten*, s 61). Hugg i *Gycklarnas Hamlet* slutligen utmäter straff efter döden för teaterpubliken och då är någon "inbokad på att hänga uppochnervänd med /sitt/ fräkniga tryne i en myrstack..." (s 107).

Grismetaforerna är som synes i majoritet. Jersild har själv framkastat, att de skulle vara en hänvisning till amerikansk slang.⁵³ Något kan det ligga i det, men det torde knappast ge hela sanningen. Bildens konstans tyder på djupare liggande orsaker, som det är svårt att komma åt. Författaren kan dels återfalla i ett schablonartat uttryckssätt utan närmare eftertanke, dels kan han medvetet vilja ge uttryck åt människors föreställningar utan att därför själv omfatta dem men betrakta dem med en viss kritisk distans. Beträffande *Drömpojken*, det enskilda verk som innehåller flest råheter och invektiv, så kan man för bedömningen hålla i minnet, att den är en experimentroman, som kan tolkas som en auktoritär språkmaskin, en berättarapparat, avsedd att fånga läsaren. Som ett medel i denna manipulation skulle vulgära och pejorativa bilder kunna tolkas.⁵⁴

Människan som djur — djuret som människa. Gränsen mellan människa och djur överskrids från båda hållen. För den som har en hög uppfattning om djur — och det har Jersild — ligger det inte något nedvärderande i att förbinda människor med djur. I pedagogiskt syfte använder han djuren som verkningsfulla sinnebilder för människans situation i en tillvaro, när hennes egen handlingskraft tycks bli alltmer beskuren. För det är just friheten han värnar om, inklusive sin egen författarfrihet. Om den bär de enskilda verken, både formellt och innehållsligt, tydligt vittnesbörd: i en tid när slagordet bland författare är engagemang, väljer han en mångtydig fiktion och när historicerande litteratur är på modet, placerar han sina romaner i framtiden. Nästan programmatiskt har han hävdad sin rätt att experimentera och sin vilja till förnyelse i genrer och motivval, vilket ytterst är att se som uttryck för hans frihetsbehov.

Som ett tecken på denna strävan efter förnyelse kan man peka på ett nytt förhållningssätt hos honom. I de första tretton böckerna står människan Jer-

sild vid sidan om sitt litterära budskap. Han verkar i litteraturen men inte utanför den. Med sin fjortonde bok *Babels hus* tar han steget ut i samhället. Budskapet i sjukhusromanen är en hjärteangelägenhet för honom. Han skriver på ett nytt sätt men stiger därjämte ut ur författarverkstaden. Han beger sig land och rike runt för att försvara sin bild av sjukvården inför sina före detta kollegor, den medicinska expertisen, och för att förklara den för allmänheten. I *Efter floden* (1982) tar han steget fullt ut och framträder som något av en förkunnare. Han säger sig ha en bestämd mening och står för den. Det är en intressant utveckling, som öppnar nya perspektiv och samtidigt griper tillbaka på en tidigt uttalad önskan hos honom att få betyda något för sina medmänniskor (jfr s 50). Denna attityd är märkbar också i den kommentar, som avslutar framtidsromanen. Där har han dessutom skrivit ut hela sitt namn Per Christian Jersild — tidigare har författarnamnet P C Jersild varit det gängse. Hans starka engagemang i påtryckningsgrupperna Läkare mot kärnvapen och Författare mot kärnvapen skall också ses i ljuset av hans nya förhållningssätt.

Jersilds ändrade framtoning har att göra med att han i grunden är moralist. Det är emellertid inte några tydliga pekpinnar han består läsaren utan det han vill säga är många gånger fördolt. I *Efter floden* är tydligheten däremot inte att ta miste på. Framtidsromanen bör bedömas med hänsyn till tidigare verk, där författaren diskuterat skapelsen. Det han ofta återkommit till är människans unika position: hon ensam i skapelsen har fått uppgiften att själv ge sitt liv mening och innehåll. Denna gränslösa frihet riskerar hon att använda destruktivt. Det måste därför förhindras, så är det tydliga budskapet i *Efter floden*. Ur denna synpunkt betecknar *Efter floden* kulmen i författarskapet. De yttersta konsekvenserna av människans fria vilja gestaltas där. Den kritiker, som granskat romanen utifrån science-fiction-genrens kriterier, har underlåtit att ta hänsyn till denna hjärtnerv och har inte sett vad som ligger före *Efter floden* i Jersilds författarskap.⁵⁵

Friheten är en helig princip för Jersild. Det är ytterst därför han är så mån om att värja sin egen. Och alla har rätt till den. Denna mer eller mindre medvetna längtan efter frihet har han gestaltat. Gang på gång låter han sina fiktiva personer tala om att "avslöja mekanismerna". Uttrycket får en fördjupad innebörd, när man betänker vilka betydande förändringar, som skett och sker i det Sverige författaren håller upp till belysning. Där hamnar inte sällan den enskilda individen i samhällsmaskineriets kniptång utan att kunna påverka skeendet. För en satiriker som Jersild har det därför legat nära till hands att ta till djur för att gestalta människans förlust av sin identitet och handlingsförmåga. Mot djurens utsatthet och lidande har vi läsare kanske inte förmågan att värja oss i samma utsträckning som när vi läser om människans elände. Djuren verkar på så sätt på två plan: deras öden i egenskap av djur tillägnar vi oss samtidigt som vi anar en samhörighet med dem. De får konkretisera och kanalisera vår ångest och vårt undergångsmedvetande.

Samhörighetskänslan har dock inte så mycket att göra med intellekt och rationalism utan appellerar snarare till emotionella skikt av vårt själsliv. Vi ser hos djuren det vi vill se och kopplar dessa bilder till oss själva. Eller med författarens egen formulering när Bengt Orvarsson får tillrättavisa Evy Beck: "Enligt ditt sätt att se är människan försöksdjur och försöksdjuret människa." Människan är utlämnad till krafter utanför henne själv, vilket

gör att hon egentligen inte har det annorlunda än ett djur, som också är hänvisat till andras godtycke.

Människan som djur — djuret som människa. Ur denna konstellation talar också en annan innebörd. I fysisk mening kan djuren framstå som överlägsna människan i flera avseenden. Tanken slår igenom redan i författarskapets upptakt med den tidiga novellen "Katten och råttan" och fullföljs i sina yttersta konsekvenser i visionen *Efter floden*. Den folkspillra, som blivit kvar efter kärnvapenkatastrofen, dukar där under för ett nytt, smittosamt virus, förmedlat av duvor. Olika djurarter konkurrerar därefter sinsemellan om att överleva i ett rubbat biologiskt system. Svartråttor, som invaderar ön, framstår som segrare. "Gnagarna" är romanens sista ord. Det hela slutar med djuren.

Människan dör — djuren lever vidare. Djuren är alltså livskraftigare och vitalare än människan. De är inte "fördärvade" utan lever i naturen, bundna av och följande sina instinkter. Den djuriska instinkten säkerhet kompenseras bara ofullständigt av mänskligt förstånd. Djur och människor har gemensamt ursprung, men kommunikationen är bruten. I Jersilds författarskap representerar djuren på många håll det omedvetna och oskuldsfulla livet och får därmed kontrastera mot människorna. Dessa har, för att låna en kritikers ord, redan apparatiserats så till den grad, att de knappast längre är kvar i livet. Det är däremot djuren och måste så förbli. I bilderna av djur, i de flesta fall små och skyddslösa, gestaltar och upplever därför den "fördärvade" människan sig själv.

Djuren i Jersilds gestaltning ger en antydning om en ursprungligare existensform och en möjlighet till kontakt med en högre verklighet. Det animaliska befinner sig, absolut sett, i en tidlös samklang med naturen och dess lagar. Genom djuren kan människan nå den stora gemensamma sektorn, skapelsen totalitet. Ångest och osäkerhet får människan att önska sig att hon återupptäcker djuret i sig.

Djuren står för oföränderligheten, i Jersilds författarskap och i vår värld. De har funnits på jorden långt före oss och de kommer förmodligen också att överleva oss. Därför har de kanske ett budskap till människorna: de vet hur man bör leva på jorden. Något har de att säga oss. Det gäller för oss att lyssna.

Noter till kap.1. Före Professionella bekännelser — och efter. (s 7-62)

1. Det är betecknande, att när Jersild uppmärksammas, är det med tonvikt på sjukvårdsadministration och andra problem som är specifika för sjukvården. Se exempelvis Lars Weinehalls studieplan till *Babels hus*.
2. Jersilds sparsamhet med framträdanden framför allt under 1960-talet framgår tydligt av den bibliografi, som jag håller på att utarbета.
3. Per Gunar Holmgren har refererat Jersilds besök på en studentafton i Lund, "Möte med magister Jersild", i *Lundagård* 11,1981, där han berättade om novellkurserna.
4. I brev till mig 31.1.1983 säger sig Jersild inte ha något minne av att Augustinus skulle ha diskuterats i hans hem.
5. Myrdals *Samtida bekännelser av en europeisk intellektuell* har Jersild inte läst, berättar han i brev till mig 31.1.1983.
6. Karl Erik Lagerlöf, *Strömkantningens år*, s 137.
7. Sven Delblanc, "Jag skall bli skandalskrivare" i *Röster i radio-TV* 49,1967, s 48 f.
8. Jersild yttrade det vid besök på litt.vet.inst. i Lund 7.5.1979.
9. *Tidskrift* 1,1972, s 7.
10. Jersild i intervju av Björn Nilsson, "Nordisk provokatör 3: P C Jersild moralisten som skriver med magen" i *Böckernas värld* 1,1970.
11. Jersild i intervjun "Fem författare, fem decennier" gjord av Lotta Jonsson, Mona Larsson och Ola Palmaer i *Förr och Nu* 1,1976, s 65.
12. Jersild har i brev till mig 31.1.1983 poängterat Kyrklunds betydelse som inspiratör för *Räknelära*.
13. *29 röster -67*, s 69.
14. Vid sitt besök i Lund 7.5.1979 berörde Jersild manifestet och den efterföljande debatten.
15. I brev till mig 3.11.1981 omtalade Jersild, att han läst Lagerkvists "Hissen som gick ner i helvete".
16. Böckerna kom ut 13.10.1961.
17. Det berättade han i samtal med mig 27.11.1978.
18. Jersilds böcker har översatts till följande språk, enligt vad han uppgett i brev till mig 31.1.1983:
Till varmare länder — slovakiska, polska
Ledig lördag — tjeckiska, tyska
Calvinols resa genom världen — tyska
Grisjakten — danska
Vi ses i Song My — danska, finska
Uppror bland marsvinen — danska
Stumpen — norska
Djurdoktorn — danska, norska, tyska, engelska
Den elektriska kaninen — danska
Barnens Ö — danska, norska, finska, isländska, tyska, holländska, franska, slovakiska, lettiska
Babels hus — danska, norska, finska, isländska, tyska, holländska, polska
En levande själ — danska, norska, finska, tyska, holländska, engelska
Efter floden — danska, norska, finska, tyska, holländska
19. Saga Oscarsson i *Sundsvalls Tidning* 9.9.1963.
20. Det är Sten Kindlundhs omdöme i *SkD* 27.8.1965
21. I synnerhet Stig Ahlgren hade djupsinliga och långtgående funderingar om namnet Calvinol i *Idun-Veckojournalen* 34,1965.
22. I den intervju, som Titti Nylander gjorde i *SvD* 29.7.1965, alltså strax före publiceringen av rövarromanen, blandar Jersild skämt och allvar. Han förnekar, att Calvinol skulle ha inspirerat honom till namnet Calvinol. I *Professionella bekännelser*, som kommer sanningen närmare, heter det utan förbehåll: "Själv namnet Calvinol kommer från den italienske författaren Italo Calvino vars 'Klätterbaronen' gjort ett stort intryck på mig" (s 66).
23. En uttryckt 3-betygsuppsats vid litt.vet.inst. i Uppsala vårterminen 1971 skriven av Siv Hackzell har genom sin uppslagsrikedom banat väg för min läsning. Den har rubriken *Om Calvinols resa genom världen. Skepparhistoria och världsbild. Synpunkter på romanen Calvinols resa genom världen av P C Jersild*.
24. Pär Lagerkvist, *I den tiden*, s 19-62.

25. Den finns med i det urval satirer, *Satiricon - de elaka böckernas bok*, som Bengt Holmqvist gett ut. Den boken betydde mycket för Jersild säger han i *Professionella bekännelser*, s 53.
26. Z. Topelius, *Fälskärens berättelser*, del I, s 29.
27. Exempel på naturlyrik hos Jersild är:
 "Han blev student en dag i juni då himlen var blåögd som ett barn och körsbärsträden hade blommor i håret." (*Räknelära*, s 119).
 "Regnet pinglade i aspen." (*Prins Valiant och Konsum*, s 58).
 "Plötsligt upptäcker hon att det inte regnar längre - det porlande ljudet kommer i stället från en dunge aspar som vinden blåser genom (*Djurdoktorn*, s 185).
 "En svag vind blåste genom aspdungen; det lät som en vattenkran stod och rann." (*Bar-nens Ö*, s 201).
 "Kan ni tänka er en paradiset morgon när nyponrosen öppnar sig och skakar av sej vat-tendropparna? Och dagen faller genom solens första ljus." (*Balans i Gycklarnas Hamlet*, s 22 och krogshowen s 6).
 "När vinden blåser genom asparna låter det som en öppen vattenkran." (*En levande själ*, s 15).
28. Det gjordé Jersild vid sitt besök på litt.vet.inst. i Lund 7.5.1979.
29. SvD och ST var undantagen.
30. En komparation mellan Jersild och Jules Verne skulle måhända visa intressanta ting. Tore Frängsmyr har i sin undersökning av framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition konstaterat, att Jules Verne med undantag för *Den hemlighetsfulla ön* har en genomgående mörk framtidssyn. Belysande är i det sammanhanget ett citat från *Fem veckor i bal-long*, där det heter: "Jag har alltid föreställt mig, att världens sista dag skall komma derigenom, att någon ofantlig ångpanna, upphettad till ett tryck af tre milliarder atmosferer, spränger hela jordklotet i luften!" citat efter Frängsmyr, *Framsteg eller förfall*, s 218. Den-na syn leder tanken till Jersilds apokalyps.
31. *Förr och Nu* 1, 1976, s 65.
32. Ibidem.
33. *29 röster* -67, s 69.
34. Åke Lundqvist, a a s 55.
35. "Ett fall av förstoppning" ersattes av "Cause célèbre", som handlar om baron von Münch-hausen, som förgäves söker Calvinols hjälp mot en själslig åkomma. "Ett fall av förstopp-ning" trycktes i *MFT* 12,1964, *Göteborgske spionen* 2,1965 och *Dialog* 1,1966.
36. *En rolig halvtimme* är tryckt i samlingsvolymen *Gycklarnas Hamlet*.
37. Ordet användes av Jersild vid samtal med mig 27.11.1978 och vid hans besök på litt.vet.inst. 7.5.1979, båda i Lund, liksom i en intervju med Yrsa Stenius i *AB* 12.10.1980: "Jag har slutat vara ängslig"
38. Åke Lundqvist har påpekat, att det förekommer "nästan inga varma, trygga och kärleksfulla mänskliga relationer" i Jersilds romaner (s 222). Samma iakttagelse har Torben Broström, *Modern svensk litteratur 1940-1972*, s 251.
39. Dialogen sändes i radions program 1 den 20.8.1977 med Jan Malmström och Samuel Trygger i de båda rollerna. Dokumentarkivet på Sveriges Radio har lånat ut manus nr 5413-76/5506.
40. "Bokens begravning" är tryckt i *Bonniers julbok 1980*.
41. Det sade Jersild till Hans Jonstoj i radioprogrammet Från författarverkstaden, P1 16.2.1966 enligt en bandutskrift.
42. Åke Lundqvist vill (s 228) se denna hållning till verkligheten som något tidsbundet, "ett sätt att sabotera konventionerna, att frigöra läsarens seende" och menar att orden kunde vara hämtade från ett debattartikel i *Rondo*. Frågan är väl om inte uppmeningen speglar något konstitutivt hos Jersild och att han här uttrycker något av sitt eget problematiska förhållan-de till verkligheten. Bengt Holmström har f.ö. påvisat sambandet mellan slutorden i *Till varmare länder* (1961) - "jag tittade för sent"- och mottot till *Prins Valiant och Konsum* (KvP 24.9.1966).
43. Bengt Holmström i KvP 24.9.1966. De övriga i triptyken är *Till varmare länder* och *Prins Valiant och Konsum*.
44. Gunilla Bergsten i UNT 24.9.1966 var den enda av kritikerna som uppmärksammat episo-den med finländaren.
45. Bengt Holmström (KvP 24.9.1966) och Sören Sommelius (HD 10.10.1966) avläser dock me-ra generellt författarens sociala syfte med romanen.
46. Det är Eriks ord till sin mor Evy Beck i *Djurdoktorn* s 204.
47. Monologen *Balans* skrevs för skolan och uppfördes första gången våren 1975 med Ernst-Hugo Järegård i rollen. Den är tryckt i *Gycklarnas Hamlet*. Citatet är från s 18.

48. Showen är skriven för Ernst-Hugo Järegård och hade premiär på Bacchi Wapen 12.2.1981 i regi av författaren. Jag har fått läsa hans manus.
49. I *Professionella bekännelser* s 78 f berättar Jersild om revyns tillkomst.
50. *Obs! Sammanträde pågår* sändes i TV den 8.1.1967 med Monica Nielsen och Gösta Ekman i de ledande rollerna. Sveriges Radio har lånat ut manus nr 65/6017.
51. Enligt ett brev av den 19.4.1969 i Bonniers Arkiv beställde Jersild Mailers roman, som han alltså haft kännedom om, när *Vi ses i Song My* skrevs.
52. P C Jersild, "Kanske gick höstens roman emot litterära klimatet" i *GHT* 20.2.1971.
53. Den argentinske författaren Julio Cortázar har med sin roman *Rayuela* (1963) skapat "en antiroman, avsedd att vara en utmaning mot läsaren, mot romanskapandet, mot språket". Det anser Jöran Mjöberg i *Artes* nr 4, 1981 s 19. Cortázars syfte är "att totalt skära ner varje systematisk uppbyggnad av gestalter och situationer" (s 21). Författaren är som en gerilla-krigare, en experimentator, som visar språkets möjligheter. *Rayuela* ses som "en av vår tids tragiska romaner", och "företräder sönderfallet av allt som bildar kultur och moral" (s 27). Mjöberg betonar Cortázars experimenterande hållning och jämför hans språkliga experiment med Joyces i *Ulysses* och *Finnegan's Wake*. Romanen finns inte översatt till svenska men väl till engelska (*Hopscotch*, New York 1966) och franska (*Marelle*, 1967). Huruvida Jersild känt till den är en öppen fråga. Att han i *Drömpojken* visar släktskap med Cortázar så som denne presenterats av Mjöberg är slående. Man kan i detta sammanhang påminna om vad Jersild säger om sina avsikter med *Drömpojken* i *GHT* 20.2.1971. Att han i *Djurdoktorn* omnämner bildkonstnären Orozco (s 243 f) talar för hans förtrogenhet med latinamerikanskt kulturliv.
54. Åke Lundqvist, a a s 217 f.
55. a a s 52.
56. I *Professionella bekännelser* har han deklarerat sin principiella inställning: "Mitt privatliv har ingen med att göra." (s 208). Han har också varit sparsam med att ge intervjuer och göra uttalanden.
57. Sophie Lafitte, *Tjechov i bilder och dokument*. Svensk översättning av Karin Bong, s 76.
58. *Moskvafeber* skrevs för Stockholms stadsteater med premiär i september 1977.
59. Tjechov skrev i själva verket två monologer med samma rubrik *Om tobakens skadlighet*, den ena 1886, den andra 1903. Mannen, Njuchin, är i den första versionen en toffelhjälte av den typ, som hör hemma i skämtpressen, medan Tjechovs djupare livserfarenhet röjer sig i gestaltningen av huvudpersonen i den yngre monologen. Denne är en äkta Tjechov-gestalt, anser Kurt Friedländer i förordet till den svenska utgåvan.
60. Några anmälare var helt avvisande: Jacob Branting (*AB* 17.9.1977), Åke Lundqvist (*DN* 17.9.1977), Åke Janson (*SvD* 17.9.1977) och Teddy Brunius (*UNT* 17.9.1977). Nils Petter Sundgren i *Expr* var däremot mycket berömmande och jämförde pjäsen med Enquists *Tribadernas natt*, vilket måste ha varit smickrande för Jersild. Det var särskilt det "vitala och tätta teaterspråket" som inbjöd till den jämförelsen (*Expr* 17.9.1977).
61. Gunnar Inghe gav 1967 i samarbete med Folksam ut *Den ofärdiga välfärden*. Där granskas några grupper, som fortfarande befinner sig utanför välfärden: kriminella, prostituerade, narkotikamissbrukare, alkoholskadade, hemlösa och problemfamiljer bl a. Framställningen stöds av tabeller, siffror, bilder och fakta, insamlade bl a av en grupp medicinare, som hösten 1965 deltog i ett socialmedicinskt seminarium, där arbetet bestod av fältstudier i Stockholms bottenstikt.
62. Läkarefarenheternas betydelse för författarskapet har Jersild betonat i praktiskt taget varje intervju fram till 1977, när han slutade som läkare.
63. En bifigur i *Till varmare länder* (1961) heter Stumpen.
64. *Stumpen* publicerades i *Folket i Bild Kulturfront* i nr 13-23 årg 1 (1972), nr 1 årg 2 (1973). Beträffande följetongens uppbyggnad, se Ingemar Oscarsson, "Fortsättning följer". *Följetong och fortsättningsroman i dagspressen till ca 1850*, Lund 1980, s 50, 166 f.
65. Det sker i en intervju gjord av Gittan Mannberg: "Berättelsen om en stump" i *Röster i radio-TV* årg 42 (1975) h 13, s 12-13 inför TV-versionen av *Stumpen*.
66. Påpekandet är Björn Håkansons i hans recension av *Stumpen* i *AB* 6.4.1973.
67. Tankegångarna framfördes av Jersild i radions Kulturbilagan 3.4.1973, visar bandutskrift, och vid författarafton på Lunds nation, Lund den 23.10.1974. Vid tiden för bokens tillkomst gällde på Mariapolikliniken den regeln, att en person fick vistas där 6 dygn, varpå han/hon skrevs ut, oavsett hälsotillstånd. För ett sådant förfaringssätt saknar Jersild förståelse; på andra sjukhus får patienten ligga kvar, tills han/hon tillfrisknat.
68. Jersild uttryckte det i Kulturbilagan 3.4.1973.
69. Ibidem.
70. *Gamen* gavs i TV den 9.4.1973 i regi av Jan Troell.

71. Jersild har kommenterat *Gamen i Paletten* 2, 1973, s 18.
72. Utom i *Gamen* nämns Freud i *Barnens Ö*, där Reine får referera en artikel i en uppslagsbok med Freuds uttalande om latensstadiet. Reine bemöter till och med Freud:

På en punkt hade Freud fel: alla våldsamma drifter var inte latent. Hade den där Freud aldrig stått utanför Carrols eller Mc Donald's, hungrig som en varg, dreglande som en hund och utan ett öre på fickan? (s 48)

- I Reines ögon har alltså Freud inte ägnat hungerdriften tillräcklig uppmärksamhet. Några fler direkta omnämnanden av Freud har jag inte kunnat finna utom i den mening i *Gamen*, som återfinns med samma ordalydelse i *Balans*, s 29. *Gamen* och *Balans* kommenteras i kap.5.
73. Dokumentarkivet på Sveriges Radio har lånat ut manus, som har beteckningen 60-72/6007.
 74. Sigmund Freud, *Eine Kinderheiterinnerung des Leonardo da Vinci*.
 75. Robert Coles, "Shrinking History" i *The New York Review of Books*, Febr 22, 1973, s 15 ff, till vilken uppsats Jersild hänvisar i sin kommentar i *Paletten*.
 76. Björn Nilsson, a. a. Yttrandet har direkt adress till kritikern L.O.Franzén.
 77. Gunnar Axberger, *Diktarfantasi och eld*, s 140.
 78. *Pang i bygget* sändes i TV den 28.8.1974. I ett samtal med Barbro Josephson gav Jersild syn på pjäsen ("Jersild, dr med formproblem" i *DN* 1.9.1974).
 79. *Lustarnas Trädgård* sändes i radions P 1 den 31.8.1975. Manuskriftet är utlånat från Sveriges Radio och har beteckningen 5472-74/1034.
 80. Jersild i brev till mig 31.1.1983.
 81. Målningen är gjord omkring år 1500 och finns i Pradomuseet i Madrid.
 82. R.H.Marijnissen, *Hieronymus Bosch*, text till plansch 5.
 83. P C Jersild, "Galoscherna som var för stora" i *Lyckans galoscher. Vintergatan* 1966, s 32.
 84. Jersild i samtal med Anita Sjöberg, "På den yttersta dagen finns ingen solidaritet" i *Vi* 36, 1982, s 6.
 85. Utom i *Gamen*, där Leonardo själv alltså förekommer, nämns han med beundran i *Drömpojken* (s 139), *Djurdoctorn* (s 195), *Barnens Ö* (s 63) samt i Jersilds dagbok från en konstresa till England, "Helloh London" (i *Meddelande från Moderna museet* nr 24, s 5).
 86. Brueghel och Bosch nämns i "Galoscherna som var för stora" s 32, Bosch dessutom i *Barnens Ö* (s 64). Henry Moore apostroferas i "Helloh London" s 5 och *Djurdoctorn* (s 246).
 87. "En julsaga" i *DN* 20.12.1975. Den är senare tryckt i *Bokens begravning och andra sanna berättelser. Bonniers julbok 1980*.
 88. Jersilds inlägg heter "Nej till 'Kvinnan'" och trycktes i *Medicinska Föreningens Tidskrift* 1, 1958, s 37 under rubriken *Insänt*.
 89. Jersild har hänvisat till racerstjärnan Reine Wisell i radio, Kulturfönstret 18.6.1977, när Maud Reutersvärd intervjuade honom inför Gösta Ekmans uppläsning av sommarföljetongen *Barnens Ö*.
 90. Owe Wikström har i sin religionspsykologiska studie i modern svensk skönlitteratur *De ofrånkomliga orden* granskat *Barnens Ö*. Studien är rubricerad "Orden som saknas". Titeln avser Reine Larssons existentiella funderingar. Wikström anser, att Reine inte äger det språk, "som skulle kunna erbjuda en möjlighet att se sig själv som *något annat* än summan av fysikaliska krafter eller som en lekball i tillfälligheternas spel". Detta "vållar ostrukturerad smärta och en längtan efter att fly: 'spräng hela skiten!'" (s 32).
 91. Jersild i intervju med Sören Lindgren i *Norrbottens-Kuriren* 16.10.1976.
 92. Namnet Nora kan vara en hänсыftning på James Joyces hustru Nora Barnacle. Jersild har betonat Joyces betydelse som inspirationskälla.
 93. Formuleringen är Ying Toijer-Nilssons i *Vår Lösen* 2, 1977, s 147.
 94. Jersild i samtal med Karl-Erik Lagerlöf "Löpa i banor - bryta sig ut" i *GHT* 14.6.1968.
 95. Det säger Jersild till Björn Nilsson i intervjun i *Böckernas värld*.
 96. Till undantagen i det goda mottagandet hörde "en dödförklaring i Svenska Dagbladet" (*Professionella bekännelser*, s 175), signerad P.E.Wahlund. Henry Lundström, anmälare i *Sundsvalls Tidning*, som annars varit lyhörd för budskapet i Jersilds romaner, tillhörde de få negativa recensenterna, liksom Inga Britt Hansson i *GT*. Det gäller likaså Josef Rydén - Jönk P, Smål T, Tranås T, Värnamo T och *Vetlanda P* — och Elvira Birgitta Holm — *Borlänge Tidning*, *Ludvika Tidning*, *Sätters Tidning* och *Södra Dalarnas Tidning*.
 97. Jersild i ett brev svar till Sverker Tirén i *Femina* 40, 1976 s 43.
 98. Jersild i intervju med Eva Ekselius: "Mor sa jag själv kom med en ängel" i *DN* 24.9.1976. Också i intervju i Dagens Eko 22.9.1976 till Jan Olov Ullén.
 99. Ying Toijer-Nilsson i *Vår Lösen* 2, 1977, s 147.

100. Jersild yttrade det i samtal med Reidar Ekner i radioprogrammet Experiment i svensk prosa i P 1 10.5.1965 (enligt bandutskrift).
101. Jersild i Kulturfönstret i P 1 18.6.1977 i samtal med Maud Reutersvärd inför Gösta Ekmans läsning av sommarföljetongen *Barnens Ö*.
102. Filmen *Barnens Ö* hade premiär juldagen 1980 och blev av Svenska filmkritikerförbundet utsedd till "1980 års bästa svenska film".
103. *Medicinska Föreningens Tidskrift* bytte 1968 namn till *MFT*.
104. Jersild i Nils Gunnar Nilssons intervju: "Doktor Jersild ställer diagnos på storsjukvård" i *SDS* 23.7.1978.
105. Jersild i *Expr* 15.1.1981 under vinjetten "Veckans gästtyckare".
106. Läkarpråket får en gliring också i *Grisjakten*: "Medicinska fackspråket på något sätt ovanligt överlägset" (s 66 f), vilket visar Jersilds observans på den specifika kårandan.
107. "En julsaga" i *DN* 20.12.1975. Omtryckt i *Bonniers julbok 1980*.
108. Det berättade Jersild i Lund 7.5.1979.
109. Jersild i samtal med mig 27.11.1978.
110. Staffan Björck, *Romanens formvärld*, s 269 ff.
111. I *SvD* 18.9 - 3.10.1978 exempelvis.
112. Lars Weinehall utarbetade en studieplan till *Babels hus*.
113. Göran Bauer och Bertil Göransson i *SDS* 25.8.1978.
114. Bengt Holmström i *SDS* 25.8.1978. Åke Janzon är inne på liknande tankegångar, när han finner, att den som väntar sig mardrömslika moment eller överdramatiserade situationer knappast får sitt lystmäte. Jersild undviker i allmänhet överdrifter och är oftast varsam mot sina gestalter och har knappast frammanat den skrämselfbild av storsjukhuset som föresvävat honom (*SvD* 25.8.1978).
115. *Professionella bekännelser*, s 190. Jersild refererar där till en kolumnist i *AB*.
116. Madeleine Gustafsson, "En grym framtidssaga" i *ICA-kuriren* 44, 1980.
117. *Gycklarnas Hamlet* hade premiär den 1.12.1978 på Bristol, Sundbyberg. Pjäsen har tryckts tillsammans med monologerna *Balans* och *En rolig halvtimme* i *Gycklarnas Hamlet*.
118. Elisabeth Sörenson i *SvD* 9.12.1978.
119. Bertil Falk har i sin essä "Från den levande hjärnan till den levande själen" (*Studiekamraten*, 4, 1981) påvisat en litterär tradition i fråga om frilagda hjärnor och att Jersilds roman inte uppstått ur något vakuum. Däremot speglar hans titel en attitydförskjutning, som skett främst under 1970-talet och till vilken Kersin Anérs motion 1974:30 angående individens okränkbarhet kan ha bidragit. Den var en upprepning och understrykning av kraven från hennes motion 1972:24, som avlogs.
120. Jersild är inte någon vän av PR och fick nog av all uppståndelse kring *Babels hus*, säger han i en intervju till Malou von Sivers i *AB* 5.9.1980. Samma tankegångar finns i det samtal som Bert Willborg hade med honom i *AB* 20.7.1980: "Efter 'Babels hus' blev det för rörigt, för stora vågor, för att jag skulle trivas".
121. Det betonade han i brev till mig 31.1.1983.
122. Det var andra gången Jersild tackade nej till medverkan i Månadens Bok. Också för *Djurdoktorn* (1973) avböjde han. Om orsakerna till det skriver han i *Professionella bekännelser*, s 162 f.
123. Det är nästan lika många som antalet dagstidningsrecensioner av *Babels hus*. Cirka 120 har Bonniers Arkiv.
124. Roald Dahl, "William and Mary" i *Kiss, Kiss*.
125. Kerstin Munck, *Gyllenstens roller. En studie över tematik och gestaltning i Lars Gyllenstens författarskap*, s 209 f.
126. Omslagsbilden till Kerstin Muncks *Gyllenstens roller* är Hieronymus Boschs Taskspelare.
127. Jersild i samtal med Jan Olov Ullén: "Privatpraktik författarskap" i *Läkartidningen* 63 (1966) h 47, s 4491.
128. Jersild i samtal med mig 27.11.1978.
129. Jersild i samtal med Leif Sjöberg i *Artes* 4, 1982, s 76, med rubriken "Nyfikenhet och förundran".
130. Per Gunnar Holmgren, a a.
131. Jersild i samtal med mig 7.5.1979.
132. Jersild i samtal med Lars Åke Augustsson: " 'Satiriker — inte realist!' " i *Expr* 29.8.1979. Jersilds uttalande där kan jämföras med ett tidigare, som också tydligt visar hur han värnar om sin frihet att skriva som han själv vill. Till Barbro Josephson, som intervjuade honom efter den av kritiken missförstådda TV-pjäsen *Pang i bygget* sade han: "—Jag vill inte hamna i en fälla och få mig förelagt hur jag ska skriva." (*DN* 1.9.1974).

Noter till kap.2. Människan som fabeldjur. (s 63-96)

1. I samtal med mig 27.11.1976 bekräftade Jersild, att han själv formulerat baksidestexten.
2. Genom sina underrubriker markerar Jersild en viss distans till sina verk. *Till varmare länder* har underrubriken "Roman", *Calvinols resa genom världen* Rövarroman, *Prins Valiant och Konsum* Fickroman, *Drömpojken* - en paranoid historia, *Stumpen* En följetongsroman och *Djurdoktorn* Roman i femtiotre tablåer. Denna distanserande hållning märks också i efterskriften till *Prins Valiant och Konsum* (jfr s 26).
3. Att Jersild betraktar sig som moralist framgår i en rad intervjuer, exempelvis Titti Nylander, "I Rabelais fotspår" i *SvD* 29.7.1965, Eva Moberg, "I grunden är jag nog en riktig moralist" i *Idun-Veckojournalen* 37, 1966, Björn Nilsson, "Nordisk provokatör 3: P C Jersild moralisten som skriver med magen" i *Böckernas värld* 1, 1970 och Åsa Wall, "Jag är moralist, pessimist på sikt" i *SvD* 18.12.1973.
4. Jersilds önskan att uppvärdera djuren kommer särskilt till uttryck i ett par intervjuer: Mats Carlberg Jr och Tom Gripe, "Samtal kring Djurdoktorn" i *Ekonomien* 12, 1973, s 18-20 och Tore Nydevik, "Jo, människan är Guds avbild..." i *Budbäraren* 47, 1980 s 17.
6. I samtal med mig 23.11.1980 motiverade Jersild den nya omslagstexten med att kritikerna alltför mycket uppehållit sig vid fabeldiskussionen, som föranletts av den ursprungliga omslagstexten.
7. Gero von Wilpert, *Sachwörterbuch der Literatur*, s 172 f och 636 ff.
8. Olaf Homén slår fast i *Poetik*, att fabelns värld är djurens och växternas värld, där människan spelar en underordnad roll och aldrig uppträder som individualiserat jag. Karakteristiken är tillämplig på *Den elektriska kaninen* med reservation för att människan förekommer där också som individ. Vidare säger Homén, att fabeln "förenar .../ vidd i sin syftning, knapphet i sin form" (s 222). Även detta kriterium är bara delvis applicerbart på Jersilds bok, då den inte utmärks av någon knapphet i formen. Tvärtom ger den tydliga vittnesbörd om sin författares fabuleringsglädje. Däremot har den en vid syftning. Med apostrofering av en äldre forskare pekar Hans Robert Jauss på det för djurfabeln artegna: "die innige Vermischung des menschlichen mit dem tierischen Element" ("Untersuchungen zur mittelalterlichen Tierdichtung i *Zeitschrift für romanische Philologie Beihefte* 99-100, Tübingen 1959, s 204).
9. Under ett par 50-talssomrar — 1958 och 1959 — uppförde Skansenteatern *A Midsummer Night's Dream*, som recenserades i *ST* 23.6.1958 och 21.6.1959.
10. "Skenbar frihet" i *Sundsvalls Tidning* 12.12.1974. "Det elektriska äventyret rullar vidare" i *SDS* 10.12.1974. "En matt djurkonferens" i *AB* 29.11.1974.
11. George Orwell, *Animal Farm. A Fairy Story*, s 83.
12. P C Jersild, *Den elektriska kaninen*, Stockholm 1974. Det märks i kapitel 4,6 och 8, som tillsammans med närmast föregående kapitel publicerades 26.6. respektive 29.6 och 3.7. Till denna upplaga hänvisar i fortsättningen siffrorna inom parentes i den löpande texten. Delfinupplagan har inte samma sidnumrering.
Den elektriska kaninen publicerades från och med 21 juni t o m den 3 augusti i varje onsdags- och lördagsnummer. Texterna är identiska, så när som på några förändringar, betydelselösa i detta sammanhang; *DN*-versionen har i några fall folkligare uttryckssätt, är uppdelad på flera stycken i lätläshetens intresse och har en kort presentation av de tre nyckelgestalterna och innehållsresumé före varje avsnitt. *DN*-versionen har fler illustrationer än boken. I *Professionella bekännelser*, 166 f, berättar Jersild midsommarsagans tillkomst-historia.
13. "Every line of serious work that I have written since 1936 has been written, directly or indirectly, against totalitarianism." Det är Orwells egna ord i artikeln "Why I write", som citeras av C.M. Woodhouse i *The Times Literary Supplement, Special Autumn Number*, August 1954, p XXX.
14. Orwell, *Animal Farm*, s 22, 74 och 76.
15. Daniels boks kap. 5 har som rubrik Belsassars gästabad. Under sitt gästabad såg den babyloniske konungen Belsassar hur orden "mene mene tekel ufersin" skrevs på väggen av en osynlig hand. Daniel tillkallades och tolkade orden. Mene betyder: Gud haver räknat ditt rike och ändrat det. Tekel betyder: Man haver vägt dig på en våg och funnit dig för lätt.
16. Woodhouse, a a p XXXI.
17. Christopher Hollis, *A Study of George Orwell. The Man and his Works*, s 147.
18. Rudolf Höppner, *Grundzüge und Wandlungen in George Orwells Stil*, s 180.
19. Orwell, *Animal Farm*, s 10.

20. Bengt Holmqvist, *Satir I*, s 98-109.
21. *Animalen* hade premiär i Göteborg 19.5.1979 och uppfördes i Malmö 1981 och Stockholm 1982.
22. Tage Danielsson, *Bok*, s 118-122. I åtminstone Malmö-uppsättningen av *Animalen* ingår deklamation av dikten "Fabel".
23. Erich Kästner, *Gesammelte Schriften 7, Romane für Kinder*.
24. Erich Kästner, *Djurens konferens. En bok för barn och andra kloka*, övers Sigfrid Lindström.
25. *Biet Brbi* har underrubriken *Saga för lillgamla barn* och trycktes i *Idun*, 50, 1948. Där förekommer flera andra djur men biet är det enda namngivna. Enligt Olle Holmberg bygger sagan på äldre manuskript (*Sigfrid Lindström*, s 164).
26. Exempel på det är *Björnen Baloo i Djungelboken* och Carl Kylbergs *Lejonet Leo*.
27. Jersild har i brev till mig i juli 1981 förnekat kännedom om Kästners djurkonferens med tillägget: "Så vitt jag minns."
28. Lars Gyllensten, *Carnivora*: "Lammet Jesus Avstyrde Försteningen Av Äktenskapsbryterskan Genom Att Säger Den Som Är Utan Skuld Han Kaste Första Stenen." (s 97)
29. von Wilpert, a a s 637. Ysengrim, om vilken en magister Nivardus i Gent skrivit en berättelse, förekommer också i den spridda och bekanta sagan om *Reineke Fuchs*. Där ställs Reineke Fuchs inför brottmålsdomstol av vargen Isegrim, anklagad för mord. Efter botgöring och vallfärd klarar sig Reineke slutligen genom list och blir medlem i höga rådet. Sagan slutar med en hänvändelse till läsaren att dra lärdom av den stora andens makt som var personifierad i Reineke.
30. Bengt Holmqvist, a a s 98 ff.
31. "Galoscherna som var för stora" i *Lyckans galoscher. Vintergatan 1966*. Redan den titel Jersild valt för sin novell kan antyda hans syn på sig själv i förhållande till den äldre kollegan. I slutet av novellen ber han också denne att bli befriad från galoscherna.
32. Beatrix Potter, *The Tale of Peter Rabbit* översattes till svenska av Birgitta Hammar och utkom 1948 under titeln *Sagan om Pelle Kanin*.
33. Richard Bach, *Måsen. Berättelsen om Jonathan Livingston Seagull*, övers Tove Bouveng. Nils Gunnar Nilsson, "Boken om måsen: egendomlig soppa som slår alla rekord" i *SDS* 9.2.1973. Även Olof Lagercrantz reserverar sig i *DN* 19.2.1973.
34. *SAOB*, band 9, F 3365: Auerbach använder begreppet i sitt svensk-tyska lexikon 1908.
35. En öronoperation 1937 gjorde Jersild nästan döv på ena örat. Det utestängde honom från flygaryrket. Om detta skriver han i *Uppror bland marsvinen* (s 35 ff) och i *Tidskrift*, 1, 1972 s 6 f. Även i *Professionella bekännelser* berörs sjukhusvistelsen (s 14).
36. Rolf i novellen "Profeten" i antologin *Träffpunkt* är flygintresserad. Peter i *Till varmare länder* byggde modellflygplan som pojke. Reine Larsson i *Barnens Ö* bygger modellflygplan och har ofta funderingar kring ånglars eventuella flygförmåga. I PAFS-gruppen i *Vi ses i Song My* ingår en flygare. Erik i *Djurdoktorn* är teknisk reservofficer i flygvapnet. I *Uppror bland marsvinen* finns utom novellen "Flygmalajen" hänvisningar till flygning s 91 och 93. Inte heller Jersilds bidrag i *Skolhat* och *Kärlek I* saknar flygallusioner. I *Den elektriska kaninen* finns sådana utöver de redan nämnda på s 8, 34, 90 och 93. En duva har stor betydelse för händelserna i *Drömpojken* och agerar som flygare s 189. Naturligtvis kunde man i fråga om Daisy diskutera en freudiansk tolkning. Se vidare Freud, *Drömtydning*, s 214.
37. Caj Lundgren, "Jersild och djuren" i *SvD* 22.11.1974.
38. I USA utkom *Silent Spring* 1962, på svenska 1963.
39. För att värna om de utrotningshotade arterna startade Svenska Naturskyddsföreningen olika projekt, som skulle ge pengar till stöd för fågelarternas existens: exempelvis såldes brevmarker med de hotade arterna avbildade. "Projekt Havsrör" daterar sig till 1971 (*Djurskyddet*, 4, 1979, s 125). Som ett led i denna propaganda kan man också se det häfte frimärken — Skydda djuren — som Postverket gav ut den 24.10.1973. Det visade de utrotningshotade djurarterna gråsäl, pilgrimsfalk, lo, utter, varg och havsrör.
40. Fichtelius-Sjölander, *Människan, kaskelotvalen och kunskapens träd*, s 58 f.
41. Carlberg-Gripe, a a s 18.
42. Tore Nydevik, a a s 17.
43. Citerat efter Barbro Soller-Stig A. Nilsson, *Djurfabriken*, s 135.
44. a a s 139.
45. a a s 29. Jämför också ett reklamtryck i Siljebergs dagbok, som skisserar den moderna grisens utseende. Det har rubriken "Den strömlinjeformade grisen" (*Grisjakten*, s 91 f). Jersild har i brev till mig 9.2.1982 berättat, att reklamtrycket är autentiskt.
46. Soller-Nilsson, a a s 18.

47. a a s 17.
48. a a s 18.
49. Det finns dock undantag. Ett sådant redovisas i *Djurfabriken*, s 30. Det är Rosenlids gård i Klagstorp utanför Trelleborg, där Yngve Hobroh inte anser sig ha råd att undvara halm och frisk luft för djuren. "Djur skall ha mer än sitt foder", säger han. Jämför vad den fiktive farmakologiprofessorn Nils Rosén i *Djurdoktorn* får säga, s 82: "Det är ett otyg med det här automatiska systemet/.../. Djur behöver inte bara vatten och foder, de behöver också känna att någon bryr sig om dom." Mälarfläsk i Märsta sägs vara en medelstor anläggning med en kapacitet om 2 800 svin. Grisfabriken är 120 meter lång (*Den elektriska kaninen*, s 17). Visserligen sägs ingenting om byggnadens bredd men utrymmet för varje gris torde vara minimalt. Jfr *Grisjakten*: "Liksom människan kräver svinet motion och frisk luft." (s 156).
50. Jersild påpekade i samtal med mig i Lund 7.5.1979 hur människan värjer sig för att slippa ta ställning i frågor, som rör djurs förhållanden.
51. I *Djurdoktorn* förekommer en sammankomst, där Fronten mot vivisektion propagerar mot djurförsök bl a genom att visa ljusbilder, som är både suddiga och inaktuella (s 148).
52. Carlberg-Gripe, a a s 18.
53. Jersild har i ett brev svar till mig 5.2.1980 förklarat sin syn på djurförsöken. Frågans aktualitet i den allmänna debatten vid tiden för midsommarsagens tillkomst visar också Hans Mathleins diskussionsartikel "Har du fördomar om djur?" i *BLM* 4,1974, s 241-246.
54. *AB* och *Expr* 2.10.1969.
55. Enligt Lag 31 maj 1974 om facklig förtroendemannas ställning på arbetsplatsen är det tillåtet att sköta fackliga uppdrag på arbetstid (*Sveriges Rikes Lag*, B 1436).
56. Problemet diskuteras också i *En rolig halvtimme* i *Gycklarnas Hamlet*, s 45 ff
57. 29 röster - 67, s 69 f.
58. *Arbetarbladets* litteraturanmälare Anders Bergsten var en av de få som uppmärksammade de politiska övertonerna i *Den elektriska kaninen* (*Arbbl* 12.11.1974).
59. Daisy är aningslös, kättjfull och lever för dagen, lycklig i omedvetenhet om Dorisburgs öde. Martinson skildrar henne som "den sista kvinnan som kan tala/den vackra dorisburgern". Harry Martinson, *Aniara. En revy om människan i tid och rum*, s 55.
60. I *Professionella bekännelser* apostroferas Martinson som en av vår tids stora science-fictionförfattare (s 205). Rymdskeppet Aniara nämns i *Balans* (*Gycklarnas Hamlet*, s 18).
61. Carlberg-Gripe, a a s 18 f.
62. I *DN* t ex skildras partiledarskiftet utförligt den 2.10.1969 och Tage Erlander citeras där s 14. "Jag är fullt nöjd med valet av efterträdare. Jag ger honom rådet att lyssna på rörelsen."
63. Debatten tog fart, sedan Sven Rydenfelt i maj 1966 i *DN* skrivit ett par artiklar i ämnet, där han redovisade sitt material. Samtidigt önskade han en diskussion, då han vid flera tillfällen vänt sig till olika instanser och slutligen till regeringen för att få reda på principerna för den hemliga äsiktsregistrering, som SÄPO utfört sedan andra världskrigets dagar. Senare under året utgavs Rydenfelts material i bokform, där också erfarenheter från liknande förhållanden i Danmark och Norge belystes av Janerik Larsson under titeln *Säkerhetspolisens hemliga register*.
64. Gunnar Axberger, *Diktarfantasi och eld*, s 140 och 286.
65. *SvD* 8.10.1979.
66. I en skrift från SAF 1965 finns följande att läsa: "Arbetskraften är ett medel, med vars hjälp produktionen kan åstadkommas — men svårare att styra och kontrollera än maskinerna." Jersild har citerat uttalandet i sin recension av *Konsten att dressera människor* (*Expr* 9.10.1969). Även i *Professionella kännelser*, s 119, återges uttalandet.
67. Titelgestalten i en annan av Jersilds böcker, *Stumpen* (1973), vet vad ångest innebär och definierar det sålunda: "Ångest är att vara jagad utan att man ser jägaren." (s 19)
68. Texten har härvidlag stöd av Björn Bergs bild och utgör en allusion på vanliga filmslut. Jersild är ingalunda obevandrad i filmens teknik. Han har arbetat om sin novell "Midsommar" (i *Räknelära*) för 20 berättelser för film och skrivit manus till filmen *Grisjakten*. Vidare har han gått en av Dramatiska institutet arrangerad kurs i filmmanusskrivning (*Professionella bekännelser*, s 178).
69. Beethovens nionde symfoni förekommer också i den satiriska novellen "Bokens begravning", där det berättas om bokens ersättare Media-mössan. "Sällan har väl nytta, nöje och kultur ingått en så lyckad legering som Beethovens nia framförd i hörselskydden på en borrande gruvarbetare." (I *Bokens begravning och andra sanna historier*, Bonniers julbok 1980 s 15).
70. Radions Angeläget sänt 5.4.1970 (enligt utskrift). Detta föredrag höll Jersild också vid Psy-

- kiatriska Föreningens årsmöte i Falun 7.3.1970. Det är tryckt i *Socialmedicinsk Tidskrift* 47, s 624 under rubriken "Förbandslådeprincipen". Jfr också med en passage i *Song My*: "En förutsättning för vårt sätt att fungera är 'små lådor', ett fack för varje problem-komplex" (s 114 f).
71. Motskriften heter *Konsten att dressera människor*, som alltså Jersild recenserade i *Expr* 9.10.1969 under rubriken "Dressyr?". Han luftade också sina åsikter om kampanjen i "Bredda Folksams kampanj!" i *DN* 7.9.1969, "Mentalhälsokampanjen har fortfarande politisk slagsida" i *Fackföreningsrörelsen* 1969, h 25, s 345 och "Ledningen i studiecirkel!" i *Konkret* 3 (1969) h 3, s 4-5. I intervjun i *Böckernas värld* för han den också på tal. Redan före Mentalhälsokampanjen var Jersild engagerad i frågor rörande företagshälsovården. Det framgår av hans bidrag till antologin *Läkaren och samhället*, Verdandidebatt nr 50, Lund, 1969, som är betitlat "Företagshälsovård — en ideologisk nyckelfråga".
 72. Åke Jerkedal, *Studier över en studiecirkel*. Särtryck ur *Socialnytt*, 8, 1971, "Lyckades mentalhälsokampanjen dressera människorna".
 73. Angeläget (enligt utskrift). Även i *Fackföreningsrörelsen* 1969, h 25, s 345.
 74. Elsa Beskow, *Blomsterfesten i täppan*.
 75. Staffan Björck, *Löjlga familjerna*, s 122.
 76. Jersild yttrade de orden i en intervju med Lars Åke Augustsson, " 'Satiriker — inte realist' " i *Expr* 29.8.1979.

Noter till kap.3. Människan som jagat villebråd. (s 97-140)

1. Torben Broström, *Modern svensk litteratur 1940-1972*, s 233.
2. Peter Hallberg, "Dokumentarisk berättarkonst". Om dokumentarismen och "fiktiv dokumentarism" i amerikansk, tysk och nordisk litteratur, i Gerlach-Nielsen, Hertel och Nøjgaard *Romanteori og romananalyse*, s 256.
3. *Svenskt Litteraturllexikon*, s 117.
4. Jonsson, Larsson och Palmaer, a a s 65.
5. Sven Delblanc, *Åsnebrygga*, s 101. Med citatets sista mening avses de stora försäljningsframgångarna för *Grisjakten* och *Legionärerna*.
6. *29 röster* — 67, s 69.
7. Karl Erik Lagerlöf, *Strömkantringens år*, s 9, Sven Nilsson, *Det offentliga samtalet*, s 137 ff och Marianne Thygesen, *J.Myrdal og S.Lidman*, s 3 f.
8. Sidhänvisningarna inom parentes i den löpande texten avser originalupplagan av *Grisjakten*. Svalan-utgåvan 1970 har samma sidnumrering som den, däremot inte den senare Delfinupplagan.
Angående namnet Siljebergs ursprung kan man undra, om Jersild med det velat hän syfta på Per Adam Siljeström, skolman och politiker, som 1875 stiftade Sveriges allmänna djurskyddsförening (K.P.Arnoldson, *En reformator*, s 51 f). Birger Hedén har gjort mig uppmärksam på denne Siljeströms existens.
Den s k biörck-debatten startade med att red. Nils Gösta Ekman intervjuade professor Gunnar Biörck under rubriken "Den tigande opinionen tar till orda" (*SvD* 5.1.1966). Debattartiklarna är samlade i *Trolöshet-normlöshet* med efterskrift av John Landquist.
9. *29 röster* — 67, s 70.
10. Björn Nilsson, a a s 83. Samma syn på språket ger Jersild uttryck för i Lotte Möllers intervju: "Jag skriver de böcker jag själv saknar" i *Femina* 9, 1977, s 78.
11. Jfr Margareta Zetterström, " 'Det finns ingen helgonlik objektivitet' " i *BLM* 8, 1970.
12. Jersild framhåller det i intervju av Mats Carlberg Jr och Tom Gripe i *Ekonomien* 12, 1973 s 18-20 liksom i samtal med mig i Lund 27.11.1978, vid besök på litt.vet.inst. i Lund 7.5.1979 och i Obs! Kulturkvarten i radions P 1 18.12.1973.
13. Peter Hallberg, "Dokument-Engagemang-Fiktion" i *Nordisk Tidskrift* 1970, s 92-94.
14. Staffan Björck, *Romanens formvärld*, s 42.
15. a a s 44.
16. Ibidem.
17. Dagboksanteckningarna publicerades i *Meddelande från Moderna museet* nr 24.
18. Jersild berättade i samtal med mig 27.11.1978, att Hans Krooks recension (Dagböcker för olika bruk" i *SvD* 3.7.1967) gav impulsen till *Grisjaktens* utformning.
19. *FASS* 1980, s 462, 481 och 544. I *FASS* 1967, aktuell för *Grisjaktens* tillkomst: s 455 f, 458 och 462.
Ännu i *FASS* 1982 är Lyndiol upptaget (s 486).

20. Enligt exempelvis *Karlskoga Tidning* 14.9.1963.
21. *Trolöshet-normlöshet*, s 29.
22. Karl-Erik Törnqvist, "Reaktionssätt i häkten och fängelser" i *Läkartidningen* årg 64, s 3151-3161.
23. Hallberg, a a s 92.
24. Liksom P.O.Enquist i *Legionärerna* låter Jersild här balter på Gotland medverka.
25. *SvD* 20.10, 24.10 och 25.10.1961. I tidningen för den 25.10 fanns också en notis, som talade om inbäddade beställningar av renkött på grund av oro för ev. radioaktivt nedfall efter provsprängningarna.
26. Bernt Eklundh har meddelat det i brev till mig 12.12.1977.
27. *Svenskt Litteraturllexikon*, s 117.
28. Knickerbocker, Hubert, var en amerikansk publicist (1898-1949) som bl a utgav *The German Crisis* (1932), som kom ut på svenska samma år, och *Is To-morrow Hitler's?* (1941).
29. Jersild har angett detta datum i brev till mig 12.12.1977.
30. En skönlitterär gestaltning, som tar fasta på grisartens historia, domesticering och nära relation till människan, är Sven Rosendahls *Galtakvädet. Grisens memoarer*. Där berörs också frågan, hur det kommer sig, att grisen ofta uppfattas som komisk.
31. *SAOB* har flera belägg, där gris betyder polis, t ex *Sönd N* 1862, nr 19. Senare kom benämningen i bruk i samband med svarta panter-rörelsen. Cleaver, en av dess ledare, refereras i *DN* 6.9.1970 s 4 och talar där om pantrarnas konfrontationer med "grisarna" dvs polisen. I en annan tidningsartikel (*SvD* 21.8.1969) talas om pantrarnas grundläggande ideologi, vars huvudfiende är det kapitalistiska systemet. Dess företrädare kallas i panter-kretsar grisar.
32. Det sista beslutet fattades för budgetåret 1957-58 och gick på förslagsanslag. 10.000 kr. utbetalades ur Anslag till belöningar för rovdjurs dödande, Prop. 1957:1 (bil. 11 s 485): JoU 1 s 180:rskr 9. Uppgifterna lämnade av avd.chef Åke Gustafsson, Riksrevisionsverket.
33. *SDS* 19.12.1978. Vid det fältsjukhus, som upprättades i samband med den stora manövern i Norrbotten, "Operation Norrsken", användes en stor del av övningstiden till operationer av skottskadade grisar. *SDS* 1.3.1982 och *SvD* 5.3.1982.
34. *Om försöksdjur. Utredning och förslag av 1960 års försöksdjursutredning*, s 20, 140. Svin saknas i översikten över den årliga förbrukningen av försöksdjur. I texten förekommer svin däremot under rubriken Övriga djur.
35. Jersild gjorde det i samtal med mig i Lund 27.11.1978.
36. "Vi måste ha en viss rörlighet för att inte låsa oss i lagiskhet" är rubriken på biskop Ruben Josefsons inlägg i biörck-debatten. *Trolöshet-normlöshet*, s 89.
37. Maria Bergom-Larsson i *BLM* 4,1970, s 300. Hon hänvisar i sin tur till M.Edströms recension i *DN* 12.3.1970. Den rubricerades "Jakten går på grisarna — men det handlar om folk".
38. Detta tema har Jersild utvecklat också i *Djurdoktorn*, 1973. Namnet Thorne-Löwe pekar också i en bestämd riktning, nämligen mot ett multi-nationellt företag, Marabou. Den som sedan 1964 är dess VD heter Johan Throne-Holst. År 1942 förvärvade Marabou Findus och så småningom har båda övergått i Nestlés ägo. Just namnet Löwe är nog tillskapat med avsikten att leda läsarens tankar i tysk riktning.
39. Enligt mina anteckningar från filmvisning av Grisjakten.
40. Lars Furhoff, *Föreläsningar i mass-kommunikation*, s 15. Furhoff påpekar också, att det trots allt fanns grupper som inte nåddes av propagandan, främst medelålders hemmafruar, som ansåg att hela frågan hörde till "mannens avdelning" (s 16).
41. a a s 15.
42. Jersild yttrade det på en författarafton i Lund 23.10.1974.
43. Ingmar Svedberg, "Gotländska gerillagrisar" i *Hbl* 18.9.1968.
44. Lars Wittenmark och Christer Dahl, Byråkrater och berättare nr 3, Samtal med svenska författare "Ett samtal på Den gyldene freden" i *Hänt i verket*, intern tidning för RRV:s personal 3,1978, s 7.
45. Jersild, *En rolig halvtimme i Gycklarnas Hamlet*, s 46.
46. *29 röster* — 67, s 69.
47. En sekvens i filmen *Grisjakten* understryker Siljebergs laglydighet. Han går i Stockholm i sällskap med Johan och de hamnar vid rött ljus. Eftersom inga fordon kommer, går Johan över. Fadern står dock kvar och fortsätter sitt samtal med Johan, trots att denne befinner sig på andra sidan gatan!
48. Meditation nämns i Beatles-låten "Sergeant Pepper's Lonely Heart". En tanke liknande Johans får Adam i skolmonologen *Balans* uttrycka: "Varför kan vi inte under en lugn period komma överens och dra oss tillbaka till något trevligt ställe, nåt gammalt strandhotell och leva och åldras på beredskapslagren." (i *Gycklarnas Hamlet*, s 34.)

49. Jersild sade vid utfrågningen på litt.vet.inst. i Lund 7.5.1979: "Jag var i livet då. Det kunde varit jag."
50. Sverker Andreason i *GHT* 7.4.1970. Recensionen avser egentligen filmen men granskar också förlagan.
51. Rudolf Höss, *Kommandant i Auschwitz*. Boken utkom på polska 1951, på tyska 1958 och översattes till svenska av D.M.Winter 1960. Citaten i texten avser PAN-upplagan 1967.
52. Höss var fånge i straffängelset Brandenburg 1924-28.
53. Lennart Lundquist, *Förvaltningen i det politiska systemet*, s 113.
54. Peter Merkl konstaterar i *The Making of a Stormtrooper*, att ett stort antal SS-män, både ledare och medlemmar, kom från familjer, där fadern dött tidigt — förmodligen i första världskriget. En störd fadersrelation tycks ha skapat ett behov av en fadersgestalt. Hitler kom att fylla det behovet (s 154, 204).
55. Vid en intervju i svensk teve den 12.3.1979 i anslutning till visningen av *Förintelsen* aktualiserade Simon Wiesenthal just betydelsen av en sådan teknologi.
56. *Träffpunkt. Prosa och lyrik av 11 unga författare*, under redaktion av Reidar Ekner.
57. Jersild meddelade det i brev till mig 31.1.1983.
58. Björn Nilsson, a a s 80.
59. *Nordisk Familjebok*, band 4, 2 uppl. Sthlm 1905.
60. *SAOL*, 1973. Samma definition finns i 10 uppl. 1981.
61. *SAOB*, band 5, Lund 1925.
62. *Svensk uppslagsbok*, band 5, 2 upplagan Malmö 1963 och *Bonniers lexikon*, band 2, Sthlm 1961.
63. Inge Jonsson, *Maktens verktyg*, s 16.
64. *SAOB*, band 5.
65. Jersild berättade för mig den 27.11.1976, att Margit Söderholm varit hans lärare i modersmålet under gymnasiet. Han mindes en "fin genomgång av Almqvist". I *Professionella bekännelser* har han också uppskattande ord att säga om henne (s 21).
66. Lars Gustafssons *Familjefesten* och Göran Häggs *Lejonteknet* ävses.
67. *Hänt i verket* 3, 1978, s 10.
68. Samtalet vid Jersilds besök på litt.vet.inst. i Lund 7.5.1979 rörde *Grisjakten* och fascistiska tendenser och han fällde yttrandet i detta sammanhang.
69. Avd.chefen i RRV Åke Gustafsson i brev till mig 13.3.1978.
70. *Effektiv statsförvaltning?* förordet.
71. Avd.chefen i RRV Åke Gustafsson har lämnat uppgiften i brev till mig 13.3.1978.
72. Inge Jonsson, a a s 54.
73. Den tidigare Statens Naturvårdsnämnd blev stomme i det nyinrättade verket.
74. Anders Mellbourn, *Byråkratins ansikten. Rolluppfattningar hos svenska högre stats tjänstemän*, s 171 f.
75. Enl. brev den 2.4.1968 i Bonniers Arkiv, Sthlm. *Grisjakten* utkom 6.9. samma år. Namnet byttes alltså ut på ett sent stadium.

Noter till kap.4. Människan som försöksdjur. (s 141-185)

1. P C Jersild, *Djurdoktorn*, Stockholm 1973, s 9. I fortsättningen avses denna upplaga vid sidhänvisningar inom parentes i löpande text. Pocketupplagan har inte samma sidnumrering.
2. I Jersilds författarskap finns hon med från allra första början. Hans bidrag i antologin *Träffpunkt* var två noveller; den ena heter "Något om Evy Beck". Även där är hon veterinär, med pigmentforskning som specialitet. Hon upptäcker ett nytt ämne, X-80, med vars hjälp avkomma kan färgas grön — hoppets och livets färg — oavsett föräldrarnas färg. Därmed hoppas hon kunna eliminera rasproblemen i världen. Politikerna vill dock annorlunda och lyckas manövrera bort henne. Hon lämnar sin forskning, bosätter sig på en liten ort i Värmland och har hos sig världens enda gröna barn — sitt eget provrörsbarn.

Denna tidiga Evy Beck har flera egenskaper gemensamma med *Djurdoktors*: båda är arbetsamma, idealistiska och osjälviska. Aggressivitet vare dem fjärran. I stället hyser de tron, att godheten till sist skall segra. Även i utseendet visar de överensstämmelser. "Att forska och att äta var hennes enda laster" heter det om Evy Beck i *Träffpunkt* (s 149).

Sonja Carlberg, som intervjuade Jersild i Bokfönstret i radio den 5 november 1973, hade sparat denna tidiga Evy Beck och utgick i sitt resonemang från att det var samma person i de båda böckerna. Och författaren motsade henne inte på den punkten.

3. Nils Rosén von Rosenstein är uppkallad efter en verklig gestalt. Denne var en framstående läkare och kallas vår förste barnläkare i en hyllningsartikel med anledning av 200-årsminnet av hans död. Arvid Wallgren är författare till den, som var införd i *Svensk Läkartidning* (från och med årg 64 heter den *Läkartidningen*) årg 61 (1964) nr 31, s 2274-2299. Denne Rosén banade vägen för den första lärostolen i världen i pediatrik, som alltså Sverige inrättade år 1845. Även inom hälsovården var han en föregångsman. Han spred sina kunskaper bl a via de svenska almanackorna. Vidare startade han praktisk utbildning av de blivande läkarna.
4. Bengt Holmqvist, *Satir I*, s 8.
5. *Svenskt Litteraturrexikon*, 2 uppl s 491.
6. Holmqvist, a a s 9.
7. Anders Mellbourn i *Kristet Forum* nr 9-10 1973, s 34.
8. Tore Frängsmyr, *Framsteg eller förfall*, s 10.
9. Sven Eric Liedman, "Genom förstoringsglas" i *SDS* 14.9.1973.
10. Det framgår av de båda historiker som Karolinska institutet gav ut vid 100- och 150 årsjubileerna. Jfr nedan.
11. *Karolinska mediko-kirurgiska institutets historia*. Utgifven med anledning af institutets hundraårsdag af institutets lärarkollegium, s 105.
12. *Karolinska mediko-kirurgiska institutets historia 1910-1960* band 2, s 536 ff. Här uppges, att Alfred Nobel personligen var intresserad av experimentell medicin och hade ett visst samarbete med den unge fysiologen J.E.Johansson. I testamentet heter det, att priset skulle tilldelas "den, som under det förlupna året gjort mänskligheten den största nytta" genom "den viktigaste och mest betydande upptäckt eller uppfinning inom fysiologiens och läkekonstens områden."
13. a a band 1, s 120 och band 2, s 576. Dåvarande laborator Hugo Theorells forskning möjliggjordes tack vare detta nobelinstitut.
14. *Karolinska mediko-kirurgiska institutets historia 1910-1960*, band 1, s 238.
15. a a band 3, s 237.
16. *Djurens rätt* 1, 1965 s 12.
17. Det är den av de existerande djurskyddsorganisationerna, som mest energiskt kämpar emot djurförsök, något som också avspeglas i titeln på den skrift som ges ut: *Djurens rätt*. Från och med 1980 heter den *Djurens Rätt!*
18. Gustaf Myhrman, "Djurförsöken — hur nödvändiga är de?" i *SvD* 29.3.1977.
19. *Djurens rätt* 2, 1976. Omslagsbilden visar paret Börtz som avtackas efter 25 år i föreningens styrelse. I sin recension av *Djurdoktorn* tolkade Ellen Börtz Jersilds skildring här som ett förlöjligande av Nordiska Samfundets arbete, vilket visar att hans kritiska hållning uppfattats (*Djurens rätt* 1, 1974 s 7). Ellen Börtz refererar i ett PS till recensionen ett brev från Jersild, där han framhåller att avsikten var att skildra förhållanden som uppkommit cirka 15 år framåt i tiden.
20. Noradrenalinnet, Ulf von Eulers upptäckt, nämns i *Djurdoktorn*, när Evy Beck tillsammans med en kollega diskuterar den eventuella förekomsten av animal ångest (s 167 f).
21. Man Ray föddes 1890 i USA och betecknas som dadaist och surrealist. 1921 bosatte han sig i Paris och blev känd där som filmmakare och experimentfotograf.
22. "Skinner's Utopia: Panacea, or Path to Hell?" i *Time* September 20, 1971 s 51 ff.
23. Jersild har sagt till mig, att han vid uppräknig av namn, faktorer, företeelser o dyl ofta stoppar in ett fiktivt begrepp.
24. Robert S. Woodworth, *Contemporary Schools of Psychology*, s 64, 113 f.
25. Referatet av skinnerismen bygger på Henry Egidius, *Riktningar i modern psykologi*, s 150-152 och Tord Erasmie, *Pedagogik för besuttna*, s 42-48. I brev till mig 31.7.1983 har Henry Egidius lämnat ytterligare upplysningar. Skinner har i sin *Undervisningsteknologi* redogjort för försöken med duvor (2 uppl s 17 f).
26. *Ladies' Home Journal* October 1945, s 30-31, 135-136, 138.
27. *Time*-artikeln, som alltså är från 1971, anger ungefär ett tusen aircribs i bruk.
28. Jersild berättar i *Professionella bekännelser*, att han efter studentexamen läste psykologi en termin, innan han kunde börja läsa medicin (s 21). Då blev han bekant med Skinner och Watson.
29. Sven Eric Liedman, "Ett litet marsvin i Sverige" i *SDS* 24.9.1976.
30. Egidius, a a s 65 f, 68.
31. Erasmie, a a s 44. Utbildningsteknologin förlorade sitt inflytande i vårt land i början av 1970-talet. Olof Palme fördömde den exempelvis i ett tal vid en utbildningsteknologisk utställning i Stockholm. Den människo- och kunskapssyn, som utbildningsteknologin byggde på, hade spelat ut sin roll i och med att det s k MUT-projektet inom Skolöverstyrelsen lades

- ned i början av 1975. (Uppgifterna lämnade av Henry Egidius).
32. *Time*, September 20, 1971, s 51 f.
 33. Jersild yttrade det på Lunds nations författarafton 23.10.1974.
 34. Henry Egidius har lämnat uppgifterna i brev till mig 26.9.1980.
 35. *Tidskrift* 1, 1972, s 6.
 36. Jersild, *Pang i bygget. Sagospel för TV*. TV 2-teatern uppförde pjäsen den 28.8.1974. Sveriges Radios Dokumentarkiv har lånat ut sitt manus till mig.
 37. Jersild, "Politik, forskning och samhällsansvar" i *SvD* 30.9.1980. Skinner nämns bara i förbigående i understreckaren, som behandlar problemet om vetenskapsmännens ansvar. Det är i det sammanhanget han kallar Skinners människosyn provocerande. Jersild pläderar för öppenhet och insyn i forskningen i polemik mot Torgny Segerstedt, som 27.9 i sin artikel sagt sig vilja hålla politikerna utanför forskningens värld.
 38. Att Jersild försökte skriva en pjäs, som utgick från Skinners idéer, berättade han för mig 27.11.1978. I brev 22.11.1982 har han angett titeln: *Rättfångaren*.
 39. *Om Försöksdjur. Utredning och förslag av 1960 års försöksdjursutredning*, s 14. Förbrukningen av försöksdjur steg under 1960-talet för att kulminera omkring 1970, enligt *Framtida försörjning med försöksdjur m.m.*, Ds I 1975:4, s 6.
 40. a a s 72 och 30.
 41. a a s 65.
 42. Falkmer-Waller, *Försöksdjurskunskap*, s 143 ff.
 43. Sådana försök har bekräftats av intendent Svein Andersen, fysiologiska institutionen, Lunds universitet. Det gjorde också doc. Sven-Erik Sjöstrand i OBS! Kulturkvarten i radio 5.10.1973, där han berättade om sitt arbete med medicinska djurförsök inom läkemedelsindustrin.
 44. *Djurens rätt* nämner i nr 4, 1961 en vet.med.dr Bengt Andersson, bekant för sina törstexperimenter på getter. Uppgifterna går tillbaka på artikeln "Törstens nervmekanismer" av Yngve Zotterman i *Korrespondens* 8, 1961, s 134-135.
 45. Falkmer-Waller, a a s 202.
 46. Det framgår av exempelvis Karolinska institutets katalog.
 47. Tom Selander, *Manipulation med människan*, s 12 ff.
 48. Hans Björkegren, "Cancer, leukemi och polio folknöje i kafkalik apstad" i *ST* 26.9.1965.
 49. Washoe nämns i *Djurens rätt* 1, 1970 och i *Röster i radio-TV* 45, 1978 s 32. Även *National Geographic Magazine*, October 1978 s 438 ff, nämner henne och en annan kommunicerande gorilla Koko i en 25-sidig artikel. *SvD* 24.10.1979 refererar *New York Times*, där Washoe återkommer. Hennes nya färdighet är att hon lärt sin adoptivson Loulis imitera tecken. I Svante Folins understreckare *SvD* 1.9.1980 — "Primatprat och andra apkonster" — nämns Washoe också. Och Jersild själv visar sin kunskap om dessa apors färdigheter, när han i *En levande själ* talar om "den hastigt växande skaran av teckentalande apor vars mest kända företrädare är hongorillan Koko" (s 46).
 50. *Framtida försörjning med försöksdjur m.m.*, s 31.
 51. Som exempel på problemets aktualitet kan nämnas, att också en annan författare gav offentlighet åt sina funderingar kring försöksdjurens förhållanden. Det var Ivar Lö-Johansson i *Nunnan i Vadstena*, liksom *Djurdoktorn* publicerad 1973. En essä där, "Vivisektion", redovisar faktiska förhållanden vid flera vetenskapliga institutioner, där djurförsök förekommer. De båda böckerna var aktuella, när OBS! Kulturkvarten den 5.10.1973 diskuterade medicinska djurförsök. För övrigt kan erinras om att Karolinska institutet gav 1973 års nobelpris i medicin och fysiologi till grundarna av den nya vetenskapen beteendeforskning. Det är ännu ett tecken på att vetenskaplig verksamhet med djur var aktuell vid denna tid. I motiveringen till nobelpriset heter det, att årets pristagare Konrad Lorenz, Karl von Frisch och Nikolaus Tinbergen visserligen hade gjort sina upptäckter på insekter, fiskar och fåglar men att grundprinciperna visat sig vara tillämpliga även på däggdjuren, däribland människan (*Expr* 11.10.1973). Det kan tilläggas, att Jersild efter det att *Djurdoktorn* kommit ut, blev tillfrågad av djurskyddsorganisationer, som ville värva honom som medlem. Detta berättade han i samtal med mig i Lund 7.5.1979.
 52. *Svensk Veterinär Tidning* 6, 1974 s 216 f. Samma recension finns i *Djurskyddet* 3, 1974, s 88 f.
 53. I den debatten deltog Jersild också genom "Nej till 'Kvinnan'" i *Medicinska Föreningens Tidskrift* 1, 1958, s 37.
 54. *Vi*, 15, 1971, s 27-29.
 55. Jan Olov Ullén intervjuade författaren i morgonekot 18.3.1972 (enligt bandutskrift).
 56. Den första av Barnards cirka 40 hjärttransplantationer ägde rum 3.12.1967 (*SvD* 5.5.1981). I kapitlet *Rector Magnificus i Calvinols resa genom världen* tycks Jersild föregripa den pub-

- licitet som Barnards transplantationer gav upphov till (s 178 ff).
57. Gunnar Björck, "Temporärt cirkulationsstöd måste påskyndas" i *Läkartidningen* årg 67 (1970) h 18, s 2022-2024.
 58. Viking Olov Björk, "Intresset för hjärttransplantation har avtagit" i *Läkartidningen* årg 67 (1970) h 25, s 2904-2906.
 59. Gustaf Wingren, "Tesor om hjärndöd och transplantation" i *Läkartidningen* årg 70 (1973) h 14, s 1395-1396.
 60. *Vår Lösen* 4, 1972, s 24. Flera artiklar i detta nr hade humanitet som genomgående tema.
 61. Jersild, *Drömpojken*, s 225. Även s 203, 215 och 224 f. visar anspelningar på Barnards verksamhet.
 62. Jersild, "Företagshälsovård — en ideologisk nyckelfråga" i *Läkaren och samhället*, Verdandidebatt nr 50, s 58.
 63. Jersild, "Formulär A Ansökan för transplantation" i *BLM* 6, 1966, s 424.
 64. Lars Gyllenstein, "Specialistkompetens i kvickhet och satir" i *Läkartidningen* årg 70 (1973) h 40-44, s 3501 f.
 65. Dessa egenskaper omvittnas — av personal på Karolinska institutet som bibliotekarie Kerstin Swenson vid mitt besök där på nyåret 1978 — hos framlidne professorn i farmakologi vid Karolinska institutet Göran Liljestrand, vilket ånyo visar på verkligheten som Jersilds inspirationskälla.
 66. Enligt en pressnotis är rösten lika personlig som en persons fingeravtryck. Det sägs existera datorer, programmerade så att de bara lämnar upplysningar till personer med vissa röster. Och de rösterna känner datorn igen, även om de är hesa (*SvD* 26.2.1982).
 67. Arne Trankells doktorsavhandling, *Vänsterhänthet hos barn i skolåldern*, Helsingfors 1950, anses epokbildande. Den påvisade störningar i vänsterhänta barns psykiska utveckling, i de fall barnen hade tvingats till högerhänthet (s 224 ff).
 68. Jersild berättar i *Professionella bekännelser*, att databeskedet gjordes som ett tillägg omedelbart innan manuskriptet lämnades till förlaget (s 161).
 69. *SLÖR, Långsiktig utveckling — en planeringspromemoria*, Statskontorets rapport nr 1979:23, s 6.
 70. Riksdagen beslöt att i juli 1973 inrätta en tillsynsmyndighet, Datainspektionen. Senare antogs den s k datalagen, som skall skydda mot intrång i den personliga integriteten, när dataregistrering av personuppgifter skett. Den trädde i kraft 1 juli 1974. Vid den riksdagsdebatt som föregick det senare beslutet yttrade sig bl a Kerstin Anér om behovet av en dataombudsman. En sådan skulle tillvarata de små människornas intressen i den svåra balansen mellan offentlighetsprincipen och individens krav på integritetsskydd (*SvD* 13.4.1973).
 71. Jersild har i brev till mig 31.1.1983 berättat, att hans möte med datorer och med dem sammanhängande problem skedde 1963, när han sysslade med socialmedicinsk forskning.
 72. Jersild har i brev till mig 31.1.1983 meddelat, att han inte hade läst *Fahrenheit 451* när han skrev *Djurdoktor*.
 73. Ray Bradbury, *Fahrenheit 451* översättning av Siv Nordin, s 195, 194.
 74. *Time* September 20, 1971, s 49.
 75. 1 Kor. 1:28.
 76. Att Jersild tagit till orda när den lilla människan i hans tycke befunnit sig i fara och hennes integritet hotats visas också av hans anmälan till Radionämnden 22.11.1976 angående våldsinslag i Rapport i TV. Omtanken om barnen var hans argument där. Lägg också märke till ordvalet i en novell, där han berättar om ett läger för flygintresserade 15-åringar. "Redan första dagen blev jag särskilt fixerad vid den ringaste i församlingen" (*Uppror bland marsvinen*, s 37 kurs här).
 77. Tobias Berggren använder det uttrycket i sin recension av *Djurdoktor* i *BLM* 5, 1973, s 294).
 78. Det framgår i *Time*-artikeln s 51 f. Dessutom har Rollo May av sin kollega Carl Rogers kallats den humanistiska psykologins förgrundsgestalt (*SvD* 30.12.1981). Att Rollo May vidare pekat på de existentiella frågornas betydelse för människans andliga hälsa knyter honom närmare Jersilds författarskap (ibid).
 79. Rollo May, *Freedom and Destiny*, särskilt s 194-202.
 80. Jersild, "När skall dessa naturvetenskapare inse sin begränsning" i *DN* 7.9.1975.
 81. *SvD* 29.1.1982 och *SDS* 17.2.1982.
 82. Sven Sörmark gör i sin bok *På Aftonbladet* gällande, att horoskopet bidrog till upplageökningen (s 177).
 83. Rolf Lindborg, "Naturforskaren kontra humanisten" i *Vetenskapens träd*, s 28-52.
 84. Erik Ask-Upmark, *Resa genom åren*, s 230.

85. Beträffande Stockholms innerstad exempelvis förelåg vid decenniets början avancerade planer på en genomfartsled till Djurgården. Inför valet 1979 bildades Stockholmspartiet, som erövrade mandat i huvudstadens fullmäktige på sitt program: en bilfri innerstad.
86. Den nya situationen speglades omedelbart i svensk dagspress. "I dag släcks Sverige" utropade *AB* 2.1.1974. Så drastiskt hade dock inte läget förändrats. Statens Elransoneringsnämnd hade däremot helsidesannonser i de största dagstidningarna med preciserade anvisningar om tillåten elvärme och belysning under ransonerings tiden. En dagligen återkommande spalt "Oljekrisen" fanns i *DN* med början 3.1. och månaden ut. Den 4.1. tillkännagavs att TV skulle slopa två långfilmer i veckan. Den 7.1. trädde bensinransonerering i kraft. Den blev emellertid ett fiasko (*DN* 25.1.1974) och upphävdes efter en månad. De energisparande åtgärderna fokuserades i hög grad till bilen; samåkning och kollektivt åkande rekommenderades.
87. Verklighetens Yerganian är specialist på kinesiska hamstrar och finns nämnd i den lista av referenser, som avslutar Falkmer-Wallers *Försöksdjurkunskap*, s 260. Detta visar, att Jersild håller sig à jour med det som rör försöksdjur.
88. *Arbetarskyddslagen* 21 uppl, s 48.
89. SFS, 1977:1160, 6 kap 7§. Ett uppmärksammat fall, där denna lag tillämpades, var stängningen av Gunillaskolan i Malmberget. Det skedde måndagen 18.10.1976 har skolans rektor Gunnar Widgren i brev 28.8.1980 meddelat mig.
90. Jersild säger det i samtal med Mats Carlberg Jr och Tom Gripe i *Ekonomien* 12,1973, s 19. Anthony Burgess' framtidsroman *En lust att leva* (1976) kan också exemplifiera. Där förekommer slogans som "Älska din broder" och "Det är sapiens att vara homo" som led i propagandan mot barnafödande i ett överbefolkat och födoämnesfattigt England. Återkommande drag i flera framtidsvisioner är tydligen författarnas oro för språkets förändring, att det ges en ny och repressiv funktion.
91. Matt. 22: 37-39.
92. Jersild säger detta i det tidigare anförda samtalet med Barbro Josephson.
93. Jersild, "Företagshälsovård — en ideologisk nyckelfråga" i *Läkaren och samhället*, s 58 ff.
94. Programbudgetering innebär, att kostnader och prestationer anges för olika klart avgränsade program och delar av program. Program betyder i detta sammanhang en plan över prestationer och kostnader för en verksamhet som syftar till att uppnå ett angivet mål. Kostnaderna/.../ redovisas för budgetåret och fem år framåt, varigenom man tvingar fram en fortlöpande målanalys, en långsiktig planering och en ökad insyn i den statliga verksamheten genom de årliga programanslagsframställningarna som också innehåller redogörelser för det gångna årets verksamhet (*DATA 71*, s 155).
95. Programbudgeteringen berörs i *Vi ses i Song My* (s 85 ff). Dessutom behandlas den i radioföredraget Angeläget 5.4.1970 (enligt bandutskrift).
96. Avd.chef. i RRV Åke Gustafsson har lämnat uppgiften i brev till mig 13.3.1978.
97. Jersild i samtal med P.O.Sundman i *RLF-tidningen* 27.8.1970. Björn Johansson skötte bandspelaren och samtalet hade rubriken: "Sänk standarden och höj livsnivån!" Många av Jersilds synpunkter i detta samtal återfinns i *Vi ses i Song My*, s 89 f.

Noter till kap.5. Människan i djurkretsen. (s 186-216)

1. Jersild säger det i en intervju av Tore Nydevik, "Jo, människan är Guds avbild..." i *Budbäraren* 47,1980, s 17.
2. Ibland kan han ironisera över förhållandet, exempelvis i *Vi ses i Song My*, där han låter huvudpersonen referera den s k Fighterundersökningen, som kommit fram till hur en bra soldat ser ut: "Han har i medeltal 94 i intelligenskvot, han har maskulina och aggressiva intressen såsom jakt och fiske. I likhet med vetenskapen har han alltså börjat med djurförsök innan han övergår till människor." (s 30). Tanken är aktuell också i den fars om kriget, som heter *Fänrik Duva*, och där Klingspor säger: "Djurvänner blir ofta dom bästa soldaterna. /---/ Hela skapelsen har en enda gemensam själ..." (s 149 i *Refuserat*).
3. Jersild säger det i en intervju av Mats Carlberg Jr och Tom Gripe, "Samtal kring Djurdoktorn" i *Ekonomien* 12,1973, s 20.
4. *Balans — en monolog för skolan* uppfördes första gången våren 1975 med Ernst-Hugo Järegård i rollen.
5. a s 28.
I citatet från Gamla Testamentet har Jersild utelämnat orden "Gud sade till dem", som i bibeltexten kommer före "Varen fruktsamma" etc. i 1 Mos. 1:28. I samma vers skriver han

- "henne" i stället för bibeltextens "den" som syftar på jorden.
6. Dessa tre nämns också i TV-farsen *Gamen*, s 17, med huvudsakligen samma ordalydelse.
 7. Jag har haft tillgång till manus från Sveriges Radios Dokumentarkiv, 5472-74/1034, s 40.
 8. Jersild säger i brev till mig 31.1.1983, att *Balans* bör läsas mot bakgrund av Pico della Mirandolas uppfattning av skapelsen, där människan är den enda varelse som inte från början tilldelats en bestämd uppgift.
 9. Fredrik Böök har ägnat detta sitt studium i "Kreaturens suckan", omtryckt i *Analys och porträtt*. I 1917 års bibelöversättning lyder formuleringen: "Vi veta ju, att ännu i denna stund hela skapelsen samfällt suckar och vändas." (Rom. 8:22).
 10. Sveriges Radios Dokumentarkiv har lånat ut manus nr 60-72/6007, s 107.
 11. Jarl Hemberg, *Djuretik*. Det är på biskopsmötets uppdrag han utrett frågan.
 12. Jersild sade det i samtal med mig 27.11.1976.
 13. Ibidem.
 14. Delfinupplagan av *Drömpojken* har samma sidnumrering som ou.
 15. *En rolig halvtimme* (tryckt i *Gycklarnas Hamlet*) s 48.
 16. Christine Cosentino, *Tierbilder in der Lyrik des Expressionismus*, s 179. Andra forskare som anknuter till *Bibelns* djurskildringar är Kenneth Inniss i *D.H.Lawrence's Bestiary* och Marie-Luce Chénierie i *Pour un bestiaire de Bernanos*.
 17. Cosentino, a a s 32.
 18. Mary Midgley, *Beast and Man — the Roots of Human Nature*, Introduction, s xiii och s 44 ff.
 19. Gerhard Stilz, *Die Darstellung und Funktion des Tieres in der englischen Lyrik des 20. Jahrhunderts*, s 166.
 20. a a s 175.
 21. Mall Mölder Stålhammar, *Imagery in Golding's The Spire*, s 94 f.
 22. Archives des lettres modernes, Marie-Luce Chénierie, *Pour un bestiaire de Bernanos*, s 47.
 23. "Förlösning" i *Bokens begravning och andra sanna historier*, s 28.
 24. Jersild i intervju, gjord av Bo Isaksson i *Året Runt* 7, 1981 s 3 ff: "Jag fick sjukhusskräck när jag var tre år — den har jag fortfarande kvar".
 25. Barbara Beutner, *Die Bildsprache Franz Kafkas*, s 102.
 26. Man måste här uppmärksamma att Kommunals facklige ordförande på Enskede sjukhus heter Sture Öhrn (*Babels hus*, s 215).
 27. Cosentino, a a s 39.
 28. I *Professionella bekännelser* (s 197 f) berättar Jersild om sina erfarenheter av undervisning i creative writing och berör då också sin egen syn på metaforen.
 29. Enligt utskrift av bandkopia från Sveriges Radio av programmet "Från författarverkstaden" sänt 16.2.1966 med Hans Jonstoj som intervjuare säger Jersild om sitt sätt att skriva, att "man har vävt in sig i en kokong". I ett resebrev i *DN* 30.10.1973 från en USA-resa i sällskap med Lars Ardelius skildras deras intryck av Haarlem i följande ord: "Vi är väl förberedda, ändå sitter vi plötsligt och glor ner i slummen som två vettskrämda, vita kaniner." Helst vill de "dra ner tågönstret och vråla ner i tigerburen: Stick härifrån /.../" I *Ekonomer*-intervjun säger Jersild, att "varje företag arbetar ständigt som stressade myror med att kasta ut så och så många procent /.../ för att öka sin lönsamhet." (s 19). Jersilds bidrag till *Författarnas Litteratur Historia De Utländska Författarna 3* är en essä om Michail Bulgakov. Där finns formuleringen: "Nya tidskrifter /.../ föddes och dog snabbt som broilers." (s 249).
 30. Jersild använde uttrycket "objektivt klinisk" om sina första böcker i radioprogrammet Experiment i svensk prosa som sändes 10.5.1965 med Reidar Ekner som utfrågare (enligt bandutskrift).
 31. Gunnar Axberger, *Diktarfantasi och eld*, s 7-8.
 32. Peter Hallberg, *Diktens bildspråk*, s 15.
 33. Jersilds namnskick vore rätt en särskild studie. Här kan bara nämnas, att namnet Edsel utom i *Barnens Ö* också förekommer i *Till varmare länder*. Det har samband med bilfamiljen Ford. Jersilds faiblesse för bilar finns belagd på flera håll. I en intervju i *Femina* 30, 1981, gjord av Gunilla Lidbeck, avslöjas, att han i tonåren drömde om att emigrera till USA och bli bilkonstruktör åt firman Ford. Edsel Ford tillhörde den. Man kan också lägga märke till namnet på den storsvuxna amerikanskan i kapitlet "Från tiden i Genève" i *Calvinols resa genom världen*. Hon heter Mrs Edsel Schlesinger.
 34. Jfr också departementsrådet Gård, som hette Mård till strax före tryckningen av *Grisjakten*.
 35. Ett intressant parallellställe är "Utveckling" i *Svenska öden och äventyr*, där Giacomo under sitt arbete på ett slott stöter på fyra rum med märkliga inventarier. De heter Jord, Luft,

- Vatten och Eld. (*August Strindbergs Samlade Verk 13*, s 165 ff)
36. Britta Fritzdorf, *Symbolstudier i Sven Delblancs Hedebysvit*, s 80. Övriga hänvisningar i texten till Fritzdorf avser i tur och ordning s 84, 87, 77, 68, 78 och 102 f.
 37. Jfr kap. 1, not 27.
 38. Exempel på fågelmetaforer som hänför sig till människors utseende och yttre beteende är:
 "När han bar iväg sin tunga korg där tre ungar pep och kacklade som i en fågelholk, /.../."
 (*Calvinols resa genom världen*, s 17 f)
 "Vekheten förstärktes längre ned i ansiktet av den lilla snipiga munnen där överläppen stack fram som en näbb." (a a s 48)
 "På alla fyra lyftes kåporna upp baktill som fågelstjärtar av de släpande värjorna." (a a s 193)
 "Han far med näsan över kolumnerna i liggaren, ryckigt och mekaniskt som en spanande mås." (*Stumpen*, s 14)
 "Drängen hoppar upp som en skata på sina stålrörskryckor." (a a s 49)
 "Så plötsligt kastar han upp sitt lilla fågelhuvud och glor stint /.../." (a a s 50)
 "Pastorns mörka stränga ögonbryn löses upp och flyger iväg som en vit duva..." (a a s 63)
 "Ollilas magra gamhals sticker upp ur den alldeles för stora rocken. Det är som om hans lilla skalliga huvud tittade upp ur en fågelbur som man slagit en överrock runt. Det lilla huvudet pendlar långsamt över ett stort glas fatöl." (a a s 98)
 "/.../ det lilla blekgula gamhuvudet strålar av försoning ur kuddens djup." (*Djurdoktorn*, s 68)
 "Ja? svarar hon och går fram mot väggen med de behandskade händerna utsträckta från kroppen som en pingvin." (a a s 117)
 "Hon kliver som en vadare ner för den korta trappans meterbreda, låga steg." (a a s 230)
 Freud krämar sig som en fågel heter det i en scenanvisning (*Gamen*, s 112).
 "Syster Mona uppenbarade sig, hon kom vaggande som en pingvin med sin stora mage." (*Babels hus*, s 234)
 39. Brevväxlingen mellan författaren och förlaget angående *Broilern* finns att läsa i Bonniers Arkiv. I samtal med mig 27.11.1978 nämnde Jersild den otryckta romanen och dess personer. Utförligare är han i *Professionella bekännelser* s 141 ff.
 40. Barbara Beutner, a a s 86.
 41. Hundbilder används om människors utseende och beteende i följande fall:
 "Bruno /.../ buffar och stöter som en brunstig hund." (*Drömpojken*, s 25)
 "Chauffören kommer upp bakom, flåsar som en fårhund." (ibid., s 53)
 "Hennes hår var tunt och vitt och själv var hon inte tjockare eller längre än en collie som står på bakbenen." (*Uppror bland marsvinen*, s 5)
 "Orvar var smal som en hund i ansiktet /.../." (ibid. s 26)
 "det låter som ett halvkvävt, sprött hundskall." (*Stumpen*, s 23)
 "Hon har alltid tyckt att pappa har näsborrar som en nyfiken, nosande hund." (*Djurdoktorn*, s 219)
 "Hade den där Freud aldrig stått utanför Carrols /.../ dreglande som en hund och utan ett öre på fickan?" (*Barnens Ö*, s 48)
 "Han ylade till litet, ungefär som en hund som ligger och drömmer." (*Babels hus*, s 300)
 42. Utom i de nämnda *Balans* och *Lustarnas Trädgård* i *Vi ses i Song My*, s 5, *Uppror bland marsvinen*, s 162-194. "En julsaga" i *Bokens begravning*, s 37-48, *Barnens Ö*, s 20. Slutligen *En levande själ*: hela romanen rör sig kring frågorna om identitet och existentiella villkor.
 43. Barbara Beutner, a a s 85. Också i Hjalmar Söderbergs författarskap förekommer hunden ofta. Peter Cassirer säger i sin studie över "En herrelös hund", att den lilla hunden närmast är ett ledmotiv hos Söderberg. *Stilen i Hjalmar Söderbergs "Historietter"*, s 104 not 1.
 44. Jersild i samtal med mig 27.11.1978 och i brev till mig 22.11.1982.
 45. *Fänrik Duva i Refuserat*, s 121.
 46. I mitt samtal med Jersild den 23.11.1980 kom det fram, att han läst Kotzwinkles *Doctor Rat* (1976) och att den gjort starkt intryck på honom. Hans egen rättskildring här kan visa reflexer från den läsningen. Boken utkom på svenska 1978.
 47. Jersilds bibelallusioner kunde göras till föremål för en särskild studie, så iögonenfallande är de. De finns också utanför hans skönlitterära verk. I sin uppsats om företagshälsovården säger han, att "läkaren betraktas inte längre som en korsning mellan Stålmannen och Florence Nightingale, en barmhärtig men till skillnad från bibelgestalten något mera välavlönad samarit som plåstrar om envar och som inte frågar efter varifrån skottet kom" (*Läkaren och samhället*, s 58). Anita i *Ledig lördag*, för att återknyta till skönlitteraturen, "skyddade sin spegel som den varit en bit av Kristi lekamen" (s 127). "Jag var på hemväg och

tröstade mig med allehanda krystade förklaringar, som en sjundedagsadventist som måste konstatera att Frälsaren trots alla osvickliga tecken inte stigit ner heller denna utvalda och betydelsefulla dag." (*Uppror bland marsvinen*, s 8). Kreml i Moskva ligger mitt i staden "som Guds trekantiga öga" (a a s 186). "Nubben /.../ sticker ut ur munnen som kanten på en törnekrona" heter det om en av arbetarna i likkistfabriken i *Stumpen* (s 72). Jakobs steg och Noaks ark nämns i *Den elektriska kaninen* (s 27, 28), liksom Belsassars gästabud (s 144).

När Reine i *Barnens Ö* konstaterar om sig själv, att han är "vägd och befunnen vara värd ett ruttet lingon" (s 181) är det en allusion på inskriften på väggen vid detta gästabud. Reine "sålde henne /Nora/ för tre klunkar vodka" (*Barnens Ö*, s 291) och i *En levande själ* frågar Ypsilon: "Emma — varför har du övergivit mig?" (s 120).

Själva titeln *Babels hus* innehåller en bibelallusion och romanens huvudperson, Primus Svensson, liknas vid en känd bibelgestalt: "Hans kropp var tom som en välvd grotta eller buken i en jätteval. Själv var han profeten Jona som kämpade med armar och ben för att nå den sista kvarvarande luftbubblan uppe under valvet." (s 192). Till de lätt igenkännliga bibelallusionerna hör också: "Man klamrar sig fast på hälleberget." (*Moskvafeber*, s 34). Ypsilons utseende beskrivs slutligen med begrepp från den kyrkliga bildkonsten: "I spegeln står hjärnnerverna på ända som en spretig gloria. Jag har en avlägsen likhet med en altarbild, med Guds trekantiga öga omgivet av gyllene strålar." (*En levande själ*, s 65).

48. Barbara Beutner, a a s 103. Samma uppfattning har Aarseth, när han säger: "I og for seg innebærer ikke den arketypiske kombinasjonen Dyr-Menneske /.../ nødvendigvis at det dyriske elementet utgjør en negativ verdi i relasjon til det menneskelige" (*Dyret i Mennesket*, s 221).
49. Att Jersild känt till *Svarta fanor* är höjt över allt tvivel, eftersom den finns med i Bengt Holmqvists satirantologi. Den har betytt mycket för Jersild, säger han i *Professionella bekännelser*, och med den som utgångspunkt fortsatte han att läsa andra klassiska satiriker, bland svenskarna Palmaer och Strindberg (s 53).
50. Karl Åke Kärrnell, *Strindbergs bildspråk. En studie i prosastil*, s 233.
51. a a s 240.
52. Jersild är ingalunda ensam om att bruka grismetaforen om sexualitet. Samma synsätt har exempelvis Strindberg i novellen "Reformförsök" i *Giftas*, där det heter "De skulle icke ha gemensam säng; ett sådant svineri /.../." (*August Strindbergs Samlade Verk 16*, s 134). Att grisen förbinds med människans lägre instinkter är en utbredd uppfattning i vår kultur. De sexuella konnotationerna kan ha att göra med grisens skärhet och nakenhet; den liknar en naken människa. I Jersilds fall har Disneys *Tre små grisar* spelat en viss roll därvidlag. Han såg filmen som barn och har sedan dess förknippat grisarnas nakna underkroppar med barns tabu-belagda sexualhandlingar (brev till mig 31.1.1983).
53. Jersild i samtal med mig 23.11.1980.
54. Jersild kommenterade *Drömpojken* i radioprogrammet Bokfönstret som sändes 3.11.1970 med Ulf Örnkloo som redaktör (enligt bandutskrift).
55. Bertil Mårtensson i *Nova Science Fiction* 1,1983.

Litteraturförteckning

Otryckt material

1. Utskrifter av bandade radioprogram i Sveriges Radios Dokumentarkiv:

Experiment i svensk prosa	10.5.1965	Reidar Ekner	intervju
Från författarverkstaden	16.2.1966	Hans Jonstojj	intervju
Bokfönstret	3.11.1970	Ulf Örnkloo	intervju
Morgonekot	18.3.1972	Jan Olov Ullén	intervju
Kulturbilagan	3.4.1973	Jan Olov Ullén	intervju
Obs! Kulturkvarten	5.10.1973	Birgitta Bergman	intervju
Bokfönstret	5.11.1973	Sonja Carlberg	intervju
Dagens Eko	22.9.1976	Jan Olov Ullén	intervju

2. I Bonniers arkiv

Brev från P C Jersild till förlaget

3. På Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala

Hackzell, Siv, *Om Calvinols resa genom världen. Skepparhistoria och världsbild. Synpunkter på romanen Calvinols resa genom världen av P C Jersild.* 3-betygsuppsats vårterminen 1971.

4. I avh.förf.ägo

Anteckningar från författarafton i Lund 23.10.1974.

Brev från Henry Egidius

Bernt Eklundh

Åke Gustafsson

P C Jersild

Gunnar Widgren

Anteckningar baserade på muntliga upplysningar lämnade av

Svein Andersen

Åke Gustafsson

Kerstin Swenson

5. Anteckningar från intervjuer och samtal (i avh.förf.ägo)

med P C Jersild 27.11.1976

27.11.1978

7.5.1979

30.12.1979

23.11.1980

Anteckningar från Maud Reutersvärd's intervju med P C Jersild i radions Kulturfönstret 18.6.1977 (i avh.förf.ägo).

Tryckt material

Intervjuer med P C Jersild i dagspress och annan periodica:

Augustsson, Lars-Åke, " 'Satiriker — inte realist' " i *Expr* 29.8.1979.

Carlberg Jr, Mats och Tom Gripe, "Samtal kring Djurdoktorn" i *Ekonomien* 12, 1973.

Ekselius, Eva, "Mor sa jag själv kom med en ängel" i *DN* 24.9.1976.

Isaksson, Bo, "Jag fick sjukhusskräck när jag var tre år — den har jag fortfarande kvar" i *Året Runt* 7, 1981.

- Johansson, Björn, "Sänk standarden och höj livsnivån!" i *RLF-tidningen* 27.8.1970. Samtal mellan P C Jersild och P O Sundman.
- Jonsson, Lotta, Mona Larsson och Ola Palmaer, "Fem författare, fem decennier" i *Förr och nu* 1,1976.
- Josephson, Barbro, "Jersild, dr med formproblem" i *DN* 1.9.1974.
- Lagerlöf, K E, "Löpa i banor — bryta sig ut" i *GHT* 14.6.1968.
- Larsson, Johannes "Läkaren som hoppade av" i *AB* 13.8.1978.
- Lidbeck, Gunilla, "Detta visste ni inte om succéförfattaren P C Jersild!" i *Femina* 30,1981.
- Lindgren, Sören, "Väldigt många människor bär på fascistiska tankar" i *Norrbottens-Kuriren* 16.10.1976.
- Mannberg, Gittan, "Berättelsen om en stump" i *Röster i radio-TV* årg 42 (1975) h 13.
- Moberg, Eva, "I grunden är jag nog en riktig moralist" i *Idun-Veckojournalen* 37, 1966.
- Möller, Lotte, "Jag skriver de böcker jag själv saknar" i *Femina* 9,1977.
- Nilsson, Björn, "Nordisk provokatör 3: P C Jersild moralisten som skriver med magen" i *Böckernas värld* 1,1970.
- Nilsson, N G, "Doktor Jersild ställer diagnos på storsjukvård i *SDS* 23.7.1978.
- Nydevik, Tore, "Jo, människan är Guds avbild..." i *Budbäraren* 47,1980.
- Nylander, Titti, "I Rabelais' fotspår" i *SvD* 29.7.1965.
- von Sivers, Malou, "Idén till boken fick jag för tio år sedan" i *AB* 5.9.1980.
- Sjöberg, Leif, "Nyfikenhet och förundran" i *Artes* 4,1982.
- Stenius, Yrsa, "Jag har slutat vara ängslig" i *AB* 12.10.1980.
- Ullén, Jan Olov, "Privatpraktik författarskap" i *Läkartidningen* årg 63 (1966) h 47.
- Wall, Åsa, "Jag är moralist, pessimist på sikt" i *SvD* 18.12.1973.
- Willborg, Bert, "Han skapar ett familjedrama mitt i sommaridyllen" i *AB* 20.7.1980.
- Wittenmark, Lars och Christer Dahl, "Ett samtal på Den gyldene freden" i *Hänt i verket* 3,1978.
- Zandelin, Pia, "Läkaren får inte bli halvgud" i *Veckojournalen* 33,1978.
- Aarseth, A, *Dyret i Mennesket. Et bidrag til tolkning av Henrik Ibsens "Peer Gynt"*, Bergen Oslo Tromsø 1975.
- Aftonbladet* 1969, 1974.
- Ahlgren, S, "Kvartett utan ansikten" i *Veckojournalen* 39,1960.
- Anér, Kerstin, "Individens okränkbarhet" (*Riksdagen* 1972 motion nr 24 och *Riksdagen* 1974 motion nr 30) / även i *Vår Lösen* 4,1972 /.
- ANNO 67. Årskalender från förlagshuset Norden och Svenska Dagbladet.
- Arnoldson, K P, *En reformator. Per Adam Siljeström*, Stockholm 1892.
- Ask-Upmark, E, *Resa genom åren*, Stockholm 1969.
- Axberger, G, *Diktarfantasi och eld. En litteraturvetenskaplig undersökning under jämförelser med ett rättspsykiatriskt material*, Stockholm 1967.
- Bach, R, *Måsen. Berättelsen om Jonathan Livingston Seagull* övers Tove Bouveng, Stockholm 1973.
- rec av Olof Lagercrantz i *DN* 19.2.1973
- N.G. Nilssón i *SDS* 9.2.1973
- Beskow, Elsa, *Blomsterfesten i täppan*, Stockholm 1914.
- Beutner, Barbara *Die Bildsprache Franz Kafkas*, München 1973.
- Bibeln*, /1917 års översättning/.
- Biörck, Gunnar, "Temporärt cirkulationsstöd måste påskyndas" i *Läkartidningen* 67 (1970) h 18.

- Björck, Staffan, *Romanens formvärld. Studier i prosaberättarens teknik*, 3 uppl, Stockholm 1953.
- , *Löjligen familjerna i samhälle och dikt*, Stockholm 1964.
- Björk, Viking Olov, "Intresset för hjärttransplantation har avtagit" i *Läkartidningen* 67 (1970) h 25.
- Björkegren, H, "Cancer, leukemi och polio folknöje i kafkalik apstad" i *ST* 26.9. 1965.
- Bonniers Lexikon* band 2, Stockholm 1961.
- Bradbury, R, *Fahrenheit 451* övers Siv Nordin, Stockholm 1958.
- Broström, T, *Modern svensk litteratur 1940-1972* övers Bengt Erik Hedin, Stockholm 1974.
- Burgess, A, *En lust att leva* övers Caj Lundgren, Stockholm 1976.
- Böök, F, "Kreaturens suckan" i *Analys och porträtt*, Stockholm 1962.
- Carson, Rachel, *Tyst vår* övers R Adlerberth, Stockholm 1963.
- Cassirer, P, *Stilen i Hjalmar Söderbergs Historietter*, Göteborg 1970.
- Chénierie, Marie-Luce, *Pour un bestiaire de Bernanos* (Archives des lettres modernes) Paris 1972-73.
- Coles, R, "Shrinking History" i *The New York Review of Books*, Febr 22, 1973.
- Cosentino, Christine, *Tierbilder in der Lyrik des Expressionismus*, Bonn 1972.
- Dagens Nyheter* 1967, 1969, 1974.
- Dahl, R, *Kiss, Kiss*, New York 1960.
- Danielsson, T, *Bok*, Stockholm 1963.
- DATA 71 Aktuellt 1969-1970*, Malmö 1970.
- Delblanc, S, "Jag skall bli skandalskrivare" i *Röster i radio-TV* 49, 1967.
- , *Åsnebrygga*, Stockholm 1969.
- Djurens rätt*, 1961, 1965, 1976, 1970.
- Djurskyddet*, 1974, 1979.
- Effektiv statsförvaltning?*, Stockholm 1975.
- Egidius, H, *Riktningar i modern psykologi*, Stockholm 1977.
- Ekman, N G, "Den tiggande opinionen tar till orda" i *SvD* 5.1.1966.
- Enquist, P O, *Legionärerna*, Stockholm 1968.
- Erasmie, T, *Pedagogik för besuttna*, Stockholm 1977.
- Expressen* 1969, 1973, 1976.
- Falk, B, "Från den levande hjärnan till den levande själen" i *Studiekamraten* 4, 1981.
- Falkmer, S & Waller, T, *Försöksdjurskunskap*, Stockholm 1972.
- FASS* 1967, 1980, 1982.
- Fehrman, C, *Diktaren och de skapande ögonblicken*, Stockholm 1974.
- Fichtelius, K E & Sjölander, S, *Människan, kaskelotvalen och kunskapens träd. En jämförelse mellan storhjärnade djurs intelligens*, Stockholm 1971.
- Folin, S, "Primatprat och andra apkonster" i *SvD* 1.9.1980.
- Framtida försörjning med försöksdjur m.m. 1972 års försöksdjursutredning* (I 1972: 06) Ds I 1975:4.
- Folket i Bild Kulturfront*, 1972, 1973.
- Freud, S, *Eine Kinderheiterinnerung des Leonardo da Vinci*, Leipzig och Wien 1910.
- , *Drömydning* 3 uppl övers John Landquist, Stockholm 1962.
- Fritzdorf, Britta, *Symbolstudier i Sven Delblancs Hedebysvit*, Stockholm 1980.
- Frängsmyr, T, *Framsteg eller förfall. Framtidsbilder och utopier i västerländsk tanke-tradition*, Stockholm 1980.
- Furhoff, L, *Föreläsningar i masskommunikation*, Stockholm 1972.
- Författarnas Djurbok* red. S. Söderblom, Stockholm 1981.
- Gotlands Allehanda* 1967.
- Gyllensten, L, *Carnivora. Konversationsövningar i mänskligt röstläge*, Stockholm 1953, Delfinupplagan 1967.

- , *Nihilistiskt credo*, Stockholm 1964.
- , *Mänskan djuren all naturen. Läsefrukter och kompotter*, Stockholm 1971.
- Hallberg, P, "Dokument-Engagemang-Fiktion" i *Nordisk Tidskrift* 1970.
- , "Dokumentarisk berättarkonst" i *Romanteori og romananalyse*, Odense 1977.
- , *Diktens bildspråk*, Stockholm 1982.
- Hemberg, J, *Djuretik*, Lund 1976.
- Hollis, Ch, *A Study of George Orwell, The Man and His Works*, London 1956.
- Holmberg, O, *Sigfrid Lindström*, Stockholm 1951.
- Holmgren, P G, "Möte med magister Jersild" i *Lundagård* 11, 1981.
- Holmqvist, B, *Satiricon — de elaka böckernas bok*, Stockholm 1958.
- , *Satir I. Från Aristofanes till Voltaire*, Stockholm 1966.
- Homén, O, *Poetik*, Stockholm 1954.
- Håkanson, B, "Till trolöshetens lov" i *DN* 18.1.1963.
- Höppner, R, *Grundzüge und Wandlungen in George Orwells Stil*, Hamburg 1969.
- Höss, R, *Kommendant i Auschwitz* övers D M Winter, Stockholm 1967.
rec.: Olof Lagercrantz i *DN* 29.2.1960.
- Inghe, G & Inghe Maj Britt, *Den ofärdiga välfärden*, Stockholm 1967.
- Inniss, K, *D H Lawrence's Bestiary*, The Hague 1971.
- Jauss, H R, "Untersuchungen zur mittelalterlichen Tierdichtung" i *Zeitschrift für romanische Philologie Beihefte* 99-100, Tübingen 1959.
- Jerkedahl, Å, *Studier över en studiecirkel. Mentalhälsa i Arbetslivet*, Stockholm 1973.
- Jersild, P C, "Angeläget", föredrag i radio 5.4.1970. Tryckt under rubriken "Förbandslädeprincipen" i *Socialmedicinsk Tidskrift* 10, 1970 (årgång 47).
- , Anmälan till Radionämnden 22.11.1976.
- , *Babels hus*, Roman, Stockholm 1978.
recensioner:
Göran Bauer i *SDS* 25.8.1978
Bertil Göransson i *SDS* 25.8.1978
Bengt Holmström i *SDS* 25.8.1978
Åke Janzon i *SvD* 25.8.1978
Yrsa Stenius i *AB* 25.8.1978
- , *Balans — en monolog för skolan i Gycklarnas Hamlet*, Stockholm 1980.
- , *Barnens Ö*, Stockholm 1976.
recensioner:
L.O.Franzén i *DN* 24.9.1976
Sven-Eric Liedman i *SDS* 24.9.1976
sign K P i *Borås Tidning* 16.10.1976
Agneta Pleijel i *AB* 24.9.1976
Sverker Tirén i *Femina* 40, 1976
Ying Toijer-Nilsson i *Vår Lösen* 2, 1977
- , *Bokens begravning och andra sanna historier*, Bonniers julbok 1980.
- , "Bredda Folksams kampanj" i *DN* 7.9.1969.
- , *Calvinols resa genom världen*, Rövarroman, Stockholm 1965.
recensioner:
Stig Ahlgren i *Idun-Veckojournalen* 34, 1965
Gunilla Bergsten i *UNT* 1.9.1965
Bernt Eklundh i *GT* 27.8.1965
L.O.Franzén i *DN* 27.8.1965 och 24.1.1966
Åke Janzon i *SvD* 27.8.1965
Sten Kindlundh i *SkD* 27.8.1965
Artur Lundkvist i *ST* 27.8.1965
Göran Palm i *Expr* 27.8.1965

- Bertil Palmqvist i *Arbt* 27.8.1965
 B.F.Sanner i *Sundsv T* 27.8.1965
 Jan Stenkvis i *AB* 30.8.1965
- , *Den elektriska kaninen*, En midsommarsaga, Stockholm 1974.
 recensioner:
 Anders Bergsten i *Arbbl* 12.11.1974
 Lennart Bromander i *AB* 29.11.1974
 Caj Lundgren i *SvD* 22.11.1974
 Henry Lundström i *Sundsv T* 12.12.1974
 Lo Rindberg i *Östers P* 8.11.1974
 Hans Erik Ströander i *SkD* 21.12.1974
 Sven Christer Swahn i *SDS* 10.12.1974
 Britt Tunander i *DN* 2.12.1974
 Sune Örnberg i *GP* 13.11.1974
- , *Den elektriska kaninen*, Delfinupplagan, Stockholm 1978.
- , *Djurdoktorn*, Roman i femtiotre tablåer, Stockholm 1973.
 recensioner:
 Tobias Berggren i *BLM* 5,1973
 Ellen Börtz i *Djurens rätt* 1,1974 och *Sökaren* 1,1974
 Bernt Eklundh i *GP* 14.9.1973
 Lars Gyllensten i *Läkartidningen* 70 (1973) h 40-44
 Björn Håkanson i *AB* 14.9.1973
 Åke Janzon i *SvD* 14.9.1973
 Olof Liberg i *Svensk Veterinärtidning* 6,1974 och *Djurskyddet* 82 (1974) nr 3
 Sven-Eric Liedman i *SDS* 14.9.1973
 Anders Mellbourn i *Kristet Forum* 9-10,1973
 Tom Sandell i *Hbl* 2.11.1973
- , "Dressyr?" i *Expr* 9.10.1969
- , *Drömpojken*, En paranoid historia, Stockholm 1970.
 recensioner:
 Sverker Göransson i *GHT* 30.10.1970
 Bernt Eklundh i *GP* 30.10.1970
 P.O.Enquist i *Expr* 29.10.1970
- , *Efter floden*, Roman, Stockholm 1982.
 recensioner:
 Bertil Mårtensson i *Nova Science Fiction* 1,1983
 Anita Sjöberg i *Vi* 36,1982
- , *En levande själ*, Roman, Stockholm 1980.
 recensioner:
 Erik Beckman i *DN* 5.9.1980
 Madeleine Gustafsson i *ICA-kuriren* 44,1980
 Sven-Eric Liedman i *SDS* 5.9.1980
 Nils Schwartz i *HD* 5.9.1980
- , *En rolig halvtimme — en brutal monolog för skolan*, i *Gycklarnas Hamlet*, Stockholm 1980.
- , "Ett fall av förstoppning" i *Medicinska Föreningens Tidskrift* 12,1964/även i *Götheborgske Spionen* 2,1965 och i *Dialog, teatertidskrift* 1,1966/.
- , "Formulär A Ansökan för transplantation" i *BLM* 6,1966.
- , "Front mot formens tyranni" i *DN* 29.8.1960 /tillsammans med Kai Henmark, Bo Holmberg och Sonja Åkesson/.
 kommentar:
 Sven Lindqvist i *DN* 2.9.1960
- , *Fänrik Duva*. En fars i *Refuserat. Fyra pjäser*, Stockholm 1969.

- , "Förargelseväckande beteende" i *DN* 14.9.1960.
- , "Företagshälsovård — en ideologisk nyckelfråga" i *Läkaren och samhället*, Verdandidebatt nr 50, Lund 1969.
- , "Galoscherna som var för stora" i *Vintergatan* 1966, red. Stig Ahlgren.
- , *Gamen*, fars för TV 60-72/6007.
- , "Gamen" i *Paletten* 2, 1973.
- , *Grisjakten*, Roman, Stockholm 1968.
recensioner:
Bernt Eklundh i *GP* 6.9.1968
Lars Gustafsson i *Expr* 6.9.1968
Espen Haavardsholm i *Dagbladet/Oslo* 26.2.1969
Bengt Holmström i *KvP* 5.9.1968
Åke Janzon i *SvD* 6.9.1968
Olof Lagercrantz i *DN* 6.9.1968
Karl Erik Lagerlöf i *GHT* 6.9.1968
Ingmar Svedberg i *Hbl* 18.9.1968
Carl Axel Westholm i *UNT* 19.9.1968
rec. av filmen *Grisjakten*:
Sverker Andreasson i *GHT* 7.4.1970
Maria Bergom Larsson i *BLM* 4, 1970
- , *Gycklarnas Hamlet* i samarbete med Friteatern, Stockholm 1980.
recensioner:
Diana Holmberg i *HD* 28.4.1979
Sven Christer Swahn i *SDS* 28.4.1979
Elisabeth Sörenson i *SvD* 9.12.1978
- , "Helloh London" i *Meddelande från Moderna Museet* nr 24.
rec.: Hans Krook i *SvD* 3.7.1967
- , "Hur jag lärde mig älska skolan" i *Skolhat*, red. Peter Curman, Stockholm 1966.
- , "Jag och sanningen" i *Tidskrift* 1, 1972.
- , "Kanske gick höstens roman emot litterära klimatet" i *GHT* 20.2.1971.
- , "Karpen" i *Vi* 15, 1971, omtryckt i *Uppror bland marsvinen*, Stockholm 1972.
- , */Krogshow/* på Bacchi Wapen, februari 1981.
- , *Ledig lördag*, Roman, Stockholm 1963.
recensioner:
Tore Frängsmyr i *UNT* 23.8.1963
Olof Lagercrantz i *DN* 23.8.1963
Caj Lundgren i *SvD* 23.8.1963
Saga Oscarsson i *Sundsv T* 9.9.1963
Jan Stolpe i *GHT* 23.8.1963
Tomas von Vegesack i *ST* 23.8.1963
- , "Ledningen i studiecirkel!" i *Konkret* 3 (1969) h 3.
- , *Lustarnas Trädgård* radiopjä 5472-74/1034.
- , "Manipulation i romanform" i *DN* 6.11.1970.
- , "Michail Bulgakov" i *Författarnas LitteraturHistoria. De Utländska Författarna* 3, red. Madeleine Gustafsson & B.Håkanson, Stockholm 1982.
- , "Midsommar" i *20 berättelser för film*, förord I.Bergman, Stockholm 1963.
- , *Moskvafaber*, komedi i två akter för Stockholms stadsteater /tillsammans med Frej Lindkvist/ 1977.
recensioner:
Jacob Branting i *AB* 17.9.1977
Teddý Brunius i *UNT* 28.9.1977

- Allan Fagerström i *AB* 17.9.1977
 Åke Janzon i *SvD* 17.9.1977
 Lennart Josephson i *SDS* 17.9.1977
 Åke Lundqvist i *DN* 17.9.1977
 N.P.Sundgren i *Expr* 17.9.1977.
- , "Mentalhalsokampanjen har fortfarande politisk slagsida" i *Fackföreningsrörelsen* 25, 1969.
- , "Mobilen" i *Kärlek I*, red. B.Anderberg, Malmö 1965.
- , "Nej till 'kvinnan' " i *Medicinska Föreningens Tidskrift* 1, 1958.
- , "Något om Evy Beck" i *Träffpunkt. Prosa och lyrik av 11 unga författare*, red. R.Ekner, Stockholm 1960.
- , "När skall dessa naturvetenskapare inse sin begränsning" i *DN* 7.9.1975.
- , *Obs! Sammanträde pågår*, 65/6017.
 rec.: Bengt Jahnsson i *DN* 9.1.1967.
- , *Pang i bygget*, Ett sagospel för TV, 70-71/5122.
- , *Pappa, Kjelle säger att...* radiodialog, 5413-76/5506.
- , "Politik, forskning och samhällsansvar" i *SvD* 30.9.1980.
- , *Pyton*, revy för Stockholms stadsteater /tillsammans med Lars Ardelius/, 1966.
- , "Profeten" i *Träffpunkt*, Stockholm 1960.
- , *Prins Valiant och Konsum*, Fickroman, Stockholm 1966.
 recensioner:
 Gunilla Bergsten i *UNT* 24.9.1966
 Bengt Holmström i *KvP* 24.9.1966
 Bertil Palmqvist i *Arbt* 12.11.1966
 Sören Sommelius i *HD* 10.10.1966.
- , *Professionella bekännelser*, Stockholm 1981.
- , "Resebrev från USA" /tillsammans med Lars Ardelius/ i *DN* 30.10.1973.
- , "Sjukvårdens problem är likadana allttjämt" i *Expr* 15.1.1981.
- , *Räknelära*, noveller, Stockholm 1960.
 rec.: Olle Linder i *KvP* 4.4.1960.
- , *Stumpen*, Följetongsroman, Stockholm 1973.
 recensioner:
 Björn Håkanson i *AB* 6.4.1973
 Caj Lundgren i *SvD* 4.4.1974.
- , *Till varmare länder*, "Roman", Stockholm 1961.
 recensioner:
 Stig Ahlgren i *Veckojournalen* 52, 1961
 Siv Arb i *AB* 22.1.1962
 Ingrid Arvidsson i *DN* 5.3.1962
 Bernt Eklundh i *GT* 20.1.1962
 Kai Henmark i *Arbt* 1.11.1961
 Bengt Holmström i *KvP* 19.10.1961
 Björn Julén i *SvD* 22.12.1961
 Peter Landelius i *Gefle Dagblad* 31.10.1961
 Tomas von Vegesack i *ST* 13.10.1961.
- , "Två dårars försvarstal" i *DN* 21.9.1966 /tillsammans med Lars Ardelius./
- , *Uppror bland marsvinen*, Stockholm 1972.
- , *Vi ses i Song My*, Stockholm 1970.
 recensioner:
 Leif Carlsson i *SvD* 1.6.1970
 Bernt Eklundh i *GP* 6.5.1970
 Bengt Holmström i *KvP* 7.5.1970

- Bengt Holmqvist i *DN* 19.5.1970
 Agneta Pleijel i *AB* 8.5.1970.
- , "Världsförklaring" i *Tidskrift* 1, 1972.
- Jonsson, I, *Maktens verktyg: byråkrater och politiker i nutida svensk samhällsskildring*, Stockholm 1978.
- Karlskoga Tidning*, 1963.
- Karolinska mediko-kirurgiska institutets historia. Utgifven med anledning af institutets hundraårsdag af institutets lärarkollegium*, Stockholm 1910.
- Karolinska mediko-kirurgiska institutets historia 1910-1960*, Uppsala 1960.
- Kipling, R, *Djungelboken*, sv bearb av Walter Nyqvist, Stockholm 1943.
- Konsten att dressera människor, Mentalhälsa-arbete-ideologi*, Stockholm 1969.
- Kotzwinkle, W, *Doktor Rätta* övers N.O.Lindgren, Stockholm 1978.
- Kylberg, C, *Lejonet Leo*, Göteborg 1939.
- Kärnell, K Å, *Strindbergs bildspråk. En studie i prosastil*, Uppsala 1962.
- Kästner, E, *Djurens konferens. En bok för barn och andra kloka*, övers Sigfrid Lindström, Stockholm 1949.
- , *Gesammelte Schriften 7. Romane für Kinder*, Zürich 1959.
- Laffitte, Sophie, *Tjechov i bilder och dokument* övers Karin Bong, Lund 1967.
- Lagerkvist, P, *I den tiden*, Stockholm 1935.
- Lagerlöf, K E, *Strömkantningens år och andra essäer om den nya litteraturen*, Stockholm 1975.
- Lindborg, R, "Naturforskaren kontra humanisten" i *Vetenskapens träd*, Stockholm 1974.
- Lindström. S, "Biet Brbi" i *Idun* 50, 1948.
- Lo-Johansson, I, *Nunnan i Vadstena*, Stockholm 1973.
- Lundquist, L, *Förvaltningen i det politiska systemet*, Lund 1973.
- Lundqvist, Å, *Från sextital till åttital. Färdvägar i svensk prosa*, Stockholm 1981.
- May, R, *Freedom and Destiny*, New York-London 1981.
- Marijnissen, R H, *Hieronymus Bosch*, Genf 1972.
- Martinson, H, *Aniara. En revy om människan i tid och rum*, Stockholm 1956.
- Mathlein, H, "Har du fördomar om djur?" i *BLM* 4, 1974.
- Mellbourn, A, *Byråkratins ansikten. Rolluppfattningar hos svenska högre statstjänstemän*, Stockholm 1979.
- Merkel, P, *The Making of a Stormtrooper*, Princeton 1980.
- Midgley, Mary, *Beast and Man - the Roots of Human Nature*, Harvester Press 1979.
- Mjöberg, J, "Julio Cortázar — häxmästaren från Argentina" i *Artes* 4, 1981.
- Munck, Kerstin, *Gyllenstens roller. En studie över tematik och gestaltning i Lars Gyllenstens författarskap*, Lund 1974.
- Myhrman, G, "Djurförsöken — hur nödvändiga är de?" i *SvD* 29.3.1977.
- Myrdal, J, *Samtida beklannelser av en europeisk intellektuell*, Stockholm 1964.
- recensioner:
 Knut Ahnlund i *SvD* 13.11.1964
 K.E.Lagerlöf i *GHT* 5.10.1964
 Karl Vennberg i *AB* 5.10.1964.
- Mölder Stålhammar, Mall, *Imagery in Golding's The Spire*, Göteborg 1977.
- National Geographic Magazine*, Oct 1978.
- Nilsson, S, *Det offentliga samtalet. Storstadspressen som medium för kulturinformation och debatt*, Lund 1975.
- Nordisk Familjebok*, band 4, 2 uppl, Stockholm 1905.
- Nya Testamentet* 1981.
- Om försöksdjur. Utredning och förslag av 1960 års försöksdjursutredning*, Stockholm 1963.

- Orwell, George, *Animal Farm. A Fairy Story*, London 1959.
- Oscarsson, I, "Fortsättning följer". *Följetong och fortsättningsroman i dagspressen till c:a 1850*, Lund 1980.
- Palm, G, "Blir vi förda bakom ljuset?" i *Expr* 22.6.1965.
- Potter, Beatrix *Sagan om Pelle Kanin* övers Birgitta Hammår 1948.
- Reineke Fuchs*, bearb. för ungdom av Dr Karl Seifart, övers av -ck, Stockholm 1882.
- Romberg, B, *Att läsa epik*, Lund 1972.
- Rosendahl, S, *Galtakvädet. Grisens memoarer*, Stockholm 1969.
- Rydenfelt, S och Larsson, J, *Säkerhetspolisens hemliga register*, Göteborg 1966.
- Röster i radio-TV* 45, 1978.
- Svenska Akademiens Ordbok*, band 5,9, Lund 1925, 1928.
- Svenska Akademiens Ordlista* 1973 och 1981.
- Selander, T, *Manipulation med människan*, Stockholm 1972.
- Svensk Författningssamling* 1977:1160.
- Skinner, B F, "Baby in a Box" i *Ladies' Home Journal* October 1945.
- , *Beyond Freedom and Dignity*, New York 1971
- , *Undervisningsteknologi* 2 uppl, övers Barbro Nessén, Stockholm 1971
- , *Walden Two*, London 1948
- "Skinner's Utopia: Panacea, or Path to Hell?" i *Time*, September 20, 1971.
- SLÖR. Långsiktig utveckling — en planeringspromemoria*. Statskontorets rapport 1979:23.
- Socialnytt* 1971.
- Soller, Barbro & Nilsson, S, *Djurfabriken*, Stockholm 1971.
- Stilz, G, *Die Darstellung und Funktion des Tieres in der englischen Lyrik des 20. Jahrhunderts*, München 1968.
- Stockholms-Tidningen* 1958, 1959.
- Strunz, F, *Theophrastus Paracelsus. Idee und Problem seiner Weltanschauung* 2. Auflage, Salzburg-Leipzig 1937.
- Svenska Dagbladet* 1961, 1965, 1966, 1967, 1973, 1978, 1979, 1981, 1982.
- Svensk uppslagsbok* band 5, 2 uppl, Malmö 1963.
- Svenskt Litteraturllexikon*, Lund 1964 och 1970.
- Sveriges Rikes Lag*, 1981.
- Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 1978, 1982.
- Sörmark, S, *På Aftonbladet*, Stockholm 1971.
- Thygesen, Marianne J. Myrdal og S. Lidman. *Rapportgenren i svensk 60-tals litteratur*, Århus 1971.
- Time* September 20, 1971.
- Tjechov, A, *Om tobakens skadlighet* övers Magda Lagerman, Göteborg 1960.
- Topelius, Z, *Fältskärens berättelser*, Stockholm 1918.
- Trankell, A, *Vänsterhänthet hos barn i skollådern*, Helsingfors 1950.
- Trolöshet — normlöshet. Repliker ur aktuell kulturdebatt*. Efterskrift av John Landquist, Stockholm 1966.
- Törnqvist, K.E, "Reaktionssätt i häkten och fängelser" i *Läkartidningen* 64, (1967) h 32.
- Wallgren, A, "Nils von Rosenstein, vår förste barnläkare, ett 200-årsminne" i *Svensk Läkartidning* 61 (1964) h 31.
- Weinehall, L, *Babels hus och makten över livet*. Studieplan, Stockholm 1978.
- Wikström, O, *De ofrånkomliga orden: religionspsykologiska studier i modern svensk skönlitteratur*, Stockholm 1982.
- Wilpert, G von, *Sachwörterbuch der Literatur* 3. Aufl, Stuttgart 1961.
- Wingren, G, "Teser om hjärndöd och transplantation" i *Läkartidningen* 70 (1973) h 14.

- Woodhouse, C.M, "Animal Farm" i *The Times Literary Supplement Special Autumn Number* August 1954.
- Woodworth, R, *Contemporary Schools of Psychology*, New York 1948.
- Strindberg, A, *Samlade skrifter 10*, Stockholm 1913.
- , *Samlade Verk*, 13, 16, Stockholm 1981, 1982.
- Wrede, G, *Livet, döden och meningen. Om livsåskådningar i skönlitteratur*, Lund 1978.
- Zetterström, Margareta, " 'Det finns ingen helgonlik objektivitet' ". En studie i P.O. Enquists Legionärerna i *BLM* 8,1970.
- Zotterman, Y, "Törstens nervmekanismer" i *Korrespondens* 8,1961.
- 29 röster -67. 29 svenska författare intervjuade av J Branting, B Håkanson och K Sundberg, Stockholm 1967.

Förkortningar:

- AB* = *Aftonbladet*
Arbbl = *Arbetsbladet*
Arbt = *Arbetet*
BLM = *Bonniers Litterära Magasin*
DN = *Dagens Nyheter*
Expr = *Expressen*
Gefle D = *Gefle Dagblad*
GHT = *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*
GP = *Göteborgs-Posten*
GT = *Göteborgs-Tidningen*
Hbl = *Hufvudstadsbladet*
HD = *Helsingborgs Dagblad*
Jönk P = *Jönköpings-Posten*
SAOB = *Svenska Akademiens Ordbok*
SAOL = *Svenska Akademiens Ordlista*
SDS = *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*
SFS = *Svensk Författningssamling*
SkD = *Skånska Dagbladet*
Små D = *Smålands Dagblad*
Små T = *Smålands-Tidningen*
ST = *Stockholms-Tidningen*
Sundsv T = *Sundsvalls Tidning*
SvD = *Svenska Dagbladet*
Sönd N = *Söndags-Nisse*
Tranås T = *Tranås Tidning*
UNT = *Uppsala Nya Tidning*
Vetlanda P = *Vetlanda-Posten*
VJ = *Veckojournalen*
Värnamo T = *Värnamo-Tidningen*
Östers P = *Östersunds-Posten*

Summary

Man as an Animal. A study of P C Jersild's Authorship

Chapter 1. Before Professionella bekännelser — and after

Per Christian Jersild, born in 1935, is one of the most widely read modern Swedish authors. Strangely enough, very little has been written about him. An outline of his authorship is therefore required, beginning with his début *Räknelära* (1960), a collection of satirical short stories which have come to serve as a reservoir of material for Jersild's later authorship. My study ends with *Professionella bekännelser* (1981), an account of the background and conception of his books. It is also necessary to identify the author in a literary context. I analyse therefore the reception his works have met with and go on to portray the author himself. His unpublished works, primarily drama for the Swedish Broadcasting Corporation, are dealt with here in their logical context.

The Jersild image is ambiguous and not always easily interpreted. The author often bases his works on reality. Quite soon, he endows them with an absurd dimension and they acquire traits of the imaginary. The borderline between reality and fantasy is well camouflaged.

It was the novel *Calvinols resa genom världen* (1965) which won Jersild his large reading public. The motto of the novel is: Our world picture is a sailor's yarn. In general, the critics emphasized the mirth and the burlesque frolics of the novel, paying little attention to the world picture it expounds. It is pessimistic throughout, with Calvinol, a kind of reformer in reverse, failing to improve anything in spite of the fact that he lives in different times and environments and is thus able to intervene in various situations.

Pain is a subject often taken up and discussed by Jersild. The first more pronounced occasion is in *Prins Valiant och Konsum* (1966). Closely related to the problem of pain is the question of how it can be prevented. A suggestion repeatedly put forward by the fictitious characters is the annihilation of the world by fire.

Jersild likes to experiment with genres. He frustrates the expectations one has of him. Initially, therefore, the critics found it difficult to identify him in any literary tradition. He has rarely produced the books expected by his critics, retaining rather his experimental approach and defending his freedom as an author. He has, for instance, tried his hand at writing a political revue — together with Lars Ardelius — *Pyton* (1966); dramatizations for television such as *Obs! Sammanträde pågår* (1967) in which he criticizes bureaucracy for the first time, *Gamen* (1973), *Pang i bygget* (1974) and also dramatizations for radio such as *Lustarnas Trädgård* (1975). Hoping to influence young people of school age he wrote the monologues *Balans* (1975) and *En rolig halvtimme* (1978) specifically for the actor Ernst-Hugo Järegård. Here he touches on questions which concern him deeply — the meaning of life, ageing and the nuclear threat. They recur in the tavern show which was staged in the spring of 1981.

The existential problems which are so pressing for Jersild take form in most of his writings. Many of his works, especially his novels, also reveal the author's strong involvement in contemporary events and experience. As a doctor Jersild became acquainted with the medical service from the inside. Cartoons were the initial outlet for his impressions. In *Babels hus* (1978) he summed up his experiences as a doctor — he had become a full-time writer a year earlier — and gave his opinion of the Swedish medical service of the 1980's. It is an expert, revealing and comprehensive view focused on a larger central hospital. Here Jersild criticizes both the medical hierarchy as being a manifestation of human arrogance and disorganization, which puts the little man — personified by the main character, Primus Svensson — in a predicament.

On the whole Jersild sides with the little man, whether he be a dejected alcoholic as in *Stumpen* (1973), a lonely child — Reine Larsson in *Barnens Ö* (1976) — or a patient who risks being swallowed up in the gigantic hospital. The unskilled housewife in *Till varmare länder* (1961) is an early example of this characteristic of Jersild, as is also the dreamy Lena Swedin in *Prins Valiant och Konsum* (1966).

Another sphere with which Jersild is intimate is that of Swedish public administration. His novels on the subject of bureaucracy — *Grisjakten* (1968) and *Vi ses i Song My* (1970) deal with the specific problems of this area.

Ever since his début Jersild has aimed at being considered a writer with serious intentions. In the early stages the critics gave prominence to his particular brand of humour. He has himself pointed out Lars Gyllensten as his literary model, an author with whom he shares similarities but also considerable differences.

Chapter 2. Man as a Fabulous Animal

Den elektriska kaninen (1974) with the sub-title *En midsommarsaga* is the first novel which I examine in depth. The motif — representatives of each animal species gather together on midsummer night to hold a conference on the subject of their working conditions — relates the novel to the fable. After a genre discussion an illustrative comparison with Orwell's *Animal Farm* is called for. It appears that Jersild relates quite freely to the normal pattern of the fable: his key figures are not traditional fable characters but a dove, a pig and a mechanical hare which is unsure of its own identity. Neither are any universal truths expounded; on the contrary, the animal story is clearly rooted in Sweden of the 1970's. Urgent questions are brought into the limelight in disguise; questions concerning, for instance, industrial health service, equality of the sexes, the representative democracy and collectivism versus individualism.

At the same time, however, the animal story shows us under what difficult conditions many animals exist, being animals. This applies to animals used in research as well to pigs and broilers in animal factories. Here it is a question of realistic and true to life conditions which prevailed when *Den elektriska kaninen* was written. This distinguishes Jersild's animal story from the traditional fable and proves the author's independence and his awareness of the conditions under which animals live in the world of humans.

Other authors have given accounts of animal conferences; a fact which justifies a comparison with Erich Kästner's *Die Konferenz der Tiere* (1949).

Den elektriska kaninen gives entertaining examples of the author's own wide reading experience, with a group of literary animals taking part in the conference. Clearly, Walt Disney's animal world has made a deep impression on Jersild.

Under the buoyant surface, however, lies a dark pessimism. It is related to the slow, unwieldy social system which makes any swift, radical redistribution on juster grounds impossible. The animal story shows that inequality remains because nobody is prepared to relinquish his privileges. In the world of animals class distinctions exist which are analogous to the human world. Haren Holger, the electric rabbit, fails to make his point concerning his threatening working environment — a racetrack — as the conference is more inclined to see the problem from the point of view of his pursuer, the greyhound. The animal story shows us that the least privileged in society must submit to oppression and humiliating treatment.

The conference does not succeed in bringing about any reforms; on the contrary, everything remains unchanged.

What the author intended to be clear political implications passed the critics by unnoticed. Accordingly, they did not find the novel particularly urgent. It is, however, the problems of democracy which Jersild has aimed at discussing in his animal story, a story in which he has portrayed man as a fabulous animal.

Chapter 3. Man as an Animal of Prey

Grisjakten (1968) is a novel in the form of a diary. Lennart Siljeberg is the name of the man keeping the diary which accounts for a period of a little less than a year. During this time Siljeberg is offered a new job. Assisted by a specially established secretariat, the Swedish Cattle Inspectorate, he is to organize the extermination of pigs, beginning on the island of Gotland. The diary depicts this in brief, dry bureaucratic language. As head of division Siljeberg is an efficient organizer and the success of the operation causes those responsible to discuss its further development. New perspectives come into view. During an exercise with a piece of radar equipment the head of division himself goes astray in the countryside. While attempting to contact fellow human beings he stumbles over a wounded piglet which has been abandoned. He tends the piglet until it eventually dies. The various possible interpretations of the conclusion of this novel caused speculation and discussion among the critics.

In his diary Siljeberg enters both significant and trivial events concerning his work, his family, the cost of his house and his weight problem. Many topical events are woven in. Everything is expressed in the same tone, restricting the reader to the point of view of the diarist.

Grisjakten was published in 1968, an important year for documentarism in Sweden. A genre discussion identifies Jersild's novel in its literary context. Although portions of the book consist of documentary facts it cannot be termed a documentary novel as the main plot — the pig hunt — is fictitious.

The diary portrays the head of division as a zealous, dutiful and loyal member of the civil service. He proceeds with firmness and decisiveness, never stopping to ask himself why the extermination of pigs should take place. Siljeberg's reflections, his behaviour and his manner in general make him a credible figure in Sweden of the 1960's.

On many occasions the writer of the diary supplies vague and incomplete information and it is left to the reader to fill in the lacunae. Eventually, a comprehensive picture of the pig-hunter emerges. A contradictory trait of character is that he feels strongly for animals in pain in his immediate vicinity while in his official capacity he can organize mass-extermination. This is possible partly because he puts a linguistic screen between himself and what he is actually doing. He says, for instance, "duty" and means killing. This split character he has in common with a veritable massexterminator — Rudolf Höss. Jersild himself has pointed out Höss' memoirs as a source of inspiration for *Grisjakten*. His aim has been to discuss the bases of fascism.

Jersild cannot be classified as a composer of straightforward and clear-cut ideas. He leaves much unsaid. A fact which, together with the implements used in the pig-hunt, lends to the interpretation that the hunt could also apply to human beings. On one level, then, *Grisjakten* can be understood as a contribution to the Vietnam debate which was current during the time in which the book was conceived. The author is content with slight insinuations and ingenious couplings between the apparently insignificant.

It is quite clear that Siljeberg's particular character type has interested Jersild. The one-eyed, dull, conscientious person is suggested as early as in *Räknelära*, which emphasizes both the actuality of the character type and the persistence of the problem. The author, himself once a bureaucrat, has also confessed his strong identification with the literary figure of Siljeberg.

Grisjakten lines up a number of bureaucrats and also tells us something about the system which rears this particular type — Swedish bureaucracy. Siljeberg, whose efficiency and loyalty are taken for granted both by his superiors and his inferiors, appears to a great extent to be representative. Each of us could find himself in the same situation unless he scrutinize his deeds and his responsibilities in time. Such a person is hounded by his own and everybody else's expectations like an animal of prey.

Chapter 4. Man as a Laboratory Animal

Djurdoktorn (1973) is a satirical "Dystopia" staged fifteen years in the future. The principal character is a middle-aged female veterinary, Evy Beck. Employed by the National Labour Market Board, she is to attend to the laboratory animals at a large medical research institute, the Nobel Institute, in Stockholm. She has been unemployed for long periods at a time and starts her new employment with a strong feeling of insecurity. Nobody has really given her any instructions for her work. With her keen desire to work and her warm affection for the animals, she discovers tasks and becomes useful. She succeeds in reducing expenditure, which is particularly appreciated; characteristic of all activities at the institute is the particular emphasis on profit-ability.

Evy Beck's affection for the animals causes her, however, to come up against both unwritten and written regulations at the thoroughly controlled Institute. This is partly a result of her ignorance of the rules and regulations which apply but partly because she, on moral grounds, disapproves of the current, mechanistic view of animals. These are serious violations and they lead to long-term treatment at the Ethico-centre, an institution for refining persons with an inadequate desire to co-operate or other ethical misgivings. Symptomatic of the standardization of society is the fact that nobody asks himself whether there could be any grounds for Evy's protests.

An aura of the fantastic lies over larger sections of Jersild's prophetic novel. On close examination, however, it corresponds well with reality.

The Nobel Institute, the centre of action of the novel, shows a certain resemblance to the Royal Caroline Institute, which has provided the novel with a substantial amount of factual information. And the drive for the protection of animals at the end of the 1980's closely resembles the debate contemporary with the conception of the novel. Some laboratory animals exist under preposterous conditions; in actual fact, experiments of the kind described were not uncommon in Sweden at the beginning of the 1970's. Reality contains elements of the absurd and Jersild pins them down.

Most remarkable, however, is the fact that the psychologist B F Skinner appears in the novel under his own name, with his biography and his ideas, in a purely fictional context and, furthermore, in a playful line-up of a number of Nobel prize winners. Skinner became generally known partly through the so-called Skinner box, where he conditioned rats to certain behaviour, partly through his daughter Deborah's "air-crib". For over two years she was kept in a glass box, a kind of cage. Jersild, then, uses facts about Skinner as a basis for his fiction, stretching the consequences of Skinner's teachings for the purpose of irony. He who feels concern for the freedom and integrity of each individual forms *Djurdoktorn* as a powerful protest against Skinner's view of the human being and altogether against the theories of behaviourism, that man is a machine which can be directed and controlled.

The behaviour of the laboratory animals is regulated by electrical impulses. In Evy Beck's case they are more refined than those of the Skinner box: a computer supervises her every undertaking and reports to her employer. These reports constitute the basis for measures taken against her. She is, in other words, herself a laboratory animal. It is strangely ironical that she should react to the mechanistic and insensitive treatment of the laboratory animals without realising that she is in the same predicament as they are.

The warmth and commitment which have characterized her are lost when her resistance is broken down in ethicotherapy. It estranges her humanity. Polished and streamlined as required by society, she is no longer a piece of grit in its machinery. Without questioning anything concerning her work she now carries it out mechanically.

Jersild is, of course, no enemy of technology. What he demonstrates in *Djurdoktorn* is the insane world which has resulted from giving priority to technically advanced routines and ingenious administrative systems without regard for the human race or any living entity. The little man, whom Jersild is again defending, goes astray in the bureaucracy which strains operations at

the Nobel Institute, an institution reminiscent of Kafka's castle.

Jersild has been keenly aware of different trends and has isolated them: the overshadowing predominance of economic matters, the idea of consensus, the inadequate society, industrial democracy. Long before we have reached 1988-89 the novel has caught up with us in many respects. It is disturbing and exacting in its depiction of the control systems which transform man into a laboratory animal.

Chapter 5. Man in the Circle of Animals

One of the complications of Jersild's authorship is that he who through his choice of motif defends animals, sides with them and chooses not to set a borderline between man and beast reveals, through his use of metaphors, quite a different attitude. A striking number of metaphors for human qualities and predicaments relate to insignificant and repugnant animals in pejorative contexts. This exaggerates man's exposed condition and lack of identity. The chapter illustrates Jersild's menagerie and provides a complementary review of a more systematic kind than the chronological one in chapter 1.

Jersild has also depicted the problematic relationship between humans and animals in his dramatic works *Lustarnas Trädgård* (1975) and *Balans* (1975), based on the biblical description of Paradise and focused on freedom of will, the gift to man at the creation.

In Jersild's otherwise economical use of figurative language a striking number of animal images are to be found. One can discern in them a hierarchy based on the value and status of each living creature, with man topmost and with the borderline between man and beast kept invincible.

In his earliest works, a number of satirical accounts of democratic Sweden, Jersild was altogether restrictive in his use of metaphors. Beginning with his first successful novel *Calvinols resa genom världen* (1965) the animal metaphors become more frequent and culminate in *Barnens Ö* (1976).

Reptile metaphors are used when human beings are feeling threatened.

The ape metaphors provide an important exception to the impression created by Jersild's animal metaphors, that of animal images being found in pejorative contexts. The ape metaphors occur only when existential problems are under discussion. In several cases the distinction between human and chimpanzee is non-existent and the two species are considered equals.

Bird metaphors are also used to symbolize man's existential condition.

As in Kafka, the dog tends to represent a lesser being, despised and worthless. At the same time it is quite clear that Jersild is hardly aware of how often and in which contexts he employs dog metaphors. He is inconsistent in his use of them as the dog images function as invectives while they, at the same time, can have positive connotations associated to the dog as a pet animal.

One of Jersild's early short stories is entitled "Katten och råttan". It demonstrates how well the cat-and-mouse motif is integrated in the author's conceptual world. An unpublished play, *Råttfångaren*, points in the same direction. The clearest comparison between man and rat is provided by the packing experiment in *Djurdoktorn*. The rat population, which is to exist without

human interference, becomes an effectual symbol for the conditions under which the human population is forced to live in the inhuman society of the novel. The despised rats are used to emphasize the human individual's loss of identity.

An expression of the dominant part played by animals in the mind of the author is the fact that he also uses animal metaphors to describe the animal's own conditions in *Den elektriska kaninen*.

Naturally, Jersild, an established author, also makes use of stereotyped similes and metaphors. Nevertheless, a number of them have proved to correspond well to the conceptional contents of his novels.

Most interesting yet at the same time most difficult to explain are, however, the pejorative metaphors. They can bring to mind Strindberg's misanthropy in *Svarta fanor*. The pig metaphors dominate in sexual contexts. The novel *Drömpojken* (1970) is the one particular work which contains most crudities and invectives among the animal metaphors. It aims, through language, to capture the reader. The vulgar and pejorative metaphors could be interpreted as instruments of such manipulation.

Translated by Jean Sperski

Personregister

Aarseth, A, 234
Ahlgren, Stig, 12, 13, 217
Ahlin, Lars, 22
Alfredson, Hans, 31
Almqvist, C J L, 136
Anér, Kerstin, 167, 221, 230
Andersen, Svein, 229
Andersson, Bengt, 229
Andersson, Kent, 31
Andreason, Sverker, 227
Ardelius, Lars, 19, 27, 31, 232
Aristoteles, 190
Arvidsson, Ingrid, 13
Ask-Upmark, Erik, 179
Auerbach, C, 223
Augustinus, 8
Augustsson, Lars Åke, 221, 225
Axberger, Gunnar, 195

Bach, Richard, 73
Bandura, Albert, 152, 177
Barnacle, Nora, 220
Barnard, Christiaan, 34, 167, 229, 230
Bauer, Göran, 221
Beckett, Samuel, 14
Beethoven, Ludvig van, 92, 224
Berg, Björn, 224
Berggren, Tobias, 230
Bergman, Hjalmar, 11, 206
Bergom-Larsson, Maria, 226
Bergsten, Anders, 224
Bergsten, Gunilla, 218
Bernanos, Georges, 191
Beskow, Elsa, 31, 66, 95
Beutner, Barbara, 194, 212, 233
Biörck, Gunnar, 103, 167, 225
Björck, Staffan, 8, 54, 95, 101
Björk, Viking Olov, 167
Björkegren, Hans, 229
Blake, William, 48
Bong, Karin, 219
Bonniér, Olle, 46

Bosch, Hieronymus, 18, 44, 46, 48 59, 220
Bouveng, Tove, 223
Boye, Karin, 145
Bradbury, Ray, 175
Branting, Jacob, 219
Braque, G, 46
Bremer, Fredrika, 160
Broström, Torben, 218, 225
Brozsat, Martin, 128
Brueghel, Pieter, 46, 220
Brunius, Teddy, 219
Bulgakov, M, 232
Burgess, Anthony, 231
Börtz, Ellen, 228
Börtz, Johan, 228
Böök, Fredrik, 232

Cajal, R y, 152
Calvin, J, 16
Calvino, Italo, 16
Capote, Truman, 98
Carlberg, Sonja, 227
Carlberg Jr, Mats, 222, 225, 231
Carson, Rachel, 82
Cassirer, Peter, 233
Chênerie, Marie-Luce, 191, 232
Chrustjov, Nikita, 106
Cleaver, E, 226
Coles, Robert, 220
Cortázar, Julio, 219
Cosentino, Christine, 190

Dahl, Christer, 226
Dahl, Roald, 11, 58, 59, 134
Danielsson, Tage, 31, 70
Dante, 13
Darwin, Ch, 187
Day Lewis, Cecil, 191
Defoe, D, 97
Delblanc, Sven, 9, 19, 22, 36, 59, 97 98, 100, 201-202
Dickens, Ch, 18

- Disney, W, 72, 73, 234
 Doisy, E A, 152

 Doré, Gustave, 46

 Edström, Mauritz, 226
 Egidius, Henry, 228, 229
 Eichmann, Adolf, 18, 130, 131
 Einthoven, W, 152
 Eklundh, Bernt, 106, 226
 Ekman, Gösta, 219, 220, 221
 Ekman, Kerstin, 59
 Ekman, N G, 225
 Ekner, Reidar, 8, 220, 227, 232
 Ekselius, Eva, 220
 Eliot, T S, 191
 Enquist, P O, 22, 35, 59, 97, 98,
 100, 103, 219, 226
 Erasmie, Tord, 228
 Erlander, Tage, 90, 106, 224
 Euler, Ulf von, 152, 228

 Falk, Bertil, 221
 Falkmer, Sture, 229
 Feiffer, 15
 Fichtelius, Karl-Erik, 82
 Finnegan, Larry, 102
 Finsen, Niels, 152
 Folin, Svante, 229
 Ford, Edsel, 232
 Forssell, Lars, 22, 99
 Forssman, Hans, 105
 Franciscus, 164
 Franzén, Lars Olof, 22, 220
 Freud, S, 34, 41, 42, 187, 202, 220,
 223
 Friedländer, Kurt, 219
 Frisch, Karl von, 229
 Fritzdorf, Britta, 233
 Frängsmyr, Tore, 145
 Furhoff, Lars, 226

 Gerlach-Nielsen, Merete, 225
 Golding, William, 191
 Gombrowicz, Witold, 102, 126
 Goya, Fr, 48, 53, 59
 Grate, Erik, 164
 Greco, El, 46

 Greitz, Torgny, 59
 Griebe, Cat, 152
 Gripe, Tom, 222, 225, 231
 Gullstrand, A, 152
 Gustafsson, Lars, 19, 59, 112, 136
 Gustafsson, Madeleine, 221
 Gustafsson, Åke, 226, 227, 231
 Gyllensten, Lars, 9, 13, 18, 19, 21,
 50, 59, 60, 72, 99, 100, 169, 223,
 230
 Göransson, Bertil, 221

 Haavardsholm, Espen, 131
 Hackzell, Siv, 217
 Hallberg, Peter, 97, 101, 107, 196,
 225, 226
 Hammar, Birgitta, 223
 Hansson, Inga Britt, 220
 Hansson, Per Albin, 79
 Harvey, W, 17
 Hedberg, Olle, 10
 Hedén, Birger, 225
 Hemberg, Jarl, 188
 Henmark, Kai, 11
 Hertel, Hans, 225
 Himmler, H, 131
 Hitler, A, 227
 Hjort, Bror, 46
 Hobroh, Yngve, 224
 Holm, Elvira Brigitta, 220
 Holmberg, Bo, 11
 Holmberg, Olle, 10, 223
 Holmgren, Per Gunnar, 217, 221
 Holmqvist, Bengt, 33, 145, 217,
 223, 234
 Holmström, Bengt, 140, 218, 221
 Homén, Olaf, 222
 Hollis, Ch, 69
 Huxley, A, 145
 Håkanson, Björn, 99, 219
 Hägg, Göran, 136
 Höppner, Rudolf, 69
 Höss, Rudolf, 97, 102, 128-132,
 140, 227

 Inghe, Gunnar, 20, 219
 Inniss, Kenneth, 232
 Ionesco, E, 14

- Isaksson, Bo, 232
- Janzon, Åke, 112, 131, 219, 221
- Jauss, H R, 222
- Jerkedal, Åke, 225
- Johansson, Björn, 231
- Johansson, J E, 228
- Johnson, Lyndon, 120
- Jonsson, Inge, 135, 136, 138
- Jonsson, Lotta, 217, 225
- Jonstoj, Hans, 218, 232
- Josefson, Ruben, 117, 226
- Josephson, Barbro, 220, 221, 231
- Joyce, James, 12, 16, 220
- Järegård, Ernst-Hugo, 218, 231
- Kafka, Franz, 13, 15, 194, 195, 203, 204
- Kant, I, 190
- Kindlundh, Sten, 217
- Kipling, R, 64
- Klee, P, 46
- Kluge, Alexander, 98
- Knickerbocker, Hubert, 226
- Koch, Robert, 152
- Kopernikus, 187
- Kotzwinkle, W, 233
- Krook, Hans, 225
- Kylberg, Carl, 223
- Kyrklund, Willy, 11
- Kärnell, K Å, 212
- Kästner, Erich, 70, 71
- Laffitte, Sophie, 219
- Lagercrantz, Olof, 14, 15, 127, 131, 223
- Lagerkvist, Pär, 11, 13, 14, 16
- Lagerlöf, Karl Erik, 122, 220, 225
- Lagerlöf, Selma, 17, 66
- La Mettrie, 156
- Landquist, John, 225
- Larrey, Jean Dominique, 18
- Larsson, Janerik, 224
- Larsson, Mona, 217, 225
- Lawrence, D H, 191
- Leonardo da Vinci, 30, 34, 40-42, 46, 202, 220
- Liberg, Olof, 163
- Lidbeck, Gunilla, 232
- Lidman, Sara, 13, 97
- Liedman, Sven-Eric, 228
- Liljestrand, Göran, 230
- Lindborg, Rolf, 230
- Lindgren, Astrid, 50
- Lindgren, Sören, 220
- Lindqvist, Frej, 37
- Lindström, Sigfrid, 70
- Linna, Wäinö, 98
- Lo-Johansson, Ivar, 229
- London, Jack, 64
- Lorentz, Konrad, 191, 211, 229
- Lundgren, Caj, 223
- Lundkvist, Artur, 22
- Lundquist, Lennart, 131
- Lundqvist, Åke, 8, 35, 218, 219
- Lundström, Henry, 220
- Mailer, Norman, 33, 98, 219
- Malmsjö, Jan, 218
- Mann, Thomas, 64
- Mannberg, Gittan, 219
- Marijnissen, R H, 220
- Martinson, Harry, 88, 224
- Mathlein, Hans, 224
- Matisse, 46
- May, Rollo, 152, 177, 230
- Mead, Margaret, 191
- Mellbourn, Anders, 139, 140, 228
- Merkel, Peter, 227
- Michelangelo, 48
- Midgley, Mary, 190, 191
- Mindus, Erland, 94
- Mjöberg, Jöran, 219
- Moberg, Eva, 222
- Moore, Henry, 46, 220
- Morris, Desmond, 191
- Munck, Kerstin, 221
- Myhrman, Gustaf, 148
- Myrdal, Jan, 8, 9, 36, 97, 102
- Mårtensson, Bertil, 234
- Mölder Stålhammar, Måll, 232
- Möller, Lotte, 225
- Nielsen, Monika, 219
- Nietzsche, 190
- Nilsson, Björn, 217, 222, 225

Nilsson, Nils Gunnar, 221, 223

Nilsson Stig A, 223

Nilsson, Sven, 225

Nobel, Alfred, 146, 147

Nordin, Siv, 230

Nordström, Ester Blenda, 97

Nydevik, Tore, 222, 231

Nylander, Titti, 217, 222

Nøjgaard, Morten, 225

Olsson-Hagalund, Olle, 46

Orozco, 46, 219

Orwell, George, 64, 67, 68, 70, 73, 85, 116, 143, 145, 184

Oscarsson, Ingemar, 219

Oscarsson, Saga, 217

Palm, Göran, 19

Palme, Olof, 228

Palmær, H B, 234

Palmær, Ola, 217, 225

Palmqvist, Bertil, 26

Pavlov, I, 18, 152, 161

Persson, Edvard, 77

Picasso, 46

Pico della Mirandola, 44, 179, 187, 231

Pollak, Kay, 51

Potter, Beatrix, 72

Rabelais, 16, 18

Rafael, 48

Ray, Man, 228

Renquist, Torsten, 46

Rembrandt, 46

Reutersvärd, Maud, 220-221

Rogers, Carl, 230

Rosendahl, Sven, 226

Rosén von Rosenstein, Nils, 228

Runsten, Lars, 14

Rydberg, Viktor, 160

Rydén, Josef, 220

Rydenfelt, Sven, 224

Salinger, J D, 13

Sandblom, Ph, 17

Sartre, J P, 13

Scherfig, Hans, 98

Schiller, F, 92

Schweitzer, Albert, 17

Segerstedt, Torgny, 229

Selander, Tom, 229

Selye, Hans, 178

Shakespeare, W, 56, 66

Sherrington, Ch, 152

Siljeström, Per Adam, 225

Sivers, Malou von, 221

Sjöberg, Anita, 220

Sjöberg, Leif, 221

Sjölander, Sverre, 82

Sjöstrand, Sven Erik, 229

Skinner, B F, 152-160, 163, 171, 176-178, 182, 206, 228-229

Skinner, Deborah, 154-155, 157

Soller, Barbro, 82, 223

Sommelius, Sören, 218

Sonnevi, Göran, 20, 22, 122

Soya, 13

Spock, Benjamin, 104, 105, 120

Stenius, Yrsa, 218

Stilz, Gerhard, 191

Strindberg, A, 10, 11, 61, 134, 136, 203, 212, 234

Strindberg, Rolf, 39

Stutsman, R, 152

Sundgren, Nils Petter, 219

Sundman, P O, 231

Svedberg, Ingmar, 226

Swenson, Kerstin, 230

Swift, J, 13, 18, 20, 21, 22, 61, 69, 81

Söderberg, Hj, 10, 101, 233

Söderholm, Margit, 227

Sörenson, Elisabeth, 221

Sörmark, Sven, 230

Theorell, Hugo, 228

Thorndike, E L, 170

Throne-Holst, Johan, 226

Thygesen, Marianne, 225

Tinbergen, N, 191, 229

Tirén, Sverker, 220

Tjechov, A, 36-38

Toijer-Nilsson, Ying, 220

Tolstoj, L, 39

Topelius, Z, 17, 23, 147

Trafvenfelt, Carl, 146
Trankell, Arne, 171
Troell, Jan, 56, 219
Trygger, Samuel, 218
Törnqvist, Karl Erik, 104, 105

Ullén, Jan Olov, 220, 221, 229

Verne, Jules, 18, 218
Voltaire, 13, 18

Wahlund, Per Erik, 220
Wall, Åsa, 222
Waller, Tage, 229
Wallgren, Arvid, 228
Watson, John B, 155-157, 166, 228
Weinehall, Lars, 217, 221
Werle, Lars Johan, 14, 70
West, Nathanael, 15
Westin, Martha, 56
Widgren, Gunnar, 231
Wiesenthal, Simon, 227

Wikström, Owe, 220
Willborg, Bert, 221
Wilpert, Gero von, 64, 67
Wingren, Gustaf, 167
Winter, D M, 227
Wisell, Reine, 220
Wittenmark, Lars, 226
Woodhouse, C M, 69
Woodworth, Robert S, 228

Yeats, W B, 191
Yerganian, George, 231

Zetterström, Margareta, 225
Zola, Émile, 97
Zotterman, Yngve, 229

Åkesson, Sonja, 11
Åmark, Curt, 94
Örnkloo, Ulf, 234
Øverland, Arnulf, 131, 132

Människan som djur

P C Jersild har på dryga två decennier blivit en av Sveriges mest lästa författare och viktigaste opinionsbildare. Det har skett genom verk som *Barnens Ö*, *Babels hus* och *Efter floden* samt genom ett engagemang inom opinionsgrupper som Läkare mot kärnvapen och Författare mot kärnvapen. Men vid sidan av mycket kända sidor, som fått ytterligare spridning genom TV och film, finns också mindre kända, däribland sådana som inte ens tryckts. Både känt och okänt sätts på plats i denna framställning. I ett inledande kapitel läggs en grund i form av en översikt av hans produktion, hans utveckling och hans rykte. Därefter specialstuderas tre av de verk, där Jersild valt att teckna människor under bilden av djur. Som alla skämtare visar sig Jersild vara en stor allvarsman; under ironier och mångtydigheter finns en desperation, som inte alla upptäckt och som yttrar sig i ett återkommande rop om att sätta fyr på hela skiten. Genom att studera hans menageri upp-dagar man också delvis nya sidor hos honom. *Den elektriska kaninen* visar sig handla om arbetsmiljöer och ideologier. *Grisjakten* tecknar bödlar och byråkra-ter, Jersild och oss lite var. *Djurdoktorn* är en uppgörelse med Skinner och andra som försöker förvandla oss till försöksdjur. En på en gång roande och oroande värld skymtar också i det avslutningsvis behandlade bildspråket. Människan är som djur. Människan är ett djur. De existentiella frågorna kommer i centrum. De bör angå Jersilds många läsare.

Liber

ISBN 91-40-04890-X